DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İslam Klasikleri 23

KUMMÎ/NEVBAHTÎ

Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak

Fıraku'ş-Şîa

Şiî Fırkalar

ANKARA OKULU

Ankara Okulu Yayınları: 74

İslam Klasikleri: 23

Bu Proje T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Telif Hakları Genel Müdürlüğü Tarafından Desteklenmektedir

Özgün Adı
Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa

Çevirenler
Prof. Dr. H. Onat/Prof. Dr. S. Hizmetli/Prof. Dr. S. Kutlu/R. Şimşek

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Editör: Mehmet Azimli
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Birinci baskı: Şubat 2004
İkinci baskı: Mart 2020

ISBN:978-975-8190-71-3

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA
Tel: (0312) 341 06 90 GSM: (0542) 382 74 12
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com
ankaraokuluyayinlari@gmail.com

Şiî Fırkalar

Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak

Kummî

Fıraku'ş-Şîa

Nevbahtî

Çevirenler

Prof. Dr. Hasan Onat-Prof. Dr. Sabri Hizmetli
Prof. Dr. Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2020

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN 7
ÇEVİRİ EDİTÖRÜNÜN NOTU 9

MUKADDİME
A. EBÛ MUHAMMED EL-HASAN B. MÛSÂ EN-NEVBAHTÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ 15
1. Nesebi ve İsmi 15
2. Nevbahtî Ailesinin Mevkii 18
3. Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin Şahsiyeti 20
4. Yaşadığı Asır ve Çağdaşları 22
5. el-Hasan b. Mûsâ'nın Basılmış Eserleri 25
6. Fıraku'ş Şîa'nın Telifi Üzerine 29
B. EBÜ'L-HALEF SA'D B. ABDİLLAH EL-EŞ'ARÎ EL-KUMMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ 31
1. Hasan el-Askerî ile Görüştüğüne Dair Bir Rivayet 32
2. Soyu 36
3. Eserleri 38
4. Şiî Fırkalar Hakkında Yazılmış Eserler 41
5. Ebî Halef el-Eşarî'nin Kitâbu Fıraki'ş-Şîa'sı 45
6. Seyyid Sultânî'ye Ait Nüshanın Özellikleri 46
7. Nevbahtî ve Eş'arî (Kummî)'nin Bu İki Eserinin Karşılaştırılması 47

KİTÂBU'L-MAKÂLÂT VE'L-FIRAK/FIRAKU'Ş-ŞÎA 53

EK: 1
Wilferd Madelung/çev. Ali Dere
İMÂMİYE FIRAK-LİTERATÜRÜNE DAİR MÜLAHAZALAR 291

EK: 2
es-Seyyid Muhammed Rızâ el-Hüseynî/ çev. Mehmet Kalaycı
FIRAKU'Ş-ŞÎA VEYA MAKÂLÂTU'L-İMÂMİYYE NEVBAHTÎ'NİN Mİ YOKSA KUMMÎ'NİN Mİ? 309

SEÇME KAYNAKÇA 343

DİZİN 357

ORİJİNAL METİN 373

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları "İslam-Klasikleri" projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin yirmi üçüncü kitabı olarak, klasik mezhepler tarihi kitabıyla karşınızdayız. Eser, Şiî dünyadan iki yazarın ayrı eserler olarak kaleme aldığı ve onların gözüyle yani bir anlamda içerden bir bakışla Şiî dünyayı ve farklılıklarını inceliyor.

Üçüncü asırdaki iki Şiî bilginin algısından o günkü fırkalaşmaları önümüze seriyor.

Yayımladığımız Kummî'nin *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* ve Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa* adlı eserleri bu özellikleriyle klasik İslam tarihi ve mezhepler tarihi açısından farklı bir bakışı hissettiriyor ve araştırmacılar için değerli malzemeler sunuyor.

İlk dönemin bakış açısıyla Dünya coğrafyası ve tarihine panoramik olarak yolculuk yapmak üzere sizi Kummî'nin *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* ve Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa* adlı eseriyle baş başa bırakıyoruz...

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli[1]

1 Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

ÇEVİRİ EDİTÖRÜNÜN NOTU

Elinizdeki bu eser, Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa* ve Sa'd b. Abdillah el-Kummî'nin *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adlarıyla yayınlanan Şiî Fırak geleneğinin bize ulaşan en eski iki metnin tek metin olarak Türkçeye çevirisidir. Müellifleri çağdaş olan bu iki eser, metin, muhteva, üslup ve yaklaşım tarzı bakımından genel olarak aynı olup Kummî'nin eserinde, yaklaşık otuz küsur sayfalık bir fazlalık bulunmaktadır.

Bu iki eserin ortaya çıkarılıp yayınlanması ve akabinde meydana gelen tartışmaların uzun bir hikayesi bulunmaktadır. Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa'sı,* ilk defa Helmut Ritter tarafından 1931 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu baskının başına Allâme es-Seyyid Hibetüddîn eş-Şehristânî el-Kâzimî'nin eserin müellifi Nevbahtî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki bir incelemesi mukaddime olarak konulmuştur. Bu kitap, İstanbul baskısının ardından aynı adla Necef Haydariye Matbaası'nda 1355/1936, 1379/1959 ve 1388/1968 yılında ve Beyrut'ta (tarihsiz) bir kaç kez daha basılmıştır. Bahrulkelâm Allâme el-Celîl es-Seyyid Muhammed Sâdık, İstanbul baskısını esas alarak Necef baskısında kitaba bazı açıklama ve dipnotlar ilave etmiştir. Bu eser, Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından Fransızca ve Farsçaya çevrilerek neşredilmiştir. Ancak kitabın Arapça neşirleri yapıldığında, Kummî'nin eseri henüz yayınlanmamıştı. Daha sonra Kummî'nin konuyla ilgili bir eseri, Meşkûr tarafından bulunarak *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adıyla Tahran'da 1963 yılında yayınlandı. Meşkûr, yazdığı Mukaddime'de müellifin hayatı ve Şiî Fırak geleneği hakkında geniş bilgi verdikten sonra bu eserle Nevbahtî'nin eseri arasındaki farklılıkları maddeler hâlinde sıralamıştır. Bundan sonra doğuda ve batıda bu iki eserin kime ait olduğu konusunda önemli tartışmalar başladı; hatta konuyla ilgili

müstakil incelemeler yapıldı ve yapılmaya devam etmektedir. Yapılan araştırmalarda, bu iki eserin birbirinden farklı iki eser olduğu, ikisinin de başka bir eser esas alınarak yazıldığı, asıl metnin Kummî'ye ait olduğu yada Nevbahtî'ye ait olduğu şeklinde birbirinden farklı tezler ileri sürüldüyse de problem hâlâ çözülemedi. Yakın zamanda asıl metnin Nevbahtî'ye ait olduğunu, ancak Kummî'nin ona ilaveler yaptığını iddia eden Abdulmunim el-Hafinî, iki metni *Kitâbu Fıraku'ş-Şîa* adıyla Nevbahtî ve Kummî'nin ortak metni olarak Kummî'deki farklılıkları köşeli parantez içerisinde vermek suretiyle dipnot ve açıklamalarla birlikte Kahire'de 1992 yılında neşretti. Hafinî, bu baskıya yazdığı Mukaddime'de her iki eserle ilgili bilgiler verdikten sonra kendi tezini savunmaktadır.

Bu önemli gelişmelerin bir sonucu olarak Nevbahtî'nin eseri, 1936 yılında yapılan Necef baskısı esas alınarak 1980'li yılların başında, Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın teşvikiyle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Sabri Hizmetli ve Hasan Onat ile Arapça okutmanı Ramazan Şimşek tarafından Türkçeye çevrildi, fakat neşredilemedi. Konuyla ilgili yapılan tartışmalar, Cevâd Meşkûr'un Kummî'nin eserini dipnot ve açıklamalarla neşri ve Hafinî'nin iki metni birlikte yayınlaması, bende her iki eserin, metin farklılıklarının parantez içerisinde gösterilmek suretiyle birlikte yayınlanmasının yararlı olacağı fikrini uyandırdı. Bunun üzerine Nevbahtî'nin çevirisini yapan değerli hocalarıma, Kummî'deki farklılıkların Türkçeye çevirisi ve dipnotlandırmaların tarafımdan yapılarak birlikte neşredilmesini teklif ettiğimde, memnuniyetle karşıladılar ve bunun üzerine bu iki eserin birlikte neşrine karar verdik.

Neşir için takip edilen metot ve aşamalar konusuna gelince, önce Nevbahtî ve Kummî'nin metinleri karşılaştırılıp iki metin arasındaki eksik ve fazla kelimeler, cümleler, ibareler ve bölümler tespit edilerek Türkçeye çevrildi ve daha sonra bu iki metin birleştirildi. Her ne kadar metni birleştirirken, Nevbahtî metnini ana metin olarak kabul ettikse de, bu, metnin Nevbahtî'ye ait olduğunu ileri süren tezlerden birisini

kabul etmemizin bir sonucu değildir. Sadece ikisinden birisinin ana metin olarak kabul edilmesinin gerekliliği sonucudur. Nevbahtî'deki farklılıkları parantez içerisinde italik, Kummî'deki farklılıkları köşeli parantez içerisinde italik olarak verdik. Ancak eserin son kısımlarında yer alan 12. İmâm Hasan b. Ali'nin ölümünden sonra ortaya çıkan fırkalarla ilgili bölümde bu metodu uygulayamadık. Çünkü her iki eserde de, bu fırkaların tertibi, görüşleri ve muhtevası tek bir metin hâlinde birleştirilemeyecek kadar, önemli ölçüde birbirinden farklıydı. Bu sebeple her iki eserin sıralamasına dokunmadan ve iki metni birleştirmeden, önce Nevbahtî'deki birinci fırkayı düz metin olarak, arkasından Kummî'deki birinci fırkayı köşeli parantez içerisinde italik olarak verdik. Asıl metinlerin sayfalandırılmasına gelince, Nevbahtî'nin Necef baskısını esas alarak sayfa numaralarını çevirinin sol tarafına koyduk; Kummî'de ise, sayfa numarası koymak yerine Cevâd Meşkûr neşrindeki paragraf numaralandırmasını aynen benimseyerek her paragrafın başındaki numarayı aynen koruduk. Bunu birinci eserin asıl metnine sayfa numaralarından, ikinci eserin asıl metnine paragraf numaralarından daha kolay ulaşılabilmesi ve her hangi bir karışıklığa meydan verilmemesi için yaptık.

Metnin yerleştirilmesinden sonra her iki metinde yer alan kavramlar, mezhep adları, yer adları, şahıs adları, ayetler ve hadislerle, metindeki muğlaklıklar konusunda, dipnotlarda gerekli açıklamalar ve bilgiler verildi. Bu konuda Cevâd Meşkûr'un Kummî metninin neşrine yazdığı oldukça geniş *Ta'likât*'ından yararlanılmakla birlikte, Türk okuyucusunun ilgi alanı ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, yeni dipnotlar koyduk, bazı dipnotlardaki bilgileri kısalttık, bazılarını genişlettik ve bazılarını yeniden kompoze ettik. Ancak Meşkûr'un verdiği bilgilerle de yetinmeyerek, onun dipnotlarda verdiği bilgiler, referansta bulunduğu eserlerden ulaşabildiklerimizle karşılaştırılarak tahkik edildi ve yanlış bilgiler tashih edildi. Özellikle konuyla ilgili Türkçe ve diğer dillerde yapılmış yeni makale ve kitaplar varsa, yeni bilgilerle takviye

edildi. Onun kullandığı kaynaklardan birkaçına ulaşamadığımızdan karşılaştıramadık. Ayrıca metinde yer alan fırkalar ve görüşleri hakkında bilgi verildikten sonra bu bilgilerin şu ana kadar yayımlanmış hemen hemen bütün *Makâlât* ve *Fırak* eserlerinde hangi sayfalar arasında bulunduğu gösterilmek suretiyle daha kolay ulaşılması sağlandı.

Bu iki eserin müellifinin hayatı, eserleri ve onların kaynak kritiği üzerine yeni bir inceleme yapılmaya, şimdilik gerek görülmeyerek her iki eserin başında yer alan mukaddimelerle yetinildi. Bu eserlerin müellifleri ve metni konusundaki tartışmalara da girilmeyerek iki farklı tezi savunan iki önemli makale ek olarak verildi. Bu makalelerden birincisi, W. Madelung tarafından Almanca yazılmış olup Ali Dere tarafından Türkçeye "İmamiyye Fırak Literatürüne Dair Mülahazalar" adıyla çevrildi; ikincisi ise, es-Seyyid Muhammed Rızâ el-Hüseynî tarafından Arapça yazılmış olup Mehmet Kalaycı tarafından Türkçeye "*Fıraku'ş-Şîa* veya *Makâlâtu'l-İmâmiyye* Nevbahtî'nin mi yoksa Kummî'nin mi?" adıyla çevrildi. Bu çevirileriyle yaptıkları katkılarından dolayı kendilerine teşekkür ediyorum.

Meşkûr'un Kummî'nin metni ile ilgili yazdığı açıklamalı dipnotlardan oluşan *Ta'likât* kısmında pek çok makale, madde ve eser kullanılmıştır. Ancak gerek Kummî'ye, gerekse Nevbahtî'ye yazılan *Mukaddime* ve dipnotlarda kullanılan kaynaklar için bir Kaynakça konulmamıştır. Hatta bazı eserlerin tam künyesi dahi verilmemiştir. Bu sebeple önce bulabildiklerimizi karşılaştırdık ve tam künyelerini tespit ettik, ulaşamadıklarımızın ise tam künyesini vermekle yetindik; daha sonra kitabın sonuna geniş bir Kaynakça oluşturduk. Bunun yanı sıra Kaynakça'ya Meşkûr'un atıfta bulunmadığı, ancak konuyla ilgili yeni yazılmış Türkçe ve diğer dillerdeki pek çok makale ve incelemeyi de dahil ettik. Sadece Ansiklopedi maddelerine bu listede yer vermedik.

Bu eser, uzun zamandır devam eden yoğun bir çalışmanın sonucu olup pek çok meslektaşımın katkısıyla ortaya çıkmış-

tır. Bu sebeple çalışmanın her aşamasında katkıda bulunan İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma görevlilerinden Muzaffer Tan, Metin Bozan, Ahmet Ak, Sıddık Korkmaz, N. Kemal Karabiber, Yusuf Gökalp, Ömer Faruk Tebeṛ, Ahmet Bağlıoğlu, Zaylabidin Acımamatov ve emeği geçen bütün dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak bazı ibarelerin çevirisini kontrol etme zahmetinde bulunan Zekeriya Yılmaz'a da teşekkür ediyorum.

Ankara 2004
Sönmez KUTLU

MUKADDİME

A. EBÛ MUHAMMED EL-HASAN B. MÛSÂ EN-NEVBAHTÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Nesebi ve İsmi

Fıraku'ş-Şîa yazarının adı, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebî'l-Hasan Mûsâ b. el-Mûsâ b. Ebî'l-Hasan Muhammed b. el-Abbâs b. İsmâîl b. Ebî Sehl b. Nevbaht el-Müneccim el-Bağdâdî'dir. Ebû Muhammed el-Hasan, Ebû Sehl İsmâîl b. Ali b. İshâk b. İsmâîl b. Ebî Sehl b. Nevbaht'ın kız kardeşinin oğludur.

Nevbaht,[1] müneccimliği ile meşhur olan, Farslı bir adama verilen Farsça bir isimdir. Bu adam Emevîlerin son zamanlarında ve Abbasilerin ilk yıllarında müneccimlik yapmış ve 100 seneden fazla yaşamıştır. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin müneccimliğini[2] ve mütercimliğini yapmış; Abbasî halîfesi el-Mansûr'un dostluğunu kazanmıştır. O, el-Mansûr'a halîfe olacağını ve İbrâhîm b. Abdillah'ın da Hamrâ'da öldürüleceğini haber verdi, söyledikleri gerçekleşti, el-Mansûr, Haşimi birisi olarak halîfe oldu.[3] Bunun üzerine ed-Devânikî (*Halîfe el-Mansûr*) el-Huveyze arazisinden 2000 dönüm toprak vererek onu mükâfatlandırdı. Böylece bu adamın şöhreti ve mevkii yükseldi. Halîfe el-Mansûr'la birlikte Bağdat'ın yerleşme planını ve şeklini tespit ettiler;[4] Bağdat'ın geleceğine ait fal bilgilerini birlikte mütalaa ettiler. Bağdat'ın temeline ilk harcın atıldığı gün olan 23 Temmuz gününü[5] de o tayin etmiştir. Bu

1 Bu kelime yeni anlamındaki "Nev" ve şans anlamındaki "Baht" kelimelerinden oluşmaktadır. Yani "yeni şans" demektir. Yapı olarak yeni gün anlamına gelen "Nevruz"a benzemektedir. Bazan Nevbaht yerine Neybaht da kullanılır. Tıpkı Nevruz yerine Neyruz kullanıldığı gibi.

2 Seyyid Ali b. Tâvûs, *Ferecü'l-Humûm bi Ahkâmi'n-Nücûm* (Yazma).

3 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/27 (Ezheriyye Baskısı).

4 Carlo Nallino, *İlmü'l-Felek*, Bağdad trz., 144 (İbn Vâzıh el-Ya'kûbî'nin *Târîh*'inden naklen).

5 Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkıye*, 270.

şahıs, Ebû Ca'fer el-Mansûr sayesinde Müslüman olmuş[6] ve el-Mansûr ona Abdullah adını vermiştir.[7] Abdullah, oğlu Ebû Sehl ve karısı Zerrîn'in Müslümanlıkları herkes tarafından beğenilmişti. Bu ailenin aslı meşhur Fars devletinin kahraman emirlerinden olan Bîb b. Cûzrez (?)[8] sülalesine dayanır. Ebû Sehl b. Nevbaht'a gelince; onun ismi künyesidir. O, münecimlikte, mütercimlikte ve el-Mansûr'a yakınlıkta, babasının yerini aldı. Zira babası el-Mansûr'a karşı görevlerini yerine getiremez duruma düştüğünde, el-Mansûr ona, oğlunu getir yerini ona bırak, dedi. Bunun üzerine babası, oğlu Ebû Sehl'i Mansûr'a gönderdi. Ebû Sehl şöyle der: "el-Mansûr'un huzuruna çıktığımda, el-Mansûr bana kendini müminlerin emirine tanıt" dedi. Ben de "Adım, Harşâzmâh Taymâzâh mâbâzâd bâd Husrev İnşâh'tır,"[9] dedim. el-Mansûr bana, "Bu söylediklerinin hepsi senin adın mı?" diye sordu. "Evet" dedim. el-Mansûr tebessüm etti ve bana "Baban sana hiçbir şey yapmamış; sana iki şey söylüyorum birini seç; ya söylediklerinden sadece Taymâz ismini kabul edeceksin ya da isminin yerine geçecek bir künye alacaksın. Bu künye Ebû Sehl'dir," dedi. Bunun üzerine "Ebû Sehl künyesine razı oldum," dedi. Böylece künyesi isminin yerini aldı.[10] Ebû Sehl 80 sene kadar yaşadı. Abbasî halîfelerinden yedisinin zamanını idrak etti. el-Me'mûn devrinde 202/817 yılında öldü.[11] Ebû Sehl, geride Sehl, Süleymân, İshâk, İsmâîl, Hârûn, Muhammed, Abdullah, Ubeydullah ve isimlerini bilemediğimiz öteki çocuklarını bıraktı. Her kamil insanın hatırası devamlı canlı kalacaktır.

Müellifin Ebû İshâk künyesiyle tanınan oğlu İsmâîl, Bağdat'ın eşrafından ve ileri gelen alimlerinden idi. Abbasî halîfe-

6 el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, VIII/290.

7 Louis Massignon, *Ahbâru'l-Hallâc*, Paris 1957, 143.

8 Şâir el-Buhterî, Ebû Sehl b. Nevbaht'ın bu soydan geldiğini bir şiirinde bahsetmiştir. Bkz. *Divân*, 115 (el-Cevâib baskısı).

9 Doğrusu şöyle olabilir: Hardazmah Tayrmahan Mayazerd Bazhusrev İnşah. Hardaz şehrinin çocuğu! Fars şehirlerinin üçüncü şehri! Tayrmah şehirlinin oğlu! Fars şehirlerinin dördüncüsü! Bu konuya dikkatimizi, dostum Helmuth Ritter çekti. Bu katkısı dolayısıyla kendisine teşekkür ediyorum.

10 İbni'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Hukemâ'*, Mısır 1326, 266; Nallino, *İlmu'l-Felek*, 143.

11 Massignon, *Târîhu'l-Hallâc*, 143.

si el-Mehdî'nin oğlu İbrâhîm'in arkadaşlarından[12] ve el-İmâm Muhammed b. er-Rızâ el-Hâdî'nin taraftarlarındandı.[13] Aynı şekilde 198/813 senesinde ölen Ebû Nuvâs; kasidelerinde, Ebû Sehl ve oğulları el-Hüseyin, el-Abbâs ve İshâk'ı övmüştür. Ancak daha sonra, kardeşi Süleymân'la karşılıklı hicivleri üzerine, onu kötülemiştir.

el-Câhız, *el-Buhelâ* adlı eserinde şunları söyler:[14] "Ebû Nuvâs, tıpkı devenin sevdiği ota düştüğü gibi, İsmâîl b. Neybaht'ın sofrasına düşmüştür. Bu kadar uzun süren dostluktan sonra bunun mükafatı onun şu sözleri oldu:

İsmâîl'in ekmeği aynen süslü elbise gibidir,
Yırtıldığı zaman, ayıbını kapatır.

el-Hasan b. Muhammed b. el-Abbâs b. İsmâîl b. Ebî Sehl b. Nevbaht, Bağdat'ın ileri gelenlerinden, Ehl-i Beyt mezhebini benimseyen kelam bilginlerinden[15] ve en-Nevbahtiyye ailesinin seçkinlerindendir. İbn Kesîr eş-Şâmî, *Târîh*'inde ondan bahseder ve el-Berkânî'nin -el-Hasan Şiî-Mu'tezilî idi; fakat gördüğüm kadarıyla doğru (*sadûk*) bir insandı; el-Akîkî'nin, "el-Hasan hadiste güvenilir (*sika*)'dir; fakat Mu'tezile'nin görüşünü benimsemiştir." dediğini, Muhammed b. Şehrâşûb'dan da el-Hasan b. Muhammed'in onu İmâmî feylosof olarak tavsif ettiğini ve torunu el-Hasan b. Mûsâ'ya ait bazı kitapların ona isnat edildiğini nakleder.[16]

İbn Kibriyâ[17] adıyla bilinen Ebû'l-Hasan Mûsâ b. el-Hasan b. Muhammed b. el-Abbâs b. İsmâîl b. Ebî Sehl b. Nevbaht'a gelince,[18] Necâşî, onu abid, mütedeyyin, müneccim, kelamı iyi

12 Yâkût el-Hamevî, Ahmed b. Ya'kûb'un hâl tercemesinde bahseder. Bkz. *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II/157.
13 el-Hasan el-Hâdî el-Kâzımî, *et-Te'sis* (Basılmamış müellif nüshasından aldık).
14 Bkz. 77.
15 el-Kâzî Nurullah et-Tüsterî, *Mecâlisu'l-Mü'minîn*, Tebriz trz., 177.
16 el-Hurr el-Amilî, *Emelu'l-Âmil*, 469.
17 Necâşî Alemu'l-Hüdâ, *Nazadu'l-İzah*, 432; en-Necâşî, el-*Fihrist*, 290; Muhammed Emîn el-Esterebâdî, *Menhecu'l-Makâl*, Tahran 1307-08, 347 (Ebu'l-Kibriyâ olarak geçer).
18 Ebû Ali er-Ricâlî el-Kerbelâî, *Muntehâ'l-Makâl*, 313; es-Seyyid b. Tâvûs, *Ferecü'l-Hümûm*.

bilen ve bu konuda birçok eseri olan bir kimse olarak tavsif eder. *el-Kâfî fî Ahdâsi'l-Ezmine*, onun kitaplarından birisidir. Bağdat'ta Şiîlerin tanınmışlarından ve sayılıp sevilenlerindendi. Ebû Sehl İsmâîl'in kız kardeşiyle evlendi. İşte bu evlilikten, üçüncü hicri asrın ortalarında, *Fıraku'ş-Şîa* kitabının müellifi el-Hasan doğdu.

2. Nevbahtî ve Ailesinin Mevkii

Farslı müneccim ve Nevbahtiyye ailesinin dedesi Nevbaht, halîfe ed-Devânikî (*el-Mansûr*)'yi bir gölge gibi takip etmiştir. el-Mansûr, Nevbaht'ın sohbetini severdi, Bağdat'ın bir başkent olarak kuruluşunu birlikte planlamışlardır. Bu durum, Nevbaht'ın hem ilmî hem de amelî yönünü aksettirmektedir. Nevbaht'ın, el-Mansûr'la birlikte, *Medînetu's-Selâm* adını alan Bağdat'a ilk yerleşenlerden olması tabii idi. Tarihçiler, hâlihazırda "şarca" (*çarşı*) diye bilinen, Resâfe'nin doğusunda onun çocuklarına ait evlerin[19] bulunduğundan bahsederler. eş-Şeyh el-Velî el-Hüseyin b. Rûh'un evi en-Nevbahtiyye diye bilinen yerdeydi, kabri de bugün oradadır. Ebû Sehl b. Nevbaht, babasının yerine halîfenin müneccimi oldu. Ebû Sehl ve çocukları, yıldızlar ilmini (*İlmu'n-Nucûm*) onun aslını ve detaylarını Arapçaya çevirmeleriyle büyük bir şöhret kazandılar. Onlar yıldızlar ilmini (*İlmu'n-Nucûm*) tercüme etmekle kalmadılar, aynı zamanda Farsça yazılmış felsefi kitapları[20] da Arapçaya kazandırdılar. Onlar birçok ilimde üstünlük elde ettiler; şiirde ve Arap edebiyatında temayüz ettiler. İslâm dünyasına te'lif, tercüme, yazı, öğretim metodu, kelami tartışmalar gibi konularda, hizmette bulundular. Nitekim Abbasî Devletine de, öğüt, istişare, yönetim ve bakanlık işlerinde ihlasla hizmet vermişlerdir. Nevbaht ailesinin acemliklerinden kurtulmalarından sonra, iyi Müslüman oldular, Araplıkları sağlamlaştı, mevkileri yükseldi, ünleri yayıldı. Bu köklü ailenin varlığı hicri birinci asırdan beşinci asra kadar devam etti. Nevbaht ailesi, Müslüman olduktan sonra, eski Fars İmparatorluğu zamanında

19 eş-Şeyh et-Tûsî Muhammed b. el-Hasan (461/1068), *el-Gaybe*, Tebriz 1323.

20 Nallino, *İlmu'l-Felek*, 146; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 274.

atalarının sahip olduğu sağlam temeller üzerine kurulu yüce ve şanlı mevkiden daha az olmayan bir mevki edindi kendisine. Nevbaht ailesinin *Bîb* ve *Cûzrez* gibi soylu ataları tarihin derinliklerinde kapanıp gitmişlerse de, hatıraları kitaplardan silinememiştir. Bu aile, Abbasî Devleti devrinde astronomi gözetme merkezlerinde ve yıldız rasathanelerinde, gezegenleri ve hareketlerini gözetleme merkezlerinde, üniversite kütüphanelerinde (*buyûtu'l-hikme*), bu kitapların tercüme işlerinde, feylosoflarını ve onların yazdığı kitapların Arapçaya aktarılmasında, ilmî kaynakların ve hazinelerinin, bu ilimlere ait rumuzların açıklanmasında önemli görevler ifa etmişlerdir. Onlar, müneccimlik konusundaki yeteneklerinin ve felsefe ilmindeki derin nüfuzlarının yanı sıra, dinin yüce emirlerine bağlı idiler ve ibadetleri gereği gibi yerine getirirlerdi. Nevbaht ailesinin İslâm'a bağlılığını gösteren bir diğer delil de, yaşadıkları devrin mezhep kavgaları ve bölünmelerle çalkalanmasına rağmen, bunlar mezhep konusunda ihtilaf etmemişlerdir. Ebû Cafer el-Mansûr'un devrinden itibaren İslâm'a bağlı kalmışlar ve Caferî mezhebini kendilerine mezhep olarak seçip ona sarılmışlar, bu dinle bu mezhebe bağlılıklarını sürdürmüşler ve sonuna kadar bu ikisine bağlı kalmışlardır. İnsanların o devirde mezhep konularında aralarında ihtilafa, tefrikaya ve düşünce ayrılıklarına düşmelerine rağmen Ebû Sehl ailesi İslâmi mezheplerini değiştirmemiş, bütün çalkantı ve karışıklıklara rağmen Abbasî Halîfesini teyid etme siyasetini muhafaza etmiştir. Evet bu soylu aile felsefe ve astronomi alanında; ilmî liderlik ve manevi rehberlik sahalarında, Ebû Sehl, İbn Rûh, İbn Kibriyâ gibi yetiştirdiği güzide şahsiyetlerle hâlâ şöhretini korumaktadır. el-Hasan b. Mûsâ da bu gibi zevatın himayelerinde yetişmiştir. İşte o, bu köklü ağaçtan kök sürmüştü, dalları oradan yayıldı, onların meclislerinde ders gördü, yetişti ve mezun oldu. Böyle köklü ve ulu bir soyun mensuplarının nadir eserler vermesi yadırganmamalıdır.[21]

21 Louis Massignon, Hallac'la ilgili yazdığı eserinde Nevbaht soyunun mevkii ve faaliyetlerini de derinlemesine inceledi: Bkz. *Ahbâru'l-Hallâc*, 142-151 (Ritter). Bazı dipnotları Helmuth Ritter, yazmıştır. Ona ait dipnotların sonuna Ritter notu düşülmüştür.

3. Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin Şahsiyeti

Eğer babalarla çocuklar arasında tabii irsiyetin varlığı doğru ise, çocuk, ana babasının tabii özelliklerine sahip olur. Bu durum, dinî yönden de böyledir. Kişi anne babasının bir örneğidir, onların tıpatıp bir benzeridir. el-Hasan b. Mûsâ b. Kibriyâ da ecdadının şanına, atalarının ilmine, amcalarının ve dayılarının kültürüne, ailesinin şerefine ve sülalesinin güzel hasletlerine vâris olmuştur. *Tabakat* alimleri, güvenilir (*sika*) bilginler, ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Mesela et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl*"inde (s. 69); en-Necâşî[22] *el-Fihrist*'inde (s. 47) ve el-Allâme el-Hıllî, *Hulâsa*'sında (s. 21) şu sözlerle onu överler: "el-Hasan b. Mûsâ Ebû Muhammed en-Nevbahtî, üçüncü asırdan önce ve sonra akranları arasında kendisini kabul ettirmiş meşhur bir kelam bilginidir. *Menhecü'l-Makâl* (s. 108) ve eş-Şeyh et-Tûsî'nin[23] *el-Fihrist*'inde (s. 98) de şöyle denilmektedir: Ebû Sehl b. Nevbaht'ın kız kardeşinin oğlu olan el-Hasan b. Mûsâ'nın künyesi Ebû Muhammed'dir; o, mütekellim ve feylosoftur. İmâmiyye mezhebine mensuptur. Sağlam inançlıdır ve kendisi güvenilir bir alimdir.

eş-Şeyh et-Tûsî bu söylenenlere ilaveten şöyle der: Onun bizzat kendi eliyle yazdığı birçok yazma, kelam, felsefe ve diğer alanlarda birçok tasnif eseri mevcuttur. Kelam ve felsefe sahalarında seçkin alimlerden olan Ebû Sehl'in kız kardeşinin oğlu Ebû Muhammed İbn Mûsâ en-Nevbahtî, mütekellim ve sikadır. *Mecâlisu'l-Mü'minîn*[24] (s. 177) adlı eserde, el-Hasan b. Dâvûd'un *Ricâl* adlı kitabında yazarımız hakkında şöyle dediği nakledilir: Ebû Sehl b. Nevbaht'ın kız kardeşinin oğlu el-Hasan b. Mûsâ, bu cemaatın en ileri gelenlerinden ve bu sülalenin en büyüklerindendir. el-Hasan, mütekellim ve feylosoftur; İmâmiyye akidesine mensuptur. en-Nevbahtî hakkında bu

22 O, eş-Şeyh Ahmed b. el-Abbâs (451/1059)'tır. Onun *el-Fihrist*'i Bombay'da 1317/1901-1902 yılında basılmıştır.

23 O, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan (477/1084), Onun *el-Fihrist*'i, 1853 yılında Kalkuta'da basılmıştır.

24 Bu, es-Seyyid el-Kâdî Nurullah et-Tüsterî'nin eseridir. Tebriz'de basılmıştır.

görüşlere sahip olan el-Hasan b. Dâvûd, daha sonra en-Necâşî'nin müellifimizle ilgili sözlerini nakleder. el-Hansârî, *Ravzatu'l-Cennât* adlı eserinde (s. 31), Ebû Sehl İsmâîl b. Ali en-Nevbahtî'nin hayatından (*tercüme-i hâlinden*) söz ederken onun hakkında şunları söyler: "en-Nevbahtîlerin faziletli alimlerinden, mütekellim fakihlerinden biri de bu muhterem alimin yeğeni mütekellim bilgin el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'dir. Bu sözünü ettiğimiz alim birçok dalda sayısız eser sahibi olup, Yunan filozofları hakkında yazılan eserler arasında büyük incelemelerin sahibidir. O hicri üçüncü asrın başlarında sayılı bilginlerden biridir.

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde (s. 177) Şiî mezhebi mütekellimlerinden söz ederken el-Hasan b. Mûsâ'yı anlamlı bir biçimde tavsif etmektedir. es-Seyyid b. Tâvûs, *Ferecu'l-Humûm* adlı eserinde onun hakkında şöyle der: "el-Hasan b. Mûsâ Ebû Muhammed en-Nevbahtî, yıldızlar ilmini bilen ve bu neviden ilimlerde eşine az rastlanır bir bilgindir. Bu konuda, müneccimleri tenkit ettiği için Ebû Ali el-Cubbâî'ye reddiye mahiyetinde bir kitap yazmıştır. el-Allâme el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*[25] isimli eserinin *es-Seâ' ve'l-Âlem* adlı cildinde (c. XIV, s. 142), yıldızlar ilmi ile ilgilenen ve bu hususta eser veren Şiî bilginlerden söz ederken, yazarımız Ebû Muhammed ve babası Mûsâ b. el-Hasan en-Nevbahtî'den de bahseder. en-Nevbahtî'den *Muntehâl-Makâl*[26] (s. 105), *Nakdu'r-Ricâl*[27] (s. 99), *Menhecu'l-Makâl*[28] (s. 108), *Hulâsatu'l-Akvâl*[29] (s. 21), *Meâlimu'l-Ulemâ'*[30] ve *Riyâzu'l-Ulemâ,*[31]

25 Meclisî Muhammed Bâkır'ın (505/1111) *Bihâru'l-Envâr*'ı, 24 cilttir. Ondördüncü cildi, *es-Semâ' ve'l-Alem* adını taşımaktadır.
26 Ebû Ali er-Ricâlî el-Kerbelâî'nin (613/1216) eseridir. 1302'de Tahran'da basılmıştır.
27 Seyyid Emîr Mustafâ et-Tefrişî'nin (406/1015) eseridir. Tahran'da basılmıştır.
28 Muhammed Emîn el-Esterebâdî'nin eseridir. 1307-8'de Tahran'da basılmıştır (Daha sonra Tahran'da 1353'te tekrar basılmıştır Ç.N).
29 el-Allâme el-Hıllî'nin (727/1326) eseridir. 1311'de Tahran'da basılmıştır.
30 Muhammed b. Şehr Âşûb es-Serevî el-Mâzenderânî'nin (588/1192) basılmamış eseridir.
31 Mirzâ Abdullah Efendî onu 1116/1704 yılında yazmıştır. Bu eser, henüz basılmamıştır.

Emelu'l-Âmil[32] (s. 469), *Uyûnu'l Enbâ'*[33] (s. 216) ve *Kiâbu'ş-Şîa* ve *Funûnu'l-İslâm*[34] (s. 10) isimli eserlerde de övgüyle bahsedilir.[35]

4. Yaşadığı Asır ve Çağdaşları

Yaşanılan asrın, insanın terbiyesinin güzelliğinde ve kültürünün zenginliğinde tesiri vardır. Nitekim güzel iklimler de insanın yetişmesinde ve bünyesinin sağlam olmasında etkilidir. Aynı şekilde ilim veya edebiyatın zirveye ulaştığı bu asır, dönemindeki insanların, son derece kültürlü olmalarında, ilim ve edebiyatta zirveye çıkmalarında önemli rol oynamıştır. Edebiyat veya sanatı ile seçkin olan bir ülkenin, bu ülkede yaşayan insanların edebiyat ve sanatta yetişmiş, çağdaşlarından üstün olmasındaki rolü de işte böyledir. Bağdat'ın durumunu, çeşitli ilimlerde parlak olduğu asrı düşünür ve Müslümanların III. ve IV. hicri asırdaki umumî durumunu nazar-ı itibara alırsak, Ebû Muhammed en-Nevbahtî'nin yıldızlar ve felek ilmi, tabiat felsefesi ve ilâhiyât ilimlerinde doruk noktasına varan ihtisasını anlamamız, atalarından kendisine geçen ve çağdaşlarından elde ettiği ilimlerdeki derinliğini tasdik etmemiz kolay olur. Aynı şekilde onun ailesi -yani yıldızlar ilmi konusundaki bilgisiyle meşhur olan Benû Nevbaht ailesi- onun bu ilimde başarı göstermesine yardım etti. Yine Arab edebiyatındaki üstünlüğü ile tanınan vatanı *Dâru's-Selâm* (Bağdat) onun edebiyat sahasında doruk noktasında bilgi sahibi olmasına son derece yardımcı oldu. Aynı şekilde el-Hasan'ın sohbetiyle seçkinlik kazandığı ilmî çevrede felsefe ilimlerinde derinleşmesini ve seçkin bir yer kazanmasını sağladı. el-Hasan'ın dinî ilimlerdeki üstünlüğü

32 Muhammed b. el-Hasan el-Hurr el-Amilî'nin eseridir. *Menhecü'l-Makâl* adlı eserin zeyli olarak 1307-8'de Tahran'da basılmıştır.

33 Ahmed b. Ebî Usaybia'nın eseridir. 1299/1882'de Mısır'da basılmıştır.

34 es-Sadruddîn el-Amilî ailesinden el-Hasan b. el-Hâdî'nin eseridir. 1331'de Sayda'da İrfân matbasında basılmıştır.

35 el-Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Kitâbu'l-Münye ve'l-Emel* adlı eserinde ondan şu övgü dolu sözlerle bahseder: "Onlar arasında el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî gibi İmâmiyye mensupları da vardır. İlimdeki mevkii ve mezheplere vukûfiyeti bakımından diğer bilginlerden farklıdır. O, Nevbaht soyuna mensup bir kimsedir." (Bkz. 62). Ayrıca Eş'arî de *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde ondan bahseder (Bkz. 52), (Ritter).

ve yıldızlar ilminde çağdaşlarını geride bırakması, çok sayıda eser yazmakla seçkinlik kazanması, mezhepler ve dinler sahasındaki kudreti ve filozofları tenkidindeki ustalık ve ilmî derinliği herkes tarafından kabul edilmektedir. Çünkü onun dedesi müneccim Nevbaht; babası matematikçi Ebû Mûsâ'dır (babada bulunanlar çocuklarına geçer). Dayısı kelamcı Ebû Sehl'dir (yeğen dayısına çeker). Arkadaşları da İshâk, Sâbit b. Kurra, Ebû Osmân ve benzeri kimselerdir. eş-Şeyh et-Tûsî'nin *el-Fihrist*'i (s. 98-99) ile İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde (s. 177) "Ebû Osmân ed-Dımeşkî, İshâk, Sâbit b. Kurra ve benzeri felsefe ile uğraşan kimseler onun etrafında toplanırlardı." denilmektedir. *Uyûnu'l-Enbâ'* adlı kitapta, Sâbit b. Kurra'nın hayatından söz edilirken (bkz. I/216) aynen şöyle denilir: Hilâl b. Muhsin, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin kendisine şöyle dediğini bildirir: "Kavminin huzurunda, Ebu'l-Hasan b. Kurra'ya bir mesele sordum. Onların yanında soruma cevap vermek istemedi. O sırada yaşım gençti. Onun cevap vermemesi beni şu beyitleri terennüm etmeye sevk etti:

> Leylâ'ya ne oldu ki gece yatağıma yattığımda bana bakmıyor, gözükmüyor
>
> Uçan kuşlar da bana ondan bir haber getirmiyor.
>
> Evet, Leylâ'ya haberci kuş gidiyor, fakat her hangi bir cevap alamıyor.

Ertesi gün yolda onunla karşılaştım ve bir müddet onunla beraber yürüdüm. Bir gün önce sorduğum soruya yeterli cevap verdi ve bana: Ey Ebû Muhammed; kuşu uçurdum/cevap verdim, dedi. Bu sözüyle beni utandırdı; kendisinden özür diledim ve efendim, Allah'a yemin ederim ki, bu beyitlerle sizi kastetmedim, dedim."

Önemli eserler yazmış ve araştırmalarda bulunmuş insanların yaşadıkları asrı bilmek bizim, Doğulu ve Batılı bütün araştırıcılar için çok önemli olduğu kanaatindeyiz. Özellikle bu bilginlerin doğum ve ölüm tarihlerini, çağdaşlarını, arkadaşlarını, yaşadıkları yerleri bilmenin, yukarıda da belirttiğimiz gibi, onların durumlarını, kültürlerini ve düşüncelerini tanımamız için en faydalı unsur olduğuna inanıyoruz.

İnsanların ömrü ve çağlarının olayları, kitapların nakil senetleri ve görüşlerinin tashihi, onlara atfedilen veya onlardan geldiği söylenen eserlerin iyi tanınmasını da ekleyebilirsiniz. Ancak burada üzücü olan bir husus var o da elimizdeki matbu kaynaklarda Ebû Muhammed el-Hasan'ın doğum ve ölüm tarihinin bilinmemesidir. Bu söylediklerimizin yararlı olabilmesi için gereklidir. Ancak biz, çağdaşlarının doğum ve ölüm tarihlerinden, *el-Uyûnu'l-Enbâ'*da yer alan Sâbit b. Kurra ile olan konuşmasından, onun III. asrın ortalarında doğduğu sonucuna varıyoruz. Çünkü Sâbit b. Kurra 288/900 yılında 67 yaşında iken vefat etmiştir. el-Hasan, onunla ilk karşılaşmasında onun genç olduğunu, bu karşılaşmanın Sâbit'in ölümünden yıllarca önce bir gençle bir ihtiyarın karşılaşması olduğunu söyler. Zira Sâbit b. Kurra, eş-Şeyh ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'lerinde ifade edildiği gibi, ömrünün son günlerinde el-Hasan b. Mûsâ'nın meclisinde bulunmuştur.

Buna göre el-Hasan, III. asrın başlarını idrak ettiğinde yaşlı birisidir. Nitekim en-Necâşî "O, hicri III. asrın başında ve sonunda, çağdaşları arasında üstün bir kişi idi" sözüyle buna işaret etmektedir. Özellikle 298/910 senesinde 83 yaşında ölen meşhur riyaziyatçı İshâk b. Huneyn, Ebû Osmân ed-Dımeşkî ve vezir Ali b. Îsâ'nın 302/914 senesinde Bağdat Akıl Hastalıkları Hastanesi'ne ve diğer hastahanelere baştabip tayin ettiği ve hicri IV. asrın ortalarında ölen Saîd b. Ya'kûb gibi arkadaşlarının ve çağdaşlarının doğum ve ölüm tarihlerine bakıldığında bunun böyle olduğu görülür. Yine onun çağdaşlarından ve el-Hasan b. Mûsâ'nın dayısı Ebû Sehl'in hizmetçilerinden olup 320/932'lerden sonra yaşayan Ebü'l-Hüseyin es-Sûsengirdî'yi de bunlara ekleyebiliriz. Adı geçen bu kişilerin el-Hasan b. Mûsâ ile olan sohbetleri onun bu tarihe kadar yaşadığını doğrulamaktadır. Eserlerinin listesinde de görüleceği üzere o, hicri 317/929 tarihinde ölen Mu'tezilî bilgin Ebü'l-Kâsım el-Belhî ile ondan bir süre önce ölen öğrencisi Muhammed b. Kubbe'ye reddiyeler yazmıştır.

5. el-Hasan b. Mûsâ'nın Basılmış Eserleri

"Kitap, yazarın aklının ölçüsü, duygularının tercümanı ve kitap sahifeleri üzerine aksetmiş edebî portresidir." sözü doğru ise, muhtelif ilim ve sanat dallarında kitap yazanlar sosyal kişilikleri, göz kamaştırıcı renkleri ve insanı hayran bırakan güzel görünümü ile olgunluk bahçelerinde dolaşan Tâvûs kuşuna benzerler. Buna göre el-Hasan b. Mûsâ'nın muhtelif ilim alanlarında ve edebiyat sahnelerinde öncü olma şerefine haiz olan dehası, tarih perdelerine Ebû Muhammed el-Hasan'ın cemalini göz kamaştırıcı manzaraları ile aksettirmektedir.

Ebü'l-Muhammed el-Hasan'ın birçok ilim dalında, çok güzel telifleri ve pek çok faydalı kitapları mevcuttur. en-Necâşî, et-Tûsî ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde zikrettikleri eserleri, alfabetik sırayla biz burada sunuyoruz:

1. *el-Arâ' ve'd-Diyânât*; eş-Şeyh et-Tûsî ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'lerinde mevcuttur; tamamlanmamış olduğunu söylerler. en-Necâşî, buna ilaveten o, büyük ve değerli bir kitap olup, pek çok ilmi ihtiva eder. Bu kitabı şeyhimiz Ebû Abdillah'tan (ra) okudum, der.[36]
2. *el-İhtirâc li-Ömer b. Abbâd ve Nusreti Mezhebihi*; bu eser de eş-Şeyh et-Tûsî ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'lerinde mevcuttur; *el-Menhec*'de, eş-Şeyh *Umre* b. Abbâd'ın *el-Fihrist*'inden naklen yer alır.
3. *İhtisâru'l-Kevn ve'l-Fesâd li-Aristotales*; eş-Şeyh ve İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde *İhtısâru İhtisârı'l-Kevn ve'l-Fesâd* şeklinde zikredilir.[37]
4. *el-Ezrâk ve'l-Âcâl ve'l-Es'âr*; en-Necâşî zikreder.

36 Ayrıca el-Mes'ûdî de *Murûcu'z-Zeheb* adlı eserinde (bkz. II/156), ondan şöyle bahseder: "Ebü'l-Kasım el-Belhî'nin *Kitâbu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât* adlı eserinde, aynı şekilde el-Hasan b. Mûsâ'nın da *Kitâbu'l-Mütercem bi Kitâbi'l-Ârâ' ve'd-Diyânât* adlı eserinde Hind Mezheplerini, görüşlerini, kendilerini niçin ve hangi sebepten dolayı yaktıklarını ve çeşitli işkencelerle vücutlarını nasıl parçaladıkları konusunda bilgi verdiklerini gördüm. Abdurrahmân b. el-Cevzî de *Telbîsü'l-İblîs*'inde (Mısır 1340) bu eserden alıntılar yapmaktadır (Ritter).

37 *İhtisâr* kelimesinin tekrarlanması bir baskı hatasıdır. Çünkü İbnü'n-Nedîm'in kitabının en sahih nüshalarında tekrarlanmamaktadır (Ritter).

5. Hişâm'ın mezhebi üzere yazdığı *el-İstitâ'a*; en-Necâşî zikreder.
6. *el-İ'tibâr ve't Temyîz ve'l İntisâr*; en-Necâşî zikreder.
7. *el-İmâmet*; tamamlanmamıştır; İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde bu isimle geçer, eş-Şeyh ve en-Necâşî'nin eserlerinde ise, *el-Câmi' fî'l-İmâme*; bu ismin daha doğru olduğunu zannediyorum (bkz. 12).
8. *Kitâbu'l-İnsân*; eş-Şeyh'in *el-Fihrist*'inde bu isimle geçer; en-Necâşî de ise, *Kitâbu'l-İnsân Gayru Hâzihi'l-Cumle,* şeklinde ilaveli olarak zikredilir.
9. *et-Tenzîh ve Zikru Müteşâbihi'l-Kur'ân;* en-Necâşî zikreder.
10. *et-Tevhîd ve Hadsu'l-Ilel*; İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde böyle geçer, eş-Şeyh'in *el-Fihrist*'inde ise *et-Tevhîd ve Hudûsu'l-Âlem* şeklinde geçer.
11. *et-Tevhîdu's Sağîr*; en-Necâşî zikreder.
12. *et-Tevhîdu'l-Kebîr;* en-Necâşî de böyle geçer; belki de bu kitab, 43. numaralı eseriyle aynı kitaptır; yani *Kitâbu't-Tevhîd ve Hudûsu'l-Âlem*'dir.
13. *et-Tavzîh fî Hurûbi Emîri'l-Mü'minîn*; *el-Minhâc*'da bu isimle geçer.
14. *el-Câmi fî'l-İmâme;* daha önce zikrettik.
15. *Kitâb Kebîr fî'l-Cüz ellezî lâ yetecezzâ'* (en-Necâşî).
16. *Cevâbâtuhu li-Ebî Ca'fer b. Kubbe*[38] (en-Necâşî).
17. *Cevâbâtun Uhrâ li-Ebî Ca'fer Eydân* (en-Necâşî).
18. *Hucecun Tabii'yyetun Mustahrecetun min Kutubi Aristotales fî'r-Redd alâ men Za'ame enne'l-Felek Hayyun Nâtıkun*, (en-Necâşî).

38 Muhammed b. Abdirrahmân er-Râzî'dir. Necâşî onunla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "O saygın, sağlam inançlı ve kelam ilminde otorite bir mütekellimdir. Önceleri Mu'tezilî iken daha sonra gerçeği gördü ve mezhep değiştirdi." Daha sonra onun eserleri ve diğer şeyleri zikretti (Bkz. 265). Ayrıca İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde (Bkz. 176), *Menhecü'l-Makâl*'da (Bkz. 302); et-Tûsî'nin *el-Fihrist*'inde (Bkz. 297); *Müntehâ'l-Makâl*'da (Bkz. 278) zikredilmektedir (Ritter).

19. *el-Hucec fi'l-İmâme, Muhtasar* (en-Necâşî).
20. *Kitâb fi'l-Haberi'l-Vâhid ve'l-Amel bihi* (en-Necâşî).
21. *el-Husûs ve'l-Umûm* (en-Necâşî).
22. *er-Redd alâ Ebî Alî el-Cubbâî fî Reddihi alâ'l Müneccimîn*; es-Seyyid b. et-Tâvûs bunun hakkında bilgi toplamış ve *Ferecu'l-Humûm*'da zikretmiştir; en-Necâşî, "Abû Alî, onun müneccimlere reddiye yazdığını bilmemektedir." sözüyle onu zikreder.
23. *er-Redd alâ Ebî'l-Huzeyl el-Allâf fî enne Na'îme Ehli'l-Cennet Munkatıûn*; en-Necâşî zikreder.
24. *er-Redd alâ Ashâbi't-Tenâsüh;* İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde ve en-Necâşî'de bu isimle geçer. eş-Şeyh, *el-Fihrist*'inde, buna *ve'l-Gulât* ilavesinde bulunur; ancak *er-Redd alâ'l-Gulât*, en-Necâşî'nin zikrettiği gibi bir başka eserdir.
25. *er-Redd alâ Ashâbi'l-Menzileti beyne'l-Menzileteyn fi'l-Va'id*; en-Necaşi zikreder.
26. *er-Redd alâ Ehli't-Ta'cîz*; bu, Ebû Îsâ el-Verrâk'ın kitabının nakzıdır, çürütülmesidir. en-Necâşî'de böyledir; İbnü'n-Nedîm ve eş-Şeyh'in *el-Fihrist*'lerinde ise *Kitâb Nakz Kitâb Ebî Îsâ fi'l-Garîbi'l Meşrikî* ismiyle zikredilir.
27. *er-Redd alâ Ehli'l-Mantık* (en-Necâşî).
28. *er-Redd alâ Sâbit b. Kurra* (en-Necâşî).
29. *er-Redd alâ'l-Gulât* (bkz. 24).[39]
30. *er-Redd alâ Fırakı'ş-Şîa*; İmâmiyye fırkası dışındaki fırkaların reddidir (en-Necâşî).
31. *er-Redd alâ'l-Mücessime* (en-Necâşî).
32. *er-Redd alâ men Ekseru'l-Menâzile* (en-Necâşî).
33. *er-Redd alâ men Kâle bi'r-Ru'yeti lil-Bârî Azze ve Celle* (en-Necâşî).

39 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*'te bu kitaptan bir alıntı yapmaktadır. Bkz. 103 (Ritter).

34. *er-Redd alâ'l-Müneccimîn* (en-Necâşî).
35. *er-Redd alâ'l-Vâkıfa* (en-Necâşî).
36. *er-Redd alâ Yahyâ b. el-Esfâh fî'l-İmâme* (en-Necâşî).
37. *Şerh Mecâlisihi ma'a Ebî Abdillah b. Mümellek(?)*[40]
38. *Fıraku'ş-Şîa,* (en-Necâşî); İbn Teymiye de *Minhâcu's-Sunne'*sinde (bkz. II/105) onu zikreder. Bu eser, tercüme ettiğimiz elinizdeki kitaptır.
39. *Mecâlisuhû ma'a Ebî'l-Kâsım el-Belhî Cem'ahû*[41] (en-Necâşî).
40. *Muhtasaru'l-Kelâm fî'l-Cüz'* (en-Necâşî).
41. *Kitâb fî'l-Mirâyâ ve Cihetu'r-Ru'yeti fîhâ* (en-Necâşî).
42. *Mesâiluhu li'l-Cubbâî fî Mesâilin Şettâ* (en-Necâşî).
43. *el-Muvazzah fî Hurûb Emîri'l-Mü'minîn;* en-Necâşî'de böyle geçer; *el-Minhâc'*da ise en-Necâşî'den naklen, *et-Tevhîd fi Hurûb Emîrin Mü'minîn* şeklinde geçer.
44. *en-Nakz alâ Ebî'l-Huzeyl fî'l-Ma'rife* (en-Necâşî).
45. *Nakz Kitâb Ebî Îsa fî'l-Garîbi'l-Meşrîkî* (bkz. 26 nolu eser).
46. *en-Nakz alâ Ca'fer b. Harb fi'l-İmâme* (en-Necâşî).
47. *en-Nuketu alâ İbni'r-Râvendî* (en-Necâşî).

40 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'inde (Bkz. 252) şöyle dedi: Ebû Abdillah b. Mümellek (?) el-İsfehânî, Şiî mütekellimlerdendir. Onun Ebû Ali el-Cübbâî ile İmâmet konusunda tartışmaları olmuş ve Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed el-Kerhî'nin huzurunda onu ispat etmiştir. Onun kitapları arasında *Kitâbu'l-İmâme* ve *Kitâbu Nakz el-İmâme alâ Ebî Ali* -Onu tamamlayamadı- bulunmaktadır. et-Tûsî onun adını Muhammed b. Abdillah olarak verir (Bkz. *el-Fihrist,* 300); Necâşî de *er-Ricâl*'inde (Bkz. 269) şöyle demektedir: Muhammed b. Abdillah b. Mümellek (?) el-İsfehânî, aslen Cürcânlıdır, fakat İsfehân'da oturuyordu. Ebû Abdillah, bizim taraftarlarımız arasında yüce bir kişiydi ve saygın, önemli bir yere sahipti. Önceleri Mu'tezile mezhebini benimsemişti, ancak daha sonra Abdurrahmân b. Ahmed b. Hayrûyeh (Hayreveyh)'in yardımıyla Şîa'ya geçti. Onun kitapları arasında *Kitâbu'l-Câmi' fî Sâiri Ebvâbi'l-Kelâm* adıyla büyük bir kitabı, *Kitâbu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât fî'l-İmâme* ve *Kitâbu Mevâlîdi'l-Eimme* (*as*), *Kitâbu'l-Mücâlese mea Ebî Ali el-Cübbâî* eserleri bulunmaktadır. *el-Menhec'*de (Bkz. 304, 398) ve *Müntehâ'l-Makâl*'da (Bkz. 280, 358) da zikredilmiştir (Ritter).

41 Necâşî'nin eserinde el-Becelî şeklinde basılırken, *el-Menhec'*de bu kelime atılmıştır.

6. *Fıraku'ş Şîa*'nın Telifi Üzerine

Ali b. Ebî Tâlib'den hicri III. Asra kadarki Şiî fırkaları, liderleri, görüşleri ve fikirleri hakkında, eş-Şeyh Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî gibi öncekilerin ilimlerini, mezheplerin ve fırkaların görüşlerini çok iyi bilen alim, güvenilir ve araştırıcı bir müellifin varlığı bizi gerçekten mutlu etmektedir. Bununla birlikte, belirtmek isteriz ki, müellifimizin te'lif ettiği ve yukarıda adlarını saydığımız diğer kitaplardan ehl-i ilimin mahrum kalması üzücüdür. Bu kitaplardan ne bir haber ne de bir eser vardır. Onun *Fıraku'ş-Şîa* adlı eserinin muhtelif nüshalarına sahibiz; gördüğüm bu çeşitli nüshalardan bir tanesini bizzat kendim için ayırdım. Kendime ayırdığım bu nüshayı 1320/1902 senesinde vefat eden hocam muhaddis Muhammed Hüseyin en-Nûrî'nin kütüphanesinde buldum. İbn Hazm ez-Zâhirî de, bu kitabın bir nüshasına sahipti. Efendimiz Hasan, onun hakkında şöyle der: Sonra, o bu konuda *Kitâbu'l-A'râ ve'd-Diyânât* ve *Kitâbu'l-Fırak* adlı eserleri yazdı.

Hicri III. asra kadar olan süredeki emsalleri arasında bir dengi bulunmayan eşsiz filozof el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (429/1037) gibi, İslâm fırkaları hakkında eser yazanların ilkidir.

Öyle ki; el-Kelbî, el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî dışında, onlara bu hususta tekaddüm eden birisini bilmiyorum. İbnü'n-Nedîm, en-Necâşî ve bu ikisinden başka bilginler eserlerinde, ondan söz ederler. Özellikle İbn Nedim ve en-Necâşî, müellifimizin hayatına yer verirler ve tasnif ettiği eserleri de harf sırasına göre zikrederler. *Kitâbu'l-Fırak* adlı eseri elimizde mevcuttur; *Fıraku'ş-Şîa* adlı bir nüshasına sahip bulunmaktayız. Derim ki, elimizdeki bu kitapta zikredilen fırkalar büyük çoğunluğu ile yok oldular ve taraftarları da kayboldular. Savundukları görüşleri de aradan uzun zamanın geçmesiyle silinip yok oldu. Bütün bu fırkalar bugün sadece şu üç fırka hâline dönüştüler: Zeydiyye, el-İsmâîliyye ve el-İmâmiyye el-İsnâaşeriyye. Bu kitapta ismi geçen ve zaman içerisinde

yok olan fırkaların mensupları, bu üç fırkanın bayrağı altında toplandılar. Zaman aşımı ile görüşleri de izmihlale uğrayarak yaşadıkları asırların ve ülkelerin gereklerine göre değişikliklere maruz kaldılar. Kültürlerin değişikliğe uğraması ve ilimlerin gelişmesine rağmen, vuku bulan hadiselerin etkisiyle tarihe karışan bu görüşlerden geriye birtakım tortular kaldı.

Allah dilediğini doğru yola eriştirir.

Hibetu'd Dîn el-Hüseynî eş-Şehristânî
Bağdâd

B. EBÜ'L-HALEF SA'D B. ABDİLLAH EL-EŞ'ARÎ EL-KUMMÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef el-Eş'arî el-Kummî; Şîa'nın önde gelen muhaddislerinden ve Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed Kâlûyeh (Kâleveyh)'in rivayet ettiği şeyhlerinden birisidir. O, Şeyh Tûsî'nin *Ricâl* adlı eserinde İmâm el-Hasan el-Askerî'nin taraftarları arasında saydığı, ancak imamdan rivayetine rastlamadığını belirttiği[42] ve ismini, "İmamlardan rivayet etmeyenler bölümü"nde zikrettiği en meşhur alim ve şahsiyetlerimizdendir. Bu bölümde onunla ilgili şu bilgiyi vermektedir: Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef el-Kummî, pek çok eser yazmış olan saygıdeğer bir alimdi. Biz onun eserlerini *el-Fihrist*'te zikrettik. İbnü'l-Velîd ve diğerleri doğrudan; Kâlûyeh (Kâleveyh) ise, babası kanalıyla ondan rivayette bulunmuşlardır."[43]

Yine *el-Fihrist*'te adını zikrederek şöyle demiştir: "Sa'd b. Abdillah el-Kummî'nin künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. O, saygıdeğer bir alim olup çok sayıda rivayetin sahibi, güvenilir birisidir."[44]

Necâşî, onu *Ricâl*'inde zikrederek şöyle der: "Ebü'l-Kâsım Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef el-Eş'arî el-Kummî; bu mezhebin şeyhi, fakihi ve önde gelen zatlarındandır. Sünnilerin (Âmme) hadislerinden pek çok şey dinlemiş ve hadis öğrenmek için seyahatlerde bulunmuştur. Onların önde gelenlerinden Hasan b. Arefe, Muhammed b. Abdilmelik ed-Dakîkî, Ebû Hâtim er-Râzî, Abbâs el-Berkâî ve efendimiz Ebû Muhammed ile görüşmüştür. Dostlarımızdan bazılarının, onun Ebû Muhammed ile görüşmüş olmasına şüphe ile baktıklarını ve ondan yaptığı rivayetlerin uydurulmuş bir hikaye olduğunu söylediklerini gördüm. Doğrusunu Allah bilir."

Aslında Ebû Abdillah b. Ebî Halef, az sayıda hadis rivayet etmiştir. Onları Hakem b. Miskîn'den almıştır; ondan da Ahmed b. Muhammed b. Îsâ rivayet etmiştir.

42 Tûsî, *Ricâl*, Necef 1961, 431.
43 Tûsî, *Ricâl*, 475.
44 Tûsî, *el-Fihrist*, Necef 1937, 75.

Sa'd, hicri 301/913 yılında vefat etmiştir; 299/911 yılında vefat ettiği de söylenmektedir.[45]

Allâme el-Hillî, *Ricâl*'inin birinci kısmında ondan bahsederken şöyle demiştir: "Künyesi Ebû Kâsım olan Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef el-Eş'arî el-Kummî, güvenilir (sika) birisidir. 301/913 yılında vefat etmiştir; 299/911 yılında vefat ettiği de söylenmiştir. Onun, 300/912 yılında, Şevvâl'in 27'sinde, Çarşamba günü Rüstem vilayetinde (Rüstemdâr,[46] Taberistân'da bir bölgedir.) vefat ettiği söylenmiştir."[47]

İbn Tâvus, *İkbâl*'de onun hakkında ittifak edilen bir hususdan bahsederek şöyle demiştir: "Bir topluluk, bize güvenilirliği, fazileti ve adaleti hakkında ittifak edilen Sa'd b. Abdillah kanalıyla, *Fazlu'd-Duâ* adlı kitaptan nakilde bulunmuşlardır."[48] Allâme Meclisî, *el-Vecîze* adlı *Rical* kitabında onu zikrederek hakkında şunları söyler: "İbn Abdillah b. Ebî Halef el-Eş'arî güvenilir bir kişi olup, diğerleri (diğer Kummîler) tanınmamış kimselerdir."[49]

Allâme Ağa Mîr Mustafa et-Tefrişî *Nakdu'r-Ricâl* adlı eserinde ondan bahsederek şöyle der: "İbn Dâvûd onu iki ayrı bölümde (sikat ve zuafa) zikretmiştir. Onu Zuafa bölümünde zikretmesi, şaşılacak bir durumdur. Çünkü onun güvenilirliği hakkında şüphe yoktur."[50]

Aynı şekilde Hacı Şeyh Muhammed Tâhâ Necef *İtkânu'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl* adlı eserinde onun hakkında şöyle der: "Sa'd b. Abdillah Ebî Halef el-Kummî birçok eseri olan güvenilir ve saygıdeğer bir alimdir."[51]

1. Hasan el-Askerî ile Görüştüğüne Dair Bir Rivayet

Şeyh Sadûk *Kemâlu'd-Dîn* adlı eserinde,[52] el-Kirmânî olarak bilinen Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hâtim en-Nev-

45 Necaşi, *Ricâl*, Bombay 1317, 126.
46 Bu şehir, Mâzenderân'ın Âmul sınırları içerisinde bulunmaktadır.
47 el-Allâme el-Hillî, *Ricâl*, Tahrân trz. 39.
48 Bkz. el-Mâmâkânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/17.
49 el-Meclisî, *er-Ricâl*, Tahrân, 153.
50 et-Tefrişî, *Nakdu'r-Ricâl*, 149.
51 *İtkânu'l-Makâl*, 66.
52 *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, Tahran, 251-257.

felî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Veşşâ' el-Bağdâdî, Ahmed b. Tâhir el-Kummî, Muhammed b. Bahr b. Sehl eş-Şeybânî, Ahmed b. Mesrûr ve Sa'd b. Abdillah'tan uzun bir hikaye rivayet eder ki, özet olarak şöyledir:

Sa'd demiştir ki: Ben, gizli ilimleri ihtiva eden kitapları toplamaya çok hevesli ve İmâmiyye mezhebinin aşırılarından birisiydim. Öyle ki bundan dolayı büyük sıkıntılarla karşılaştım. Bir gün Hasan el-Askerî münazara ederken bana dedi ki: Allah senin ve arkadaşlarının belasını versin! Sizler Muhacirîn ve Ensâr'a hakaret edip onlara saldıran Râfıza topluluğusunuz.

Sa'd dedi ki: Ona birçok cevapla karşılık verdim, fakat o, cevaplardan her birini yalanlamaya ve reddetmeye devam ediyordu. Bunun üzerine aşırı derecede sinirlenip onun yanından ayrıldım. Bir defter edinerek kırk civarında zor meseleyi ona kaydettim. Bunları sormak üzere gittiğimde Efendimiz Ebû Muhammed'in arkadaşı, şehrin en önde gelen kişilerinden Ahmed b. İshâk'ı evinde bulamadım. Samerrâ'daki Efendimizin yanına gitmek için yola çıkmış olan Ahmed b. İshâk'ın peşinden yola koyuldum. Ona konaklama yerlerinden birinde yetiştim ve birlikte Samerrâ'ya gittik. Efendimizin kapısına varıp girmek için izin istedik. Yanına girmemize izin verildi. Ahmed b. İshâk'ın omuzunda, her birisi sahibi tarafından mühürlenmiş dinar ve dirhemle dolu yüz altmış kesenin bulunduğu ve Taberî elbisesiyle üzeri örtülmüş bir heybe vardı. Sa'd dedi ki: Yüzünün nuru bizi kapladığında Efendimiz Ebû Muhammed'i ayın on dördüncü gecesindeki dolunaya benzettim. Sağ dizinde, yaratılış ve görünüş bakımından Müşteri yıldızına benzeyen bir genç bulunmaktaydı. Saçları iki vav arasındaki elif gibi ikiye ayrılmıştı. Efendimizin önünde, kendisine Basra halkının bazı önde gelenlerinin hediye ettiği, üzerine döşenmiş nadide yüzük kaşlarının arasında harika nakışları parlayan altından nar şeklinde bir top vardı. Efendimizin elinde kalem, kağıda yazmak istediği zaman, çocuk onun parmaklarını tutarak yazmasını engellerdi. Bu sebeple Efendimiz, çocuğun, istediği şeyleri yazmaktan alıkoymaması için önündeki topu yuvarlıyordu ve onu topu geriye

kendisine yuvarlatmakla meşgul ederdi. Ona selam verdik. Sa'd b. Abdillah Muhammed b. el-Hasan'ın faziletiyle ilgili uzun bir hikayeden sonra şöyle dedi: Efendimiz bana baktı ve genci işaret ederek "Gözümün nuru, ona sormak istediğin meseleleri sor!" dedi. Sa'd gence meseleleri sordu; genç de en güzel şekilde onları cevapladı. Sonra Efendimiz Hasan b. Ali, genç ile birlikte namaz kıldı. Bundan sonra birkaç gün daha Efendimizin evine gelip gittik, fakat onun yanında bu genci bir daha göremedik.

Ayrılma zamanı gelince, ben Ahmed b. İshâk ve orta yaşlı iki hemşehrimizle birlikte (Efendimizin) yanına gittik ve Ahmed b. İshâk onun huzurunda ayakta şöyle dedi: "Yolculuk yaklaştı ve sıkıntı arttı. Yüce Allah'tan deden Mustafâ'ya, baban Ali el-Murtazâ'ya, kadınların efendisi annene, cennet ehli gençlerin efendileri amcan ve babana ve ikisinden sonraki imamlara; sana, evladına dua ediyoruz. Allah'tan senin şanını yüceltmesini ve düşmanlarını helak etmesini diliyoruz. İnşallah, bu seninle son karşılaşmamız olmaz." Sa'd şöyle devam etti: Bu sözleri söyleyince, Efendimiz göz yaşı döktü, öyle ki gözlerinden sel gibi yaşlar aktı ve şöyle dedi: "Duanda aşırı zor şeyleri dileme. Bu yolculuğunda Allah'a kavuşacaksın." Bunun üzerine Ahmed bayılarak yere düştü. Ayılınca, "Ben sana, Allah için ve ceddinin yüzü suyu hürmetine bana kefen olacak bir bez vermen için yalvarıyorum." dedi. Bunun üzerine Efendimiz elini serginin altına sokarak on üç dirhem çıkardı ve "Bunu al ve bundan başkasını kendin için harcama. Sen sorduğun şeyleri asla ihlal etmeyeceksin. Allah güzel şeyler yapanın emeğini asla boşa çıkarmaz." dedi.

Sa'd şöyle dedi: Efendimizin huzurundan ayrılıp üç fersah uzaklıktaki Hulvân'a varınca, Ahmed b. İshâk kederlendi ve hayatı hakkında ümitsizliğe kapıldı. Hulvân'da herkes uykuya çekildi. Gece sona erip gün ağarmaya başlamıştı ki, gözlerimi açtım ve Efendimiz Ebû Muhammed'in hizmetçisi Kâfûr'un "Allah sizi teselli ederek işlerin en iyisini yaptı. Arkadaşınızı yıkayıp kefenledik. Onu defnedin. O, Efendinizin katında en üstün konumda olanınızdır." dediğini işittim. Daha sonra göz-

den kayboldu. Onun başında toplanarak feryat ederek ağladık. Sonunda üzerimize düşeni yaptık ve onu defnettik.

Necâşî'nin daha önceden söylediği gibi, Şehîdü's-Sânî de, *Ta'lîku'l-Hulâsa*'da, Sadûk'un *Kitâbu Kemâlu'd-Dîn* adlı eserinde zikrettiği bu rivayetin uydurma olduğunu ve uydurma olduğuna dair emarelerin açıkça ortada olduğunu belirtir. Bundan dolayı İbn Davud, onu *Rical*'inin ikinci kısmında kendilerine güvenilmeyen zayıf kişiler (zuafa) arasında zikretmiş ve onun el-Askerî'nin taraftarlarından oluşunu da Keşşî'ye nispet etmiştir.[53]

İbn Tâvûs, *İkbâl* adlı eserinde şunları söylemektedir: İbn Dâvûd'un, güvenilirliği ve büyüklüğü hakkında ittifak olmasına rağmen, onu iki bölümde zikretmiş olması ilginç bir durumdur. Onun ikinci kısımda zikredilme nedeni, bazı dostlarımızın onun Ebû Muhammed ile görüşmüş olmasını zayıf bir ihtimal olarak görmelerinden dolayıdır. Hikaye uydurma kabul edilmiş olsa bile, onun kötülenmesini gerektirmez. Şehîdü's-Sânî, İbn Dâvûd'un *Rical*'ine yazdığı *Ta'likat*'ta şöyle der: "Yazarın Sa'd b. Abdillah'ı bu kısımda zikretmesi şaşılacak bir durumdur. Çünkü ashabımız arasında onun güvenilirliği, büyüklüğü ve derin ilmi hakkında bir ihtilaf yoktur. Onun bu durumu kitaplarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar yazarı buna sevk eden, Necâşî'den naklen bazı dostlarımızın onun el-Askerî ile görüşmüş olmasını zayıf gördüklerine dair rivayeti olsa bile, bu daha da acayip bir durumdur. Çünkü bu zorunlu olarak onun kötülenmesini gerektirmez."[54]

et-Tarîhî ve el-Kazımî'nin ortak kabullerinden, Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef'in, fakihin isnatlarında, Ebü'l-Kâsım b. Kâlûyeh (Kâleveyh)'in babası ve kardeşi yoluyla, Hamza b. Ebî'l-Kâsım'ın Ahmed b. Muhammed b. Îsa ve el-Hakem b. Miskîn kanalıyla ondan rivayette bulunmalarında olduğu gibi, Ali b. el-Hüseyin b. Bâbûyeh (Bâbeveyh)'in, Muhammed b. el-Hasan b. el-Velîd'in, Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Attâr'ın

53 Bkz. *Tenkîhu'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl*, II/17.
54 Bkz. es-Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânu'ş-Şîa*, Beyrut 1950, II/189.

babasından ve diğer yollardan ondan rivayette bulunmalarından dolayı, onun güvenilir (sika) olduğu anlaşılmaktadır.[55]

Mâmakânî şöyle demektedir: "Sübhanallah! Adamın güvenilirliği, adaleti, büyüklüğü ve derin ilim sahibi olduğuna dair herhangi bir ihtilaf ve şüphe olmamasına rağmen, onun zayıflar arasında sayılmasındaki sebep nedir? Onu buna sevk eden Necâşî'nin rivayet ettiği gibi, bazı dostların onun el-Askerî ile görüşmesini zayıf görmüş olmaları olsa bile, bu daha da şaşırtıcı bir durumdur. Onlar, birbirine uzak iki ayrı yerde yaşadıkları için görüşmemiş olsalar bile, bu zorunlu olarak onun kötülenmesini gerektirmez. Geçerli bir sebebi olmaksızın düşülen şüpheden ve zoraki işlenen hatadan Allah'a sığınırım."[56]

2. Soyu

Şeyhimiz Ebû Halef el-Eşarî'ye gelince, aslen Araptır. Yemen'de meşhur bir kabile olan Eş'ar'a nispetle kendisine el-Eş'arî denmiştir. Rivayet edildiğine göre el-Eş'ar, Nebit(?) b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe'dir. Annesi onu, vücudu kıllı bir çocuk olarak doğurduğu için kendisine el-Eş'ar denmiştir.[57] Yemen'den bazı Eş'arîler Kûfe'ye, oradan da Kum'a gelip yerleşmişlerdir.

Hasan b. Ali b. Hasan b. Abdilmelik el-Kummî'nin (805-806/1402-1403) Farsça yazılmış *Târîh-i Kum* adlı eserin tercümesinde[58] Kum'a, Eş'arîlerden ilk olarak, Yazdigirdî takvimiyle 32, hicri takvimiyle 62/681yılında Nevruz günü, Abdullah ve Ahvas adında iki kardeşin, atlarıyla birlikte göç ettiği zikredilir. Bunlar Sa'd b. Mâlik b. Âmir el-Eş'arî'nin oğullarıdır. Onları, bu bölgenin Yezdânfâr adındaki hükümdarı karşılayarak evine konuk etmiş; deve ve koyunları için ot biçtirmiştir. Onlara Kum bölgesinde Ferrâbe adındaki köyü hibe etmiştir. Onların Kûfe'den Kum'a göç etmelerinin sebebi şuydu: Zeyd b. el-Hüseyin Kûfe'de ayaklandığı zaman kendisiyle birlikte Ahvas b. Mâlik de ayaklanmıştı. Zeyd'in katledilmesinden sonra,

55 *A'yânu'ş-Şîa*, 192.
56 el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl*, II/17.
57 İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Mısır 1357, I/51.
58 *Târîhu Kum*, Tahran 1353, 242-265.

Ahvaṣ esir alınıp hapsedildi. İki sene sonra serbest bırakıldı ve kardeşi Abdullah ile birlikte İran'a göç edip Kum'a yerleşti.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserinde[59] Kum'a ilk yerleşenin Talha b. el-Ahvas el-Eş'arî olduğunu zikreder. Oraya Haccac b. Yûsuf döneminde hicri 83/702 yılında yerleşmeye başlanmıştır. Şöyle ki Abdurraman b. el-Eş'as, Haccac tarafından Sicistan valiliğine atandıktan bir süre sonra ona isyan etmişti. Onun askerleri arasında tâbiînden Iraklı on yedi alim de bulunmaktaydı. Eş'as hezimete uğrayıp Kâbil'e kaçınca, taraftarları arasında bulunan Sa'd b. Mâlik b. Âmir el-Eş'arî'nin oğulları Abdullah, Ahvas, Abdurrahman, İshâk ve Naîm adındaki kardeşler Kum bölgesine yerleştiler. Burada yedi köy mevcut olup, bunlardan bir tanesinin ismi *Kümendân* idi. Bu kardeşler önce gelip, köyleri ele geçirdiler, halkını katlettiler, burayı istila ettikten sonra, buralara yerleşerek yurt edindiler. Kendilerine amca çocukları da katıldı. Böylece yedi köy, yedi mahalleye dönüştü ve köylerden birinin ismi olan Kümendân ismini aldı. Daha sonra bu şehrin isminin bazı harfleri düşürülerek Kumm (Kummen) şeklinde Arapçalaştırıldı. Bu kardeşlerin önde geleni Abdullah b. Sa'd idi. Sad'ın bir oğlu vardı. Oğlu Kûfe'de yetiştikten sonra Kum'a geldi. İmâmiyye mezhebinden olup Şiîliği (teşeyyü) Kum halkına öğreten odur. Bundan dolayı Kum'da asla bir Sünnî bulunmamaktadır.

Onlarla ilgili hoş bir hikaye vardır. Rivayete göre aşırı derece Sünnî olan birisi onlara vali olur. Valiye, onların arasında sahabeye olan kinlerinden dolayı Ebû Bekir ve Ömer adında kimsenin bulunmadığı haberi ulaştırılır. Bunun üzerine bir gün vali onları bir araya toplar ve reislerine şöyle der: "Kulağıma Resulullah'ın ashabına kin beslediğiniz ve bu kininizden dolayı da çocuklarınıza onların ismini vermediğiniz haberi geldi. Allah'a yemin ederim ki bana aranızdan ismi Ebû Bekir veya Ömer olan birini bulup getirmezseniz, ben size yapacağımı bilirim." Onlar da ondan üç gün müddet isteyerek,

59 Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, "Kum" maddesi.

şehirlerinde bu isimde birini ararlar fakat Ebû Bekir isminde çok fakir, baldırı çıplak, şaşı ve çok çirkin birinden başkasını bulamazlar. Bu şahsın babası, buraya sonradan yerleşmiş bir yabancı olup oğluna bu ismi vermişti. Bu şahsı alıp valiye getirirler. Vali de kızıp "Bana Allah'ın en çirkin yaratığını mı getirdiniz" diyerek, onlara dayak atılmasını emreder. Bunun üzerine onların zeki olanlarından biri valiye şöyle der: "Ey Vâli! Bana dilediğini yapabilirsin ancak, Kum ikliminde Ebû Bekir isminde bundan daha güzel biri yetişmez." Bu söz valinin hoşuna gider ve onları affeder.

3. Eserleri

Necâşî şöyle demiştir:[60] "Sa'd b. Abdillah birçok eser yazmış olup[61] onlardan bize ulaşanlar şunlardır:

Kutubu'r-Rahme:[62] 1. *Kitâbu'l-Vuzû'*, 2. *Kitâbu's-Salât*, 3. *Kitâbu'z-Zekât*, 4. *Kitâbu's-Savm*, 5. *Kitâbu'l-Hac*...

Kutubu'r-Rahme, çoğunluğun (el-Âmme) rivayet ettiğine göre beş kitaptır ve Şîa'nın görüşleriyle uyuşmaktadır.

6. *Kitâbu Basâiri'd-Derecât*,[63]
7. *Kitâbu'd-Ziyâ fî'r-Red alâ'l-Muhammediyye ve'l-Ca'feriyye*,[64]
8. *Kitâb Fırakı'ş-Şîa*,[65]

60 Bkz. *Ricâlu'n-Necâşî*, 126.

61 es-Seyyid Muhsin el-Emîn el-Âmilî onun 37 eserini zikreder (Bkz. *A'yânu'ş-Şîa*, 188-191).

62 Bu, Şiî eserlerini içeren bir eserdir (Tûsî, *el-Fihrist*, 75). Muhammed b. Ali b. Şehr Âşûb, *Kutubu'r-Rahme*'nin *Tahâret*, *Salat*, *Zekât*, *Savm*, *Hac* ve *Cevâmiu'l-Hac* gibi bu mezhebin bütün kitaplarını içermektedir (Bkz. İbn Şehr Âşûb (588/1192), *Meâlimu'l-Ulemâ'*, nşr. Abbas İkbal, Tahran 1353, 47).

63 *Kitâbu Basâiri'd-Derecât*, dört cüz olup (Bkz. et-Tûsî, el-*Fihrist*, 76) yaklaşık bin varaktır (Bkz. *Meâlimu'l-Ulemâ'*, 47). Hüseyin en-Nisâburî el-Kuntûrî, *Keşfu'l-Hicab ve'l-İstâr an Esmâi'l-Kutub ve'l-Esfâr* adlı eserinde Şeyh Hasan b. Hâlid el-Hillî'nin *Kitâbu'l-Basâiri'd-Derecât* ve Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef'in *Kitâbu'l-Basâir* adlı eserlerini kısaca zikreder. Aynı eserinde, Sa'd'ın kitabından aldıklarının başkalarıyla karışmaması için, diğer kitaplardan aldığı hadisleri isnatlarıyla birlikte zikreder (Bkz. *Keşfu'l-Hicab ve'l-Estâr*, Kalküta 1330, 559).

64 *Kitâbu'd-Ziyâ fî'l-İmâme*, (Bkz. et-Tûsî, el-*Fihrist*, 76; *Meâlimu'l-Ulemâ'*, 47).

65 eş-Şeyh et-Tûsî, *el-Fihrist*'in 76. sayfasında, İbn Şehr Âşûb da *Meâlimu'l-Ulemâ'* adlı eserinde bu eserden *Makâlâtu'l-İmâmiyye* olarak bahseder.

9. *Kitâbu'r-Red alâ'l-Ğulât,*
10. *Kitâbu Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhih ve Muhkemih ve Müteşâbihih,*
11. *Kitâbu Fadli'd-Duâ ve'z-Zikr,*
12. *Kitâb Cevâmi'l-Hac,*
13. *Kitâbu Menâkıbı Ruvâti'l-Hadîs,*
14. *Kitâbu Mesâlibi Ruvâti'l-Hadîs,*
15. *Kitâbu'l-Mut'a,*
16. *Kitâbu'r-Red alâ Ali b. İbrâhîm b.Hâşim fî Ma'nâ Hişâm ve Yûnus,*
17. *Kitâbu Kıyâmi'l-Leyl,*
18. *Kitâbu'r-Red alâ'l-Mücebbire,*
19. *Kitâbu Fazli Kum ve'l-Kûfe,*[66]
20. *Kitâbu Fazli Ebî Tâlib ve Abdilmuttalib ve Ebî'n-Nebî,*[67]
21. *Kitâbu Fazli'l-Arab,*
22. *Kitâbu'l-İmâme,*[68]
23. *Kitâbu Fazli'n-Nebî,*
24. *Kitâbu'd-Duâ,*
25. *Kitâbu'l-İstitâa',*
26. *Kitâbu İhticâci'ş-Şîa alâ Zeyd b. Sâbit fî'l-Farâid,*
27. *Kitâbu'n-Nevâdir,*
28. *Kitâbu'l-Müntehabât;*[69] bu eseri özellikle Hamza b. el-Kâsım rivayet etmiştir.
29. *Kitâbu'l-Mezâr,*

66 *Kitâb fî Fazli Kum ve'l-Kûfe* (Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist*, 176).
67 *Kitâb fî Fazli Abdillah ve Abdi'l-Muttalib ve Ebî Tâlib* (Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist*, 176).
68 *Kitâbu'l-Emâne.*
69 *Kitâbu'l-Müntehabât* yaklaşık olarak 1000 varaktır (Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist*, 176).

30. *Kitâbu Mesâlibi Hişâm ve Yûnus*,

31. *Kitâbu Menâkıbi'ş-Şîa.*[70]

Necâşî şöyle demiştir: Muhammed b. Muhammed, el-Hüseyin b. Ubeydullah ve el-Hüseyin b. Mûsâ, Ca'fer b. Muhammed'den, o da babası ve kardeşinden Sa'd'ın bütün kitaplarını onlara rivayet ettiğini söylemiştir. el-Hüseyin b. Ubeydillah şöyle demiştir: "*Muntehabât*'ı Ebü'l-Kâsım b. Kâlûyeh (Kâleveyh)'e getirip okuduktan sonra, "Sa'd (bunu) sana rivayet etti mi?" diye sordum. O da "Hayır; aksine (bunu) bana babam ve kardeşim rivayet etti. Sa'd'dan sadece iki hadîs işittim." diye cevap verdi.[71]

Tûsî, *Fihrist*'inde bu hususta şunları zikretmektedir: "Birçok dostumuz, *Kitâbu'l-Muntehabât* dışında, onun bütün eser ve rivayetlerini Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Bâbûyeh (Bâbeveyh) kanalıyla nakletmişlerdir. Ben, Muhammed b. el-Hüseyin'den kendisiyle mütalaa ettiğim bazı kısımlar dışında ondan rivayet etmedim ve sadece Muhammed b. Mûsâ el-Hamedânî'nin rivayet ettiği hadisleri bildirdim. Yine ondan *Kitâbu'l-Muntehabât*'ta güvenilir kişiler yoluyla geldiğini tesbit ettiğim ve el-Hüseyin b. Ubeydilah'ın bize bildirdiği bazı sözleri rivayet ettim."[72]

Tabâkâtu'ş-Şîa adında başka bir kitap daha ondan rivayet edilmiştir.

Çağdaş bir alim olan Şeyh Aga Büzürk et-Tahrânî, *Kitâbu Musaffâ'l-Makâl fî Musannifi İlmi'r-Ricâl* adlı eserinde, Necâşî'nin, "Sa'd *Tabâkâtu'ş-Şîa* adlı eserinde onu zikretti." şeklinde bilgi verdiğini kaydetmektedir. Onun Sa'd'ın bir eseri olduğu açıktır. Nitekim Necâşî, Heysem b. Abdillah hakkında bilgi verirken "Sa'd *Tabâkât*'ta onu zikretti." demiştir.

70 et-Tûsî ve İbn Şehr Âşûb bu listeye *Fihrist Kutubi ma Revâhu* adında bir eser daha eklemişlerdir. Bkz. *el-Fihrist*, 176; *Meâlimu'l-Ulemâ'*, 47; Bağdâdî, *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmâ'l-Kutub ve'l-Funûn*, II/188, 198, 199, 266, 272, 311, 349, 426, 427, 615; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV/211, 212.

71 en-Necâşî, *Ricâl*, 127.

72 *el-Fihrist*, 76.

Aynı şekilde *Menhecü'l-Makâl*'da Hişâm b.el-Hakem'in hâl tercümesinde Sa'd'ın kitapları arasında *Kitâbu Mesâlibi Hişâm ve Yûnus* adlı bir eser bulunduğu zikredilmektedir. Ali b. İbrâhîm b. Hâşim el-Kummî, Hişâm ve Yûnus hakkında bir risale yazmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu risale, o ikisinin durumlarını açıklayarak onlara yöneltilen suçlamaların bertaraf edilmesine yöneliktir. Bu nedenle Necâşî, Sa'd'ın bu eserinden *Mesâlibu Hişâm ve Yûnus* olarak; İbn İbrâhîm'in eserinden ise, *Ma'nâ Hişâm ve Yûnus* olarak bahsetmiştir.[73]

4. Şiî Fırkalar Hakkında Yazılmış Eserler

Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât adlı bu eserimizi tanıtmaya geçmeden önce, bu eserin telif edildiği dönemde, telifinden önce ya da elli sene sonra Şiî fırkalar hakkında yazılmış eserlerden ve tarihlerinden bahsetmek gerektiğine inanıyoruz. Kendisinden önce yazılmış eserlerin bu esere veya başka eserlere etki ettiği kabul edilen bir husustur. Bu eserlerin bahsedeceğimiz kitap üzerindeki veya onunla aynı zamanda, önce ya da sonra yazılmış eserler üzerindeki etkisi çok fazla olmuştur. Bu konu hakkında eser yazmış en meşhur yazarların isimleri şunlardır:

1. Ebû Îsâ el-Verrâk Muhammed b. Hârûn: İmâmiyye'nin önde gelen kelamcılarındandır. Alemu'l-Hüdâ Seyyid Murtazâ, *fî'l-Mesâil* ve *Kitabu'ş-Şâfi'*de ondan o kadar çok nakilde bulunmuş ve onun söz ve fikirlerini esas alıp delil olarak kullanmıştır ki, pek çok yerde "Ebû Îsâ el-Verrâk *Makâlât* adlı kitabında demiştir ki"[74] ifadesi bulunmaktadır. Hicri 247/861 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.[75] Necâşî,[76] ona ait zikrettiği eserler arasında *Kitâbu İhtilâfi'ş-Şîa*[77] ve *Makâlât*'tan da bahseder. *Kitâbu İhtilâfu'ş-Şîa*, Şiî fırkalar hakkında yazılmış en eski eserlerdendir.

73 *Musaffâ'l-Makâl fî Musannifi İlmi'r-Ricâl*, 186.
74 el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/198.
75 el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, V/236; *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII/85; Louis Massignon, "Warrâk" maddesi, *Encyclopedie de l'Islam*, IV/1185; Brockelmann: Spl., I/341- 342.
76 en-Necâşî, *Ricâl*, 263.
77 *Tenkîhu'l-Makâl*, III/198. Metinde *Kitâbu Ahlâku'ş-Şîa* olarak geçer, ancak bu bir yazım hatasıdır.

2. Ebü'l-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (300-301/912-913): Nevbaht[78] ailesinden olup Ebî Sehl İsmâîl b. Ali b. İshâk'ın kız kardeşinin oğludur. Hicri üçüncü asırdaki en önde gelen Şiî alimlerdendi.[79] Necâşî, onunla ilgili olarak şunları zikreder: "Şeyhimiz Mütekellim el-Hasan b. Mûsâ Ebû Muhammed en-Nevbahtî, kendi zamanında, üçyüzden önce ve sonra, yaşamış kelamcıların en saygınlarındandı.[80] Tûsî *el-Fihrist*'te şunları zikreder: el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî, Ebî Sehl b. Nevbaht'ın kız kardeşinin oğludur. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Kelamcı ve felsefecidir. Ebû Osmân ed-Dımeşkî, İshâk ve Sâbit gibi, felsefe kitaplarını nakleden bir topluluk onun derslerine katılmışlardır. İtikadı düzgün bir İmâmî idi. Kelami konularda, felsefenin reddi ve diğer hususlarda birçok eseri bulunmaktadır. *Kitâbu'l-Ârâ' ve'd-Diyânât* adlı eser bunlardan birisidir; ancak yazar bu eseri tamamlayamamıştır. Hicri 597/1200'de vefat eden Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Telbîsu'l-İblîs*[81] adlı eserinde geniş nakillerde bulunmaktadır. Aynı şekilde onun *er-Red alâ Ashâbi't-Tenâsüh ve'l-Gulât* adlı eserinden de kısa bir nakilde bulunur.[82] Bu hususta Necâşî şunları söylemektedir: Onun eski din ve felsefi ekollerle ilgili pek çok eseri vardır. *Kitâbu'l-Ârâ' ve'd-Diyânât* bunlardan birisidir. Ayrıca *Kitâbu Fırâki'ş-Şîa, Kitâbu'r-Red alâ Fırakı'ş-Şîa mâ Halâ'l-İmâmiyye* ve *Kitâbu'r-Red alâ'l-İmâmiyye* gibi eserleri de vardır.[83]

Meşhur Alman araştırmacı Hellmut Ritter, *Kitâbu'l-Fırakı'ş-Şîa*'yı bularak tahkik etmiş ve el-Allâme es-Seyyid Hibetü'd-Dîn eş-Şehristânî'nin yazdığı bir mukaddimeyle beraber 1931 yılında İstanbul'da Hükümet matbaasında bastırmıştır.[84] Bu eser, el-Allâme es-Seyyid Muhammed Sâdık Âl-i Bah-

78 Bkz. Merhûm el-Allâme Abbâs İkbâl el-Aştiyânî, *Hânedân-ı Nevbahtî*, Tahran 1311 (*Şemsî*).
79 Bkz. *age.*, 96-123.
80 en-Necâşî, *Ricâl,* 46.
81 *Hanedân-ı Nevbahtî*, 136-140.
82 *Hanedân-ı Nevbahtî*, 135-136.
83 en-Necâşî, *Ricâl,* 46.
84 *Kitâbu Fırakı'ş-Şîa*, thk. Helmuth Ritter, İslâmî Eserler Nu: 4, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

ri'l-Ulûm tarafından yeni düzeltmeler ve dipnotlar ilave edilmek suretiyle 1936 yılında mukaddes şehir Necef'te yeniden basılmıştır. Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa'*sının el yazması nüshasının adı şu şekildedir: "Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin telif ettiği *Fîhi Mezâhibu Fırakı Ehli'l-İmâme ve Esmâuha ve Zikru Mustakîmuha min Sakîmiha ve İhtilâfiha* adlı eseri." *Fıraku'ş-Şîa'*yı Arapçadan Fransızcaya tercüme ettim ve yazdığım takdim ve değerlendirmelerle birlikte Paris'teki *Dinler Tarihi* dergisinde[85] beş sayıda yayınlandı.

3. Ebü'l-Kâsım Nasr b. es-Sabbâh el-Belhî. Tûsî ona "imamlardan rivayette bulunmayanlar" arasında yer vermiştir.[86] Şîa'nın aşırılarındandır (gulat). Ancak Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî, *Ma'rifetu Ahbâri'r-Ricâl* olarak bilinen biyografik eserinin (*Ricâl*) birçok yerinde ondan rivayette bulunmaktadır.[87] Bu hususta Necâşî şöyle demektedir: "Ayyâşî[88] onun kitaplarını kendisinden rivayet etmiştir, bunlardan birisi de *Kitâbu Fıraki'ş-Şîa* adlı eseridir. O, hicri dördüncü asrın ilk yarısında vefat etmiştir.[89] Zamanımızın alimlerinden Ağa Büzürk et-Tahrânî, onunla ilgili olarak şunları söylemektedir: Nasr b. es-Sabbâh el-Belhî, Ebû Nasr Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'nin üstatlarındandır. Birçok eser yazmış olup *Ma'rifetu'n-Nâkilîn* bunlardan birisidir. Nitekim Necâşî'ye göre, Belhî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdurrahman b. Kubbe er-Râzî'nin imâmet hakkındaki *Kitâbu'l-İnsâf* adlı eserine *el-Müsterşid fî'l-İmâme* adıyla reddiye yazan kişidir. Ebû Cafer b. Kubbe de, onun *Müsterşid'*ine *el-Müstesbit fî'l-İmâme* adlıyla reddiye yazmıştır. el-Belhî de *Müstesbit'*teki iddialara başka bir eserle cevap vermiştir. Ebû Cafer, reddiye kendisine ulaşmadan önce Rey'de vefat etmiştir.[90]

85 Muhammed Cevad Meşkûr, An-Nawbakhti: Les sectes shiites, Traduction Annotée avec introduction parue dans la revue de l' histoire des religions', Presses universitaires de France, CL/3 1958.

86 et-Tûsî, *Ricâl*, 515.

87 Bkz. *Ricâlu'l-Keşşî* veya *Ma'rifetu Ahbâri'r-Ricâl*, Bombay 1317.

88 Ebû Nasr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed b. Ayyâş Sulemî es-Semerkandî Ayyâş olarak tanınmıştır. Bkz. Necâşî, 247.

89 *Hânedân-ı Nevbahtî*, 140.

90 *Musaffâ'l-Makâl fî Musannifi İlmi'r-Ricâl*, 481.

Kanaatime göre, bu ifadeler doğru olmayıp Ağa Büzürk et-Tahrânî, aşırı fikirleriyle bilinen Ebu'l-Kâsım Nasr b. Sabbâh ile Mu'tezilî alimlerden Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Ka'bî'yi karıştırarak Ka'bî'nin kitabını, Nasr b. Sabbâh'a nisbet etmiştir. Hâlbuki *Kitâbu'l-Müsterşid*, hicri 319/931'da vefat eden[91] Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî'ye aittir. Nitekim el-Hâcı Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmâ'l-Kutub ve'l-Funûn* adlı eserde bunu zikretmektedir.[92] *Kitabu'l-Müsterşid*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'te belirttiği gibi,[93] Şîa'nın önde gelen kelamcılarından olan İbn Kubbe er-Râzî'nin *Kitâbu'l-İnsâf fî'l-İmâme* adlı eserine yazılmış bir reddiyedir. Bu öyle bir yanlışlık, hicri 1216/1801'da vefat etmiş olan Ebû Ali Muhammed b. İsmâîl en-Neccârî'nin ilk olarak *Muntehâ'l-Makâl fî Tezkireti Hâki Nasr b. es-Sabbâh* adlı biyografik eserinde düştüğü hatadan kaynaklanmıştır. Orada onunla ilgili şöyle demiştir: "Ebü'l-Kâsım el-Belhî yani Nasr b. es-Sabbâh "Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelenlerindendir. İbn Ebî'l-Hadîd ondan pek çok şey nakletmekte ve İbn Kubbe'nin onun öğrencilerinden olduğunu zikretmektedir.[94] Buradan da anlaşılmaktadır ki, Ağa Büzürk et-Tahrânî, bu bilgiyi ondan aldı ve Nasr b. es-Sabbâh'ın Mu'tezilî Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Ka'bî olduğunu iddia etti. Aynı hataya, *Kitâbu Mu'cemi'l-Müellifîn* yazarı Şeyh Ömer Rızâ el-Kehhâle de düşmüştür.[95]

4. Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed Nuaymî: İmâmiyye mezhebindendir. Necâşî, onu Ahbârî ekolüne mensup, çok sayıda hadis ve haberleri toplayan birisi olarak tanıtmış ve onun *Kitâbu Fırakiş-Şîa*'sını ve *Kitâbu'l-Behce* adını verdiği *Ahbâru Âl-i Ebî Tâlibi*'ni zikretmiştir.[96]

5. Ebû Tâlib Abdullah (veya Ubeydullah) b. Ebî Zeyd Ahmed b. Yakûb b. Nasr el-Enbârî: Necâşî onunla ilgili olarak şunla-

91 Bkz. Ahmed b.Yahya b. el-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut 1961, 88.
92 *Keşfu'z-Zunûn*, II/427 (I. Baskı).
93 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut trz., 251.
94 *Tenkîhu'l-Makâl*, III/269.
95 *Mucemu'l-Müellifîn*, XIII/279.
96 en-Necâşî, *Ricâl*, 281.

rı söylemektedir: "Önceleri Vâkifiyye'den iken, daha sonra İmâmiyye'ye döndü. Dostlarımız onunla alakalarını kesmişlerdir." İbnü'n-Nedîm, onu mezhebi bilinmeyenler arasında zikrederek[97] şöyle der: "Ebû Tâlib el-Enbârî, Vâsıt'ta yaşamış biri olup, onun "Bâbuşiyye"[98] Şîasından olduğu söylenmiştir." Tûsî, *el-Fihrist*'te şöyle demektedir: "Abdullah b. Ahmed b. Zeyd el-Enbârî, Nâvusiyye'dendi. Kendisinin imâmet hakkında yüz kırk kitabı bulunmaktadır."[99] Bu hususta Necâşî'nin sözleri ise şunlardır: "Ebû Tâlib el-Enbârî ibadetine düşkün ve huşu sahibi birisi olup Vâsıt halkının (Sünnîlerin) kendisinin namazlarını ve fazla ibadet etmesini bilmelerinden korkmaktaydı. Bunun için tek başına harabelere, kilise ve havralara çekilirdi. Bağdatlı taraftarlarımız onu aşırılıkla suçlamışlardır. Birçok eseri bulunmaktadır. Bunlardan *Kitâbu Fıraki'ş-Şîa*, *Kitâbu'l-İbâne an İhtilâfi'n-Nâs fî'l-İmâme*'yi sayabiliriz. Ebû Tâlib, 356/966 yılında Vâsıt'ta vefat etmiştir."[100]

5. Ebî Halef el-Eşarî'nin *Kitâbu Fıraki'ş-Şîa*'sı

Bu eser, Ebî Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî'nin eserlerinden *Kitâbu Makâlâti'l-Fırak*'ın kendisidir.

Aynı eser, Necâşî'nin *Ricâl*'inde[101] *Fıraku'ş-Şîa*, Tûsî'nin *el-Fihrist*'inde[102] ve İbn Şehrâşûb'un *Meâlimu'l-Ulema*'sında[103] *Makâlâtu'l-İmâmiyye* ismiyle zikredilir.

Bu esere sahip olan Meclisî, onu *Makâlâtu'l-İmâmiyye ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ olarak* isimlendirir. *Bihâr*'ın kaynaklarını zikrederken, *Makâlâtu'l-İmâmiyye ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ*'nın Sa'd b. Abdillah'ın yazdığı bir eser olduğunu belirtir.[104]

97 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 279.
98 el-Bâbûşiyye. Bkz. *Meâlimu'l-Ulemâ'*, 96. Muhtemelen bu ifade, et-Tûsî'nin *el-Fihrist*'inde zikredildiği üzere, en-Nâvusiyye olmalıdır.
99 et-Tûsî, el-*Fihrist*, 103.
100 en-Necâşî, *Ricâl*, 161; *Tenkîhu'l-Makâl*, 162-164.
101 en-Necâşî, *Ricâl*, 126.
102 et-Tûsî, el-*Fihrist*, 76.
103 İbn Şehrâşûb, *Meâlimu'l-Ulemâ'*, 47.
104 *Bihâru'l-Envâr*, I/7, 13; *Keşfu'l-Hicâb ve'l-Estâr an Esmâi'l-Kutub ve'l-Esfâr*, 542.

Birkaç sene öncesine kadar, bu eserin bazı *Rical* kitaplarında geçen ismi hariç, herhangi bir izine rastlanmamıştır. Kelam ve İslâm mezhepleri araştırmacıları, bu eserin de zamanla diğer *Fıraku'ş-Şîa* kitapları gibi yok olup gittiğini sanmışlar; öyle ki çağdaş alimlerden merhum el-Allâme Abbâs İkbâl el-Aştiyânî, bu kitabın varlığından haberdar olmadığından dolayı, onu Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'ye nispet etmiştir.[105] Tahrân Üniversitesi profesörlerinden el-Allâme es-Seyyid Saîd en-Nefîsî, tercümesini yaptığım Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sına[106] yaklaşık on yedi sene önce, yazdığı mukaddimede, İran Millet Meclisi'nin önceki dönem milletvekillerinden Sultânî Şeyh el-İslâmî'nin elindeki Ebû Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının bir nüshasının mevcudiyetini haber veren ilk kişidir.

Dünyanın en nefis nüshalarından kabul edilen bu nüshayı birkaç gün içinde ödünç alma imkânını elde ettim. Daha sonra sahibinden nüshanın sayfalarının fotoğrafını çekmek için izin aldım. Bu nüshayı Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı ile karşılaştırınca ondan farklı olduğunu anladım. Bunun üzerine insanların kendisinden istifade edebilmeleri için bu çok kıymetli nüshayı neşretmeye karar verdim. Eserin tashihi, Nevbahtî'nin *Fıraku'-Şîa*'sı ve diğer kitaplarla karşılaştırılması ve eserin sorunlu yerleri üzerindeki çalışmam tam iki yıl sürdü. Sonunda bu şerefli işi başarma ve tashih edilmiş ve düzeltilmiş olarak basıp ilim erbabına sunma imkânına kavuştum.

6. Seyyid Sultânî'ye Ait Nüshanın Özellikleri

Bu nüsha, eşi benzeri olmayan tek nüsha olarak kabul edilir. Bu yolda gayret göstermemize rağmen onun bir benzerine ulaşamadığımızdan dolayı eserin tashihinde onu Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı, Keşşî'nin *Ricâl* ve Tûsî'nin *Kitâbu'l-Gaybe*'si gibi bazı *Ricâl* ve *Hadîs* kitapları ile karşılaştırmak zorunda kaldık.

Eserin müellifinin ismi, bu kitabın ilk sayfasında göze çarpan ifade ve yazı biçimiyle uyuşmaktadır. Şöyle ki: *Kitâbu'l-Makâlât*

105 Abbâs İkbâl, *Hanedân-ı Nevbahtî*, Tahran 1311, 140-160.
106 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, çev. Dr. Cevâd Meşkûr, Fransa 1325.

ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ ve Elkâbuhâ, Ebî Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî'nin tasnifidir. O, iki önemli imâm İmâm el-Hasan el-Askerî ve oğlu Sâhibu'z-Zaman'la görüşmüştür. Allâme Meclisî *Bihâru'l-Envâr* adlı eserinde "Sa'd b. Abdillah'ın telif ettiği *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ*" adıyla bu kitabını zikrettiğine göre, muhtemelen bu kitap onun yanında vardı ve muhtemeldir ki, elinde olan nüsha, bizatihi bu nüshaydı. Tek nüshasına sahip olduğumuz bu yazmanın ilk sayfasının üst kısmında, eserin ismi ve konusunun üzerinde şu ibare yazılmıştı: "Benden önce bir başkasının mülkiyetinde olduğu gibi benden sonra da bir başkasının olacak. Nitekim benden önce Muhammed Takî'nin, yani İbn Muhammed Ma'sûm b. Muhammed Takî el-Kazvînî'nin mülkiyetindeydi." Bu, yazı biçimi olarak, daha farklı bir el yazısıyla yazılmıştı ve kitabın sahibinin mührüyle mühürlenmişti. Mührün sahibi ise, "Abduhu er-Râcî Muhammed Takî b. Muhammed Ma'sûm" idi.

Profesör Seyyid Sultânî Şeyhu'l-İslâmî'nin elindeki yegane *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât* nüshası 10x15 ebatındadır. Ancak metnin yazılı olduğu çerçeve 6x11 ebatındadır ve tarihsizdir. Elyazısına gelince yeni değildir. Eserin yazılış tarihi, yaklaşık olarak hicri X. asra kadar geriye götürülebilir.

7. Nevbahtî ve Eş'arî (Kummî)'nin Bu İki Eserinin Karşılaştırılması

Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı ve Eş'ârî'nin *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*'ı, kaybolmuş *Fıraku'ş-Şîa* eserleri arasında bize ulaşmış iki esedir. Her iki eserde de ele alınan meseleler ve bunların işleniş tarzı arasında genel olarak bir benzerlik bulunmaktadır. Bu kitapla Nevbahtî'ninki arasında ibare benzerliklerini ve farklılıklarını her sayfanın sonunda açıkladık. Ancak Eş'arî'nin eseri, cüzî metin ilaveleri içeren Nevbahtî'nin eserine oranla, oldukça uzun ilaveler içermektedir.[107]

1. Okuyucu, *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*'ın kitabın başındaki ilk maddede dokuz satırlık bir mukaddime olduğunu fark

107 Aşağıdaki maddelerde karşılaştırmalar yapılırken atıfta bulunulan sayfalar, Arapça aslına göre verilmiştir.

edecektir. Hâlbuki bu kısım Nevbahtî'nin eserinde bulunmamaktadır (bkz. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 3).

2. *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*'ın kırk üçüncü maddesinde Nevbahtî'nin metninde olmayan on beş satıra varan bir fazlalık bulunmaktadır. Kendisi Şiî bir alim ve muhaddis olduğundan dolayı, Şîa ile ilgili sözü uzatıp konuyu geniş tuttuğu ve müstakil bir başlık altında ele aldığı görülür.

3. Kırk sekizinci maddede, Kâmiliyye fırkası hakkında verilen bilgiler, Nevbahtî'nin eserinde yer almamaktadır. Bundan dolayı da burada, Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sında olmayan altı satırlık bir fazlalık vardır.

4. Cârûdiyye fırkası ile ilgili olan elli dördüncü maddede, yani ondokuzuncu sayfanın başından "Ali öldürülünce..." şeklinde devam eden cümleye kadar Nevbahtî'de olmayan toplam onsekiz satırlık bir ilave vardır.

5. Yirmi birinci sayfanın üçüncü satırındaki "Sonra bir süre geçti" ibaresinden elli yedinci maddenin başına kadar, Nevbahtî'de bulunmayan sekiz satırlık bir ilave vardır.

6. Yirmi iki ve yirmi üçüncü sayfalarda yer alan "Ebû Amra taraftarları" ifadesiyle başlayan 22 satırlık elli sekizinci madde, Nevbahtî'nin eserinde bulunmamaktadır.

7. Yirmi altıncı sayfadaki altmış üçüncü maddenin içinde, yani sayfanın onbirinci satırındaki "Onlar Abdullah b. Amr b. Harb'in taraftarları olan Harbiyye'dir." ibareden itibaren, altmış dördüncü maddeye kadarki sekiz satır Nevbahtî'den fazladır.

8. Yirmi yedinci sayfadaki altmış dört ve altmış beşinci maddelerde Nevbahtî'nin kitabında bulunmayan 13 satırlık bir fazlalık vardır.

9. Yirmi yedinci sayfadan başlayan ve yirmisekizinci sayfanın ortalarında biten toplam dokuz satırlık altmış altıncı madde, Nevbahtî'nin eserinde yoktur.

10. 28., 29., 30. ve 31. sayfalarda bulunan dört sayfalık uzunca bir madde olan altmış yedinci madde, Nevbahtî'nin eserinde olmayan bir fazlalıktır.

11. *Kitâbu'l-Makâlâti'l-Fırak*'ta 67. maddenin sonunda otuz birinci sayfadan başlayan ve otuzikinci sayfada biten 18 beyitlik şiirin 7.-13. beyitleri dışındaki oniki beyit, Nevbahtî'de olmayan bir fazlalıktır. Diğer yandan Nevbahtî'nin eserinde yer alan bu şiirin ilk üç beyti, Kummî'de 34. sayfada geçmektedir.

12. Otuz dört ve otuz beşinci sayfalarda 71., 72., 73. ve 74. maddelerin tamamında, Nevbahtî'de olmayan toplam yirmi sekiz satırlık bir fazlalık görülmektedir.

13. Kırkıncı sayfada onuncu satırdaki "Abdullah b. Muâviye'nin iddiasının sebebi" ibaresinden seksen üçüncü maddenin başına kadarki beş satır Nevbahtî'nin eserinde yoktur.

14. 40., 41., 42. ve 43... sayfalardaki 87. madde hariç 83., 84., 85., 86., 88., 89. ve 90. maddeleri içeren toplam üç sayfa, Nevbahtî'de olmayan bir fazlalıktır.

15. 47. ve 48. sayfalardaki onüç satırlık 95. ve 96. maddeler, Nevbahtî'de bulunmamaktadır.

16. 51. sayfanın beşinci satırında bulunan "Ebü'l-Hattâb, Ca'fer b. Muhammed'in kendisini kayyım ve vasî tayin ettiğini iddia ediyordu." ibaresinden 102. maddeye kadar toplam altı satır Nevbahtî'de yoktur.

17. 54., 55. ve 56. sayfalardaki 106., 107., 108., 109. ve 110. maddeler olmak üzere tam iki sayfa, Nevbahtî'nin metninde olmayan bir ilavedir.

18. 56., 57., 58. ve 59. sayfalardaki, Muhammise ile ilgili 111., 112. ve 113. maddeler olmak üzere üç buçuk sayfalık metin, Nevbahtî'de yoktur.

19. 59., 60., 61., 62. ve 63. sayfalardaki 114., 115., 116., 117., 118., 119., 120., 121., 122., 123. ve 124. maddeler olmak üzere dört buçuk sayfalık fazlalık, Nevbahtî'nin eserinde yoktur.

20. 131. sayfanın sonlarında 67. sayfanın yedinci satırındaki "Mansûr vermişti" ibaresinden, aynı sayfanın 18. satırındaki "Mansûr hilafete geçince" ibaresine kadarki bölüm Nevbahtî'nin metnine ilavedir.

Bu kısımda, belki de İslâm Tarihi ile ilgili meşhur eserlerin yazarlarınca hiç birinin değinmediği kayda değer önemli bir bilgi bulunmaktadır.

21. 71. sayfada "Sabbâhiyye Fırkası" ile ilgili olan 138. madde ve "Ya'kûbiyye Fırkası" ile ilgili olan 139. madde olmak üzere altı satır Nevbahtî'nin metninde olmayan bir fazlalıktır.

22. 87. ve 88. sayfalardaki tam bir sayfayı bulan 164., 165. ve 166. maddeler Nevbahtî'nin metninde yoktur.

23. 91. sayfadaki 178. maddenin sayfanın bitiminden önceki son dört satırında "Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd bana rivayet etmiştir." ibaresiyle, "Onu kabul edip inkar etmedi." ibaresi arasındaki üç satır Nevbahtî'de yoktur.

24. 100. sayfanın altıncı satırındaki "Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd bana rivayet etmiştir." ibaresinden 195. maddeye kadarki altı satır Nevbahtî'de bulunmamaktadır.

25. 195. maddenin sonlarında 100. sayfanın sondan ikinci satırından başlayan "Bunu bana Muhammed b. Nusayr'dan rivayet etmiştir." ibaresinden "O, Allah'a karşı bir tevazudur ve kibirlenmenin terk edilmesidir." ibaresine kadar üç satır Nevbahtî'nin metnine ilavedir.

26. *Kitâbu'l- Fırak ve'l-Makâlât*'ın 102. sayfasında İmâm Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar Şiî fırka sayısı on beştir. 202. Maddeden 218. maddenin sonuna kadar düzenli bir şekilde bu fırkalar zikredilir. Hâlbuki *Fıraku'ş-Şîa*'nın 96. sayfasında Şîa'nın on dört fırkaya ayrıldığı zikredilir ve üstelik matbu nüshada bir fırka eksiktir. Sadece onüç fırkanın görüşlerine yer verilmiştir. Sonra *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*'ta fırkaların düzeni ve fikirlerinin izahı, *Fıraku'ş-Şîa*'dan tamamıyla farklıdır.

Özet olarak, bu kitabın metninin satırları, Nevbahtî'nin matbu eserinin satırlarıyla karşılaştırıldığında her bir sayfada azımsanmayacak oranda satır fazlalığı vardır. Ayrıca, bu eserin harfleri de diğerininkinden daha büyüktür. Netice itibariyle *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*, Necef'te basılan *Kitâbu Fıraku'ş-Şîa*'dan yaklaşık otuz sayfa fazladır.

Merhum Abbâs İkbâl el-Aştiyânî, el-Eş'arî el-Kummî'nin *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât* nüshasının varlığından haberdar olmadığı için, Ritter'in İstanbul'da neşrettiği Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının Ebî Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı ile aynı eser olduğunu öne sürerek onun, Ebû Halef el-Eş'arî ile aynı dönemde yaşamış olan Nevbahtî'ye yanlışlıkla nispet edildiğine inanmış ve bu konuda *Hanedân-ı Nevbaht* adlı eserinde, tutarsız deliller öne sürerek, uzun bir makale yazmıştır.

Şeyhu'l-İslâm ez-Zencânî olarak tanınan merhûm Mirzâ Fazlullah ez-Ziyâî -*Makâlât* geleneği, *İlmu Ricâl* ve İslâm Kelam Tarihi alanında döneminin en bilgili alimi idi- konuyla ilgili bir eser yazarak Abbâs İkbâl'in görüşünü çürütmüştür.

Merhum Abbâs İkbâl'in ileri sürdüğü bu şüphe, Ebû Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının bir nüshası bulunmasından sonra ortadan kalktı. Böylece Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının, el-Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât* veya *Fıraku'ş-Şîa*'sından farklı bir eser olduğu kesinleşmiş oldu. Tamamı kayıp olan birçok *Fıraku'ş-Şîa* arasından, sadece bu ikisi bize kadar ulaşmıştır.

Buradan anlaşılmaktadır ki Sa'd b. Abdillah, eserini Nevbahtî'den sonra yazmıştır. Nevbahtî'nin kitabını önüne koyarak ondan nakletmiş ve daha önce zikrettiğimiz gibi ona ilavelerde bulunmuştur. Bunlar diğer *Fıraku'ş-Şîa* eserlerinden ve Nevbahtî'nin kesinlikle görmediği kaynaklardan yapılmıştır. Ayrıca *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât*'ın *Fıraku'ş-Şîa*'ya üstünlüğü ve tercih edilmesinin sebebi yine bu eklemelerdir.

İlave bölümlerde, el-Eş'arî'nin Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd b. Yaktîn ve Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdurrahman b. Hâkân gibi ravilerden rivayet ettiği haberler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin aynısının, Sa'd b. Abdillah tarafından önceki iki ravi kanalıyla nakledildiğini Keşşî ve Tûsî'nin eserlerinde görmekteyiz.

Sa'd b. Abdillah İmâmiyye'nin önde gelen muhaddislerinden olduğundan dolayı, Keşşî ve Şeyh Tûsî gibi Şiî ricâl alimleri onun sözlerine güvenerek Şiî fırkalara mahsus olan birçok

meseleyi Nevbahtî'den çok ona nisbet ederek nakletmişlerdir. Bu da el-Eş'arî'nin, Nevbahtî'den daha güvenilir bir konumda olduğunu gösterir. Her ne kadar Nevbahtî de İmâmiyye'nin önde gelen alimleri arasında yer alsa da, onu bir kelam alimi ve mütekellim olarak kabul ettiler ve Şiî rivayetlerin naklinde muhaddis ve fakih olan Sa'd b. Abdillah'ı tercih ettiler. Bundan ötürü *ricâl* ve *hadîs* kitaplarında Şiî fırkalar hakkında nakledilenler el-Eş'arî'nin *Kiâtabu'l-Fırak ve'l-Makâlât* eserindeki ibarelerle tamamen uyuşmaktadır. Hâlbuki bunları Nevbahtî'nin eserindekilerle karşılaştırdığımızda ibare ve lafızlarda, bazan da anlamlarda farklılıklara rastlamaktayız.

Sonuç olarak, merhum Allâme Şeyhu'l-İslâm ez-Zencânî'nin dediği gibi, Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sındaki ifadelerin üslubu, sened ve haberlerin ravilerini zikretmeyi gerekli gören Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî gibi muhaddis ve fakih bir kişinin değil; Nevbahtî gibi mütekellim bir kişinin üslubu olduğunu göstermektedir. Zira Nevbahtî, başvurduğu ve yararlandığı kaynak ve senetleri belirtmezken, el-Eş'arî el-Kummî bu hususlara riayet ediyordu.

Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak

Ebü'l-Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî (301/913)

ve

Fıraku'ş-Şîa

Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (300/912)

[1] [*Kadîm ve ezelî olmakta (başlangıcı ve sonu olmamakta), eşi ve benzeri olmayan Allah'a hamd olsun ki O'nun ne ezeliliğinin başlangıcı ve ne de ebediliğinin sonu vardır; daha önce hiç bir örneği bulunmayan bütün varlıkları o yarattı; o eş ve evlat edinmekten münezzehtir; ortaklar edinmeyecek kadar yücedir; o sonsuza dek baki kalıcıdır; o yardımcısız yaratan, yaratırken uzun uzun düşünmeye, ne herhangi bir örneği esas almaya, üzerinde araştırmalar yapmaya, ne de ölçüp biçmeye gerek duyar; (insanın aksine) göz ve aklı aracı olarak kullanmaksızın her bir yaratığı kendine özgü suret ve renkte yaratır; her şeyi önceden bilir; O'nun dilemesi bütün zaman ve çağlarda olacakları da önceden dilemiştir; varlıkları yaratmada eşi ve benzeri yoktur, bu sebeple onları yaratırken bütün ayrıntılarını dikkate alarak en güzel şekilde yarattı; her şeyi en iyi ve ayrıntılarıyla bilen Allah'ı tenzih ve tesbih ederiz; O'nun benzeri hiçbir şey yoktur; O her şeyi işitir ve görür; gözler O'nu göremez; hiç bir ölçü ve tartıya vurulamaz; gönüllerde saklanan ve vicdanlarda gizlenen sırlardan hiç bir sır O'ndan gizli kalamaz; yaratıkları içerisinde O'nun benzeri yoktur.*]

2 [2] İmdi, ümmetin Şiî ve Şiî olmayan bütün fırkaları, Hz. Muhammed'in (sav) vefatından beri, her imâmın[1] hayatında ve ölümünden sonra, her asırda imâmet[2] konusunda ihtilafa

1 İmâm: Politik bir kavram olarak imâm, her türlü dinî ve dünyevi yetkiyi elinde bulunduran devlet başkanı demektir. Şiî siyaset anlayışına göre, imâm, dinî ve dünyevi bakımdan Müslümanların tek şerî lideridir. Böyle bir liderliği, Allah bahşetmiştir ve onu imâm olarak Allah seçmiştir. Bu, Müslümanlar tarafından seçilmek suretiyle iktidara gelen ve halîfe olan kimse gibi değildir. Her asırda kendisine itaat ettikleri "Ulu Öndere" (*er-Reîsu'l-A'lâ*) veya "Soyu doğrudan Peygamber'e ulaşanlara" (es-Selîlü'l-Mübâşir li'n-Nebî) imâm lakabını tercih ettiler. Bu lakap, belli bir dinî makam ve mevkiye delalet eder. Bkz. I. Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa fî'l-İslâm*, Kahire 1946, 175; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 118 (Ta'likât).

2 İmâmet problemi, Müslümanların siyasi alanda tarih boyunca karşılaştıkları en önemli problemlerden birisidir. Bu konuda meydana gelen ihtilaflar dolayısıyla Müslümanlar en büyükleri Havâric, Mürcie, Şîa, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet olmak üzere pek çok mezhebe bölündüler. Bununla da kalmayıp birbirlerinin kanlarını akıttılar. Şehristânî'nin de dediği gibi, "Hiç bir dönemde İmâmet dışında başka bir konuda, dinî gerekçeyle bu kadar kan akıtılmadı." Bkz. *el-Milel ve'n-Nihal*, I/31. Şiî siyaset anlayışında imâmet şu şekilde açıklanmaktadır: İmâmet, her hangi bir kişinin dinî ve dünyevi

düşmüşlerdir. Biz bu kitabımızda, ümmetin mezhepleri, görüşleri ve ihtilafları hususunda bize ulaşan bilgileri, ayrılık ve ihtilaf sebepleri ile ilgili rivayetlerden elde edebildiklerimizi ve tarihten öğrendiklerimizi anlatacağız. Başarı ve yardım, ancak Allah'tandır.

Peygamberliği 23 yıl süren ve annesi Âmine bint Vehb b. Abdimenâf b. Zühre b. Kilâb b. Murre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib olan Resulullah (sav), hicretin onuncu yılı Rebiyülevvel ayında,[3] 63 yaşında iken vefat ettiğinde, ümmet üç fırkaya ayrılmıştı:

konularda, Hz. Peygamber'e vekaleten her türlü yetkiye sahip olması demektir. İnsanları yönetecek bir imâmın bulunması aklen vaciptir. Çünkü İmâmet bir lütuftur. İnsanlar, zalimden mazlumun hakkını alacak, zalimi korkutacak ve zulmetmesini engelleyecek bir lider ve mürşide sahip olurlarsa, sulh ve sükun içerisinde yaşarlar ve yozlaşmadan korunurlar. Allah'ın lütfu vaciptir. İmâmın günahsız (*ma'sûm*) olması ve bizzat Allah ve Resul'ü tarafından nassla belirlenmiş olması gerekir. Çünkü ismet, Allah'tan başkasının bilemeyeceği gizli konulardandır. Bu konuda ya onun günahsızlığını bilen Allah tarafından kesin nass olmalı veya kendi tarafından doğruluğunu kesinleştirecek bir mucizenin ortaya konulması gerekir. Ayrıca imâm olacak kişi, bütün herkesin lideri olacağı için asrının en faziletli kişisi olmalıdır. İmâma itaat etmek bir iman esasıdır. Bkz. el-Hasan b. el-Mutahhar el-Hıllî (726/1326), *el-Bâbu'l-Hâdî Aşer,* yrz. 1320, 43-49; Hz. Peygamber'den sonra imâmet konusunda Müslümanlar arasında üç farklı görüş ortaya çıktı: 1- Şûrâ ile tespit edilir. Bu görüş, Mu'tezile, Mürcie, Havâric, Haşviyye'den bir grup, Cerîriyye ve Betriyye gibi mezheplerce benimsenmektedir. Onlara göre, Allah ve Resul'ü, hiç kimseyi isim vererek doğrudan doğruya nassla imâm tayin etmedi. İmâmet, şûrâdan önce beyatı gerektirecek bir durum yoksa, kendileri için doğruyu yapacaklarına inandıkları ümmetin seçkinleri ve faziletli kişileri tarafından şûrâyla belirlenir. Ehl-i Sünnet de imâmeti dinî değil dünyevi bir maslahat olarak kabul etmiştir ve imâmın seçimini seçkinlere veya halka bırakmıştır. Ehl-i Sünnet, Müslümanlar tarafından seçilen ve dünyevi konularda yetkiyi elinde tutan kimseye Halîfe demektedirler. 2- İmâmet, verâsetle ve Peygamber'e yakınlıkla elde edilir. Bu, Ravendiyye'nin görüşüdür. 3- Nassla tayin edilir. Bu görüş, Şiîlerin görüşüdür (Bkz. Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûru'l-î'yn,* 150-154). Şîa'nın imâmet anlayışı konusunda geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, "Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 3, Temmuz 1989, 122-138; "Şii İmâmet Nazariyesi", *AÜİFD.*, XXXII (1992), 89-110; "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD.*, (XXXVI) 1997, 79-117; Nasîruddîn Tûsî, "İmâmet Riâlesi" çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV (1996) 179-191.

3 Hz. Peygamber'in ölümü Hicretin 10./631. yılı değil 11./632. yılıdır. Ehl-i Sünnet'e göre, Hz. Peygamber hicri 11/632 yılınında Rebiülevvel ayının 12. gecesi, Şîa'ya göre ise, hicri 11/632 yılında Safer ayının 28. günü vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* II/272; İbnu'l-İ'mâd el-Hanbelî, *Şezerât,* I/133 vd.; Ziriklî, *el-A'lâm,* VI/218; Meşkûr, 119 (Ta'likât).

[3] Birincisine Şîa[4] denir. Bunlar, Ali b. Ebî Tâlib'in[5] (as) taraftarlarıdır (Şîatu Ali b. Ebî Tâlib). Şîa'nın bütün alt kolları, bu fırkadan doğmuştur.

4 Şîa: "Ali b. Ebî Tâlib'in, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halîfe olduğuna inanan, imâmetin kıyâmete kadar Hâşimî soyundan veya onun Fâtıma'dan olan soyundan çıkmayacağını ileri süren toplulukların müşterek adıdır. "Bazı yazarlarca Şîa, halîfe olarak Hz. Ali'yi Hz. Osmân'a tercih edenler anlamında kullanılmıştır. İmâmet kıyâmete kadar onun soyundan çıkmayacaktır. Sadece başkalarının baskısı veya kendisinin takiyye yapması halinde imâmet başkasına geçecektir. İmâmet insanların kendi ihtiyarlarıyla seçebilecekleri dünyevi bir iş değildir. Bu görev, *Usûlu'd-Dîn*'dendir. Dinin rüknü olan bir görevi Peygamber'in yerine getirmemesi, ihmal etmesi veya topluma havale etmesi caiz değildir. Onlar imâmın nass ve tayinle belirlenmesi, imâmların masûmiyeti ve onlara dost olanların sözle, fiille, akılla dostu olmak, düşman olanların da düşmanı olmak gerektiğine inandılar. Kaynaklarda Şîa'nın en büyükleri Onikiimâmiyye Şîası (*el-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye*), Zeydiyye ve İsmâîliyye olmak üzere 20'den fazla alt grubu sayılmaktadır, ancak en fazla mensubu olanı *Onikiimâmiyye Şîası*'dır. İmâmların nass ve tayinle olduğuna inandıkları ve imâmların sayısını 12 ile sınırlandırdıkları için onlara *İsnâaşeriyye* denmiştir. Bu fırkanın en önemli fikirleri şunlardır: 1. Tevhid: Allah birdir. Sıfatları zatının aynıdır. 2. Nübüvvet: Allah'ın bazı kullarını elçi göndermesi demektir. Ancak bazı Şiî alimler, Kur'an'la ilgili tahrif gibi bazı asılsız iddialarda bulunmuşlardır. 3. İmâmet. Peygamber'den sonra her devirde bir imâmın bulunması zorunludur. Bu imâmlar günahsızdır (*ma'sûm*). Böyle bir imâma inanmak önemli bir iman esasıdır. 4. Mead. Öldükten sonra dirilmeye ve hesap vermeye iman etmek demektir. 5. Adalet. Allah'ın adil, kulların ise irade ve eylemlerinde hür olması demektir. İmâmiyye bugün İran'ın resmî mezhebidir. İran dışında, Irak, Lübnan, Bahreyn, Suriye, Kuveyt, Türkiye, Suûdî Arabistan, Katar, Bileşik Arap Emirlikleri, Azerbeycan, Pakistan, Hindistan ve Afganistan'da bu mezhebe mensup topluluklar bulunmaktadır. İsmâîliyye ve Zeydiyye kolları hakkında daha sonraki dipnotlarda bilgi verilecektir. Şîa ve alt kolları hakkında geniş bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 22-48; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 34, 35, 162, 163, 190, 192, 196, 200, 203, 206, 213, 215, 218, 225, 228, 230, 232, 233, 235, 236; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ', 80* (Râfızî fırka); Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 259-66, 270, 279, 286, 287, 305, 310; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 5, 85, 102, 153, 340; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124- 134; el-Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 167-170; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 18, 35, 165; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-53; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179-180; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 27-43; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 38-46; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/169-235; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 30-45 (Ravâfız); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'lyn*, 154-170; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, 77-85 (Ravâfız); İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 87; es-Seksekî, *el-Burhân*, 65-87 (Ravâfız); İbn Daî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 167-193; el-Makrizî, *el-Hıtat*, 351-356 (Râfıza); el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 107-177; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 123-125 (Râfızî fırka); el-Gazalî,

[4] İkincisi, emîrlik ve başkanlık iddiasında bulunmuştur. [3] Bunlar Ensâr'dır ve başkanlığını Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubâde'ye[6] verilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

[5] Üçüncü fırka ise, Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe'ye[7] beyatı seçti. Bu hususta, Nebî'nin (sas) halîfeyi bizzat tayin etmediğini ve

Ma'rifetu'l-Mezâhib, 13; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/437-38; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 271-287; Nasîrüddîn et-Tûsî, *İmâmet Risalesi*, çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV (1996), 179-191; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984; I. Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 174-222; İhsân İlâhî Zâhir, *Şîa'nın Kur'an İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993; D. W. Donaldson, *Akîdetü'ş-Şîa*, Mısır 1927; R. Strothmann, "Şîa" maddesi, *İA.*, 502-5013.

5 Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (40/661): 600 yılında doğmuştur. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in oğlu ve aynı zamanda Resulullah'ın damadıdır. Hz. Peygamber'in soyu onun Fâtıma'dan olan çocuklarıyla devam etmiştir. Hz. Muhammed'e peygamberlik verildiği zaman, Hz. Hatice'den sonra İslâm'ı ilk kabul eden ve Resulullah'la beraber ilk namaz kılan kimsedir. Bizzat Peygamber tarafından terbiye edilmiştir ve onun evinde büyümüştür. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra halîfe olmuştur, Dört Râşid Halîfe'nin dördüncüsüdür. Şiîlere göre, Ali ilk imâmdır. Onun halîfeliği sırasında Medine'de Talha ve Zübeyr, Şam'da da Muâviye ona beyat etmeyerek isyan etmişlerdir. Daha sonra Hz. Aişe de Talha ve Zübeyr'in yanında yer almıştır. Önce Cemel ve Sıffîn savaşlarıyla daha sonra Hâricîlerin isyanlarıyla karşı karşıya kalmıştır. O, 40/661 yılında Hâricîler tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/19-40; İbnu'l-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât*, I/221; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, II/507-510 (5688); Şemsüddîn Muhammed b. Tolûn (953/1546), *el-Eimme el-İsnâaşeriyye*, thk. Salâhuddîn el-Müneccid (?), Beyrut 1958, 47-60; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/295-296; F. Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984, 67 vd.; *İmâm Ali*, Ankara 1996.

6 Ebû Sâbit Sa'd b. Ubâde b. Deylem b. Haram Hârise el-Hazrecî (14/635): Medineli sahabîlerden olan Sa'd, Hazrec kabilesinin ileri gelenlerinden idi. Müslüman olmadan önce de, Müslüman olduktan sonra da saygın bir kişiydi. Akabe beyatında yer almıştır. Yazı, okculuk ve yüzücülük konusunda oldukça maharetli idi. O, 14/635 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/613-617; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/30 (3173); Ziriklî, *el-A'lâm*, III/85.

7 Ebû Bekir es-Sıddîk Abdullah b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir b. Ka'b et-Teymî el-Kureşî (13/634): 573 yılında Mekke'de doğmuştur. İslâm'a ilk inananlardandı. Hz. Peygamber döneminde önemli bir mevkiye sahipti. İslâm'ın tebliği ve yayılması için, Hz. Peygamber'le beraber bütün güçlüklere göğüs germiş ve onunla birlikte hicret etmiştir. Tebük seferine katılmış ve Peygamber hayatta iken Hac işlerini yürütmüştür. Dört Râşid Halîfe'nin ilkidir. Halîfeliği iki yıldan biraz fazla sürmüştür. Hicretin 13./634. yılında Mekke'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/169-214; et-Taberî, *Târîh*, I/2128; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/283-84 (4568); Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/102.

bu konuyu, kabul edebilecekleri bir şahsı bizzat seçmek üzere ümmete bıraktığı yolunda bir yorumda bulundular. Bunlardan bir topluluk, Resulullah'ın (sas) vefat ettiği gece, Ebû Bekir'e, ashabına namaz kıldırmasını emrettiği yolundaki bir rivayete dayandılar ve bu delili, onun halîfeliği hak ettiği şeklinde anlayarak, "Mademki Nebî (sas) dinimizle ilgili işlerde ona razı olmuştur; biz de onu, dünya işlerimiz için kabul ediyoruz." dediler. Böylece halîfenin ondan başkası olamayacağı hususunda karar kıldılar.

Bunun üzerine bu topluluk ile Ensâr topluluğu arasında sürtüşme doğdu. Bu topluluk, Ebû Bekir, Ömer,[8] Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh[9] ve Sakîfli Muğîre b. Şu'be[10] ile birlikte Sâideoğulları gölgeliğine (Sakîfetu Benî Sâide)[11] gittiler. Ensâr, Hazrecli Sa'd b. Ubâde'ye beyat edilerek halîfelik ve başkanlığın ona verilmesini ileri sürdü.

8 Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl el-Kureşî el-Adevî (23/644): 584 yılında Mekke'de doğmuştur. Cahiliyye döneminde sefaret görevlerinde bulunmuş, Müslüman olmasıyla da Müslümanlar için büyük bir güç kaynağı olmuştur. Çünkü bu tarihten itibaren, Müslümanlar İslâm'a daveti açıkca yapmaya başlamışlardır. Sahabenin önde gelenlerinden olup *Emîrü'l-Müminîn* lakabı verilen ilk kimsedir. Dört Râşid Halîfe'nin ikincisidir. Hicretin 11./632. yılında halîfe olmuştur ve 23./644. yılda Ebû Lü'lüe adındaki bir köle tarafından şehid edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* III/265-274; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil,* III/19; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/518 (5736); Ziriklî, *el-A'lâm,* V/45.

9 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Âmir b. Abdillah b. el-Cerrâh b. Hilâl el-Fehrî el-Kureşî (18/639): 584 yılında Mekke'de doğmuştur. İslâm'a ilk girenlerden ve sahabenin önde gelenlerindendi. Şam bölgesi fatihi Ebû Ubeyde, savaşlarda emirlik ve komutanlık yapmış birisidir. Hz. Peygamber tarafından ona *Ümmet'in Emîn'i* (*Emînü'l-Ümme*) lakabı verilmiştir. O, 18/639 yılında Taûn hastalığından vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* III/409-415; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II/252 (4400); Ziriklî, *el-A'lâm,* III/252.

10 Ebû Abdillah el-Muğîre b. Şu'be b. Ebî Âmir b. Mes'ûd es-Sakafî (50/674): O, 603 yılında Taif'te doğmuştur. Hicretin 5. yılında Müslüman olan sahabîlerdendir. Hudeybiye, Yemâme, Şam'ın fethi, Kadisiyye, Nihavend, Hemedan gibi birçok savaşa iştirak etmiş ve Hz. Ömer döneminde Basra ve Kûfe valisi olmuştur. 50/670 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* IV/284-286; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/452 (8179); Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/277.

11 Sakîfetü Benî Saîde: Ensâr'dan Benî Ka'b b. Hazrec b. Sa'îdeoğullarının Medine'deki gölgeliğinin adıdır. Burası Kureyş'in Mekke'deki *Dâru'n-Nedve*'si gibiydi. İnsanlar bunun altında toplanarak önemli kararlar alıyorlardı. Hz. Ebû Bekir de, burada Halîfe seçildi. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/95.

Bu topluluk ve Ensâr,[12] bu konuda tartışmaya giriştiler. Öyle ki, Ensâr, "Bir emir bizden, bir emir de sizden olsun." dediler. Bu topluluk ise, Ensâr'ın bu görüşüne karşı Nebî'nin (sas) "İmâmlar Kureyş'tendir."[13] sözünü delil getirdiler. Bir kısmı da, Resulullah'ın, "İmâmet, sadece Kureyş'e layıktır." dediğini söylediler. Böylece Ensâr ve onlara uyanlar Ebû Bekir'in başkanlığına döndüler ve ona beyat ettiler. Ancak Sa'd b. Ubâde ile yakınlarından (Ehl-i Beyt) ona uyan küçük bir topluluk Ebû Bekir'e beyat etmedi ve (Sa'd), Ebû Bekir ve Ömer'e kızarak Şam'a gitti ve orada, Havrân'da[14] öldürüldü. Onu;

Rumlar öldürdü. Bazıları ise onu cinlerin öldürdüğünü 4
söylediler. Bu hususta meşhur bir şiiri delil getirdiler. Rivayetlerine göre cinler şöyle dediler:

Hazrec'in efendisi Sa'd b. Ubâde'yi biz öldürdük;

Attığımız iki okla kalbinden vurduk.

Bu, tutarsız bir görüştür; çünkü cinlerin insanoğluna ok atarak onları öldürdükleri bilinen bir şey değildir. Ümmetin tamamına yakını ve çoğunluk, Ebû Bekir'in etrafında toplandılar ve Ebû Bekir ile Ömer'den hoşnut olarak onlarla birleştiler.

[6] Ebû Bekir'den ayrılan bir topluluk, "İmâmetin kime ait olduğu ve Resulullah'ın (sas) kimi halîfe olarak bıraktığı bizim için açıklığa kavuşuncaya kadar, ona zekât vermeyeceğiz ve zekâtı, fakirlerimiz ile ihtiyaç sahiplerimize dağıtacağız", dediler.

12 Ensâr: Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiğinde onu bağırlarına basan, malları ve canlarıyla İslâm'ın yayılmasında büyük fedakarlıklarda bulunan Medineli ilk Müslümanlara verilmiş bir isimdir.

13 "İmâmlar Kureyş'ten olur" sözünün farklı varyantları için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/129, 183; IV/421; Buhârî, *es-Sahîh*, VIII, 12, 104; İbn Hazm, *Kitâbü'l-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, I-IV, Beyrut 1986, IV/89. Hilafetin Kureyşe ait olduğu konusundaki rivayetlerin değerlendirilmesi ve tenkidi hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Said Hatipoğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşiliği", *AÜİFD*, XXIII (1978), 121-213.

14 Havrân: Ürdün'ün doğusu ve Şam'ın güneyinde yer alan büyük bir kasabadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III/360.

[7] Bir topluluk, İslâm'dan çıktı ve Hanîfeoğullarını[15] Museylime'nin[16] peygamberliğine çağırdılar. Aslında o, Resulullah'ın (sas) hayatında da nübüvvet iddiasında bulunmuştu. Ebû Bekir, onların üzerine Mahzûmlu Hâlid b. Velîd b. Muğîre'nin[17] kumandasında bir süvari birliği gönderdi. Hâlid onlarla çarpıştı; Museylime öldürüldü; ölenler öldü; kalanlar da Ebû Bekir'e boyun eğdiler. Bunlara "Ridde Ehli"[18] (Dinden Dönenler) dendi.

[8] Müslümanlar, Osmân b. Affân'ın[19] sebep olduğu birtakım olaylar dolayısıyla ona karşı çıkıncaya kadar birlik hâlin-

15 Benû Hanîfe b. Lüceym (?): Yemâme'de yaşayan Bekr b. Vâil kabilesinin Hanîfoğulları koludur. Peygamberimizin İslâm'a çağırdığı Hevde b. Ali ve Müseyleme bu kabiledendir. Bkz. es-Süveydî, *Sebâiku'z-Zeheb*, 56; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilu'l-Arab*, Beyrut 1997, I/312; J. Schleifer, "Hanîfa" maddesi, V/217-18.

16 Ebû Sumâme Müseylime b. Sümâme b. Bukeyr b. Habîb el-Hanefî el-Vâilî (12/633): Onun asıl adının Müslime olduğu, daha sonra tahkir için Müseylime şeklinde kullanıldığı söylenmektedir. Hz. Peygamber zamanında peygamberlik iddiasında bulunmuş ve "Yemâme yalancısı" lakabı verilmiştir. Ancak kendisini "Yemâme Rahmân"ı olarak tanıtıyordu. Çok yalan söyleyenlere "Müseylime'den daha yalancı" sözü darb-ı mesel olmuştur. Hz. Ebû Bekir' tarafından Hâlid b. Velîd komutasında bir ordu gönderilmiş ve 12/633 yılında öldürülmüştür. Onun kavmi Benû Hanîfe, bundan sonra Müslüman olmuşsa da, daha sonra tekrar irtidad etmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, VI/222-23; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 94-100; Zehebî, *el-İber*, I/11; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât*, I/151; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/226.

17 Hâlid b. Velîd b. el-Muğîre el-Mahzûmî el-Kureşî (21/642): Mekke'nin fethinden önce Müslüman olmuştur. Cahiliyye döneminde Kureyş'in önde gelenlerindendi. Müslüman olduktan sonra İslâm'ın yayılmasına büyük katkıları olmuştur. Hz. Ebû Bekir, yalancı Peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime ve Kureyşli Halîfe'yi tanımak istemeyen Arap kabilelerinin isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir. "Allah'ın Kılıcı" olarak bilinirdi. O, Hicretin 21/642. yılında Suriye'nin Humus şehrinde vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/252-3; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/413 (2201); Ziriklî, *el-A'lâm*, II/300.

18 Ehlü'r-Ridde: Bu kavram iki grup için kullanılmaktadır. Birincisi, Müseylime ve onun gibi dinden çıkıp Cahiliyye dönemindeki duruma dönenler; ikincisi Kureyşli bir halîfeye zekât vermeyi reddedenlerdir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III/173; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak, 124* (Ta'likât).

19 Osmân b. Affân b. Ebî'l-As b. Ümeyye (35/656): 577 yılında Mekke'de doğmuştur. İlk Müslüman olanlardandır. İslâm'ın yayılmasına ve donanımlı ordunun kurulmasına büyük katkıları olmuştur. Dört Râşit Halîfe'nin üçüncüsüdür. Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlenmesi dolayısıyla "Zu'n-Nûreyn" lakabı verilmiştir. Kur'ân'ın cemedilmesi onun önemli başarılarından birisidir. Hilâfetinin sonraki yıllarında toplumsal isyanlar çıkmış ve Hicretin 35./656. yılında Medine'de isyancılar tarafından şehid edilmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, I/2980-3025; İbn Sa'd, *Tabakât*, III/53-54; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/462 (5448); Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/210.

de idiler. Bundan sonra Müslümanlar Hz. Osmân'ın yakınları ve onların dışındaki pek az kişi hariç, Hz. Osmân'ı öldürmek isteyenler ve onlara seyirci kalanlar olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Sonunda Hz. Osmân öldürüldü. Osmân öldürülünce halk Ali'ye (as) beyat etti ve onlara, Cemâat dendi. Sonra onlar, ayrılığa düştüler ve üç fırkaya bölündüler:

[9] Birinci fırka, Ali b. Ebî Tâlib'e (as) ettikleri beyata bağlı kaldı. 5

[10] İkinci fırka, Sa'd b. Mâlik, yani Sa'd b. Ebî Vakkâs,[20] Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb,[21] Ensâr'dan Muhammed b. Mesleme,[22] Resulullah'ın (sas) mevlâsı (azadlı kölesi) Kelb kabilesinden Usâme b. Zeyd b. el-Hârise[23] ile birlikte ayrıldılar. On-

20 Ebû İshâk Sa'd b. Ebî Vakkâs Mâlik b. Vehb b. Abdimenâf el-Kureşî ez-Zührî (55/675): 600 yılında doğmuştur. Onsekiz yaşında Müslüman olan Sa'd, sahabenin ileri gelenlerinden olup Irak ve Medain'in fatihidir. Hz. Ömer döneminde Irak valiliği yapmış, Osmân döneminde bu görevinden alınmıştır. 55/675 yılında 64 yaşında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/137-149; İbn Hacer, *el-Isâbe*, II/33-34 (3194); Ziriklî, *el-A'lâm*, III/87.

21 Ebû Abdirrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî (73/692): 613 yılında Mekke'de doğmuştur. Çocukluğu Mekke'de geçmiş, daha sonra Medine'ye hicret etmiştir. Mekke'nin fethine katılmış sahabenin önde gelenlerindendir. O, Hz. Ali ve Muaviye dönemindeki siyasi olaylara karışmayan Tarafsızlar grubunun başını çekiyordu. Altmış yıl fetva vermiştir. 73/692 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/142-188; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerât*, I/310-311; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/347 (4834); Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/108.

22 Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Mesleme el-Evsî el-Ensârî el-Hârisî (43/663): 589 yılında doğmuştur. Sahabenin önde gelenlerindendi. Hz. Peygamber, savaş dolayısıyla Medine dışına çıktığı zamanlarda, yerine onu bırakıyordu. Tebük savaşı hariç diğer savaşlara katılmıştır. Hz. Ömer'in zekât memuru olmuştur. Medine valiliği yapmıştır. Müslümanlar arasında meydana gelen fitne ve savaşlara karışmamıştır. 43/663 yılında Medine'de vefat etmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/443-45; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/383 (7806); Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/97.

23 Ebû Muhammed Üsâme b. Zeyd b. Hârise b. Şerâhîl b. Abdiluzzâ b. İmri'l-Kays (54/674): 615 yılında Mekke'de doğmuştur. Babası ilk Müslümanlardan olduğundan İslâm terbiyesiyle yetişmiştir. Sahabîlerin önde gelenlerindendir. Hz. Peygamber, onu çok seviyordu. Medine'ye hicret ederken o da yanlarındaydı. Çok genç yaşta ordu komutanı olarak tayin edilmiştir. Ebû Bekir ve Ömer döneminde de bu görevini sürdürdüğü söylenir. 54/674 yılında Medine'de vefat etmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/61-72; İbn Hacer, *el-Isâbe*, I/31 (89); Ziriklî, *el-A'lâm*, I/291.

lar, Ali'ye (as) beyat edip razı olduktan sonra karşısında veya yanında savaşmaya yanaşmayarak ondan ayrıldılar. Bunlara "Mu'tezile"[24] (Ayrılanlar/Tarafsızlar) dendi ve onlar, sonuna kadar Mu'tezile'nin selefleri oldular. Bu takım, ne Ali'ye karşı ne de onun safında savaşmak doğrudur." dedi. Alimlerden bir kısmının söylediğine göre, Temîm kabilesinden Ahnef b. Kays,[25] bu olaylar üzerine Temîmoğullarından ileri gelenlerle birlikte tarafsızlığı seçmesinden dolayı değil sırf savaşın tehlikelerinden uzak kalmak ve maddi zarara uğramamak gayesiyle Ali'den ayrıldı ve kavmine, "Fitneden uzak durun, sizin için daha iyidir." dedi.

[11] Üçüncü fırka ise Ali'ye (as) karşı çıktı. Bunlar Talha b. Ubeydillah,[26] Zübeyir b. el-Avvâm[27] ile Âişe bint Ebî Bekir[28]

24 el-Mu'tezile: İlk dönem siyasi olaylarında her hangi bir tarafta yer almayan ve tarafsız kalan kimseler için kullanılan bir isimdir. Tarihçiler, bu kelimeyi, Cemel vakasında Hz. Ali ile Hz. Âişe arasındaki mücadeleye katılmayan; Sıffîn Savaşında ve daha sonraki olaylarda Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişmeye iştirak etmeyen veya Nehrevân harbinde Hz. Ali'den eman dileyerek ayrılanları tanımlamada kullanmışlardır. Her ne kadar bazı yazarlar onları *Mu'tezile*'nin öncüleri olarak görüyorlarsa da (Nâşî el-Ekber, *el-Mesâilu'l-İmâme,* 16-17; Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa,* 5; Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak,* 5), bu dönem *Mu'tezile* veya i'tizâl etme tabirinin hicri II. asrın ilk çeyreğinden sonra Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd etrafında teşekkül eden ve i'tikadî bir mezhebe tekabül eden *Mu'tezile* ile aynı olduğunu iddia etmek oldukça zordur. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/3244, 3248; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I/53; Minkârî, *Vak'atu Sıffîn,* 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII/227; el-Mes'ûdî, *Mürûc,* II/360; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* 148-9; Ebü'l-Fidâ', *Muhtasâr Târîhi'l-Beşer*, I/171.

25 Ebû Bahr el-Ahnef ed-Dahhâk b. Kays b. Muâviye b. Husayn el-Mürre es-Sa'dî el-Minkarî et-Temîmî (72/691): 619 yılında Basra'da doğmuştur. Temîm'in önde gelenlerindendir. Hz. Ömer döneminde Sasanilerle yapılan savaşlara katılmıştır. Cemel savaşında tarafsız kalmış, Sıffîn'de Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Daha sonra Muâviye tarafından Horasan valisi olarak atanmıştır. 72/691 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VII/93-97; İbn Hacer, *el-İsâbe,* I/31 (89); Ziriklî, *el-A'lâm,* I/276.

26 Ebû Muhammed Talha b. Ubeydullah b. Osmân et-Temîmî (et-Teymî) el-Kureşî el-Medenî (36/656): 596 yılında doğmuştur. İlk Müslüman olanlardan ve sahabenin ileri gelenlerindendir. Halîfe seçimini gerçekleştiren Şûrâ'nın üyesi idi. Cemel savaşında Hz. Âişe'nin yanında yer almış ve bu savaşta 36/656 yılında öldürülmüştür. Basra'da defnedilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* III/214-225; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II/229 (4266); Ziriklî, *el-A'lâm*, III/229.

27 Ebû Abdillah ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Esedî el-Kureşî (36/656): 594 yılında doğmuştur. Oniki yaşında Müslüman olan ez-Zü-

idiler. Basra'ya gittiler ve orayı ele geçirdiler. Ali'nin (as) oradaki memurlarını öldürdüler ve hazineye ait mallara el koydular. Bunun üzerine Ali (as), onların üstüne yürüdü. Talha ve Zübeyr öldürüldüler ve hezimete uğradılar. Bunlar, Cemel Ashabı'dır.[29]

[12] Onlardan bazıları kaçtılar ve Muâviye b. Ebî Sufyân'ın[30] yanına gittiler. Şamlılar onlarla birleştiler. Osmân'ın kanını talep iddiasıyla Ali'ye karşı çıktılar ve Osmân'ın ölümünden Ali ile ashabını sorumlu tuttular. Sonra halka, Muâviye'ye destek çağrısında bulunarak Ali'ye (as) karşı savaştılar. Bunlar da Sıffîn Ehli'dir.[31]

beyr, sahabenin önde gelenlerindendir. Bedir, Uhud ve diğer savaşlara katılmıştır. Halîfe seçimini gerçekleştiren Şûrâ'nın üyesi idi. Cemel savaşında Hz. Âişe'nin yanında yer almıştır. Bu savaşta 36/656 yılında Basra'da öldürülmüştür. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* III/100-115; İbn Hacer, *el-İsâbe,* I/545 (2789); Ziriklî, *el-A'lâm,* III/43.

28 Hz. Âişe (58/678): 9/613 yılında Mekke'de doğmuştur. Hz. Ebû Bekir'in kızı, Hz. Peygamber'in hanımıdır. Peygamber hanımları arasında en fazla hadis rivayet edeni ve Müslüman hanımların en fakihi olarak kabul edilmiştir. Cemel Savaşına katılmıştır. 58/678 yılında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII/58-80; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/359 (704); Ziriklî, *el-A'lâm,* III/240.

29 Cemel Savaşı: Hz. Ali ve Hz. Âişe arasında yapılan savaşın adıdır. Hz. Âişe bir deve üzerinde savaşa iştirak ettiği için Cemel Savaşı denmiştir. Cemel Ashâbı (*Ashâbu'l-Cemel*) ise, Cemel Savaşı'nda Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in yanında Hz. Ali'ye karşı savaşanlar demektir. Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/3111-3226; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III/205-264; Yaşar Kutluay, *İslamiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959, 44-47; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 75 vd.

30 Muâviye b. Ebî Sufyân el-Kureşî el-Ümevî (60/680): 603 yılında Mekke'de doğmuştur. Mekke'nin fethi günü Müslüman olmuştur. Yazı ve hesap işlerini iyi biliyordu. Hz. Peygamber'in katipliğini yapmıştır. Hz. Ömer döneminde Ürdün valisi olmuş, daha sonra Şam valiliği yapmıştır. Hz. Osmân öldükten sonra onun öcünü almak için ortaya çıkmış ve Hz. Ali'yi Osmân'ı öldürmekle suçlamıştır. Hz. Ali ile Sıffîn'de savaşmıştır. Sonunda Emevî devletinin kurarak başına geçmiştir. Hz. Ali öldükten sonra Hasan hilâfeti kendisine devretmiştir. 60/680 yılında Şam'da vefat etmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* II/198-217; İbn Sa'd, *Tabakât,* VII/406-7; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/433-434 (8068); Ziriklî, *el-A'lâm,* VII/261-622; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Sufyân,* Ankara 2001 (II. Baskı).

31 Sıffîn: Fırat'ın batı kıyısında Rakka ile Bâlis arasında Rakka'ya yakın bir yerdir (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* V/370). Hz. Ali ile Muâviye arasındaki savaş burada yapıldığı için Sıffîn savaşı adını almıştır. Bu savaşta, her iki taraftan da binlerce Müslümanın kanı dökülmüştür. Sıffîn Ehli (*Ehlü's- Sıffîn*) ise, Sıffîn savaşında Muâviye'nin yanında Hz. Ali'ye, Hz. Ali'nin yanında Muâviye'ye karşı savaşanlar demektir. Geniş bilgi için bkz.

6 [13] Sonra Ali (as) ile beraber olanlardan bir topluluk, onunla Muâviye ve Şamlılar arasındaki hakem tayini[32] olayından sonra ona muhalefetle isyan ettiler ve "Hüküm ancak Allah'a mahsustur."[33] diyerek Ali'yi (as) küfürle suçladılar ve ondan uzaklaştılar (teberrî). Kendilerine Zu's Südeyye'yi[34] emîr tayin ettiler. Bunlara Mârika[35] denir. Bu sebeple Ali (as),

Nasr b. Muzâhîm el-Minkârî (212/827), *Vak'atu Sıffîn,* Kahire 1382; et-Taberî, *Târîh,* I/3256 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* III/276-349; Kutluay, *İslamiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, 48-50; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 77 vd.

32 Tahkîmu'l-Hakemeyn: Sıffîn savaşında haklı tarafın tespiti için her iki taraftan birer kişinin hakemliğine başvurulmasını karara bağlayan Hz. Ali ve Muâviye arasındaki anlaşmanın adıdır. Bu konu, İslâm tarihinde siyasi bölünmelere sebep olan en ciddi ihtilaflardan birisi olmuştur. Bu olaydan sonra Müslümanlar Ali Taraftarları, Hâricîler ve Muâviye taraftarları olarak üç ayrı siyasi gruba ayrılmıştır. Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*; çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991, 54-5.

33 Lâ Hükme illâ Lillâh: Sıffîn savaşında Hz. Ali ile Muâviye arasında meydana gelen anlaşmazlığın her iki taraftan seçilecek hakemler yoluyla çözülmesi için bir anlaşma metni imzalanması üzerine, savaşta Hz. Ali'nin yanında yer alan bir grup, Allah'ın kitabının hakemliğine başvurmak yerine insanların hakemliğine başvurulmasını isteyen bu anlaşma metnine, "Hüküm ancak Allah'ındır-Lâ Hükme İllâ Lillâh" sloganıyla karşı çıkmıştır. Bu fikri benimseyenler Hz. Ali'den ayrılarak Hâricîlerin ilk nüvelerini oluşturmuşlardır. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/3361 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* III/334 vd.; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 127-128; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak,* 129 (Ta'likât); Muhammed Arkûn, "İslam Düşüncesinde Otorite Kavramı: La Hükme illâ Lillâh", çev. Kazım Güleçyüz, *İslâm'da Siyâset Düşüncesi* (İstanbul 1995), adlı kitabın içerisinde, 47-73.

34 Zu's-Südeyye/Zu'l-Huvaysıra: 37/657 yılında Nehrevân olayında öldürülen Hâricî liderlerden Hurkûs b. Züheyr el-Becelî es-Sa'dî'nin lakabıdır. Hz. Ali'nin yanında Sıffîn'e katılmıştır. Tahkimden sonra Ali'ye karşı çıkan Hâricî önderlerden olmuştur. Bu lakabın, göğüslerinin büyüklüğünden dolayı verildiği söylenir. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/3360, 3364, 3383; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/320 (1661); Ziriklî, *el-A'lâm,* II/173-174; el-İsferâînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 46-7; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 129 (Ta'likat).

35 el-Mârika: Sözlükte çıkmak, sapmak ya da okun hedefinden sapması anlamlarına gelir. Terim anlamına gelince, dinden çıkan ve sapanlar anlamında Hâricîlere verilmiş bir addır. Bu ismin kaynağı, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadise dayandırılmaktadır. Bkz. Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 276-278; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh,* V/135; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/27-28; 133-34; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-Iyn,* 201; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 11; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 381-382. Hadisle ilgili Bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, V/111; Müslim, *es-Sahîh*, I/740; et-Tirmizî, *es-Sünen*, IV/481.

üzerlerine yürüyerek onlarla Nehrevân'da[36] savaştı ve pek çoğunu öldürdü; bu arada Zu's Südeyye'yi de öldürdü. Onlara, Hârûrâ'da[37] cereyan eden olaydan dolayı Hârûriyye[38] de dendi; ama bunlara topluca "Havâric"[39] (Hâricîler) adı verildi ve diğer Hâricî fırkaların tamamı da bu fırkadan doğdu.

36 Nehrevân: Bağdâd ve Vâsıt arasında Bağdâd'ın doğusunda büyük bir kasabadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* VIII/348-51.

37 Harûrâ': Kûfe şehri dışında, iki mil uzaklıkta yer alan bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* III/256.

38 Harûriyye: Hz. Ali muhalifi Hâricîler, Kûfe yakınlarındaki Harûrâ' köyünü karargah edindikleri için bu köyün adına nispetle kendilerine Hârûriyye adı verilmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* III/256; Bu fırka hakkında geniş bilgi için bkz. en-Nesefî, *Kitabu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* 62-63, 68-78; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 127-128; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 279; el-Malatî, *et-Tenbîh,* 52-53, 91, 178, 183; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 56; el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* 46; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân,* 34, 49; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 19-20; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 152-153.

39 Havâric: Hâricî (İsyancı) kelimesinin çoğulu olan Havâric, sözlükte, çıkmak, isyan etmek, karşı gelmek gibi anlamlara gelir. Siyasi ve itikadî bir mezhep olarak Hâricîler (Havâric), tahkimi kabul ettiği için Hz. Ali'den ayrılarak ona karşı isyan eden, büyük günah işleyenleri tekfir edip ebedî cehennemlik olduklarını ve İmâmetin Kureyşliliği fikrini reddederek hangi ırktan olursa olsun her Müslümanın devlet başkanı olma hakkı bulunduğunu iddia eden kimselerin müşterek adıdır. Hz. Ali'yi terk eden Hâricîlerin, genel olarak, Bedevî kültür içerisinde yetişmiş Araplardan oluştuğu iddia edilmektedir. Aslında ilk İslâm fetihlerinden sonra Kûfe ve Basra'ya yerleşen bedevî Araplardır. Bu yüzden ilk mensupları arasında Temîm kabilesinden çok sayıda insan vardı. Hâricîler, temelde, Ali'yi, hakemleri, Osmân'ı ve kendilerine katılmayan sahabeyi ve büyük günah işleyenleri tekfir etmişlerdir. İslâm tarihinde, şiddet taraftarlığının öncüleri olmuşlardır. Hz. Ali, Muâviye ve diğer Emevî yöneticilerine karşı sürekli isyan etmişler ve pek çok kişinin kanının boş yere akıtılmasına sebep olmuşlardır. Sonraki dönemlerde eski aktivitelerini kaybederek pasif bir siyaset izlemişlerdir. Hâricîler, Muhakkimetü'l-Ûlâ, Beyhesiyye, Hârûriyye, Ezârika, Necedât, İbâziyye ve Sufriyye gibi alt gruplara bölünmüştür. Emevîler döneminden itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de, Kirmân ve Sistân'da önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kuzey Afrika'da, Rüstemîler ve Benû Midrâr Devletleri'ni kurmuşlardır. Bunlardan sadece İbâziyye mensupları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hâricîlerin görüşleri ve Hâricî fırkalar için bkz. en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 86-131; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 282-285; el-Malatî, *et-Tenbîh,* 47-53; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 54-81; İbn Hazm, *el-Fasl*, 188-192; el-İsferâinî, *et-Tabsîr*, 45-62; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân,* 33-34, 46-50; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/131-161; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 81-87; es-Seksekî, *el-Burhân,* 17-31; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıra-*

[14] Ali (as) öldürülünce, onunla beraber olan fırka ile Talha, Zübeyr ve Âişe ile birlikte olan fırka birleştiler ve Ali'nin yanında yer alanlardan küçük bir grup (Şîa) ve Nebî'den (sas) sonra onun imâmetini ileri sürenler dışındaki kimseler, Muâviye b. Ebî Sufyân'a katılarak tek bir fırka oldular. Bunlar, ümmetin büyük çoğunluğu (*es-sevâdu'l a'zâm*), cahiller (*ehlu'l-haşv*),[40] meliklerin yandaşları (*etbâu'l-mulûk*) ve her hüküm sahibine alkış tutanlardır, yani bunlarla kastettiğim kimseler Muâviye ile birleşenlerdir. Bunlara topluca "Mürcie"[41]

tu'l-Avâmm, 36-46*;* el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* II/421-435; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 186-188; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa,* 170 vd.; Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyâsî Muhalefet Partileri,* 1-87*;* Mahmûd İsmâîl Abdurrezzâk, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, yrz. 1976; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric,* Kahire 1990; Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Ümevî,* Beyrut 1986; Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir eden Bazı Sebepler", *AÜİFD.*, 20 (1981), 219-247; Fığlalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD.*, 22, 1978, s. 245-275; G. Levi Della Vida, "Hâriciler" maddesi, *İA.*, V/232-236; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hariciler" maddesi, *TDVİA.*, İstanbul 1997, XVI/169-175.

40 Bu kavramin anlami hakkında 56. dipnota bakınız.

41 Mürcie: Hz. Osmân ve Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiç bir fikir ortaya koymayan kimseler ve toplulukların müşterek adıdır. Mürcie, 60-75/679-694 yılları arasında teşekkül etmiş siyasi ve itikadî bir mezheptir. Geliştirdiği ılımlı ve hoşgörülü bir iman nazariyesi sayesinde Arap olmayan Müslümanlardan büyük destek almayı başarmıştır. Bu yüzden Horasan ve Mâverâünnehir'de çok sayıda taraftar edinmişlerdir. İslâm düşüncesinde akla büyük önem veren Re'y Taraftarları, bu ekol içerisinden çıkmıştır. Onların temel görüşleri iman konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu görüşleri kısaca şöyledir: Bir Müslüman işlediği büyük günahı sebebiyle imandan çıkmaz ve küfre de girmez. O, bu dünyada hakiki mümindir. Ama işlediği günahı dolayısıyla fasıktır. Böyle birinin Ahiret'teki durumu Allah'ın dilemesine kalmıştır, Allah isterse onun günahını bağışlar, isterse cezalandırır. Mürcie, amelleri imanın bir parçası olarak görmez. Bu mezhebe göre ameller imanın dışında birer farzlardır. Şartlı ve şüpheli iman olmaz. Bir mümin imanını ve mümin olduğunu açıkça şek ve şüpheye mahal vermeden ifade etmelidir. Yani "ben gerçekten müminim" demesi gerekir. İmanın gerçekleşmesi, ya dilin ikrarı veya kalbin tasdiki ya da her ikisiyle olur. İslâm'ı benimseyen birisi, Allah'ın birliğini, Hz. Muhammed'in resul olduğunu gönülden benimsemesi ve diliyle söylemesiyle mümin sıfatını kazanır. Ameller imanın bir parçası olmadığı için amelleri işlemekle iman artmaz, onları terk etmekle veya günah işlemekle de azalmaz. Yalnız günahkar olur ve cezasını çeker. Ancak hafife alarak veya inkar ederek bu günahları işlerse imanını kaybeder. Bütün Müslümanlar ve inananlar, imanlarında eşittirler. Birinin imanı diğerinden daha üstün veya daha az değildir. Farklılık sadece amellerde söz

dendi; çünkü onlar, daha önce ayrılığa düşmüş olanların hepsini birden dost edindiler ve Ehl-i Kıble'nin tamamı imanlarını dilleriyle ikrar edişlerinden dolayı mü'min olduğunu ileri sürdüler ve onların topluca bağışlanacağı ümidini taşıdılar.

Bundan sonra Mürcie, ayrılığa düştü ve dört fırka hâline geldi:

[15] Onlardan bir fırka, görüşlerinde aşırıya gittiler. Onlar, Cehm b. Safvân'ın[42] taraftarlarından oluşan Cehmiyye'dir.[43] Bunlar Horasan Mürciesi'ni teşkil ederler.

konusudur. İman vasfını kazanan bir kimse aynı zamanda islam vasfını da kazanmıştır. Yani bütün Müslümanlar mümin, bütün müminler de Müslümandır. Allah bazı ayetlerde iyilik yapanları mükafatlandıracağını vadetmiş, bazılarında ise kötülük yapanları, zulmedenleri ve günah işleyenleri ceza ile veya ebedî Cehennem'de bırakmakla tehdit etmiştir. Eğer Allah bir iyiliğe karşılık mükafat vereceğini söylemişse o, bu sözünden asla dönmez ve bu mükafatı verir. Ama ebedî Cehennem'ine koymakla tehdit etmişse, Allah bu tehdidinden rahmeti ve acıması dolayısıyla vazgeçerek kulunu affedebilir. *Mürcie,* başlangıçta Mekke ve Medine'de daha sonraları, Kûfe, Basra, Bağdâd, Şam, Mısır, Kayravân gibi İslâm kültürünün meşhur şehirlerinde pek çok kimse tarafından benimsenmiştir. Ancak Mürcie'nin en fazla taban bulup yayıldığı yer, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesidir. Bu bölgede bulunan pek çok Arap olmayanlar tarafından benimsenerek yaşatılmıştır. Özellikle Türkler arasında yayılmış ve Mâtürîdiliğin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Onların fikirleri yeni bir boyut kazanarak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın önemli bir kolu olan Mâtürîdilik mezhebi hâline gelmiştir. Bkz. en-Nesefi, *Kitâbu'r-Red ala Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ';* 67-69, 114-125; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 132-154; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 262-266; el-Malatî, *et-Tenbîh,* 43-46, 146-156; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar, 148-152,* ; İbn Hazm, *el-Fasl*, I-II/112-115 III/188 vd.; el-İsferâinî, *et-Tabsîr*, 98-99; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân,* 34; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/161-169; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 21-22; es-Seksekî, *el-Burhân,* 33-47*;* İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 59-61*;* Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 401-407; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000; *Mürcie ve İtikadi Görüşleri,* Ankara 1989 (Basılmamış Y. Lisans Tezi); "Mürcie" maddesi, *TDVİA,* (Yayımlanacak); A. J. Wensick, "Mürcie" maddesi, *İA.*, VIII/808-809.

42 Ebû Mihraz Cehm b. Safvân er-Râsıbî es-Semerkandî (128/745): Benû Râsib'in azadlı kölesidir. Emevîlerin son dönemlerinde Horasan'da Mürcie'nin Hâris b. Sureyc liderliğindeki isyanına katılmış ve onun katipliğini yapmıştır. 128/745 yılında Nasr b. Seyyâr'ın emriyle Selm b. Ahvez tarafından öldürülmüştür. Onun adına nispetle Cehmiyye ve insan özgürlüğü aleyhindeki fikrine nisbetle Cebriyye adıyla iki ayrı sözde fırkadan bahsedilmektedir. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/1924; ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* I/197-198; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 132, 279; eş-Şehristânî,

[16] Diğer bir fırka ise, Gaylân b. Mervân'ın[44] taraftarlarından oluşan Gaylâniyye'dir ve bunlar Şam Mürciesi'dir.

el-Milel, I/97; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 157; el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* 107; Ziriklî, *el-A'lâm,* II/141; Hâlid Ali, *Cehm b. Safvân,* Bağdad 1965; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm,* Kahire 1981, I/333-371; Abdu's-Suphân, "al-Cahm b. Safvân and his Philosophy", *Islamic Culture,* 11 (1937), 220-227; Richard M. Frank, "The Neoplatonism of Ğahm", *Le Museum,* 78 (1965), 395-424; Hâris b. Süreyc isyanı ve Cehm'in oynadığı rol hakkında geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* 180 vd.

43 Cehmiyye: Cehm b. Safvân'ın itikadî ve siyasi görüşlerini benimseyenlere Cehmiyye veya Cebriyye denilmiştir. Her ne kadar bazı kaynaklar bu adla gerçekten var olmuş bir fırkadan bahsediyorsa da, diğer fırkalar gibi teşekkül etmiş müstakil bir fırka değildir. Cennet ve Cehennem'in yaratıldıkları ve sonunda yok olacakları fikrini benimseyenler ya da kabir azabını inkar eden, Allah'ın ilmine hadis diyenler Cehmî olarak isimlendirilmektedir. Mezhepler Tarihi kaynakları Cehmiyye ve tasnifi ile ilgili birbiriyle çelişen bilgiler vermektedirler. Hadis Taraftarları, II. asrın sonlarından itibaren, Mu'tezile'nin sıfatlar ve Kur'ân'ın yaratılmışlığı (*Halku'l-Kur'ân*) görüşlerini benimseyenleri, bazan de Hanefî-Mürciîleri bu şekilde tanımlamışlardır. Aslında Cehm b. Safvân, temelde Mürciî görüşleri benimsemiş birisiydi. İlk kaynaklar onu bu fırkanın talî kolları arasında sayar. Mürcie'nin alt grubu olarak Cehmiyye adıyla bir fırkadan bahsetmek belki daha doğru olabilir. Bu sebeple, İman nazariyesinde Mürcie'nin fikirlerini, sıfatlar ve Halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile'nin görüşlerini benimseyen Bişr el-Merîsî ve onun gibilerine Cehmiyye denilmiştir. Geniş bilgi için bkz. en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* 66-67, 105-114; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 279-280; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 268; el-Malatî, *et-Tenbîh,* 96-144; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 156-157; İbn Hazm, *el-Fasl,* IV/204; el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* 105-106; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/97-99; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 21; es-Seksekî, *el-Burhân,* 34-35; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 56-58; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* II/352-354; Cemâlüddîn Kâsımî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile,* Beyrut 1985; Şerafettin Gölcük; "Cehmiyye", *TDVİA.,* VII, 234-236; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 145-146.

44 Ebû Mervân Ğaylân b. Müslim ed-Dımeşkî (108-112/726-730 ?): O, mevaliden birisidir. Basralı Ma'bed el-Cühenî'nin (89/707) talebesidir. 107/725 yılında hac mevsiminde Mekke'de halka bazı konularda fetva veriyordu. Kader ve İrcâ' konusunda fikir ileri süren ilk kimselerdendir. Kader'in önceden belirlenmişliği fikrini reddeder. Bu görüşünü Ma'bed el-Cühenî'den aldığı söylenmektedir. Ayrıca hurûc ve isyân fikrini benimsemiştir. Kader görüşünden dolayı, Hişâm b. Abdilmelîk tarafından Şam'da öldürülmüştür. Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr,* VII/102-103; et-Taberî, *Târîh,* II/1733; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 136, 150; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 148-151; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/162, 165; ez-Zehebî, *Târîh,* IV/89; İbn Hacer, *Lisân,* IV/424; Ziriklî, *el-A'lâm,* V/124; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm,* I/321.

[17] Bir diğer fırka da Amr b. Kays el-Mâsır'a[45] uyan Mâsırıyye'dir.[46] Bunlar, Irak Mürciesi'dir. Ebû Hanîfe[47] ve benzerleri bunlardandır. 7

45 Ebû Bişr Amr (Ömer?) b. Kays b. Ebî Müslim el-Iclî el-Mâsırî (120/737): O, Mevalîden birisidir. Babası Kûfe'de Mürciî fikirleri benimseyen ilk kişiydi. Ondan rivayet edenler arasında Mis'ar b. Kidâm da bulunmaktadır. 120/737 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/339; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 315; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 625; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V/174; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Mısır 1369, III/84; ez-Zehebî, *Mîzân*, III/220; *Târîh*, V/113, İbn Hacer, *Tehzîb*, VII/489.

46 Mâsırıyye: Mürcie mensuplarından Amr (Ömer?) b. Kays el-Mâsırî'nin taraftarlarına kendisine nispetle verilen bir isimdir. Bunları Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda fikir beyan etmeyen ve İmâmetin Kureyş'in hakkı olduğu fikrini benimseyen bir fırka olarak takdim edenler de vardır. İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III/84; Meşkur, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 383-84.

47 Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit b. Nu'mân b. Kays b. el-Merzubân el-Kûfî (80/699-150/767): Ebû Hanîfe'nin adı Nu'man, babası Sâbit, dedesi Zûtâ'dır. Lakabı İmâmu'l-A'zam (en büyük imâm), künyesi Ebû Hanîfe'dir. 80/699 yılında Kûfe'de doğmuştur. Ömrünün çoğunu orada geçirmiştir. Kendisi tüccar bir ailenin çocuğudur. Kırâât ilmini yani Kur'ân okuma usulünü yedi Kurrâ'dan biri olan Asım'dan öğrenmiştir. Genç yaşta hadis tahsil etmiş, kelam ve akâid bilgilerini tamamlamış ve daha sonra fıkha yönelmiştir. Fıkıh ilmini Hammâd b. Ebî Süleymân'dan öğrenmiştir. Bu fikirleri geliştirerek sistemleştirmiş ve *Ashâbu'r-Re'y* adıyla bilinen bir ekolün temellerini atmıştır. Ehl-i Sünnet'in fıkıh mezheplerinden Hanefî mezhebinin imâmıdır. Hocasının ölümü üzerine onun yerine geçerek ders halkasını devam ettirmiştir. O, birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların başında İmâm Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed, İmâm Züfer ve Hasan b. Ziyâd gelmektedir. Fıkıhla uğraşanların en zekisi, ibadete düşkünü, verâ sahibi ve cömerti idi. Devletten ücret almaz, kazancından dağıtırdı. Yezîd b. Hârûn, "Ebû Hanîfe'den daha akıllı ve verâ sahibi olan birini görmedim" demiştir. Akla, re'ye ve fikre önem verdiği için ve i'tikadî konularda Mürcie'nin fikirlerini benimsediği için Hadis Taraftarları'nın acımasız eleştirilerine uğramıştır. Emevî yönetiminin kadılık ve benzeri tekliflerini reddederek görev almak istememiştir. Ehl-i Beyt'i, Emevîler'e karşı kalben destekliyordu. Abbasîler iş başına geldikten sonra, onlar tarafından teklif edilen kadılık görevini kabul etmemiştir. Bu yüzden Abbasî Halîfesi Ebû Cafer Mansûr tarafından hapsedilmiştir. 150/767 yılında hapiste vefat etmiştir. Türklerin fıkıhtaki mezhebi denince akla bu mezhep gelmektedir. Kendisi bizzat eser yazmamış olmakla beraber, daha sonra talebeleri onun görüşlerini toplayarak kitaplaştırmışlardır. *el-Âlim ve'l-Müteallim*, *Fıkhu'l-Ekber*, *Fıkhu'l-Ebsat*, *el-Vasiyye* ve *er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî* adıyla bilinen bu eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/368-69; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII/81; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 138; Veki', *Ahbâru'l-Kuzât*, III/77-78; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/145 vd.; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 285; el-Mekkî, *el-Menâkıb*, I/145-47; el-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981; es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuhu*, 1-89; et-Temîmî, *Tabakâtu's-Seniyye,* I/73 vd.; Bağdâdî, *Târî-*

[18] Onlardan bir fırkaya da Şukkâk[48] ve Betriyye[49] (Butriyye) denir. Aralarında Sufyân b. Saîd es-Sevrî,[50] Şerîk b. Ab-

hu Bağdâd, XIII/323-450; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât,* I/229-232; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/164; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 149; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Muzîe*, I/26 vd.; ez-Zehebî, *el-İber,* I/164 vd.; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, VI/397-403; *Menâkıbu İmâm Ebî Hanîfe*, Haydarabad 1366; Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'âde*, 11-15; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, İstanbul 1955; Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/36; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* Kahire 1974; Abdulhalîm el-Cündî, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1970; Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Ebû Hanîfe*, Mısır trz.; Vehbî Süleymân Ğâvicî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, Dımaşk 1987; İnâyetullah İblâğ, *el-İmâmu'l-A'zâm el-Mütekellim*, Mısır 1971; Mehmet Şener, "İmâm A'zâm Ebû Hanîfe", *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi,* 99-101; Halîm Sâbit Şibay, "Ebû Hanîfe" maddesi, *İA*., IV/20-28. Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe" maddesi, *TDVİA*., X/138-143, Ali Bardakoğlu, "Ebû Hanife" maddesi, *TDVİA*., X/143-145.

48 eş-Şükkâk: Bu kavram farklı mezhepler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Burada görüldüğü gibi Şiî Makâlât yazarları Hadis Taraftarları'nı bu şekilde isimlendirmişlerdir. Bazı Hâricîler ise, Hz. Osmân döneminde ve daha sonrasında Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi çekişmelerde haklı tarafın hangisi olduğu konusunda şüpheye düşenlere, Mürcîlere ve diğerlerine Şükkâk adını vermişlerdir. Bkz. el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* thk. Seyyid İsmâîl Kâşif, Uman 1980, II/325-326. Mürcie de, İman'da istisnayı kabul eden, yani "İnşallah ben müminim" ya da "Umarım müminimdir" diyen Hadis Taraftarlarına, imanından şüphe edenler manasında "Şükkâk" adını vermişlerdir. Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 41; en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a*, 119; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 268; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Bustânü'l-Ârifîn*, 398; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/150; İbn Teymiye, *Kitâbü'l-Îmân*, 101, 230, 299.

49 el-Betriyye: Bu şekilde isimlendirilme sebepleri konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Yaygın görüşe göre, Hasan b. Sâlih b. Hayy ve el-Ebter lakablı Kesîru'n-Nevâ'nın taraftarlarına verilmiş bir isimdir. Kesîru'n-Nevâ'nın Ebter lakabı dolayısıyla veya Hz. Ebû Bekir ile Ömer'i dost edindiği ve düşmanlarından beri olduğu için Zeyd b. Ali'nin ona yaptığı beddua (Bkz. Keşşî, *Ricâl,* 509-511) sebebiyle verildiği de söylenmektedir. Çünkü bu fikir Hz. Fâtıma'dan da beri olmayı gerektirmektedir. Onlara göre, Ali insanların en faziletlisidir. Ali'nin imâmetinin kendisine beyat edildiği andan itibaren geçerli olduğunu söylerler. Zeydiyye'nin üç büyük kolundan birisidir. Şehristânî (*el-Milel ve'n-Nihal*, I/187-189) bu fırkayı Hasan b. Sâlih'e uyanları Sâlihiyye ve Kesîru'n-Nevâ'ya uyanları el-Betriyye olmak üzere iki gruba ayırır. Fırka hakkında Bkz. en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 68-69; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* 301-302; el-Malatî, *et-Tenbîh,* ; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28-31; el-İsferâinî, *et-Tabsîr*, 29-30 (el-Ebteriyye); Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân,* 33, 39 (el-Ebteriyye); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûru'l-î'yn,* 150-151, 155*;* Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 9-11 (Ebteriyye).

50 Ebû Abdillah Sufyân b. Saîd b. Mesrûk b. Hamza b. Habîb es-Sevrî (161/778): 97/715 yılında Kûfe'de doğmuştur. Mudar kabilesinin Sevr ko-

dillah,[51] İbn Ebî Leylâ,[52] Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî,[53] Mâlik b. Enes'le[54] Ehl-i Haşv ve büyük çoğunluk arasında onlar gibi düşünenlerden oluşan Hadîs Taraftarlarıdır.[55] Onlara "Haşviyye"[56] denmiştir.

lundandır. Dinî bilimlerde, özellikle fıkıh ve hadiste döneminin imâmı olarak saygı görmüştür ve bu konularda bazı eserler yazmıştır. 161/778'de Basra'da vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/371-74; ez-Zehebî, *el-İber,* I/214; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât,* I/271-72; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 314-15; Ziriklî, *el-A'lâm,* III/104-105.

51 Ebû Abdillah Şerîk b. Abdillah b. el-Hâris en-Nehâî el-Kûfî (177/794): 95/713 yılında Buhara'da doğmuştur. Büyük hadis ve fıkıh imâmıdır. Kûfe'de yerleşmiştir. Abbasî halîfesi Mansûr ve diğer halîfeler döneminde Kûfe kadılığı yapmıştır. 177/794'te Kûfe'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/378-79; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân,* II/169-171; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX/279, VI/387; Ziriklî, *el-A'lâm,* III/163.

52 İbn Ebî Leylâ Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leylâ (148/765): 74/693 yılında Kûfe'de doğmuştur. Re'y Taraftarları'nın önde gelen fakîh ve kadılarındandır. Fıkıhta akla önem veriyordu. Bu sebepten hadiste zayıf olmakla suçlandı. Fıkıhta, müstakil görüş sahipleri sınıfından kabul edilmiştir. Ancak mezhebi uzun ömürlü olmamıştır. Emevîler döneminde ve Abbasîler döneminde, uzun süre Kûfe kadılığı yapmıştır. 148/765 yılında vefat etmiştir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 434; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 285-86; Ziriklî, *el-A'lâm,* VI/189.

53 Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs b. Osmân b. Şâfi' el-Hâşimî el-Mutallibî (203/820): 150/767 yılında Filistin'in Gazze şehrinde doğmuştur. Döneminin meşhur fakîhi ve imâmıdır. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ilmiyle ilgili pek çok eser yazmıştır. Ehl-i Sünnet'in dört büyük fıkıh mezhebinden birisi olan Şafiî onun adına nispet edilmiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 294-95; ez-Zehebî, *el-İber,* I/343; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât,* II/19-24; es-Subkî, *Tabakâtu'ş-Şafi'iyye el-Kübrâ,* I/225-227; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* II/56-73; Ziriklî, *el-A'lâm,* VI/26.

54 Ebû Abdillah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Esbahî el-Himyerî (179/795): 93/712 yılında Medine'de doğmuştur. Tâbiîn döneminin önde gelen fıkıh ve hadis imâmlarındandır. Yöneticilere yakın olmayı sevmediği söylenir. *Muvatta'* adlı eserin sahibidir. Başka eserleri de vardır. 179/795 yılında vefat etmiştir. Ehl-i Sünnet'in dört büyük fıkıh mezhebinden birisi olan Malikilik onun adına nisbet edilmiştir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât,* VII/459-460; *Kitâbu Meşâhîri Ulemâi'l-Emsâr,* 140; Halîfe b. Hayyât, *Târîh,* 451; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 280-81; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân,* III/284-87; ez-Zehebî, *Siyer*, VIII/48-135; Ziriklî, *el-A'lâm,* V/257.

55 Ehlü'l-Hadîs: Makâlât türü eserlerde daha çok Ashâbu'l-Hadîs olarak kendisinden bahsedilmektedir. Bu kavram, Müslümanları içinde bulundukları parçalanmışlıktan kurtarmak ve toplum hayatını idealleştirilen Hz. Peygamber dönemine göre şekillendirmek için Kitab'ın yanı sıra, çözümün Hz. Peygamber'in hadisleri, sahabe ve tâbiînin sözlerinde olduğuna inanarak, bunları bir araya toplayıp, konularına göre tasnif eden, genelde görüşlerini hadislere dayandıran, onlara bağlanmayı teşvîk eden ve Kitap ve Hadîsten

[19] Bunların (Mürcie) önde gelenleri imâmet konusunda şunları söylemiştir: "Resulullah (sas), kendi yerine işleri yürütecek, birliği sağlayacak, devlet ve millet işlerinin peşinden koşturacak, diğer devletlerle anlaşma yapacak, valileri tayin edecek, orduları hazırlayıp sevk edecek, İslâm topraklarını savunacak, isyanları bastıracak, cahilleri eğitecek ve zulme uğramış olanların hakkını teslim edecek birini tayin etmeden

bağımsız re'yle kıyası kullanmaktan sakındıran ve onu kullananları eleştiren kimselerin müşterek adı olmuştur. Hicri ikinci asrın ikinci yarısında teşekkül etmiştir. Dinî, siyasi, ahlaki ve itikadî konulardaki problemlerin çözümlerinin gelenek ve ilk üç Müslüman neslin uygulamalarında bulunduğunu savunan zihniyetin adıdır. Bu ekolün önde gelenleri ve mensupları arasında Arap asıllılar ağır basmaktadır. Mâlik b. Enes, Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve Dâvût b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî'nin taraftarlarının oluşturtuğu bu ekole *Hicaz Ehli* de denilmektedir. Kavramın tanımı ve bu anlayışın mensupları için bkz. Fazl b. Şazân, *el-İzâh*, Beyrut 1982, 7-20, 26 vd.; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 5, 172, 211, 217, 290-297, 434, 452; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye*, 267; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/148-150; el-Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib mine'l-Müslimîn* (*Kitâbu Mefâtihi'l-Ulûm* adlı eserden bir bölüm), 165; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 13, 21, 96, 123, 175, 247, 252, 256; İbn Hazm, *el-Fasl*, II/113; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyânî'l-Edyân*, 36; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/243; Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000, 31-72.

56 el-Haşviyye: Haşv, sözlükte, yastığa doldurulan şey veya gereksiz, boş ve faydasız söz demektir. Terim olarak Haşviyye ise, hicri II. asırda Resulullah'tan senediyle rivayet edilen bazı hadislerin içerisine aslı olmayan uydurma hadisler sokanlar bu adla isimlendirilmişlerdir. Bu kimseler, genelde, cebr ve teşbîh fikrini benimsemişlerdi. Onlara göre, Allah, nefis, yed, Basar ve Semi' gibi sıfatlarla tanımlanabilir. Her hangi bir güvenilir alim Resulullah'tan senediyle bir haber rivayet ederse, böyle bir haber hüccet kabul edilmelidir. Ebû Hâtim er-Râzî de, diğer Şiî *Makâlât* yazarları gibi, Hadîs Taraftarları için Haşviyye tanımlaması yapmıştır. Bkz. *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye*, 267-269. Ayrıca Mu'tezilî ve Mürciî yazarlar da, Hadîs Taraftarları yerine, genelde Haşviyye tanımlamasını tercih etmişlerdir. Bkz. Ahmed b. Yahya el-Murtazâ el-Yemenî (840/1436), *Kitâbü'l-Milel ve'n-Nihal min Eczâi Kitâbi'l-Bahri'z-Zehhâr el-Câmi' li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tebriz 1959, 6, 10. Neşvânü'l-Himyerî, *Hûru'l-'Îyn*, 147. Ayrıca bkz. en-Nesefî, *Kitabu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*, 62, 121-22; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/148; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 21; el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 118; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I/127 vd., 167 vd., 171, 177, II, 60, 132, 326, 357, 397, 420, 465, 468; İbnü'l-Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 136; Muhammed Tâhir el-Gazâlî en-Nazzâm (1044/1634), *Risâle-i Ma'rifeti'l-Mezâhib*, Beyrut 1986, 18, 19; Von M. Th. Houtsma, "Die Hashwiya", *ZA.*, XXVI (1912), 196-214; A.S. Halkin, "The Hashwiyya", *JAOS.*, 54 (1934), 1-28.

dünyadan göçüp gitti." Onlar, Resulullah'tan (sas) sonra başa getirilecek her imâmın bu işleri yapmasını uygun gördüler.

[20] Sonra bunlar kendi aralarında ayrılığa düştüler. Bir kısmı dedi ki: İnsanların, imâm tayini konusunda görüşlerini ortaya koyarak bir sonuca varmaları ve din ile dünya işlerinin tamamında da aynı şekilde aklı kullanmaları (ictihâdu'r-re'y) gerekir. Bir kısmı ise şöyle dedi: Re'y[57] bâtıldır; çünkü Azîz ve

57 Re'y ve Ashâbu'r-Re'y: Re'y, temel öncülleri tespit etmek ve bunlardan hareketle hükümler çıkarmak için gösterilen her çeşit fikri çabanın adıdır. Yani doğruya ulaşmak ve hatadan korunmak için yapılan bütün aklî faaliyetleri tanımlamak için re'y ve nazar kullanılır. Bu sebeple, kıyas metoduna ve onunla hükümlerden ilkeler çıkararak olayları bu esaslar doğrultusunda çözmeye önem veren kimselere Ashâbu'r-Re'y adı verilmiştir. Bu ekolün öncüleri arasında Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit ve Muhammed b. Hasan, Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed, Züfer, Hasan b. Ziyâd, Muhammed b. Semâa, Âfiye b. Yezîd, Ebû Mutî' el-Belhî ve Bişr el-Merîsî gibi kimseler bulunmaktadır. Mürcie'nin itikadî ve fıkhî görüşleri, Hammâd b. Ebî Süleymân'ın (120/737) başını çektiği ve daha sonra Ebû Hanîfe (150/767) etrafında odaklanan bir grup tarafından Kûfe'de sistemleştirildi. Hammâd b. Ebî Süleymân'dan (120/737) sonra *Kûfe Mürcie*si'nin fıkhî ve itikadî konulardaki önderi olan Ebû Hanîfe (150/767), kendisine nisbet edilen eserlerde de, Mürciî fikirleri sistemli bir şekilde ele alarak izah etmeye çalıştı. Ebû Hanîfe (150/767) ve taraftarlarının itikadî konularda ve özellikle fıkhî konularda re'yin kullanımı üzerinde ısrar etmeleri ve mensuplarının bütün bu konularda aynı kararlılığı göstermemişlerse de, pek çok meseleyi bu doğrultuda çözmeye çalışmaları sebebiyle kendilerine, muhalifleri tarafından Re'y Taraftarları, *Kûfe Mürciesi* veya *Fukahâ' Mürciesi* gibi isimler verildi (Bkz. el-Câhız, *el-Osmâniyye,* thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut 1991, 147; İbn Teymiye, *Kitâbü'l-İmân*, 277; *Kitâbü'l-Îmân el-Evsat*, 49, İzmirli, Hasan b. Muhammed'e, Hammâd b. Ebî Süleymân'a, Ebû Hanîfe ve ashabı'na *Fukahâ' Mürcie*'si veya *Ehl-i Sünnet Mürcie*'si kavramını kullanırken, bunların dışındakilere ise, *Ehl-i Kelâm Mürcie'*si veya *Ehl-i Dalâl Mürcie'*si kavramını kullanır. Bkz. *Yeni İlmi Kelâm,* Hzr. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, 85-86). Mürcie'nin düşünce sisteminin teşekkülünde ve diğer bölgelerde yayılmasında en fazla rolü, bu hareketin merkezinde yer alan Re'y Taraftarları üstlendi (Mürcie ile Re'y Taraftarları arasındaki sıkı ilişki konusunda geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Mürcie ve Horasan-Maverâünnehir'de Yayılışı*, 207-216). Hadîs Taraftarları'nca yazılan *Tabakât* ve *Cerh-Ta'dîl* kitaplarında, Ebû Hanîfe (150/767), sürekli Mürcie'nin ve Rey Taraftarları'nın bir mensubu ve önderi olarak görülmüş ve re'yiyle hükmettiği ve İrcâ' fikrini benimsediği için tenkid edilmiştir (Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, III, 61-74 (O, İrcâ' fikrinin propagandasını yapıyordu); el-Buhârî, *et-Târîhü'l-Kebîr*, VIII, 81 (O, Mürciî idi); *et-Târîhü's-Sağîr*, II, 100; Ebû Zura', *Kitâbü'd-Züafâ',* I, 35); Bağdâdî, Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği ve diğer tenkid edildiği konularla ilgili pek çok haberi eserinde toplamıştır (Bkz. *Târîhu Bağdâd*, XIII, 323-450). Re'y Taraftarları, genel

Celîl Allah, insanlara sadece imâmı akıllarını kullanarak seçmelerini emretmiştir.

olarak mevalî kökenlidir. Bir kısmı bazı konularda daha otorite olmakla beraber, belli bir konuda uzmanlaşmış değildirler. Bu bakımdan, onları sadece fakihler grubu olarak görmek yanlıştır. Çünkü Şiî, Mu'tezilî, Hâricî ve Ashâbü'l-Hadîs'in fakihleri, Re'y Taraftarları içerisinde mülahaza edilmiyordu. Onlardan aynı zamanda kelami konularda, şiir ve edebiyatta da meşhur olmuş pek çok kimse bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin i'tikadî ve kelami görüşleriyle bıraktığı iz herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca Kadîd b. Cafer (II./VIII. asrın sonları), Mürcî mütekellim olarak bahsedilenlerden sadece birisidir. Her ne kadar, mesailerini sırf hadîsleri dinleyip rivâyet etmeye veya onları bir araya toplamaya hasretmemişlerse de, onların hadîslerin sıhhati, bilgi açısından değeri, anlaşılması, yorumlanması ve tenkidi gibi konularda kendilerine has kriterleri bulunmaktaydı. Bu grup mensuplarının iştigal ettikleri bilim dalları ve uzmanlık alanları incelendiğinde onların sırf fıkıhla meşgul olmadıkları görülecektir. Onların en önemli ayrıcalıkları, kentleşme sürecinin ve büyük göçlerin yaşandığı Kûfe gibi bir yerde, üst üste yığılan sorunları çözmek için büyük bir mesâi harcamış olmalarıdır. Böyle bir yapıya sahip olan ve toplumsal yapının sürekli değiştiği bu şehirde, mevcut problemlerin çözümünde re'ye ve aklî metotlara daha fazla başvurulması zorunlu idi. Bu sebeple onlar gerek itikadî gerekse fıkhî konularda bu metoda öncelik tanıdıkları ve hüküm çıkarırken re'yi çok başarılı kullandıkları için böyle bir isimle anılmayı hak ettiler. Aynı sebeplerle, Şa'bî (105/724), kişisel görüşlerine ve aklî istidlallere çok başvurdukları için Hammâd b. Ebî Süleymân (120/737) ve ashabını, "Erâ'iyyûn" veya Ashâbu Erâeyte" olarak isimlendirdi (Bkz. İbn Abdilberr, *Câmi'*, II, 146). Bu anlayış, Kûfe'de doğmuş olması ve mevalînin yoğun olması dolayısıyla, sünnet yurdu kabul edilen ve Arapların yoğunlukta olduğu Hicâz'a alternatif olarak Kûfe ekolü diye de isimlendirilmektedir. Ancak bu, onların başka bölgelerde ve Arapların yoğunlukta olduğu yerlerde temsil edilmediği anlamına gelmez. İslâm kültür merkezlerinin pek çoğunda Re'y Taraftarları'na mensup olan, onlardan ilim tahsil eden ve onların zihniyeti doğrultusunda fikir üreten insanlar vardı. Şehristânî (548/1153), Re'y Taraftarları'ını müctehid fakihler sınıfından bir grup olarak göstermiş, ancak burada ekolün itikadî konularda Mürcie'nin fikirlerini benimsediğinden ve onun mensupları olduğundan bahsetmemiştir (Bkz. *el-Milel*, I/245-246). Fakat *Mürcie*'yi ele alırken, *Re'y Ehli*'nden olan Ebû Hanîfe (150/767)'yi, Hammâd b. Ebî Süleymân (120/737)'ı, Ebû Yûsuf (182/798)'u Muhammed b. Hasan (189/804)'ı ve Bişr el-Merîsî (218/833)'yi Mürcî şahsiyetler arasında saymış (Bkz. *el-Milel*, I/168-169) ve Ebû Hanîfe (150/767)) ve Ashâbı'na Sünnet Mürcie'si adını vermiştir (Bkz. *el-Milel*, I/164). Şehristânî dışında diğer pek çok yazarın da, Mürcie ile Re'y Taraftarları arasında gerek mensupları gerekse fikirleri itibariyle bir ilişkinin varlığından açıkca veya dolaylı olarak bahsettiğini görmekteyiz. Bkz. Câhız, *Kitâbü'l-Osmâniyye*, 147; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye*, 268; Fazl b. Şazân, *el-İzâh*, 23-24; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 132; el-Makdisî, *Ahsen*, 37; el-Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib mine'l-Müslimîn*, 167; el-Bağdâdî, *Mez-*

[21] Mu'tezile'den[58] bir topluluk, seleflerinden ayrılarak, 8
Nebî'nin (sas) imâmın sıfatlarını ve vasıflarını açıkça belirlediğini; ama onun isim ve soyunu belirtmediğini, ileri sürdü. Bu onların son zamanlarda ortaya attıkları bir görüştü.

hepler Arasındaki Farklar, 7, 13, 21, 96, 109, 123, 246, 256; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Edyân,* 37; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 59-60; İbn Teymiye, *Kitâbü'l-İmân*, 277; *Kitâbü'l-Îmân el-Evsat*, 49; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 61. Re'y Taraftarları, Abbasîlerin kuruluş yıllarından itibaren uzun yıllar pek çok kadılık görevini ellerinde tuttular. Hatta Hârûn Reşîd (193/809), başkadılık makamına Ebû Yûsuf (182/798)'u atadı. Ebû Hanîfe (150/767)'yle aynı görüşte olanların kadılık ve diğer resmî görevlere atanmasıyla, Kûfe ve Bağdâd'dan sonra Re'y Taraftarları'nın en güçlü merkezleri Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi oldu. Ebû Hanîfe (150/767)'nin itikadî ve fıkhî görüşleri en iyi buralarda temsil edildi. Mürciî çevrelerde doğan ve teşekkül eden Re'y Taraftarlığı, yine aynı çevrelerce Horasan'da Belh, Rey, Merv, Nisâbur, Cüzcân, Cürcân, Serahs ve Herat'ta; Mâverâünnehir'de ise, Tirmiz, Buhârâ, Nesef ve Semerkand'da yaşatılmaya devam etti (Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2003, 211-287. II. Baskı).

58 el-Mu'tezile: Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılan Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd çevresinde teşekkül eden siyasi ve itikadî bir mezheptir. Genel bir kanaate göre, büyük günah işleyen kimsenin ne kâfir ne de mümin olduğunu, ancak bu ikisi arasında bir yerde yani fasık olduğunu (*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*) iddia etmeleri dolayısıyla kendilerine böyle bir ad verilmiştir. Ayrıca insan fiillerini kula isnad ettikleri için de, Kaderiyye olarak isimlendirilmişlerdir. Batılı araştırmacılardan Goldziher, Vâsıl b. Atâ ve diğer ilk dönem Mu'tezilîlerin insanlardan ve dünyadan uzak duran (i'tizâl eden) zahid kimseler olması dolayısıyla böyle bir isim verildiğini ileri sürmüştür. Ancak onlar kendilerine Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd lakabını uygun görmüşlerdir. İslâm Düşüncesi'nde akla ve akıl yürütmeye en fazla önem veren ekollerden birisidir. Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikri üzerinde ısrarla durmuşlar ve Me'mûn döneminde desteklenmişlerdir. Hatta bu akîde devletin resmî akîdesi olarak benimsetilmek istenmiştir. Allah'ın sıfatlarını olumsuzlamışlardır. Husun ve kubuh'un akılla bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Beş temel esas üzerinde birleşmişlerdir: 1- Tevhîd, 2- Adâlet, 3- el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, 4- Emr-i bi'l-Ma'rûf Nehy-i ani'l-Münker, 5- el-Va'd ve'l-Va'îd. Selçuklular döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'de çok sayıda taraftar edinmiştir. Hatta bir ara Selçuklu sultanlarının resmi desteğini almıştır. Günümüzde bazı fikirleri yenilikçi düşünürler tarafından savunulmakla beraber takipçileri kalmamıştır. Geniş bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme,* 49-62; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ala Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* 88-89; el-Hayyât *Kitâbü'l-İntisâr,* (pek çok yerde geçmekte); Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne,* 273-76; el-Ka'bî, (*Bâbü*) *Zikrü'l-Mu'tezile*, 1- 127; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 155-278; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh,* V/142; 155-278; el-Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 164; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 34-43 (Bağdâd Mu'tezilesini Zeydiyye'nin alt grubu olarak sayr); Kazî Abdulcabbâr, *Fazlu'l İ'tizâl ve Tabakâtü'l Mu'tezile*; 127-358; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 46-47, 55, 64; el-Bağdâdî, *Mez-*

[22] Aynı şekilde, Hadîs Ehli'nden bir topluluk, İmâmiyye[59] kelamcıları (hüccetleri) tarafından köşeye sıkıştırıldıklarında

hepler Arasındaki Farklar, 82-148; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 204-212; İbn Hazm, *el-Fasl,* IV/192; el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* s. 63-97; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 33, 37-38*;* eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I, 56-90; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 20; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 47-55; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/345-347; İbn Serrâc, *Tezkiretu'l-Mezâhib*, 127; Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 15; el-Fahrî, *Telhîs*, 31-32, 73-106; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* II/327-355; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 138-139; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa,* 89-172; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* 259-308; 367-372; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 415-18; Carlo Nallıno, "Buhûs fi'l Mu'tezile", *Kitâbi't Turâsı'l-Yunânî fî Hazâreti'l-İslâmiyye*, (Arapçaya çev. Abdurrahmân el-Bedevî, Mısır 1940) içerisinde, 173-218; Albert Nasri Nadir, *Felsefetu'l-Mu'tezile*, İskenderiye 1951; H. S. Nyberg, "Mu'tezile" maddesi, VIII/756-764; Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile*, Amman 1990 (6. Baskı); Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1967; Osman Aydınlı, *İlk Mu'tezilî Fikirlerin Teşekkülü,* Ankara 1992 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); *Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülünde Ebü'l-Hüzeyl'in Yeri*, Ankara 1998 (Basılmamış Doktora Tezi); Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*, Ankara 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Abdulhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Ankara 2000 (Basılmamış Doktora Tezi); Mahmut Ay, *Mu'tezile Siyaset İlişkisi,* Ankara 2002.

59 İmâmiyye*:* Ali b. Ebî Tâlib'in, Hz. Peygamber'den sonra bazı özelliklerinin belirlenmesiyle değil onun şahsına işaret eden açık bir nass ve tayinle imâm olduğuna inanan kimselerin müşterek adıdır. Onlara göre, Dîn'de ve İslâm'da imâmın tayininden daha önemli bir iş yoktur. Bu sebeple Hz. Peygamber'in böyle bir işi halletmeden bu dünyadan ayrılması imkânsızdır. Aksi takdirde görevini yerine getirmemiş olurdu. Hz. Peygamber, ayrılıklara son vermek ve birlik ve beraberliği güçlendirmek için geldiğine göre, ümmeten ayrılması ve onları başıboş bırakması doğru değildir. Bu durumda herkes bir görüş ileri sürer ve bir yol tutturur, bu durumda insanlar bir araya gelemezler. O hâlde Hz. Peygamber'in insanların baş vuracağı bir imâmı tayin etmesi ve kendisine güvenilen bir kimseyi bizzat nassla belirlemesi gerekir. O, Hz Ali'nin imâmetini kimi defa ima ile, kimi defa açık bir şekilde söylemiştir (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/189-90); Şîa-İmâmiyye ve imâmet anlayışları hakkında geniş bilgi için bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 31, 198, 200, 236, 244; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* 82; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 265; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 64; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 169-170; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 24-25, 32-33; Kâzî Abdulcabbâr, *Fazlu'l İ'tizâl ve Tabakâtü'l Mu'tezile,* ; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41-53; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179 (er-Revâfızu'l-İmâmiyye), IV/181 (el-İmâmiyyetu'r-Râfıza), IV/182 (İmâmiyye); el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* 35-43; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 44-46; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/189-203; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika, 34-35*; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 157 vd.; er-Razî, *İtikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, 77 (Revâfız), 78 (İmâmiyye); İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 22; es-Seksekî, *el-Burhân*, 68-69; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 200-211;

çareyi şu görüşe sığınmakta buldular: Nebî (sav), Ebû Bekir'i sadece namaz kıldırmakla görevlendirdi. Böylece, onlar seleflerinin daha önce benimsedikleri Resulullah'ın (sas) vefatından sonra Müslümanların, "Onun dinimiz için razı olduğu bir şahsa, biz de dünyamız için imâm olmasına razı olduk." şeklindeki görüşlerini terk etmişlerdir.

[23] İhmâl Ehli'nin (Ehlu'l-İhmâl),[60] "fâzıl (üstün) ve mefzûlün (daha az üstün olan) imâmeti"[61] konusunda görüş ayrılığına düştü. Onların büyük bir bölümü, fâzıl ve mefzûl imâmetini caiz gördü, ancak mefzûlün imâmetini fâzılın imâmetine herhangi bir engelin bulunması şartına bağladılar. Diğerleri de, sadece öne geçirilen ilk fâzılın imâmete getirilebileceğini söyleyen Nass Ehli'nin (Ehlu'n-Nass)[62] fikrini benimsediler.

el-Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 14; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 137-144; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 124; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/462-63; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 67-76; Nasîrüddîn et-Tûsî, *İmâmet Risalesi*, çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV (1996), 179-191; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984; İhsan İlahi Zahir, *Şîa'nın Kur'an İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984; Cl. Huart, "İmamiyye (İsna aşeriyye)", maddesi, *İA.*, III/1124-1125; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993; "Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 3. Temmuz 1989, 122-138; "Şii İmâmet Nazariyesi", *AÜİFD.*, XXXII (1992) 89-110; "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD.*, XXXVI (1997), 79-117.

60 Ehlu'l-İhmâl: Resulullah (sas)'ın imâmet konusunu açık bıraktığını veya İmâmet makamına geçecek kişiyi belirlemediği fikrinde olanlar için yapılmış bir tanımlamadır. Bunlara Muhmile de denir. Bu fikrin tam tersini savunanlara ise, Musta'miliyye denir. Bkz. Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 77; Nevbahtî-Kummî, *Kitâbu Fıraku'ş-Şîa*, thk. ve ilavelerle iki metni birlikte yayınlayan Abdulmun'im el-Hafinî, Kahire 1992, 18 (Dipnot: 3).

61 İmâmu'l-Fazıl ve'l-Mefzûl: Faziletlinin bulunduğu bir dönemde daha az faziletlinin imâm olup olamayacağı meselesi ile ilgili bir tartışmadır. Zeydiyye, bunu caiz görmüş ve böylece Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ın imâmetini meşru saymışlardır. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, 42-46; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 461; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/180; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 27-30, 278; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/126; Meşkûr, 139-40 (Ta'likat); Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 202-06.

62 Ashâbu'n-Nass: Nass, İslâm bilginlerine göre, her hangi bir manaya delâlet eden, akla aykırı olmayan ve Peygamber'den, imâmdan, sahabîden veya tâbiînden gelen söz ve fiillerle çelişme ihtimali olmayan bir lafızdır. Ehlü'n-Nas: Resulullah (sas)'ın imâmet konusunu açık bırakmadığına,

[24] Onların tamamı vasiyet konusunda ayrılığa düştüler. Ehlü'l-İhmâl'in çoğu, Resulullah'ın (sas), Müslümanlardan hiç kimseye vasiyette bulunmaksızın vefat ettiğini söyledi. Bir kısmı da, Resulullah'ın (sas) Müslümanlara ancak Allah'tan sakınma (takvâ) anlamında bir vasiyette bulunduğunu söyledi.

[25] Ayrıca onların tamamı imâmet ve imâmda bulunması gereken şartlar konusunda ayrılığa düştüler.

9 Hasan b. Sâlih b. Hayy'a[63] uyan Betriyye (Butriyye) ile onun görüşünde olanlar şöyle dediler: "Resulullah'tan (sas) sonra insanların en üstünü ve onların arasında imâmete en layık olanı Ali'dir (as); ama Ebû Bekir'e beyat da yanlış değildir. "Bunlar, Osmân hakkında çekimser kalmışlardır (vakf). Ali'nin (as) taraftarlarını haklı bulmuşlar ve muhaliflerinin ise cehenneme gideceklerini söylemişlerdir. Çünkü, Ali'nin (as) imâmeti Ebû Bekir ve Ömer'e teslim etmiştir. Bu durum hak sahibi birisinin hakkını bir başkasına devretmesi gibidir.

İmâmet makamına geçecek kişinin Peygamber tarafından nassla belirlendiğine inanan İmami Şiiler için yapılmış bir tanımlamadır. İmâmiyye Şîası'na göre, İmamın Nebî tarafından bizzat açıklanmış olması gerekir. Çünkü İsmet Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği gizli işlerdendir. Bunun için de, ya imâmın ma'sûmiyetinin kendisine bildirildiği bir kimseden gelen nass olması ya da onun gerçekten imâm olduğunu gösteren kendi elinden çıkan bir mucize zuhûr etmesi gerekir. Onlara göre İmâm, Ali b. Ebî Tâlib'dir. Bu Allah'tan ve resulünden gelen mütevâtir bir nassla sabittir. Ondan sonra ise, Ali'nin soyundan gelen ve Muhammed b. Hasan'a kadar varan -Kâimu'z-Zamân- ma'sûm imâmlara aittir. Önceki imâm, bir sonrakini nassla belirler. Bkz. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981, 279-80.

63 el-Hasan b. Salih b. Hay el-Hemedânî es-Sevrî el-Kûfî (168/785)*:* 100/718 yılında Hemedân'da doğmuştur. Büyük fakîh, müctehid ve mütekellimlerinden olan el-Hasan b. Sâlih, Zeydiyye'nin Betriyye fırkasının liderlerindendir. Îsâ b. Zeyd'le Kûfe'de yedi yıl birlikte saklanmışlardır. Tevhîd ve İmâmet konusunda eserler yazmıştır. Zalim imâma karşı kılıçla karşı çıkma fikrini benimsemesi dolayısıyla eleştirilmiştir. 168/784'te vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI/375; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 439; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253; eş- Şehristânî, *el-Milelve'n-Nihal*, I, 187; ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I/230; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, VII/361-371; İbnü'l-Îmâd, *Şezerât*, I/262-63; el-İsferânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 29; Ziriklî, *el-A'lâm*, II/193; Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye*, Amman 1999, 321.

[26] Süleymân b. Cerîr er-Rakkî[64] (?) ve onun görüşünde olanlara göre; imâm aslında Ali (as) idi. Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e yapılan beyat yanlış idi. Bu sebeple bu yorumları dolayısıyla onlar fasıklıkla suçlanmayı hak etmemişlerdir; çünkü onlar, bu hususta yorum yapmışlar ve hataya düşmüşlerdir. Bu fırka, Osmân'dan uzaklaşmış (teberrî) ve onu küfürle suçlamıştır. Onlara göre Ali'ye (as) karşı savaşanlar kâfirdirler.

[27] İbn Temmâr[65] ve onun görüşündekilere göre; Ali (as) imâmeti hak etmişti ve Resulullah'tan (sas) sonra insanların en üstünü (efzal) idi. Ümmet, Ebû Bekir ve Ömer'i başa geçirmekle günah olan bir hata işlemiş değillerdir; fakat onlar, en üstün (efzal) olanı terk etme hatası işlemişlerdir. Bunlar, Osmân'dan ve Ali'ye (as) karşı savaşanlardan uzaklaşmışlar ve Osmân'ı küfürle suçlamışlardır.

[28] Fazl er-Rekkâşî,[66] Ebû Şimr,[67] Gaylân b. Mervân ve Cehm b. Safvân ile Mürcie'den bu görüşleri benimseyenlere

64 Süleymân b. el-Cerîr: 149/766 yılında doğmuştur. Zeydiyye'nin önde gelen mütekellimlerindendir. Süleymâniyye ya da Cerîriyye olarak bilinen Zeydî fırkalar onun adına nispet edilmiştir. İmâmetin şûrâ ile ve Ümmet'in önde gelen iki ferdinin ittifakıyla seçilebileceğini savunmuştur. Ayrıca daha az faziletlinin (mefzûl) imâmetini de caiz görmüş ve Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'i Hz. Ali'ye karşı savaşa öncülük ettkleri için tekfir etmiştir. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 68; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/186; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 28; el-Makrîzî, *el-Hıtat,* II/352; İbn Hacer, *Lisanu'l-Mizan*, III-IV/79.

65 Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl b. Şuayb b. Mîsem b. Yahya et-Temmâr: Aslen Kûfeliydi, fakat Basra'da oturuyordu. İmâmiyye'nin meşhûr mütekellimlerindendir. Onunla Alî el-Esvârî, Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm arasında İmâmet ve diğer konularda önemli tartışmalar olmuştur. O, İmâmiyye mezhebinin kelamı ile ilgili ve İmâmet konusunda ilk kitap yazan birisidir. Hişâm b. Hakem (179/795) ile birlikte ders verdikleri grupları vardı. Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 249; en-Necâşî, *Kitâbu'r-Ricâl,* 251; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/270; Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, 37, 155, 212; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 54; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/181 (Ali b. Mîsem es-Sâbûnî).

66 Ebû 'Isâ el-Fazl b. 'Îsâ b. Ebân er-Rekkâşî (140/757): Mu'tezilî müktekellimlerdendir. Basra'nın vaizlerinden ve en iyi hatiplerinden birisiydi. Rekkâşiyye olarak kendi adına nisbet edilen fırkanın lideri idi. 140/757'de Basra'da vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* III/356; el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn,* I/290; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, I/472; Ziriklî, *el-A'lâm,* V/151.

67 Ebû Şimr el-Hanefî el-Mürcî: Nazzâm'ın çağdaşıdır. Mu'tezile'ye *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* fikrine karşı çıktı. Mürcie'nin özgürlükçülerindendir. İmân'ı Allah'ı tanımak, Allah'ı ve onun katından gönderilenleri ikrar etmek ve adâlet ilkesini, yani özgürlüğü (kader) tanımak olarak tarif etti.

göre, imâmet onu yürütebilecek Kitab ve Sünnet'i iyi bilen herkesin hakkıdır; ve imâmet, ancak ümmetin icmâı ile sabit olur.

10 [29] Ebû Hanîfe ve diğer Mürciiler ise şöyle demiştir: İmâmet, sadece Kureyş kabilesine mahsus olup Kitap, Sünnet ve adaletle davranmaya çağıran her bir Kureyşliye imâm olarak uymak ve onun arkasından yürümek gerekir. Bu, Nebî'den (sas) gelen, "İmâmlar Kureyş'tendir." şeklindeki hadise dayanır.

[30] Necdiyye[68] dışında Hâricîlerin hepsine göre, Kitab ve Sünnet'i iyi bilen ve onları uygulayan güvenilir her insanın -kabilesi ne olursa olsun- imâm olması uygundur ve imâmet iki kişinin beyatıyla tahakkuk eder.

[31] Hâricîlerin Necdiyye kolu ise şöyle demektedir: Ümmetin ne imâma ne de başkasına ihtiyacı vardır. Bize ve halka düşen, aramızda Allah'ın Kitab'ı ile amel etmektir.

[32] Mu'tezile dedi ki, imâmet, Kitab ve Sünnet'le amel eden herkesin hakkıdır. Kitab ve Sünnet'le amel eden iki kişiden biri

Bundan anladığı, Allah'ın adâletinin isbatı ve teşbîhin çürütülmesi ile ilgili nassla belirlenmiş veya akılla ortaya konulmuş her şeydir. es-Sem'ânî, *el-Ensâb,* III/455; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 134-135, 143, 152, 149, 255, 450, 477; İbnu'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel,* 24, 28, 32, 114, 157; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 21, 116, 151.

68 en-Necdiyye/Necedât: Necdet b. Âmir el-Hanefî'ye tabî olanların oluşturduğu Hâricî fırkanın adıdır. Onlara göre, insanların imâma ihtiyacı yoktur. Nitekim aralarında adâlete riâyet etmeleri insanlara vaciptir. Adâlete riâyetin gerçekleşmesi imâm seçmeden mümkün değilse o zaman imâm tayin etmek caizdir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 89-92 (Necdiyye); Ebû Hatim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslamiyye,* 285 (Necedât); el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh,* V/134 (Necedat); el-Malatî, *et-Tenbîh,* 51, 52 (Necdiyye/Necedât), 178 (Necdiyye); el-Harezmî, *Erbâbu'l-Arâ' ve'l-Mezâhib,* 164 (Necedât); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 63-65 (Necedât); İbn-i Hazm, *el-Fasl,* IV/190 (Necdiyye); el-İsferâinî, *et-Tabsîr,* 52-53 (Necedât); Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu'l-Beyânî'l-Edyân,* 33-49 (Necedât); eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/141-144 (Necedât); Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-Iyn,* 150, 256 (Necedât), 170, 178, 275 (Necdiyye); es-Sekseki, *el-Burhân,* 25 (Necedât); İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 39 (Necedât); el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* II/428-30 (Necdiyye); Meşkur, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 438-40.

69 Nabatî: İki nehir arasındaki sel yatağında oturan bir kavmin adıdır. Tarihçiler Nabatîlerin menşei konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Yahudiler, onların Nebâyût b. İsmâîl'in soyundan geldiklerini, bazıları ise on-

Kureyşli diğeri Nabatlı[69] bir köle olursa, biz imâmete Kureyşliyi getiririz. İmâmet, ümmetin icmâı, seçimi ve kararı ile olur.

[33] Dırâr b. Amr[70] dedi ki, "Eğer imâmet için bir Kureyşli bir de köle olursa, biz Kureyşliyi bırakır köleyi seçeriz; çünkü yakınları ve gücü azdır. Eğer Allah'a isyan ederse ve biz de onu azletmek istersek, bizim için daha kolay olur. Bunu İslâm'a göre söylüyorum." 11

[34] İbrâhîm en-Nazzâm[71] ve onun gibi düşünenlere göre imâmet, Azîz ve Celîl Allah'ın, "... Allah katında en üstününüz

ların Iraklı olduklarını, çünkü Nabatî kelimesinin iki nehir (Dicle ve Fırat) arasında bir yerin adı olduğunu, ancak daha sonra Edûm'a göçtüklerini ileri sürdüler. Diğer bazıları ise, onların Arap ülkesinin ortasında bulunan dağlardan geldiklerini, bazıları da, onların Körfez kıyılarından gelen Farslılar olduklarını iddia ettiler. Onlar, Aramicenin bir lehçesini konuşmaktadırlar. Hatta onlar Turusina Yarımadası'nda Edumî Devleti'nin yıkıntıları üzerine Nabatî Devleti'ni kurmuşlardır. Bkz. E. Honigmann, "Nabatî" maddesi, *İA*., IX/1-3; P.G. Emery, "Nabati" maddesi, *EI*, Leiden 1992, VII/838; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 142 (Ta'likat).

70 Dırâr b. Amr (190/805): Onun taraftarları Dırâriyye olarak bilinirler. Allah'ın Kıyâmet'te mahiyetini ancak Allah'ın bildiği altıncı bir hisle bilinebileceği fikrini ileri sürdüğü söylenmiştir. İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın kıraatlerini reddetmiştir. Bişr b. el-Mu'temir'in onu reddetmek için yazdığı *Kitâbu'r-Red ale'd-Dırâr* adlı bir kitabı vardır. Bkz. el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile,* 75; Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile,* neşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1961, 72; ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I/473; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 281-282, 477-478; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 158; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/192, 195; Zirikli, *el-A'lam*, III/215; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü*, 182, 238, 241, 243-244, 265-274, ; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 158 (Dipnot: 8).

71 Ebû İshâk en-Nazzâm İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' el-Basrî (231/845): Mevalî asıllıdır ve Mu'tezile'nin imâmlarındandır. Felsefi ilimlerde derinleşmiştir. Kendine has görüşleri vardır. Mu'tezilenin Nazzâmiyye fırkası, ona tâbi oldukları için bu adla anılmıştır. O, gençliğinde Seneviyye, Sümeniyye ve felsefecilerin ilmî tartışmalarına katılmıştır. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın kız kardeşinin oğludur ve Câhız'ın hocasıdır. Mu'tezile'nin etkili bilginlerindendi. 231/845 yılında vefat etmiştir. Bkz. Hayyat, *el-İntisâr*, 53-55, 63, 64, 66-69, 70-71, 74-90, 92-98, 101-102, 124-25, 223, 225; el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile,* 70-71; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 166-67, 178, 187-88, 486-87, 316-17, 318, 304, 321, 323, 324, 325, 327, 328, 346-47, 403, 404, 421-22, 427, 428, 429; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 2 (Tekmile); el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* VI/97; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 95, 96; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/193; eş-Şehristani, *el-Milel*, I/67-74; İbn el-Murtaza, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, 49-50; Ziriklî, *el-A'lâm,* I/43; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü*, 275-75, 297, 299, 301, 309, Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa,* 11 (Dipnot:1).

O'ndan en çok sakınanızdır..."[72] ayeti gereğince Kitab ve Sünnet'le amel eden herkesin hakkıdır. Onlar, insanların Allah'a itaat etmeleri ve içleri ile dışlarını düzeltmeleri hâlinde imâmetin gereksiz olduğunu ileri sürdüler. Aksi takdirde, kötü ve yakışıksız davranırlarsa, mecburen aralarından bir imâm çıkar ve (bu durumda) onların ona uyması vacip olur. Çünkü Allah, onlara imâmın kimliğini bildirmediğinden onları onu tanımakla mükellef kılması kesinlikle caiz olamaz; bu durumda Allah, onları imkânsız (muhâl) ile yükümlü tutmuş olur.

[35] Onlar, Müslümanların imâmeti Ebû Bekir'e verişi konusunda şunu söylediler: Şüphe yok ki Müslümanlar, bu hususta doğru hareket etmişlerdir; çünkü o, o devirde, kıyâs[73] ve haberlere göre onların en iyisi idi. [*çünkü o, o devirde onların en iyisi idi, bu yüzden onlar bu konuda kıyâsı ve tevil ettikleri haberleri delil getirdiler.*] Kıyâsa gelince, [*onlar iddia ettiler ki;*] genel olarak insanın başka birine boyun eğmesi ve her şeyi ile ona uyması [*başkasına itaat etmeye ve onun sözünü kabule mecbur kalması*] ancak şu üç yoldan biri ile olur. Başa geçen şahsın, ya insanların kendisine boyun eğmesini sağlayacak derecede geniş bir kabileye sahip olması; veya zenginliğinden dolayı insanların ona mahkum olması, veyahut da dinî yönden diğerlerine göre üstün olmasıdır. Ebû Bekir'in, (diğerlerine kıyasla) daha güçsüz bir kabileden olduğuna ve onların da en fakiri olduğuna göre dindarlığı dolayısıyla öncelik tanındığını anlıyoruz.

Habere (deliline) gelince, [*görüyoruz ki;*] insanların onun üzerinde birleşmiş olmaları ve imâmetine razı olmuş olmaları halîfeliğinin doğruluğuna bir delildir.

72 49. Hucûrât 13.

73 Kıyâs: Şerî' ve dinî bir hükmün dayandırıldığı dördüncü esastır. Kıyâs, bir şeyi benzerine döndürmek demektir. Şerîatte ise, hakkında nass bulunan bir hükmü nass bulunmayana uygulamak için nasstan çıkarılan anlamdır. Yani asıl ile feri' bir hükümde birleştirmektir. İmâmiyye Şîası ve Zâhiriler kıyası kabul etmez. Kıyâsı en fazla kullanan Ashâbu'r-Rey olarak bilinen Ebû Hanîfe ve taraftarlarıdır. Bu sebeple Hadîs Taraftarları'nın ağır eleştirilerine maruz kalmışlardır. Bkz. el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât,* 232-233; Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi,* 189-224; el-Mahmâsânî, *Felsefetü't-Teşri' fi'l-İslâm*, 133 vd.; Abdulkadir Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara 1981, 67-113; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak,* 143-44 (Ta'likat).

Zira Resulullah (sas) da şöyle buyurmuştur: "Yüce Allah, ümmetimi dalâlet üzerinde kesinlikle birleştirmez (icmâ etmez)[74] "Eğer insanların [*ümmetin*] Hz. Ebû Bekir üzerinde birleşmesi (icmâı)[75] yanlış olsaydı, namaz ve bütün farzlar fesada uğrar, (*Kur'ân'ın da iptali gerekirdi.*) [*namaz fesada uğrar ve bütün farzların iptali gerekirdi.*]" hâlbuki o [*Onlar*], Nebî'den (sas) sonra, bizim hüccetimiz, önderimizdir. Bu, Mu'tezile ve Mürcie'nin tamamının [*ileri sürdüğü*] delilidir. 12

[36] Mu'tezile'nin önderlerinden olan Amr b. Ubeyd,[76] Dırâr b. Amr ve Vâsıl b. Atâ[77] bazı iddialarda bulunmuşlardır. Bunlardan Amr b. Ubeyd ve onun görüşünde olanlar, şöyle demiş-

74 "Yüce Allah Ümmetimi dalâlet üzerinde birleştirmez" Bkz. es-Suyûtî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, nu: 1004; İbn Mace, *es-Sünen*, II/1303. Bunun dışında "Ümmetim, hata veya dalâlet üzerinde birleşmez.", "Allah, Ümmetimi hidayetten başka şeyde asla birleştirmez." veya "Allah, ümmetimi dalâlet üzerinde birleştirmez." şeklinde rivayetler vardır. Bkz. es-Suyûtî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, nu: 1004; İbn Mace, *es-Sünen*, II/1303.

75 İcmâ': Şerî' ve dinî bir hükmün dayandırıldığı üçüncü esastır. Sözlükte aynı fikir üzerinde birleşmek demektir. Kavram olarak ise, Muhammed Ümmet'inin müctehidlerinin, her hangi bir asırda her hangi bir dinî konuda ittifak etmeleri demektir. İmâm Mâlik, İcmâ'yı sükûti ve bizzat görüş belirterek desteklenen olmak üzere ikiye ayırdı. İmâmiyye Şîa'sı ise, sadece Ehl-i Beyt'ten gelen icmâyı kabul etti. Çünkü onlara göre icmâ, ma'sûm imâmın fikri üzerinde genel ittifak demektir. Bkz. el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 24; Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, 171-183; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, 143-44 (Ta'likat).

76 Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (144/761): Dedesi Kâbil'de esir alınmıştır ve Temîmlilerin kölesi olmuştur. Amr, 80/699 yılında Basra'da doğmuştur. Meşhur zahidlerden birisidir. Döneminin Mu'tezile imâmı ve müftüsüdür. İlmi ve zühdü dolayısıyla Abbasî halîfesi Mansûr'un saygısını kazanmıştı. 144/761'de vefat etmiştir. O, *et-Tefsîr* ve *er-Red ale'l-Kaderiyye* ve diğer bazı eserler yazmıştır. Abbasî halîfesi Mansûr, onun için mersiye yazmıştır. Bkz. el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile*, 68; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 18, 86-88, 178, 250, 291; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/41, 63; İbn el-Murtazâ, *Kitâbu Tabâkâti'l-Mu'tezile*, 35; İbnü'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, 128; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân*, III/130-133; ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, II/273-80; *el-İber*, I/149; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât*, II/196; Ziriklî, *el-A'lâm*, V/81; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü*, 131-132, 133, 180, 264-65, 268-269, 271, 272, 274, 285, 28; Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 12 (Dipnot: 2); Aydınlı, *İlk Mu'tezilî Fikirlerin Teşekkülü*, 118-130.

77 Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî (80/700-131/748): 80/700 yılında Basra'da doğmuştur. Mu'tezile'nin kurucularındandır. Çeşitli bölgelere dailer göndermek suretiyle Mu'tezile mezhebini yaymaya çalışmıştır.

lerdir: "Ali, diğerlerine göre daha haklı idi." Dırâr b. Amr ise, "Ali'nin mi, yoksa Talha ve Zübeyr'in mi [*daha faziletli ve*] daha doğru yolda olduklarını bilemem", dedi. Vâsıl b. Atâ da şöyle dedi: "Ali ile ona karşı çıkanların durumu, karşılıklı lânetleşen iki tarafın durumu gibidir. Her iki takımdan hangisinin doğru, hangisinin yalancı olduğu bilinemez." Böylece onlar (*hep birlikte*) şu hususlarda icmâ etmişlerdir: Anlaşmazlığa düşen bu topluluğun bütününü dost edinmek gerekir. Burada taraflardan biri sapık ve mutlaka Cehennemliktir. Ali, Talha ve Zübeyr, birbirleriyle savaştıktan sonra, bir dirhem hakkında olsa bile, onların birbirleri aleyhinde şahitlikleri caiz olmazdı; ama Ali, halktan başka birisiyle anlaşmazlığa düştüğü takdirde şahitliği kabul edilir. Talha ve Zübeyr'in durumu da böyledir.

13 Bu kişilere, daha önceki birlik ve beraberlik içinde oldukları durumlarına bakarak "mümin" ismi verileceği, ama ayrılığa düşmelerinden sonra iki taraftan sadece birisine "mümin" denemeyeceğini ve şahitliğinin caiz olmayacağını ileri sürdüler.

[37]Ashâbu'l Hadîs'ten Betriyye (Butriyye ?)'ye gelince, bunlar, Hasan b. Sâlih b. Hayy, Kesîru'n-Nevâ,[78] Sâlim b. Ebî

Eğer rivayetler doğruysa, büyük günah işleyenin kâfir de mümin de olmadığı, bu ikisi arasında bir yerde yani fasık olduğu (*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*) fikrini ilk defa, o ortaya atmıştır. Dilinin peltek oldıığu ve "r" harfini telaffuz edemediği söylenmektedir. Önemli eserleri arasında, *Kitâbu Esnâfi'l-Mürcie* ve *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* bulunmaktadır. 131/748'de vefat etmiştir. Bkz. Hayyât, *el-İntisar*, 119, 237, 239, 242; el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile,* 64-68; el-Eş'arî, *Makâlât*, 222-223; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 1 (Tekmile); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 18, 85-88, 120, 178, 250, 251; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/59-63; el-İsferâinî, *et-Tabsîr*, 67-69; İbn el-Murtazâ, *Kitâbu Tabâkâti'l-Mu'tezile,* 28; *el-Münye ve'l-Emel*, 131-132, 139-146, 148, 159, 164, 173; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân,* V/60-64; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât,* I/136; Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/108-09; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkülü,* 268-269; Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 12 (Dipnot: 1); Aydınlı, *İlk Mu'tezilî Fikirlerin Teşekkülü*, 75-94, 130-142, 174-178.

78 Kesîru'n-Nevâ' Ebû İsmâîl Kesîr b. İsmâîl (169/875-76)*:* Kûfelilerin kendisinden pek çok hadis rivâyet ettiği güvenilir birisidir. Bâkır'ın veya Cafer Sâdık'ın ashabından olduğu söylenir. Zeydiyye'nin üç büyük kolundan Betriyye onun adıyla bilinmektedir. 169/875-76 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 68-9; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 28-31; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 187; el-İsferâînî, *et-Tabsîr,* 29;

Hafsa,[79] Hakem b. Uteybe,[80] Seleme b. Kuheyl,[81] Ebû'l Mikdâm Sâbit el-Haddâd[82] ve bunların görüşünde olanlardır. Bunlar Ali'nin (as) imâmetine (velâyet) davet etmekle birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in yönetimini (velâyet) de kabul ettiler. Onlar, Ali'nin ümmetin tamamının en hayırlısı ve en üstünü (efzal) olduğu hususunda birleştiler; bununla birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in kararlarını benimsediler. Bunlara göre, mestler üzerine mesh etmek,[83] sarhoş edici hurma şarabı (nebîz)[84] içmek ve yılan balığı (cırri)[85] yemek caizdir.

el-Keşşî, *Ricâl,* 509-511; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 187-88; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/9843 (Rakam); ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, yrz. 1963, III/410; Muhammed b. Ali el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* Beyrut 1983, II/28; Meşkûr, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 134, 146 (Ta'likat).

79 Ebû Yûnus Sâlim b. Ebî Hafsa (133/750): Kûfe'de 'Icloğullarının kölesi idi. Zeyd b. Ali'nin taraftarlarındandı. Zeydiyye'nin Betriyye kolunun görüşlerini benimsemiştir. Ali soyundan birinin önderliğinde isyanı caiz görüyordu. 133/750'de vefat etmiştir. Bkz. en-Necâşî, *er-Ricâl,* 188; Keşşî, *er-Ricâl,* 353-54, 500-504; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/4525 (Rakam); Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* I/367; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/347, el-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye*, 455.

80 Ebû Muhammed Hakem b. Uteybe (Uyeyne?) el-Kûfî el-Kindî (114/732): Meşhur fakihlerdendi ve Zeydiyye'nin Betriyye fırkasının bir üyesiydi. 114/732'de vefat etmiştir. Bkz. el-Keşşî, *er-Ricâl,* 413; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/266, el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/3233 (Rakam); ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* I/577.

81 Ebû Yahyâ Seleme b. Kuheyl b. el-Huseyn el-Hadramî el-Kufî (121/739): Zeydiyye fırkasının görüşlerini benimsemiştir. Şa'bî'den rivayet etmiş ve Sevrî başta olmak üzere meşhur hadisciler de kendisinden pek çok hadîs rivâyet etmiştir. 121/739'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/316; İbn Hibbân, *Kitâbu Meşâhîri Ulemâi'l-Emsâr,* 110; el-Keşşî, *er-Ricâl,* 150; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/5099 (Rakam); el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/373.

82 Ebü'l-Mikdâm Sâbit el-Haddâd b. el-Hürmüz el-Fârisî el-Kûfî: 'Icloğullarının kölesiydi. Zeydiyye'nin Betriyye fırkasının fikirlerini benimsiyordu. Ehl-i Sünnet'in hadîs otoritelerinden bazıları onu sika kabul ederken Şîa, onu güvenilir kabul etmemiştir. Bkz. en-Necâşî, *er-Ricâl,* 116; Keşşî, *er-Ricâl,* 509; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/1498 (Rakam); ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I/171, 368; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/134, II/419.

83 Mest üzerine mesh etmek: Bütün mezhep imâmları seferde ve seferî olmayan durumlarda mest üzerine mesh etmenin caiz olduğunda ittifak etmişlerdir. Yalnız Hâricîler, seferde mest üzerine mest yapılmasına katılmamıştır. İmâm-ı Mâlik dışındaki üç imâm yolcu olmayan birisinin bir gün bir gece yani 24 saat boyunca bu kolaylıktan yararlanabileceği hükmünü vermiştir. İmâm-ı Mâlik ise, bunun bir süresinin olmadığını, ister yolcu olsun ister mukim olsun mestlerini çıkarmadıkça veya cünüp olmadıkça bu kolaylıktan faydalanabileceği fikrini benimsemiştir. Ahmed b. Hanbel hariç

(Ümmet) Ali'nin (as) savaşı ve ona karşı karşı savaşların savaşı hakkında da fikir ayrılığına düştüler.

[38] Şîa, Zeydiyye[86] ile Mu'tezile'den İbrâhîm (*b. Seyyâr*)
14 en-Nazzâm, Bişr b. el-Mu'temir[87] ve [*onlar gibi düşünenler*]

diğer imâmlara göre, mestler üzerine meshetmede sünnet olan, üstlerini ve altlarını mesh etmektir. Ahmed b. Hanbel'e göre, sünnet olan mestlerin üstünü mesh etmektir. İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, mestlerde ayağın yıkanması farz olan kısmında bir yırtık ya da delik bulunur ve buradan ayağın bir kısmı görünürse böyle bir mest üzerine mesh caiz değildir, demişlerdir (Bkz. eş-Şa'rânî, *Kitâbu'-Mîzân*, I/111). İmâmiyye Şîa'sına göre, mest cinsinden veya başka türden bir nesneye, takiyye ve zorunlu hâller hariç mesh yapılamaz. Eğer yapılırsa, sebep ortadan kalkar kalkmaz abdest yenilenir. Bkz. Muhakkık, *Kitâbu'ş-Şerâî';* J. Schacht, "Abdest" maddesi, *İA.*, I/25-26.

84 Nebîz: Hurma, kuru üzüm, bal, buğday, arpa ve diğer şeylerden yapılan sarhoşluk veren veya vermeyen içecek demektir. Ebû Hanîfe'ye göre, bu gibi maddelerden yapılan nebîzler helaldir. Eğer sarhoş edici ise haramdır ve içene had cezası verilir. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn*, Nebîz maddesi; Şa'rânî, *Kitâbu'l-Mîzân,* II/160-61; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa,* 61; A. J. Wensinck, "Nebîz" maddesi, *İA.*, IX/151.

85 Cırriyye: Yılan balığı. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV/143.

86 Zeydiyye: Zeyd b. Ali Zeyne'l-Âbidîn b. Hüseyin b. Ali'nin fikirlerini benimseyenlerin müşterek adıdır. Onlar üç ayrı alt gruba ayrılmışlardır: Cârûdiyye, Süleymâniyye, Betriyye. İmâm Zeyd, Kûfe'de 122/740 yılında imâmlık iddiasında bulunmuş ve Cafer'i Sâdık'la anlaşmazlığa düşmüştür. Şîa'ın çoğunluğu, İmâmete vâris olma konusunda Cafer Sâdık'ın daha öncelikli hak sahibi olduğunu iddia eder. Hişâm b. Abdilmelik döneminde Kûfe'de Zeyd'e beyat edilmişti. O, Ali b. Ebî Tâlib'i diğer sahabeden üstün görüyordu, ancak Ebû Bekir ve Ömer'i de seviyordu. Zalim imâmlara karşı isyan taraftarıydı. Kûfe'deki isyanı sırasında, taraftarlarından bazılarının Ebû Bekir ve Ömer'i eleştirdiklerini duyunca onları eleştirdi. Bunun üzerine daha önce beyat etmiş olan bu kimseler, ondan ayrılınca, o, "beni terk ettiniz (Rafeztumûnî)" dedi ve bundan dolayı ayrılanlara Râfızî dendiği söylenir. Zeydiyye Ebû Bekir ve Ömer'i, ayrıca Hz. Ali'nin Peygamber'in ilk halefi olduğunu kabul etmeyen sahabeyi tekfir etmezler. Bu sebeple, onlar Şiî fırkalar arasında Ehl-i Sünnet'e en yakın fırka olarak bilinirler. Zeydilerin ekseriyeti, itikatta Mu'tezilî, fıkıhta ise, pek az konu hariç Hanefî'dirler. Zeydiler, Kuzey Afrika'da 791-926 yılları arasında İdrisîler devletini, 863-928 tarihleri arasında Taberistân'da ve ayrıca Yemen'de devlet kurmuşlardır. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 42-45; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 168, 197, 208, 244; en-Nesefî, *Kitabu'r-Red ala Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* 83; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 300-01; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 65-75; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/133; Sâhib b. Abbâd, *ez-Zeydiyye*, Beyrut, 1986; el-Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 167-168; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 33-35; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-30; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/79; el-İsferâînî, *et-Tebsîr*, 27-30; Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 39; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 179-183; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 35-36; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 155; er-Râzî,

(*Mürcie'den bu ikisi gibi düşünenlerden Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf*[88] *ve Bişr el-Merîsî*[89] *ile bunların kanaatinde olanlar*) şöyle dediler: Ali (as), Talha, Zübeyr ve bu ikisinin dışındakilerle yaptığı savaşlarda haklı idi; Ali'ye (as) karşı savaşan ve ona cephe alanların hepsi de hatalıdırlar ve halkın Ali (as) ile birlikte bunlara karşı savaşması gerekirdi.

İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn, 77-78; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 22; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 185-188; Makrizî, *el-Hıtat*, II/351, 352; el-Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 14; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 108-116; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 124; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/460-461; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 214-219; İsa Doğan, *Zeydiye'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Samsun 1996; Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Taberistân'da Yayılması*, Ankara 1999 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye,* Kahire 1984 (II. Baskı); R.Strothman, "Zeydiyye" maddesi, *İA.*, XIII/549-551; Ali b. Abdulkerîm el-Fudayl Şerefuddîn, *Zeydiyye, Nazariyye ve Tatbîkiyye,* Amman 1985.

87 Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Bağdâdî el-Hilâlî (210/825): Mu'tezile'nin önde gelen fakîhlerindendir. Kûfeli olan Bişr daha sonra Bağdâd'a göçmüştür. Bağdâd Mu'tezilesi, onun mezhebindendi. Adına nisbetle kendisine tabi olanlara Bişriyye denmiştir. Hârûn Reşîd, döneminde Râfızîlikle suçlanmış ve bundan dolayı hapsedilmiştir. Hapiste yatarken Râfızî olmadığını içeren bir şiir yazması üzerine, halîfe tarafından serbest bırakılmıştır. Sumâme b. el-Eşras onun talebesidir. 210/825 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile*, 72-74; İbnu'l-Murtazâ, *el-Milel ve'n-Nihal,* 19; *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 42-43; Ziriklî, *el-A'lâm*, II/55; Carra de Vaux, "Bişr b. Mu'temir", *İA.*, II/656.

88 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî (113/731- 182/798): Kûfe'de doğmuştur, daha sonra Bağdâd'a yerleşmiştir. Kûfe'de hadis tahsil etmiştir, daha sonra Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmış ve Reyciliği benimsemiştir. Onun mezhebini yayan ilk kimselerdendir. Abbasî halîfelerinden Mehdî, Hâdî ve Reşîd dönemlerinde Bağdâd kadılığı yapmıştır. Kâzı'l-Kuzât unvanını alan ilk kimsedir. Hârûn Reşîd döneminde vefat etmiştir. O, el-*Harac, el-Asâr*, *en-Nevâdir* ve *Edebü'l-Kâzi* gibi eserler yazmıştır. 182/798 yılında vefat etmiştir. Bkz. Hasan Abbâs, *Kitâbu'l-Harac,* Beyrut 1985, 13-36 (Mukaddime); Veki', *Ahbâru'l-Kuzât*, III/61, 162 vd.; III/255-56; es-Saymerî, *Ahbâru Ashâbi Ebî Hanîfe,* 92; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV/245 vd.; el-Mekkî, *Menâkıb*, 296-297; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI/13-17; İbn el-'Imâd el-Hanbelî, *Şezerât*, II/367-71; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, VIII/538 vd.; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII/193.

89 Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme Abdurrahmân el-Merîsî el-Adevî (218/833): Mevalîden birisidir. Bazı konularda Mu'tezilî görüşleri benimseyen Bişr, Mürcie mezhebi mensuplarındandır. Fakîh ve filozof olarak bilinen Bişr, Zındıklık ve Cehmîlikle suçlanmıştır. Mürcie'nin alt gruplarından Bişriyye ona nisbet edilmiştir. Fıkhı kadı Ebû Yûsuf'tan almıştır. Hârûn Reşîd döneminde, aşırı görüşleri dolayısıyla cezalandırılmıştır. Bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 142; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 140, 149, 515; Kazî Abdulcabbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l Mu'tezile*, 259; el-Bağ-

Bu hususta ki delil, [*onlara göre*] Azîz ve Celîl olan Allah'ın [*kitabındaki*] şu sözüdür: "... İsyankârlarla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşınız..."[90] Bu sebepten kendisine karşı isyanlarından ötürü onlarla savaşması gerekmişti; çünkü onlar, Osmân'ın akrabaları (velî) olmadıkları hâlde onun kanını talep suretiyle kendilerini ilgilendirmeyen bir meselede iddiada bulundular [*kendi arzularıyla beyat ettikten sonra verdikleri sözlerinde durmayarak ve onun Müslüman dostlarını Basra'da haksız ve hunharca öldürerek Hz. Ali'ye isyan ettiler. Bu sebepten Allah'ın emrine gelinceye ve tekrar beyat edinceye kadar isyankarlarla savaşmak Müslümanlar için kaçınılmaz olmuştu. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: ".. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur..."*[91] *Allah'ın şu ayetini de delil getirdiler: "Eğer antlaşmalarından sonra yeminlerini bozarlar ve dininize saldırırlarsa, küfrün önderlerine karşı savaşın. Çünkü onlar yeminleri olmayan adamlardır..."*[92]] ve ona karşı Ali'nin (as) söylediği rivayet edilen şu sözünü delil getirdiler: "Ben, sözünde durmayanlar, zalimler ve dinden çıkanlarla savaşmakla emrolundum."[93] [*ez-Zübeyr b. el-Avvâm Ali ile konuşurken Resulullah* (*sav*) *ona şöyle dedi: "Gerçekten Ali'ye haksızlık ederek onunla savaşacaksın"*] Böylece onlarla savaştı; savaşması da icab ederdi.

[39] Bekir b. Uht Abdilvâhid[94] ile onun görüşünde olanlar, "Ali, Talha ve Zübeyr müşriktirler ve münafıktırlar. Buna rağ-

dâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 150-52, 290; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/166-17; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb,* III/128; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII/56-57; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidal*, I/322; Ziriklî, *el-A'lâm*, II/55; Carra de Vaux, "Bişr" maddesi, *İA.*, II/65-656.

90 49. Hucûrât 9.

91 48.Fetih 10.

92 9.Tevbe 12.

93 Umirtü bi Kıtâli'n-Nâkisîn ve'l-Kâsıtîn: "Ben beyati bozanlar, zalimler ve dinden çıkanlarla savaşmakla emrolundum. "Şîa, Hz. Ali'nin bu konuda Hz. Peygamber tarafından bizzat görevlendirildiğine dair birçok hadîs rivayet etmektedir. Bkz. Tabersî, *Kitâbu'l-İhticâc*, 195.

94 Bekir b. Uhti Abdilvâhid: Sûfî olarak meşhurdur. Bekriyye adıyla bilinen fırkanın lideri olarak kabul edilmiştir. O, rivayetler doğruysa, Kıyâmet gününde Allah'ın kendi tarafından yaratılan bir surette görüleceği ve bu surette kullarıyla konuşacağını iddia etmiştir. Ayrıca büyük günah işleyenin münafık ve şeytana ibadet eden olduğunu ve ebedî cehennemde kalacağı-

men Resulullah'ın (sas), "Allah Bedr'e katılanların durumuna vakıf olmuş ve 'ne yaparsanız yapınız sizleri bağışladım[95] demişti', sözünden dolayı hepsi cennettedir", dediler.

[40] Dırâr b. Amr, Muammer[96] ve Ebû'l Huzeyl el-Allâf[97] gibi Mu'tezilî şahıslar ve Mürcie'nin geri kalanları, "Şüphesiz bu iki takımdan birinin haklı, diğerinin de hatalı olduğunu bilmekteyiz. Bu yüzden, onları topluca değil de, her birini ayrı 15

nı söylemiştir. Diğer taraftan Ali, Talha ve Zübeyr'in günahlarının küfür olduğunu, ancak bağışlandığını savunur. Bekir, Hasan Basrî'nin ashabından olan ve 176/792 ya da 177/793 yılında ölen dayısı Abdulvâhid b. Ziyâd (Zeyd)'ın adıyla bilinmektedir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 286-87; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 19, 21, 23; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, II/157-158; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/349.

95 Bkz. Wensinck, *Miftâhu Künûzi's-Sünne*, 74; el-Buhârî, *es-Sahîh*, V/10, 89; el-Müslim, *es-Sahîh*, II/1941; İbn Hanbel, *el-Müsned*, I/80.

96 Ebû Amr Muammer b. Abbâd es-Sülemî (215/830): Basra Mu'tezilesi'ndendir, fakat daha sonra Bağdâd'a yerleşmiştir. Mu'tezile'nin en aşırılarından olan Muammer, Nazzâm'la kelami tartışmalar yapmıştır. Bişr b. Mutemir, Hişâm b. Amr ve Ebü'l-Hüseyin el-Medâinî onun öğrencilerindendir. Kendine has görüşleri vardır. Mesela Allah arazları yaratmadı, cisimleri yarattı ve onlar da arazları yarattı. Ona göre insan, uzunluğu genişliği ve rengi olan bir şey değildir. O, bu cesetten başka bir şeydir, yani o canlıdır, alimdir, kadirdir ve muhtardır. 215/830 yılında vefat etmiştir. Bkz. el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile*, 71, 88, 90; el-Hayyât, *el-İntisâr*, 53, 56-57, 99, 104, 215, 232, 240; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 405-406; 56-17; 331-32; Kazî Abdulcabbâr, *Fazlu'l İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 266-67, 270; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 84, 88, 110, 110-114, 142, 192, 260, 267; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/79-82; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 54-56; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/272 (Ma'mer b. Abbâd)

97 Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf Muhammed b. Hüzeyl b. Abdillah b. Mekhûl el-Basrî el-Abdî (135/753-235/850): Basralıdır. Muhaliflerine karşı altmışa yakın reddiye yazdığı söylenir. İbrâhîm en-Nazzâm onun ashabındandır. Cedel ve fikirlerin temellendirmekte mahir birisi idi. Ömrünün sonlarına doğru gözleri kör olmuştur. Ali'yi Osmân'a tercih ediyordu. Bu yüzden Şiîlikle itham edildi. Ölüm tarihi ihtilaflıdır, ancak Samerrâ'da 235/850 yılında öldüğüne dair rivayet daha makul görünmektedir. Bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 40-54; el-Ka'bî, (*Bâbu*) *Zikrü'l-Mu'tezile*, 69-70; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1-2 (Tekmile); el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 158 vd., İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 39; *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 44-49.; Kazî Abdulcabbâr, *Fazlu'l İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 254-264; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III/366-70; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 88-95, 104, 116, 258, 260, 262, 264, 275; ez-Zehebî, *İber*, I/332; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III/165; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/131; Ali Mustafa el-Gurâbî, *Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*, Kahire 1949; Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci* (*Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*), Ankara 2001; Metin Yurdagür, "Ebü'l-Hüzeyil el-Allâf", *TDVİA.*, X/330-332.

ayrı dost ediniriz (tevellâ)." dediler. Onların bu konudaki delilleri şudur: Onların her birinin velâyet ve adaletleri icmâ ile sabittir, bu yüzden onların adaleti ancak icmâ ile ortadan kalkabilir.

[41] Haşviyye, Ebû Bekir el-A'sam ile bunlar [*onun*] gibi düşünenlere göre, Ali, Talha ve Zübeyr, birbirleriyle yaptıkları savaşta haklı değildiler. Haklı olanlar, onlara katılmayanlardır (kaâde); bununla beraber onlar, bunları topluca dost olmakta (tevellâ), ancak onlarla savaşmaktan uzak durarak (teberrî) bu kimselerin durumlarını da Azîz ve Yüce olan Allah'a bırakmaktadırlar.

[42] (Müslümanlar), (haklı tarafın tespitinde) iki hakemin tayin edilmesi (tahkîm) konusunda da ayrılığa düştüler:

Hâricîler dediler ki: İki hakem kâfirdir ve Ali (as), bu iki hakemi tayin ettiği zaman küfre düştü. Onlar bu hususta Azîz
16 ve Celîl olan Allah'ın, "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfir olanlardır... zalim olanlardır... fasık olanlardır..."[98] ve "... saldıranlarla Allah'ın emrine dönmelerine kadar savaşınız..."[99] emirlerini delil olarak ileri sürdüler ve işte, [*emredilmiş olduğu hâlde*] savaşı terk edişinden dolayı küfre düşmüştür, dediler.

[43] [*Şîa, şöyle dedi: Ali* (*as*)*, ashabı tahkîmden başka şeye yanaşmadıkları ve savaştan da kaçındıkları için tahkîme gitmekte haklı idi. Çünkü Ali onların bu fikrini kabule yanaşmadı ve onlara kendisinin, Müslümanlarla müşrikler arasında da böyle bir şey caiz olmayan hakeme başvurmayı kabul etmekle bizzat hata ettiğini bildirdi. Aynı şekilde Müslümanların halîfesi ile ümmetten isyancılar, ahdi bozanlar, zalimler arasında da caiz değildir. Yine onlara, karşı tarafin öldürüleceklerini ve yenileceklerini anlamış oldukları bir durumdayken mushafları kaldırarak kendilerinin Allah'ın kitabına çağırmalarının savaşı durdurmak için kullanılan bir tuzak ve hile olduğunu bildirdi.*

98 5. Mâide 44, 45, 47.
99 49. Hucûrât 9.

Bu sebeple onların böyle bir şeye başvurmaları hile ve aldatmacadır. Taraftarları fikirlerinde ısrar edince ve savaşı engellemeye çalışınca, Hz. Ali isteklerini kabul etmediği takdirde onların kendisine destek vermeyerek yalnız kalacağını anlayarak kerhen bu isteklerini kabul etti. Ali aralarında hakem olarak Abdullah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib'i[100] *seçmelerini istedi, ancak onlar kabul etmediler ve dediler ki, biz sadece Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi*[101] *hakem olarak kabul ederiz. Böylece Müslümanlar arasını bulmayı düşündüğünden ve onlara merhametinden dolayı hakem olarak onu kabul etti ve her iki hakeme Allah'ın Kitab'ı ile hükmetmelerini, Kitab'ın hayata geçirdiğini korumalarını, yürürlükten kaldırdıklarına geri dönmemelerini şart koştu ve her ikisine de buna uymasını emretti. Ancak her ikisi de bu şarta uymadılar ve Talîk b. Talîk'in*[102] *(Muâviye) ve Resulullah'ın kendisini ve babasını lanetlediklerinin ve de Allah ve Resulü için hem kendisi hem de babası sürekli harp etmiş olanların tarafını tutarak ümmetin en hayırlısını, en bilgilisini ve*

100 Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib el-Kureşî el-Hâşimî (619-68/687-8): Mekke'de doğmuştur. Hz. Peygamber'in amcasının oğludur. Tanınmış fakîh ve müfessirlerdendir. Ali ile birlikte Cemel ve Sıffîn'e katılmıştır. Ömrünün sonlarına doğru Tâif'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Buharî ve Müslim'in *Sahih*'inde ondan rivayet edilen 1660 hadîs vardır. Tefsîr, Fıkıh, Arap dili, Ensâb ilmi ve şiir de otorite birisiydi. *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır. 68/687-88 yılında vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebi, *el-İber*, I/56; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/294-96; Zirikli, *el-A'lam*, IV/95; Lütfi Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib" maddesi, *TDİA*, I/76-79.

101 Ebû Mûsâ el-Eş'arî Abdullah b. Kays b. Selîm b. Hizâr b. Harb (602-44/665): Kahtân kabilesindendir. Yemen'de doğmuş ve İslâm'ın doğduğu sırada Mekke'ye gelmiş ve İslam'ı kabul etmiştir. Habeşistân'a hicret edenler arasındaydı. Kahraman sahabîlerden birisidir. Vali ve ordu komutanlığı yapmıştır. Hz. Peygamber döneminde bazı görevler üslenmiştir. Hz. Ömer'in Basra, Osman'ın Kûfe valiliğini yapmıştır. İsfehan ve Ehvaz'ı fethetmiştir. Sıffîn savaşından sonra hakem olarak tayin edilmiştir. Amr b. el-Âs tarafından aldatılması üzerine her iki taraftan uzak durmuştur. Kûfe'de 44/665 yılında vefat etmiştir. Buharî ve Müslim'in *Sahih*'inde ondan rivayet edilen 355 hadîs vardır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/105-116; İbnü'l-Esîr, *el-İsabe*, II/359 (4898); Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/114.

102 et-Talîk b. et-Talîk: Esir oğlu esir demektir. Mekke'nin fethinde esir düşen ve Hz. Peygamber tarafından serbest bırakılan kimselere "Tulekâ'" denir. Bu esirlerden her birisine ise Talîk, yani serbest bırakılan esir adı verilmiştir. Bunlar arasında Muâviye, Ebû Sufyân, Abbâs ve Akîl de bulunmaktadır. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn*; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/227.

mücahitlerin en kahramanını, ümmetten Allah'a ilk iman eden, Allah'a ve Resulüne en çok yardim eden kimseyi terk ettiler. Böylece onların her ikisi de hata işledi ve küfre düştüler. Ali ise, mecbur kaldığı için böyle davranmakla isabet etti.]

[44] (*Şîa*), Mürcie, İbrâhîm en-Nazzâm ve Bişr b. el-Mu'temir [*ve onlar gibi düşünenler*] şöyle dediler: Ali (as), ashabının tahkîmden başka şeye yanaşmadıkları ve savaştan da kaçındıkları için tahkîme gitmekte haklı idi. Böylece Müslümanların arasını bulmayı düşündüğünden [*ve onlara merhametinden*] dolayı iki hakeme Allah'ın kitabıyla hükmetmelerini [*Müslümanları ve İslâm'ı düşünmelerini*] emretti. Oysa hakemler, Allah'ın Kitab'ına [ve *hakka*] muhalefet ederek hata işlediler. Ali, bu türlü davranmakla isabet etti. Bu konuda Resulullah'ın (sas) Mekkelilerle anlaşarak [*Müslüman olan*] Ebû Cendel (*b.*) Suheyl b. Amr'ı[103] elleri kolları bağlı olarak müşriklere geri vermesini ve Sa'd b. Muâz'ı[104] kendisiyle Yahudilerden Kurayza ve Nadîr[105] oğulları arasındaki meseleler için hakem tayin etmesini delil gösterdiler.

[45] Ebû Bekir el-Asam,[106] [*ve taraftarları*] Ali'nin bizzat savaşması ve hakem tayin etmesinin hatalı olduğunu; Ebû Mûsâ

103 Ebû Cendel/Ebû Zeyd Süheyl b. Amr b. Abdişems el-Kureşî el-Âmirî (18/639): Câhiliyye döneminde Kureyş'in önde gelen hatiplerindendi. Bedir günü Müslümanlara esir düşmüş ve daha sonra fidye karşılığı serbest bırakılmıştır. Mekke'nin fethine kadar kendi dininden dönmemiştir. Sonra Müslüman olmuştur ve Medine'ye yerleşmiştir. Hudeybiye antlaşmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Şam'da 81/639 yılında Tâun hastalığından vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-İsâbe,* II/93, (3573); el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn,* I/58; Zirikli, *el-A'lâm,* III/144; Ebü'l-Fidâ', *Muhtasar*, I/139; İbn Kuteybe, *el-Meârif,* 284.

104 Sa'd b. Muâz b. en-Nu'mân b. İmri'l-Kays el-Evsî el-Ensârî (5/626): Medineli sahabîlerden olup Evs kabilesinin başkanıydı. Uhud'a katıldı ve Hendek savaşında, 37 yaşında şehid edildi. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II/420-436; İbnü'l-Esîr, *el-İsâbe*, II/37 (3204); Ziriklî, *el-A'lâm*, III/88.

105 Kureyza ve Nadîr: Hayberli iki Yahudi kabilesinin adıdır. Müslümanlar ve bu iki kabile arasındaki savaşlarla ilgili Bkz. Ebü'l-Fidâ', *Muhtasar,* I/133-136; V. Vacca, "Kurayza Bani" maddesi, *İA.*, VI/1012-13; V. Vacca, "Bani'l-Nazir" maddesi, *İA.*, IX/144-45.

106 Ebû Bekir el-Asamm b. Abdirrahmân b. Keysân el-Bağdâdî (III./IX. asrın başları): Aslen Basralı olabilir. Mu'tezile'nin önde gelen dilci ve fakîhlerindendir. Zâhid birisidir. Hz. Ali'yi pek çok konuda hata etmekle suç-

(*el-Eş'arî*)'nın halkın bir imâm üzerinde birleşmesini temin için Ali'yi azletmekle [*onun yerine başkasını getirmekle*] doğru hareket ettiğini söylemiştir.

[46] Diğer Mu'tezililer ise şöyle söylemiştir: Bütün müctehidler[107] (ictihadlarında) haklıdırlar; Ali (as) de ictihâd etmiş ve isabet etmiştir.

Bu sebepten, ictihadından [*davranışından, dininden, İslâm ve Müslümanlar hakkındaki düşüncesinden*] dolayı onu itham etmeyiz; çünkü o haklıdır [*ve doğrudur*].

[47] Haşviyye ise şöyle demiştir: Biz bu konuda bir şey söylemek istemiyoruz; onların durumlarını (*Azîz ve Yüce*) Allah'a bı- 17
rakıyoruz. Hangisinin haklı hangisinin hatalı olduğunu, en iyi Allah bilir. Biz, daha önce olduğu gibi onların hepsini dost ediniriz.

[48] [*Onlar* (*Şîa*) *arasında görüşlerinde yeterince destek bulamayan ve Kâmiliyye*[108] *olarak bilinen bir grup vardır. Onlar,*

larken bazı konularda Muaviye'yi haklı göstermiştir. Hişâm b. Hakem ve Ebü'l-Hüzeyl'le bazı siyasi tartışmalar yapmıştır. Döneminin Mu'tezilî önderlerindendir. Basra'da kendi mescidinde 80 alimden oluşan bir ilim meclisi olduğu söylenir. Tefsîr'i vardır. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Zikrü'l-Mu'tezile min Kitâbi'l-Münye ve'l-Emel*, thk. Toma Arnold, Haydarabad 1316, 32-33.

107 Müctehid/İctihâd: Kur'ân ve Kur'ân ilimlerinde, Sünnet'te ve Hadîs ilimlerinde uzmanlaşmış, kıyâsta meharetli, örfleri iyi bilen fıkhî konularda ictihâd yapan kimsedir. İctihâd ise, sözlükte, çaba harcamak ve gayret göstermek anlamındadır. Terim olarak ise, şeri delillerden hükümler çıkarabilmek için gayret göstermek demektir. Başkalarının görüşlerini anlamaksızın ve araştırmaksızın taklid etmenin zıddıdır. Müctehidler nass bulabildikleri zaman onunla amel ediyorlardı, bulamadıklarında bazan olayları benzerlerine kıyâs yapıyorlardı, bazan da İstihsân, İstislâh ve İstidlâl metoduna baş vuruyorlardı. Bu konuda tek bir metot değil birden çok metot vardı. Bunun sonucu ictihâd farklılıkları ve farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Özellikle Abbasîler dönemi, dört sünnî fıkıh mezhebinin ortaya çıktığı dönemdir. Bkz. el-Cürcânî, *et-Tarifât*, 260; el-Mahmasânî, *Felsefetü't-Teşri' fi'l-İslâm*, 153-168. Meşkûr, 154 (Ta'likât).

108 Kâmiliyye: Ebû Kâmil olarak bilinen Râfızî bir adamın taraftarlarına verilmiş bir addır. Ruhların tenâsühüne inanan Ebû Kâmil, imâmetin bir nur olduğu, şahıstan şahısa geçtiği, bu nurun bazı kimselerde nübüvvet, bazılarında imâmet olarak tecelli ettiği şeklinde bazı iddialarda bulunmuştur. Şâir Beşşâr b. Bürd'un de bu mezhepten olduğu söylenir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 17; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124 (Şiî Fırka); el-Horezmî, *Erbâbu'l-Arâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41-43; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 35; Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 40; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 205-206; el-Irakî, *el-Fı-*

Hz. Ali ve Resulullah'ın bütün arkadaşlarını tekfir ettiler. Resulullah'ın görevlendirmesine rağmen, vasiyeti yerine getirmediği, velâyete sahip çıkmadığı ve savaşı sürdürmediği için Ali'yi tekfir ettiler. İddia ettiler ki, Hz. Ali küfre girdikten sonra Muaviye ile tekrar savaştığı için yeniden İslâm'a girdi, onun yanında savaşan herkes de yeniden Müslüman oldu. Geriye kalanlar ise kâfir oldular. Onlar, sahabeyi de hak uğruna mücadeleden geri durdukları, Ali'nin hakkının ve velâyetinin elinden alınmasına sebep oldukları, tereddüt göstererek ona yardım etmedikleri için tekfir ettiler. Dolayısıyla onlara göre bunların hepsi kâfirdir. Ali'ye gelince sebat gösterip İslâm'a dönmüştür. Onunla birlikte Muâviye ve taraftarlarına karşı savaşanların durumu da aynıdır.]

[49] Mürcie, Havâric [*Mu'tezile*] ve zikredilen diğer fırka ve sınıfların hepsi de, kendi aralarında burada anlatılması [*ve sayılması*]uzun sürecek aralarında görüş ayrılıkları olan (*birçok*) fırkaya daha ayrılmışlardır.

Bunlar, imâmet, ahkâm, fetvalar, tevhîd, [*siyer*] ve dinî meselelerin hepsinde birbirlerini, günahkârlıkla suçlayarak [*terk ederler*] ve küfürle itham ederler. Bunların en belirgin özelliği, (*görüşlerindeki bu kadar ayrılığa rağmen*) kendilerine "Cemâat" adını vermeleridir. Onlar, (*bununla*) ister iyi ister kötü olsun kendilerini yöneten emîre itaatte hem fikir olduklarını kastediyorlar. Bu sebeple onların bu "Cemâatı" dinî bir birleşme değildir;[109] hâlbuki gerçek hüviyetleri tam bir ayrılıktır.

Bütün fırkaların aslı toplam olarak dörttür: Şîa,[110] Mu'tezile, Mürcie, Havâric.

raku'l-Müfterika, 31-32; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l-'İyn, 154-155, 253*; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 91; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 168; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/352; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/465.

109 Bu cümleyi şu şekilde çevirmek de mümkündür: Bu sebeple, onlar kendilerine din üzerinde birlikteliğin dışında bir anlamda Cemaat ismini verdiler.

110 Şîa: "Ali b. Ebî Tâlib'in, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halîfe olduğuna inanan, imâmetin kıyâmete kadar Hâşimî soyundan veya onun Fâtıma'dan olan soyundan çıkmayacağını ileri süren toplulukların müşterek adıdır." Bazı yazarlarca Şîa, halîfe olarak Ali'yi Osmân'a tercih edenler anlamında kullanılmıştır. İmâmet kıyâmete kadar onun soyundan çıkma-

[50] İlk ortaya çıkan fırka Şîa'dır. Şîa, Ali b. Ebî Tâlib'in fırkası olup, Nebî (sas) zamanında "Ali Şîası" (Ali'nin taraftarları)

yacaktır. Sadece başkalarının baskısı veya kendisinin takiyye yapması hâlinde imâmet başkasına geçecektir. İmâmet insanların kendi ihtiyarlarıyla seçebilecekleri dünyevi bir iş değildir. Bu görev, *Usûlu'd-Dîn*'dendir. Dinin rüknü olan bir görevi Peygamber'in yerine getirmemesi, ihmal etmesi veya topluma havale etmesi caiz değildir. Onlar imâmın nass ve tayinle belirlenmesi, imâmların ma'sûmiyeti ve onlara dost olanların sözle, fiille, akılla dostu olmak, düşman olanların da düşmanı olmak gerektiğine inandılar. Kaynaklarda Şîa'nın en büyükleri Onikiimâmiyye Şîası (el-İmâmiyye el-İsnâ Aşeriyye), Zeydiyye ve İsmâîliyye olmak üzere 20'den fazla alt grubu sayılmaktadır, ancak en fazla mensubu olanı *Onikiimâmiyye Şîası*'dır. İmâmların nass ve tayinle olduğuna inandıkları ve imâmların sayısını 12 ile sınırlandırdıkları için onlara *İsnâ-aşeriyye* denmiştir. Bu fırkanın en önemli fikirleri şunlardır: 1. Tevhîd: Allah birdir. Sıfatları zatının aynıdır. 2. Nübüvvet: Allah'ın bazı kullarını elçi göndermesi demektir. Ancak bazı Şiî alimler, Kur'ân'la ilgili tahrif gibi bazı asılsız iddialarda bulunmuşlardır. 3. İmâmet. Peygamber'den sonra her devirde bir imâmın bulunması zorunludur. Bu imâmlar günahsızdır (*ma'sûm*). Böyle bir imâma inanmak önemli bir iman esasıdır. 4. Meâd: Öldükten sonra dirilmeye ve hesap vermeye iman etmek demektir. 5. Adâlet: Allah'ın adil, kulların ise irade ve eylemlerinde hür olması demektir. İmâmiyye bugün İrân'ın resmî mezhebidir. İrân dışında, Irak, Lübnan, Bahreyn, Suriye, Kuveyt, Türkiye, Suûdi Arabistân, Katar, Bileşik Arap Emirlikleri, Azerbeycan, Pakistan, Hindistan ve Afganistan'da bu mezhebe mensup topluluklar bulunmaktadır. İsmâîliyye ve Zeydiyye kolları hakkında daha sonraki dipnotlarda bilgi verilecektir. Şîa ve alt kolları hakkında geniş bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 22-48; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 34, 35, 162, 163, 190, 192, 196, 200, 203, 206, 213, 215, 218, 225, 228, 230, 232, 233, 235, 236; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ', 80* (Rafizî fırka); Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitabü'z-Zîne*, 259-66, 270, 279, 286, 287, 305, 310; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 5, 85, 102, 153, 340; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124- 134; Harezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 167-170; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 18, 35, 165; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-53; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179-180; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 27-43; Ebu'l-Meali, *Kitabu Beyani'l-Edyan*, 38-46; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/169-235; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 30-45 (Ravafız); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'lyn,* 154-170; er-Râzî, *İtikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn*, 77-85 (Ravâfız); İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 87; es-Seksekî, *el-Burhân*, 65-87 (Ravâfız); İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 167-193; el-Makrizî, *el-Hıtat*, 351-356 (Rafıza); el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 107-177; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 123-125 (Râfızî fırka); el-Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 13; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/437-38; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 271-287; Nasîrüddîn et-Tûsî, *İmâmet Risâlesi,* çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV (1996), 179-191; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa,* 174-222; İhsan İlahî Zâhir, *Şîa'nın Kur'ân İmâmet ve Takiyye Anlayışı,* çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği,* Ankara 1993; D. W. Donaldson, *Akîdetü'ş-Şîa,* Mısır 1927; R. Strothmann, "Şîa" maddesi, *İA.*, 502-5013.

adı verilenlerin, ondan sonra da sadece Ali'ye bağlılıklarıyla tanınan ve onun imâmetine inananların meydana getirdiği bir fırkadır.

18 [*Ona itaati tercih eden ve onu imâm olarak tanıyanlar*] Mikdâd b. Esved [*el-Kindî*],[111] Selmân b. Fârisî,[112] Ebû Zerr el-Gıfârî,[113] Ammâr b. Yâsir [*el-Müzhicî*][114] ile Hz. Ali'yi seven diğer kimseler bu fırkadandır. Bunlar, bu ümmet içinde ilk defa "Teşeyyu'" (Ali'nin imâmetine inananlar) adıyla anılan

111 Ebû Amr/Ebû Ma'bed el-Mikdâd b. Amr b. Sa'lebe (585- 33/653): İbnu'l-Esved el-Kindî el-Behrânî el-Hadramî olarak bilinir. Şiîlerin el-Erkânu'l-Erbaa dedikleri dört kişiden birisidir. Müslümanlığı ilk kabul eden kahraman sahabîlerdendir. Bedir savaşına katılmıştır. Medine'ye yerleşmiş ve orada 33/653 yılında 70 yaşında iken vefat etmiştir. Bakî' mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/454 (8183); İbn Kuteybe, *el-Mearif,* 262; Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât*, II/262; Zirikli, *el-A'lâm,* VII/282.

112 Selmân el-Fârisî (36/656): Aslı İsfehân Mecusilerindendi. Kelboğullarının kölesiydi. Daha sonra Kurayzaoğulları Yahudilerine köle olarak satılmıştır. Medine'ye geldiği sırada İslâm'la tanışmış ve Müslüman olmuştur. Farsça, Rumca ve İbranice biliyordu. Medine'yi düşman saldırılarından korumak için Hendek kazma fikrini ilk defa o teklif etmişti. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuştur. Bu yüzden Medâin'e vali olarak atanmıştır. Orada 36/656 yılında vefat etmiştir. Buhârî ve Müslim'de ondan 60 hadis rivâyet edilmiştir. Şiîlerin *el-Erkânu'l-Erbaa* dedikleri dört kişiden birisidir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* II/16-17; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 270; el-Keşşî, *er-Ricâl*, 26-98; İbn Hacer, *el-İsâbe,* II/62-63 (3357); Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/371; Ziriklî, *el-A'lâm,* III/111-12; G. Levi Della Vida, "Selmân", *İA.*, X/457-58.

113 Ebû Zerri'l-Gıffarî Cündeb b. Cünâde b. Sufyân b. Ubeyd (32/652): İslâm'ı ilk kabul eden önde gelen sahabîlerdendir. Peygamber'in ölümünden sonra Şam'a yerleşmiştir. Siyasi görüşleri dolayısıyla Hz. Osmân tarafından Medine yakınlarındaki Rebze köyüne sürülmüştür. Orada 32/652'de vefat etmiştir. Buhârî ondan 281 hadîs rivayet etmiştir. Şiîlerin *el-Erkânu'l-Erbaa* dedikleri dört kişiden birisidir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* 161-185; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 252; el-Keşşî, *er-Ricâl*, 98-126; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/237 (1213); Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/168; Ziriklî, *el-A'lâm,* II/140; M. Th. Houtsma, "Ebû Zerr" maddesi, *İA.*, IV/61.

114 Ebû Yakzân Ammâr b. Yâsir b. Âmir el-Kinânî el-Ansî el-Kahtânî (563-37/657): İslâm'ı ilk kabul eden cesur sahabîlerden birisidir. Medine'ye hicret etmiştir. Bedir Uhud ve Hendek savaşlarına katılmıştır. İslâm'da ilk mescid inşa eden kimsedir. Ömer'in Kûfe valiliğini yapmıştır. Ali'nin yanında Cemel ve Sıffîne katılmış, 37/657 yılında Sıffîn'de öldürülmüştür. Şiîlerin *el-Erkânu'l-Erbaa* olarak saydıkları dört kişiden birisidir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* II/14; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 256; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/512-13; el-Keşşî, *er-Ricâl*, 126-158; Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/614; Zirikli, *el-A'lâm,* V/36; H. Reckendorf, "Ammâr" maddesi, I/410-411.

kimselerdir. Aslında teşeyyu tabiri [*Nûh*], İbrâhîm, Mûsâ, Îsâ ve diğer Nebîlerin (as) Şîası şeklinde eskiden[115] beri kullanılmaktadır.

Allah, Nebîsinin (sav) ruhunu kabzettiğinde Şiî fırkası [*Îmâmet'te*] üç fırkaya ayrıldı:

[51] Bunlardan bir fırka şöyle demiştir: Ali (as), itaat edilmesi Allah ve Resulullah (sas) tarafından farz kılınan bir imâmdır. Halkın onun söylediklerini kabul etmesi ve her şeyi ondan öğrenmesi vaciptir. Ondan başkasından bir şey almak caiz değildir; [*ona itaat eden Allah'a itaat etmiş olur, isyan eden ise Allah'a isyan etmiş olur. Çünkü Resulullah, onu insanlar için rehber kıldı ve onun imâmetini, ona dostluğu farz kıldı. Aynı şekilde onu kendi nefislerinden dahi ileri* (*evla*) *olduğunu ifade etmiştir.*] çünkü Nebî (sas), halkın ihtiyacı olan her türlü dinî bilgileri, helal, haram, dinleri ve dünyalarıyla ilgi- 19
li her nevi yararlı ve zararlı ilim, ilimlerin açık ve gizli (celîl ve dakîk) ait her şeyi ona vermiştir. Bunların hepsini de ona tevdî etmiş ve kendisinden onları korumasını istemiştir. Bu sebepten [*Çünkü*] o, günahlarından korunmuş olması (ismet), temiz soylu olması, ilk Müslümanlardan oluşu, ilmi, [*kahramanlığı savaştaki başarısı*] cömertliği, zühdü ve sorumluluğu altındakilere karşı gösterdiği adaleti yüzünden imâmeti ve Nebî'nin (sas) makamını hak etmiştir. Ayrıca Nebî (sas), açıkca onu bildirmiş; ismi, soyu ve şahsı ile onu belirtmiş; onun imâmetini ümmete bir mecburiyet olarak yüklemiş ve onlara rehber yapmış; ümmetin başına onu başkan yapmış; [*birçok yerde onun vasî, halîfe ve vezirliğini ilan etmiş*]; Nebî

115 İsmu'ş-Şîa Kadîm (Şîa ismi eskidir): Şîatu'r-Recul, bir kimsenin taraftarları, yardımcıları, taraftar veya fırka anlamlarına gelmektedir. Bu anlamda Şîa kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde geçmektedir. Bkz. 19. Meryem 69; 37. Saffât 83 ve 28. Kasas 15.

116 Gadîr Humm: Mekke ve Medine arasındaki Cuhfe yakınlarında bulunan bir gölün ya da kuyunun adı. Bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân,* VI/269; Fr. Buhl, "Ğadiru'l-Humm" maddesi, IV/705-706; Şîa'nın iddiasına göre, Hz. Peygamber, veda haccı dönüşünde burada durarak bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında Ali'yi imâm olarak tayin etmiştir. Bkz. *Şerhu'l-Bâbu'l-Hâdî Aşar*, 53; eş-Şehristânî, *el-Milelve'n-Nihal*, I/190; et-Tabersî, *el-İhticâc,* 139.

(sav) (*Gadîr Humm*[116] *ve benzeri birçok yerde insanlara, onun kendi nefislerinden daha ileri* (*evlâ*) *olduğunu belirtmiş*) ve halka, Ali'nin kendi yanındaki konumunu (menziletuhu),[117] Mûsâ'ya göre Hârûn'un yeri ne ise o olduğunu; ancak kendisinden sonra peygamber gelmeyeceğini bildirmiştir. (*İşte bu, onun imâmlığına delildir ve bunun anlamı da nübüvvet ve imâmetten başka bir şey değildir*); çünkü Nebî (sas), kendi hayatta iken, [*kendisinin onlara kendi nefislerinden daha ileri olduğu gibi*] onu da müminlerin nefislerinden daha üstün kılmakla kendine eşit kılmış [*ve ayrıca Necrân Hristiyanlarıyla lanetleşme hadisesinde, "... kendimiz ve kendiniz*[118] *..."*[119] *ayeti sebebiyle, onu kendisinden saydı.*] ve Velîaoğullarına[120] şöyle demiştir: "Ey Velîaoğulları! Bu işten vazgeçersiniz, ya da size kendim gibi [*kılıç çekecek*] birini gönderirim." Bundan dolayı Nebî'nin (sas) makamı ise, kendinden sonra kendi gibi olan birine layıktır. Zira İmâmet de, nübüvvetten [*risâletten*] sonra gelen en önemli işlerdendir. [*Çünkü o, Allah'ın en yüce farzlarından birisidir. Bu yüzden, bu farzlar adil bir imâm olmadan gerçekleşmez ve kabul edilmez.*]

Bununla birlikte onlar, [*imâmetin kıyâmete kadar onun soyunda devam edip gitmesi gerektiğinden*] Nebî'den (sas) sonra

117 Menziletehu: Şiî rivâyetlere göre Hz. Peygamber, Ali için şunları söylemiştir: "Hârûn'un Mûsâ'nın yanındaki konumu ne ise, senin de benim yanımdaki konumun odur. Hârûn Mûsâ'nın halîfesiydi ve aynı zamanda Peygamberdi. Fakat Mûsâ'dan önce ölmüştü. Ancak benden sonra Peygamberlik sona ermiştir. Sen de benim halîfemsin." Bu rivâyete dayanarak Ali'nin imâmetinin meşruluğunu savundular. Bkz. *Şerhu'l-Bâbu'l-Hâdî Aşer*, 53; et-Tabersî, el-*İhticâc*, 136; Israel Friedlaender, "The Heteredoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *JAOS*, XXIX (1909), 135.

118 Enfusenâ ve Enfusekum: İmâmiyye, Hz. Peygamber'den sonra imâmetin Ali'ye verilmiş olduğuna dair şu ayeti delil getirirler: "*Sana bu ilim geldikten sonra seninle bu konuda çekişenlere de ki: Geliniz, sizler ve bizler de dahil olmak üzere, siz kendi çocuklarınızı biz de kendi çocuklarımızı, siz kendi kadınlarınızı, biz de kendi kadınlarımızı çağıralım, sonra da dua edelim de Allah'tan yalancılar üzerine lanet dileyelim.*" Bkz. 3. Âl-i İmrân 61.

119 "*Sana bu ilim geldikten sonra seninle bu konuda çekişenlere de ki: Geliniz, sizler oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra gönülden lanetle dua edelim de, Allah'ın lanetini yalancıların üstüne atalım.*" (3. Âl-i İmrân, 61).

120 Benî Velîa: Kinde kabilesinin bir koludur. Bkz. Taberi, I/2000-2010; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, VIII/411.

yerine geçecek şahsın, kendi çocuğu olan Fâtıma bint Muhammed'in[121] (as) çocukları, [*ondan sonra da sürekli olarak Fatımadan olan soyundan*] olması şarttır, demişlerdir. Bu kimselerin, günahlardan korunmuş (ma'sûm), ayıplardan temizlenmiş takvâ sahibi, temiz, (*güvenilir, Allah'ın rızasını kazanmış*), din, soy ve doğumla ilgili her türlü kusur ve özürlerden uzak, bilerek bilmeyerek ve yanılmak suretiyle kötülük ve yanlışlık beklenmeyen, kendisinden önceki imâm tarafından nassla tayin edilen, şahsı ve ismiyle belirlenen biri olması icab eder. Ona dost olup bağlanan [*mümin olur*], kurtulur, düşman olan ise küfre düşer ve helak olur. Ondan başkasını dost edinen sapık ve müşriktir. Allah'ın emir ve nehiylerinden ibaret buyrukları devam ettiği [*ve kullar için sorumluluk devam ettiği*] sürece, imâmet [*bu şekilde*] onun soyundan sürüp gidecektir. 20

Bu fırka Ali'nin (as) Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî[122] (Allah ona lanet etsin) tarafından Ramazan ayının 19. gecesi hançerlenmesine kadar, yukarıda sözünü ettiğimiz [*tarif ettiğimiz*] şekilde onun imâmetine [*ve velâyetine*] sıkı sıkıya bağlı kaldı [*ve varlığını sürdürdü*]. Ali, hicretin 40. yılı Ramazanın 21. gününe rastlayan Pazar gecesi, 63 yaşında iken vefat etti. İmâmeti 30 yıl, hilâfeti ise 4 yıl 9 ay sürdü. Annesi Fâtıma bint Esed b. Hasan b. Abdimenaf (ra) idi. Ana ve babası Hâşim soyundan olan ilk Hâşimîdir. [*Hâşimî anne babadan doğma ilk Hâşimîdir. Bazı raviler Cafer b. Muhammed ve diğerlerinden onun 65 yaşındayken öldürüldüğünü rivayet ettiler. Bu konudaki iki rivayetten en doğru ve sağlam olanı budur.*]

121 Fâtıma bint. Resulillah (605- 11/632): Hz. Peygamber'in Hatîce'den olma kızıdır. 18 yaşındayken Ali b. Ebî Tâlib ile evlenmiştir. Hasan, Hüseyin, Ümmü Külsüm ve Zeyneb olmak üzere 4 çocuğu olmuştur. Babasından altı ay sonra 11/632 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VIII/19-30; İbn Hacer, *el-İsâbe, Kitâbu'n-Nisâ',* V/377-80 (830); Zirikli, *el-A'lâm*, V/132; Mustafa Uzun-M. Yaşar Kandemir, "Fatıma" maddesi, XII/219-224.

122 Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî ed-Düelî el-Himyerî (40/660): Câhiliyye dönemine yetişmişti. Arap süvarisi idi. Fakîh ve Kârî birisiydi. Başlangıçta Ali taraftarı idi, bu yüzden Sıffîn'de onun yanında savaşmıştı. Ancak daha sonra onun karşısında, yani Hâricîlerin safında yer almıştır. Hz. Ali'nin katilidir. 40/660 yılında öldürülmüştür. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* II/12; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 209; Zirikli, *el-A'lâm,* III/339.

[52] (Şîa'dan ikinci) bir fırka da şöyle demiştir: "Ali [*ra*], Resulullah'tan (sas ve alihi) sonra insanlar arasında fazileti (*liderlikte*), dindeki kıdemi, [*ona yakınlığı*] ve ilminden dolayı halkın en üstünüdür (evlâ). Resulullah'tan (sas) sonra o, insanların tamamının en faziletlisi (efzal), en kahramanı, en cömerdi, Allah'tan en çok çekineni, en zahididir." Bununla beraber onlar, Ebû Bekir ve Ömer'in imâmetini [*hilâfetini*] uygun gördüler ve her ikisini bu mekâna ve bu makama ehil gördüler. Dediler ki [*Bu konuda şu iddialarını delil getirdiler*] : "Ali (as), bu işi onlara teslim etti ve buna da razı oldu; baskı altında kalmadan gönüllü olarak beyat etti ve hakkını onlara bıraktı. Binaenaleyh Allah'ın Ali'yi ve Müslümanların beyat ettiklerini Müslümanlar için hoş gördüğü gibi [*Müslümanların onu ve ona tabi olanları hoş gördüğü gibi*], biz de hoş görmekteyiz; bize bundan başkası helal olmaz ve (*bizden*) hiç kimseye bundan başkasını kabul etmek de doğru olmaz. Ebû Bekir'in velâyeti, Ali'nin [*sa*] [*onu*] teslimi ve razı oluşu dolayısıyla doğru ve isabetli olmuştur. Eğer onun rızası ve teslimi olmasaydı, Ebû Bekir, hataya düşmüş, sapıtmış ve helak olmuş olurdu." Bunlar, Betriyye (Butriyye)'nin öncüleridir.

21 [53] Bu fırka içerisinden bir grup çıkmış ve şöyle demiştir: "Ali (as), Resulullah'a (sas), [*Resulullah'tan* (*sas*) *sonra, ona*] akrabalığı, dindeki kıdemi ve ilminden ötürü insanların en üstünüdür (efzal). Ancak halkın, başlarına geçirdikleri şahıs yeterli/tecrübeli[123] olduğu takdirde, Ali onu, ister sevsin ister sevmesin, [*başlarına geçirdikleri kişi yeterli ve tecrübeli olduğunda, Ali onu ister sevsin ister sevmesin*] Ali'den başkasını iş başına getirmeleri doğruydu. Böylece onların, kendisinden hoşnut oldukları başkanın velâyeti, doğrudur, haktır ve Allah'a itaattır; dolayısıyla [*onun velâyeti/ona dostluk*], ona itaat, Allah'ın bir emridir. [*Eğer ümmet bu konuda görüş birliğine varmış, onun velâyetini tanımış ve razı olmuşsa imâmeti geçerli olup halîfeliği*

123 Elimizdeki metinlerde üç ayrı kelime kullanılmaktadır: a) Müczi': Kâfi ve yeterli; b) Mücerrib: Tecrübeli; c) Muhavvis: Cesur ve sabırlı. Biz yeterli ve tecrübeli anlamını birlikte kullandık.

hak etmiştir.] Bu durumda Kureyş'ten ve Hâşimoğullarından ister Ali olsun ister başkası, ona karşı çıkan kimse kâfirdir, dalâlettedir [ve *felakete götüren hataya düşmüştür*].

[54] Onlardan Cârûdiyye[124] olarak bilinen bir başka fırka da -[*Ziyâd b. el-Münzir b. Ziyâd el-A'camî'nin*[125] *taraftarları*]- Ali'nin (as) üstünlüğünü ileri sürmüş ve onun makamını ondan başkasına verilemeyeceğini söylemiştir. İddia ettiklerine göre Ali'yi bu makamdan uzaklaştıran kâfirdir; ümmet, Ali'ye beyati terk etmekle küfre ve dalâlete düşmüştür. [*Daha sonra*] bunlar, Ali'den sonra imâmeti Hasan b. Ali'ye[126] (as); sonra

124 el-Cârûdiyye: Zeydiyye'nin bir alt grubudur. Onlar Ebü'l-Cârûd/Ebû'n-Necm Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî el-A'mâ Surhûb el-Horasânî el-Abdî el-Hârıkî'nın taraftarlarıdır. Bu gruba göre, Hz. Peygamber Ali'yi isim olarak değil vasıf olarak imâm tayin etmiştir. Onlar beklenen imâmla (Mehdî) ilgili farklı görüşler benimsemişlerdir. Bazıları Hz. Peygamber'in hiç kimseyi tayin etmediğine, kılıcını çekip bu dine davet edenin İmâm olduğuna, kimisi Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali'nin döneceğine, kimisi, Tâlikân Emîri Muhammed b. el-Kâsım'ın döneceğine, kimisi de Kûfe'de isyan eden Yahya b. Ömer'in döneceğine inanmaktadır. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 42-43; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 198, 225; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 301; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 66-67; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Arâ' ve'l-Mezâhib*, 167; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 23; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-27; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 27-28; Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 39; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/183-85; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn, 155-157*; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, 77; es-Seksekî, *el-Burhân*, 66-67; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 185-187; Makrizî, *el-Hıtat*, II/352; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 110-112; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/461; el-Meclisî, *Biharu'l-Envâr*, IX/179; el-Mâmakânî, *Ricâlu'l-Mâmakâni*, I, 460; Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Müfîd, *el-Mesâilu'l-Cârûdiyye*, Necef trz.; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 134-135.

125 Ebü'l-Cârûd/Ebû'n-Necm Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî el-A'mâ Surhûb el-Horasânî el-Abdî el-Hârıkî (150/767'den sonra): Râfızî olarak bilinir. Hadiste güvenilir birisi olarak kabul edilmez. Sahabeyi kötüleyen ve Ehl-i Beyt'i öven asılsız rivayetleri nakletmiştir. Kûfe'nin aşırılarındandır. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/183-85; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzib*, III/386; el-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye*, 436.

126 Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (3/624-50/670): Hz. Peygamber'in sevgili kızı Hz. Fâtıma ile Ali b. Ebî Tâlib'in büyük oğludur. Hicretin ikinci yılında doğduğu rivayet edilmekteyse de kaynakların çoğunluğu Medine'de hicretin üçüncü yılında doğduğunda birleşirler. Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan oğludur. Onikiimâmiyye Şîası'na göre ikinci imâmdır. Babasının ölümünden sonra Irak halkı ona halîfe olarak beyat etmiştir. Kays b. Sa'd komutasındaki bir ordu içerisinde Muâviye'ye kar-

Hüseyin'e [*b. Ali*][127] (as) ve sonra da bu ikisinin çocukları arasındaki şûrâya bırakmışlardır. Buna göre, onların arasından her kim imâmeti hak eden birisi olarak isyan ederse, imâm odur. [*Buna göre onlardan birisi çıkıp kılıcını çekerek kendisine* (*beyata*) *çağırması durumunda, imâmeti hak etmiş olur.*] İşte bu Betriyye ve Cârûdiyye fırkaları, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin[128]

şı savaşmak üzere Medâin'e yürümüştür. Ancak ordu içerisinde anlaşmazlık çıkması üzerine savaştan kaçınmışlardır. Böylece Hasan da savaşı terk etmiş ve Medâin'e çekilmiştir. Bunun üzerine İbn Âmir de onu muhasara etmiştir. Böyle bir durumda Muâviye'yle yapılan görüşmeler sonucu bazı şartlarla İmâmeti ona devretmiştir. 50/670 yılında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 210; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/328-331 (1719); Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, 46-77; İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsnâaşeriyye*, 61-67; Zirikli, *el-A'lâm*, II/199-200; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 84-89; "Hasan b. Ali. b. Ebî Tâlib" maddesi, *TDVİA.*, XVI/282-285.

127 Ebû Abdillah el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (4/625- 61/680): Medine'de doğmuştur. Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan ikinci çocuğudur. Yezîd'in askerleri tarafından Kerbelâ'da feci şekilde öldürülmüştür. Onikiimâmiyye Şîası'na göre üçüncü imâmdır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*; Ebû Mıhnef, *Maktelü Hüseyin*, Bağdad 1977; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 210; et-Taberî, *Târîh*, II/296-385; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, 78-122; İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsnâaşeriyye*, 71-72; Zirikli, *el-A'lâm*, II/243; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 90-105; "Hüseyin", *TDVİA.*, XVIII/518-521.

128 Ebû Muhammed Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (79/698-122/739-40): "Zeyd eş-Şehîd" de denir. Hişâm b. Abdilmelîk'e karşı ayaklandığı zaman, yanındakilerin Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî isteklerini reddettiği için, az bir kuvvetle kalmış ve böylece katledilmiştir. Taraftarları, "Onlardar teberrî etmediği takdirde seni terk ederiz" dediklerinden, ayrılanlara "Râfıza", birlikte kalanlara "Zeydiyye" denmiştir. İmâm-ı A'zam'ın hocalarından olduğu söylenmektedir. Nitekim ayaklandığı zaman İmâm-ı A'zam ona otuz bin dirhem para yardımı gönderdiği rivayet edimiştir. Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III/217 vd.; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 216; Zehebî, *'Iber*, I/118; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerât*, I/92-93; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29, (Dipnot:18). Câhız onu, Hâşimoğullarının önde gelen hatipleri arasında saymıştır. Fıkhî bilgisi, açık sözlülüğü ve hazır cevaplılığıyla Ebû Hanîfe'nin övgüsüne mazhar olmuştur. Vâsıl b. Atâ'dan ilim tahsil ettiği ve İ'tizâl fikrini ondan aldığı söylenir. Şam'a sürülmüş ve burada Hişâm b. Abdilmelik onu rahat bırakmayarak, beş ay hapsetmiştir. Daha sonra, önce Irak'a, sonra Medine'ye, oradan da Kûfe'ye dönmüş ve orada halk kendisine beyat etmiştir. Dönemin Irak valisi Yûsuf b. Amr es-Sekafî'nin onun katledilmesini emretmesi üzerine aralarında savaş çıkmış ve Zeyd'in 122/739-40 yılında Kûfe'de öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin Zeyd b. Ali'den rivâyet ettiği sanılan *el-Mecmû' fi'l-Fıkh* adlı bir eseri yayınlanmıştır. Şayet bu nispet doğru ise, bu kitap, İslâm Fıkhı alanında tedvîn edilen ilk eser olmaktadır. Bkz. Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâm Zeyd, Hayâtuhu ve A'sruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Kahire 1959; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/59; R. Strothmann, "Zeydiye" maddesi, *İA.*, XIII/549-51.

ile Zeyd b. el-Hasan b. [*el-Hasan b.*] Ali (*b. Ebî Tâlib*)'nin[129] görüşlerini benimseyen iki fırkadır. Zeydiyye fırkaları bunlardan çıkmıştır.

[55] [*Bu fırka, devlet başkanlığı yetkisinin Resulullah'tan sonra sırayla Ali'ye, ondan Hasan'a, sonra Hüseyin'e geçmesinin, Resulullah'ın bir emri ve onlara bir vasiyeti olduğunu ileri sürdü. Hüseyin b. Ali ölünce onun çocukları Ali b. el-Hüseyin ve Hasan b. el-Hasan olmak üzere iki kişide devam etmiştir. İmâmet bu ikisinden birinde devam eder, ancak kimin kimden sonra olduğunu sadece kendileri bilir, ikisinden sonra ise, onların evlatlarında devam eder. Hüseyin b. Ali'nin ya da Ali b. el-Hüseyin'in çocuklarından kim bu iddiayla ortaya çıkar ve İmâmetin Hasan b. el-Hasan'ın değil de Hüseyin b. Ali'nin evladının hakkı olduğunu ileri sürerse onun imâmeti geçersizdir ve o, kendini felakete götürecek bir hataya, küfre ve dalalete düşmüş bir kimsedir. Hasan ve Hüseyin'in evladı, imâmete bu ikisinin soyunun layık olduğunu kabul eder ve onlardan birisine razı olup topluca beyat ederlerse, o kimsenin imâmeti geçerlidir. Onlardan kim bu karara karşı çıkar ve ikisinden birisinin soyundan geleni imâm olarak tanırsa, onun imâmeti geçersizdir ve onlara göre bu kimse dinden çıkmıştır. Îmâmet iddiasında bulunan kimselerle ilgili de böyle düşünmektedirler. Bu sebeple Hasan b. Ali de, bu şekilde hareket etmiştir. İddialarına göre, Resulullah'ın nassla tesbitinden sonra ve Hüseyin b. Ali'nin ölümünden sonra, imâmet, ancak Hasan ve Hüseyin'in oğullarının, kendi aralarından kılıcını çekip yoluna davetle ortaya çıkan birisini seçerek*

129 Zeyd b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali (120/737-38): Künyesi Ebü'l-Hüseyin idi. Şeyh Tûsî, onu İmâm Ali b. el-Hüseyin es-Seccâd'ın ashabından saymıştır. Müfîd ise, Zeyd b. el-Hasan'ın Resullah'tan kalan mallardan sorumlu kişi olduğunu zikretmiştir. O, itibar sahibi, güzel ahlaklı, herkesin kendisine teveccüh ettiği bir şahsiyetti. Zeyd b. Hasan, Zeyd b. Ali ile Haşîmoğullarına verilen humûsun taksimi konusunda anlaşamıyorlardı. Daha sonra bu anlaşmazlıkta İmâm Muhammed Bâkır da onun karşısında oldu. Amcası Hüseyin Irak'a gittiğinde onunla gitmemişti. Hatta Hüseyin'in katledilmesinden sonra, Abdullah b. Zübeyr'e beyat ettiği söylenmiştir. Zeyd b. el-Hasan, yüz yaşındayken Mekke ve Medine arasında Hâcir adı verilen bir mevkide 120/737-38 yılında vefat etmiştir. Bkz. et-Tûsi, *er-Ricâl,* 113; ed-Dâvûdî, *Umdetu't-Tâlib*, 54; Meşkûr, 160 (Ta'likât).

topluca kabul etmeleri durumunda sabit olur. Bununla birlikte aynı anda birden fazla imâm da olabilir. Yalnız onlar, seçilen imâmın yoluna çağıran imâmlardır. Sadece bütün yetkilerin ve her çeşit bilginin devredildiği imâm, Resulullah'ın makamına geçebilir. Çünkü onun yetkisi, (Müslümanların bulunduğu) her yerde geçerlidir ve o bütün herkes tarafından seçilen, razı olunan ve imâmeti kabul edilen kimsedir. Bütün Zeydî fırkaların ahkâm, farzlar ve mirâs konusunda görüşleri, Ehl-i Sünnet'in (el-Âmme)[130] *görüşleriyle aynıdır.*]

Ali (as) öldürülünce onun imâmetine inanan ve imâmetini
22 Allah ve Resulünün emri olduğunu kabul eden zümre [*onun imâmetinin Allah ve resulünden zorunlu bir emir olduğunu kabul eden topluluk*] ayrılığa düştü ve üç fırkaya bölündü.

[56] Birinci fırka, Ali'nin öldürülmediğini, ölmediğini ve [*yeryüzünün kralı oluncaya*], asâsıyla Arabları te'dib ederek zulüm ve haksızlıkla dolmuş olan dünyayı adaletle ve iyilikle doldurucaya kadar da (*öldürülmeyeceğini*) ve ölmeyeceğini söylemiştir. İşte bu fırka, bu ümmetten Nebî'den (sas) sonra İslâm'da "tavakkuf" (imameti bir şahısta sona erdirmek) görüşünü ve onlardan [*onlar arasında*] aşırılık (gulüv) ileri süren ilk fırkadır. Bu fırkaya Abdullah b. Sebe'ye[131] uyanlar

130 el-Âmme: Seçkinler anlamına gelen "Hâssa"nın zıddıdır. İmâmiyye, Ehlü's-Sünnet ve'l-Cemâat'i "Âmme" (Halk/Çoğunluk) olarak adlandırırken, kendisi için "Hâsse" tabirini kullanmıştır. Şîa kanalıyla rivâyet edilen bir hadîste "Âmme'nin muhalefet ettiği şeyi alınız. Çünkü Avâm'ın karşı çıktığı şey, doğrudur." denmiştir. Onlara göre, bu sözde Ehlü's-Sünnet ve'l-Cemâat kastedilmiştir. Bkz. Meşkur, 161 (Ta'likat); *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 329.

131 Abdullah b. Sebe': Abdullah b. Sebe'nin gerçek bir şahsiyet olup olmadığı, yaşadıysa ne zaman yaşadığı ve kim olduğu konusunda birbiriyle çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Onun Yemen'in San'a Yahudilerinden olduğu, Ali hakkında aşırı fikirler ileri sürdüğü ve Ali'nin, onlardan bir topluluğun iki çukurda yakılmasını emrettiği söylenmektedir. Aşırı fikirlerinden dolayı, İbn Sebe' Medâin'e sürülmüştür. Rivâyetler doğruysa, es-Sevdâ adındaki annesine nispetle İbn-i Sebe'ye İbnu's-Sevdâ da denmiştir. Şehristânî onunla ilgili şu bilgileri vermektedir: O, Ali'nin İmâmetinin zorunluluğu görüşünü ortaya atan ilk kişidir. Sebâiyye'ye gelince Tavakkuf, Gaybet ve Rec'at fikrini ileri süren fırkaların ilkidir. İlahî bir cüzün Ali'den sonra imâmlara tenâsüh ettiği fikrini benimsemişlerdir (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/204). Keşşî ise bu hususta şunları kaydetmektedir: İbn Sebe, nübüvvet iddiasında bulunarak, Emîrü'l-Müminîn Ali'nin Allah

anlamında "Sebeiyye"[132] denir. [O, *Abdullah b. Vehb er-Râsibî el-Hemedânî'dir. Önde gelen iki taraftarı Abdullah b. Hars*[133] *ve*

olduğunu öne sürmekteydi. Bunun üzerine Ali, onu çağırıp bu iddialarının gerçek olup olmadığını sorunca, onları kabul etti. Emîrü'l-Müminîn; "Yazıklar olsun! Şeytan seni aldatmış" diyerek, onu hapsettirdi ve üç gün ondan tövbe etmesini istedi, ancak tövbe etmemesi üzerine onu ateşte yaktı. Yine Keşşî başka bir rivayet daha vermektedir: "Ali Basralılarla olan savaşı sona erdirince, Zut'tan yetmiş kişi gelerek ona selam verdi ve onunla kendi dilleriyle konuştular. O da onlara kendi dilleriyle cevap vererek şöyle dedi: "Ben sizin iddia ettiğiniz gibi biri değilim. Ben, Allah'ın yarattığı bir kulum." Onlar, görüşlerinden dönmemekte ve tövbe etmemekte direndiler. Bunun üzerine Ali, çukurların kazılmasını emretti, çukurlar kazıldı ve bu çukurları birbirine arklarla/tünellerle bağlandı. Bu kimseler, tek tek kuyulara konuldu ve kuyuların üstü kapatıldı. Sonra kimsenin gömülmediği boş kuyuda ateş yakıldı ve ateşin dumanından boğularak öldüler. Bkz. *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl*, 323-25; Abdullah b. Sebe ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 143; *Muhatasaru'l-Fırak*, 14; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* 132; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I/239; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, II/308; Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 192, 205; Murtazâ el-Askerî, *Abdullah b. Sebe'*, Kahire 1381; Sıddık Korkmaz, *Abdullah İbn-i Sebe*, Konya 1996 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Cevâd Ali, "Abdullah b. Sebe'", *Mecelletü Mecmaı'l-İlmî el-Irâkî*, VI (1959), 66-100; M. G. S. Hodgson, "Abd Allah b. Saba", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden-London, 1986, I/51; Abdülazîz Sâlih el-Hilâbî, "Abdullah b. Sebe'", *Havliyyâtu Külliyyeti'l-Âdâb*, VIII (1987), 1-90; Meşkûr, 161-162 (*Ta'likât*); Süleymân b. Hamed el-Ûdeh, (?), *Abdullah İbn Sebe' ve Eseruhu fî Ahdâsi'l-Fitneti fî Sadri'l-İslâm*, Riyad 1412 (II. Basım).

132 es-Sebeiyye/es-Sebâiyye: *Sebeî* tabiri, hicri I. asrın ikinci yarısından itibaren, özelde Hz. Osmân, genelde Emevî aleyhtarlığı ve daha sonra ilk üç halîfe aleyhtarlığı yaparak Ali, Muhammed el-Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim'in adı etrafında aşırı fikirler benimseyen kişi ve grupların müşterek adlarından biridir. Muhtâr'ın ölümünden sonra Sebeiyye, onun taraftarları için kullanılmıştır. Öyle zannediyoruz ki, *Sebeî* kavramı, II. asrın ilk çeyreğinde kullanılmaya başlayan *Râfızî* deyiminden önce, ilk *Şiî* fikirlerin mümessilleri için kullanılan bir kavramdı. Bazı Mezhepler Tarihi kaynakları, bu tanımlamayı Hz. Ali hakkında aşırı fikirler ileri süren Abdullah b. Sebe taraftarları için yapmaktadır. Bu kavramın farklı kullanımları ve anlamları hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan b. Muhammed, *Kitâbu'l-İrcâ',* 23, İbn Ömer el-Adenî, *Kitâbu'l-İmân,* 148; Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 22-23 (Sebeiyye); Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 305, 311 (Sebeiyye); el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 15 (Sebeiyye); Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124 (Sebâiyye); el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168 (Sebâiyye); el-Malatî, *et-Tenbîh*, 18, 19 (Sebeiyye), 158 (Sebâiyye); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 198; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/180 (Sebâbiyye); el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 123-24 (Sebeiyye); Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 40 (Sebâiyye); eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/204-205 (Sebâiyye); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'Iyn,* 154, 184, 251 (Sebeiyye); er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 86 (Sebâbiyye); es-Seksekî, *el-Burhân*, 85

İbn Esved,[134] *bu konuda kendisine destek vermiştir.*] İbn Sebe'; Ebû Bekir, Ömer, Osmân ve diğer sahabeye dil uzatan (ta'n) ve onlardan teberrî eden (teberrî) biri [*ilk*] idi. O, Ali'nin (as) böyle emrettiğini [*ve takiyyenin ne caiz ne helal olduğunu*] söylemişti [*iddia etmişti*]. Bunun üzerine Ali, onu getirterek işin aslını sormuş ve o da söylediğini itiraf etmiştir. Ali de, onun öldürülmesini emretmiştir. Halk ise, [*her taraftan*] buna karşı çıkarak, "Ey Mü'minlerin Emiri! halkı, siz Ehl-i Beyt'in sevgisine, senin velâyetine ve düşmanlarından uzaklaşmaya çağıran birini mi öldürüyorsun?" dediler. Bunun üzerine Ali, onu Medâin'e[135]

(Sebâiyye); İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 167-68 (Sebâiyye); el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/352 (Sebâiyye); el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 124-27 (Sebâiyye); el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/465 (Sebeiyye); Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* III/359 (Şîa); Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 77-80; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah İbn Sebe' Meselesi", (*Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*), 289-301; Meşkur, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 224-26; Ma'rûf, *Divânu'l-Havâric*, 285-293 (Ebû Hamzâ'nın Hutbeleri'nde Şîa); Cook, *Early Muslim Dogma*, 69 (Şîa Mütemenniye); van Ess, "The Beginning...", 49; Nâdiye Hasenî Sakr, *Sebeiyye Ahtaru'l-Harekâti'l-Kâdimeti fî Sadri'l-İslâm,* Kahire 1991; Abdülazîz Sâlih el-Hilâbî, "Abdullah b. Sebe'", Havliyyâtu Külliyyeti'l-Âdâb, VIII (1987), 1-90.

133 Abdullah b. Hars (Hâris): Bu kişi, Gulât-ı Şîa'dan Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî el-Kûfî olabilir. Bu, muhtemelen okuma ve yazma hatasından kaynaklanmıştır. Taraftarlarına, bazı kaynaklarca, Harbiyye denmekte ve Keysâniyye'nin bir alt kolu olarak zikredilmektedir. Bu grup, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ruhunun ona hulûl ettiğini öne sürmüştür. Daha sonra Abdullah b. Amr'ın yalan söylediğini anlayınca, Abdulah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib davetini kabul ettiler ve onun imâmetine inanmışlardır. Bkz. Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 6, 21; İbn-i Hazm, *el-Fasl*, IV/143; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 112; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 186; *Menhecu'l-Makâl*, 201; Meşkûr, 162 (Ta'likât); Israel Friedlaender, "The Heteredoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *JAOS*, XXVIII (1907), 37 (Abdullah b. Amr b. el-Hâris), 71 (Abdullah b. el-Hâris); "The Heteredoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *JAOS*, XXIX (1909), 90 (Abdullah b. el-Haris), 124 (Abdullah b. el-Hâris).

134 İbn Esved: Bu kelime, aslında İbnü's-Sevdâ' idi, ancak yanlış yazılmış olabilir. Makrizî'de zikredildiği göre, es-Sevdâ adındaki annesine nispetle Abdullah b. Sebe''ye böyle bir isim verilmiştir. Bkz. Makrizî, *el-Hıtat,* II/356; Meşkûr, 162 (Ta'likât).

135 el-Medâin: "Medîne" (şehir)nin çoğuludur. Şehirler, yan yana olduklarından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Medâin'in Farsça isminin Taysafun olduğu, bunun et-Taysafûn biçiminde Arapçalaştırıldığı söylenir. et-Taysafûn İslâm'dan önce İran'ın başkenti konumundaydı. Ömer b.el-Hattâb döneminde Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından Hicretin 12.yılı Safer ayında

sürdü. Ali (as) taraftarı bazı alimlerin rivâyetlerine göre Abdullah b. Sebe', Yahudi idi, daha sonra Müslüman oldu ve Ali'yi (as) dost edindi. O Yahudi iken Mûsâ'nın (as) ardından [*vasîsi*] Yûşâ b. Nûn[136] hakkında söylediklerinin benzerini, Müslüman olunca, Nebî'nin (sas ve alihi) [*Resulullah'ın* (*sas*)] vefatından sonra Ali (as) için söyledi. İbn Sebe' Ali'nin (as) imâmetinin farziyyetini ilan eden [*farz olduğu fikrini doğrulayan*], açıkca düşmanlarından teberrî eden, (*onun muhaliflerine düşmanlık gösteren*) ve onun muhaliflerine cephe alan [*ve onları tekfîr eden*] ilk kimsedir. İşte bu hususta dolayı, Şîa'ya muhalif olanlar, Râfıza'nın[137] aslı Yahudilikten gelmektedir, dediler.

bütün Medâin fethedildi. Araplar İran'a hakim olunca, Kûfe ve Basra inşa edildi ve Medâin'den insanlar buralara gelip yerleşti. Daha sonra Haccâc Vâsıt, Mansûr da Bağdâd şehrini inşa etti. Buralara da (Medâin'den) insanlar gelip yerleşti. Hâlihazırda Medâin bir köy (karye) olup, Bağdat ile arası altı fersahtır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân;* VIII/412-15; M. Streck, "Medâin" maddesi, *İA.*, VII/456.

136 Yûşa' b. Nûn: Hz. Mûsâ'dan sonra gönderilen Peygamber olduğu söylenmektedir. Bkz. es-Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ*, 147; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 46.

137 Râfıza: Sözlükte, "Terk etmek, ayrılmak, dağılmak ve yayılmak anlamlarına gelen Arapça RFZ kelimesinden türetilmiş olup terk eden ya da ayrılan kimse manasında isim fiildir. Çoğulu Ravâfızdır. Terim olarak ne anlama geldiği konusunda İslâm Mezhepleri Tarihi yazarlarınca farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı yazarlar onu Şîa'yla eş anlamlı kullanırken, bazıları Şîa'dan tamamen farklı bir anlamda kullanırlar. Bu konuda belli başlı tanımlar şunlardır: a) Emevîlere karşı isyan eden Zeyd b. Ali'nin Ebû Bekir ve Ömer'in halîfeliklerini meşrû görmesinden dolayı ona olan desteklerini çekip ayrılanlardır. Bu ismi onlara Zeyd b. Ali vermiştir, bu sebeple genelde Zeydî kaynaklar, kendi dışındaki İmâmiyye Şîa'sına bu adı kullanırlar. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 46; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 15; et-Taberî, *Târîh,* II/1700. b) Muhammed Bâkır'ın ölümü üzerine imâmetin kendisine geçtiğini ileri süren Muğîre b. Saîd'in imâmetini kabul etmeyerek onu terk edip Cafer b. Muhammed'in imâmetine inananların müşterek adıdır. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 46; et-Taberî, *Târîh,* II/1700. Aslında Râfızîlik tek başına müstakil bir fırka olmayıp, Şiî-İmâmî olarak kabul edilen kimseler için kullanılmış veya Şîa'ya karşılık kullanılmış bir kavramdır. Râfızî olduğu iddia edilen şahıs ve gruplara genelde şu fikirler nisbet edilmektedir: Ebû Bekir ve Ömer meşru halîfe değildirler. Çünkü Hz. Ali, bizzat Peygamber tarafından, açıkca imâm olarak tayin edilmişti. Bunu Gadîr Humm'da da ilan etmiştir. Böyle bir tayin söz konusuyken, ona beyat etmeyen bütün herkes kâfir olmuştur. İmâmlar, ancak nass ve Peygamber'in bildirmesiyle imâm olur. Bu konuda Peygamber'e yakınlık esastır. Sadece takiyye durumunda imâm olduğunu söylememesi caizdir. İmâm, insanların en faziletlisi olması gerekir. Ali bütün fikirlerinde

23 Abdullah b. Sebe', Medâin'de iken Ali'nin ölüm haberini alınca, haberi getiren şahsa, "yalan söylüyorsun. Onun beynini yetmiş bohça içinde getirmiş ve bu hususta yetmiş de şahit bulmuş olsan dahi, biz onun ölmediğine, öldürülmediğine ve dünyaya hakim oluncaya kadar da ölmeyeceğine inanırız" dedi. [*Abdullah b. Sebe' ve arkadaşları, Medâin'de iken Ali'nin ölüm haberi kendilerine ulaşınca, onlara bir atlı geldi ve halk ona Müminlerin Emîri (Ali)'nin durumunun nasıl olduğunu sordu. O dedi ki onların en acımasızı ona öyle bir darbe indirdi ki bu kişi (Ali) daha büyüğünden yaşayabilir veya anında ölebilir. Az sonra onun ölüm haberi geldi. Ölüm haberini getiren kimseye şöyle dediler: "Ey Allah'ın düşmanı! Sen yalan söylüyorsun. Vallahi! Onun beynini yetmiş bohça*[138] *içinde ezilmiş olarak getirmiş ve onun öldürüldüğüne dair güvenilir yetmiş de şahit bulmuş olsaydın dahi sana inanmazdık. Çünkü biz kesin olarak biliyoruz ki o ölmedi, öldürülmedi ve Arab'ı asasıy-*

ve icraatlarında haklıdır, asla hata etmemiştir. Onlara göre, dinî hükümlerde ictihâd geçersizdir. Geniş bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 46; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 19, 34-36, 28, 39, 41, 52, 54, 46, 66, 83, 108, 120, 121, 128, 142, 150, 160, 162, 164, 166, 167, 180, 190, 192-4, 197, 200, 203-210, 213-216, 219, 221, 222, 224, 226, 228-236, 241, 244; el-Câhız, *el-Osmâniyye*, 149, 225, 249; et-Tirmizî, *Kitâbu'r-Red ala'r-Râfıza, Şarkiyât Mecmuası*, İstanbul 1996, sayı: VI, 37-46; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ,* 63-64, 78-87; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 270-271; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 15, 16-64, 65, 74, 85, 107, 220, 221, 377, 438, 451, 453, 544, 465, 467, 470, 471, 489, 491, 492, 493, 515, 545, 583, 611; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124- 134; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 4, 7, 17, 24, 37, 91, 101, 164; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-53; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179 (el-İmâmiyye mine'r-Râfıza, er-Revâfızu'l-İmâmiyye), IV/181 (el-İmâmiyyetu'r-Rafıza); el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 27-43; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/219; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 30-45; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 184, 185, 257, 261, 262; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 77-95; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 22; es-Seksekî, *el-Burhân*, 65-85; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 28, 35, 38, 75, 164, 167; Makdisî; *er-Red alâ'r-Râfıza,* Kahire, 1989; Makrizî, *el-Hıtat*, 351-356; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 123-124; Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 13-14; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/459-61, 471; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 199-200; W. Montgomary Watt, "The Râfıdities, A Preliminary Study", Oriens, Leiden 1963, 110-121; J.H. Kramers, "Râfızîler", *İA.*, İstanbul 1964, IX/593; Yahya Doğan, *Râfıza Kavramı ve Râfızîlik,* Ankara 2000 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

138 Metinde "darbeten" kullanılmış ise de doğrusunun "surreten" olduğu kanaatindeyiz. Çeviriyi ikinciye göre yaptık.

la te'dib ederek yeryüzüne hakim oluncaya kadar da ölmeyecektir. Bir gün boyunca yürüdükten sonra Hz. Ali'nin kapısının önünde durarak tıpkı onun yaşadığına kesin inanan ve onunla görüşmeyi arzulayan birisi gibi huzuruna girmek için izin istediler. Onun yanında bulunan ailesi, arkadaşları ve çocukları şu cevabı verdiler: "Allah'ı tesbih ve tenzih ederiz! Siz Müminlerin Emiri'nin şehid edildiğini bilmiyor musunuz ? Dediler ki, "Biz, onun delil ve burhanıyla Arab'ı yönettiği gibi kılıcı ve kırbacıyla onları tekrar te'dib edinceye kadar onun öldürülmediğini ve ölmeyeceğini, fısıldanan sözü işittiğini, yeraltında saklı olan her şeyi bildiğini ve parlak keskin bir kılıcın parladığı gibi karanlıkta parladığını kesin olarak biliyoruz. Bu görüş, Sebeiyye'nin ve Abdullah b. Amr[139] *b. el-Harb el-Kindî'nin taraftarları olan Harbiyye'nin Ali hakkındaki görüşüdür. Onlar daha sonra Ali hakkında, onun alemlerin ilahı olduğu, insanlara öfkelendiği için onlardan gizlendiği ve daha sonra ortaya çıkacağı iddialarında bulundular.*]

[57] İkinci fırka da [*Ali'den sonra oğlu*] Muhammed b. [*Ali b. Ebî Talib*] el-Hanefiyye'nin[140] imâmetini ileri sürdü. Çünkü Basra'da, Cemel harbinde, babasının sancağını,[141] iki kardeşi

139 Metinde Ömer olarak geçmektedir.

140 Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib (21/641-81/700): İbnü'l-Hanefiyye olarak bilinir. Hasan ve Hüseyin'in kardeşidir, ancak ikisinin annesi Fâtıma ez-Zehrâ iken, onun annesi Havle bt. Cafer el-Hanefiyye'dir. Onlardan ayırt edilmesi için bu isme nispet edilir. Hasan ve Hüseyin'in kendisinden daha faziletli olduklarını, kendisinin ise ilim yönünden daha üstün olduğunu söylerdi. Takva sahibi büyük bir alimdi. İslâm'ın önde gelen kahramanlarındandır. Doğum ve ölüm yeri Medîne'dir. İbnü'z-Zübeyr'den korktuğu için Tâif'e gittiği ve orada vefat ettiği de rivayet edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* V/66; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, III/310-13; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, VII/153; FR. Buhl, "Muhammed b. el-Hanefiya" *İA.*, İstanbul 1979, VIII/478-79.

141 Sâhibu Râyeti Ebîhi: Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib, babasının sancaktarı idi. Hz. Ali tarafından kendisine böyle bir isim verildiği söylenmektedir. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâm olmasının sebebini, Ali b. Ebî Tâlib'in Cemel savaşında sancağı ona vermesine bağlarlar ve şöyle dediğini ileri sürerler:
Baban gibi saldır ki yüceltilesin.
Kılıç ve mızrakları tutuşturmadıkça savaşta bir hayır yoktur.
Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 31; İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 18; Meşkûr, 164 (Ta'likât).

[*Hasan ve Hüseyin*] değil de o taşımıştı. Onlara "Keysâniyye"[142] dendi. [*Onlar Muhtâriyye'dir*]. [*Onları bu fikre çağıran*] reisleri

142 el-Keysâniyye: Emîrü'l-Müminîn Ali'nin mevlâsı Keysân'ın taraftarlarıdır. Keysân'ın Seyyid Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öğrencisi olduğu da söylenir. Taraftarları, onun bütün ilimlere vakıf, Te'vîl İlmî ile Zâhir ve Bâtın ilminin bütün sırlarını Seyyideyn (Hasan ve Hüseyin)den aldığına dair tam bir inanca sahiptiler. Onlar, "Dînin kişiye itaat etmekten ibaret olduğu konusunda müttefiktirler. Nitekim bu durum, onların namaz, oruç, zekât, hac vb. şerî buyrukları şahıslar olarak te'vîl etmelerine neden olmuştur. Yine aynı durum, bir kısmının kişiye itaate erdikten sonra şerî hükümleri terk etmelerine, bir kısmının da kıyamete olan inançlarının zayıflamasına, bir diğer kısmının ise ölümden sonra tenâsüh, hulûl ve rec'at fikrine inanmalarına neden olmuştur (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/170). Allâme el-Meclisî'ye göre, "Muhtâr'ın önceki ismi Keysân olduğundan dolayı "Keysâniyye olarak adlandırılmıştır. Rivâyet edilir ki babası küçükken onu alıp Emîrü'l-Müminîn Ali'nin (as) kucağına vermiş, sonra elini başına sürerek "Keys Keys" dediği için ona bu isim verilmiştir." (*Bihâru'l-Envâr*, IX/171-73). Eş'arî, Keysâniyye'yi Şîa'nın ikinci sınıfını teşkil eden Râfıza'nın ikinci fırkası olduğu ve on bir kola ayrıldığını (Bkz. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 18-23); "el-Muhtâriyye" adıyla ona yer veren Malatî, bu fırkanın Râfıza'nın dokuzuncu fırkası olduğunu (Bkz. *et-Tenbîh*, 23, 160); Şehristânî ise, Keysân'ın Hz. Ali'nin azadlı kölesi olduğunu; Keysâniyye'den Muhtâriyye, Hâşimiyye, Beyâniyye ve Rizâmiyye adıyla dört fırkanın çıktığını kaydetmektedir (Bkz. I/171-78). Ayrıca İbn Hazm ise, onları, Zeydiyye'nin bir şubesi olarak verir (Bkz. IV/179). Kummî de, metinde görüldüğü gibi, Keysâniyye'yi Muhtâriyye adıyla inceler (Bkz. 21, 39). Eş'arî bu hususta şunları söylemiştir: Keysâniyye on bir fırkadır: Birincisi, Ali b. Ebî Tâlib'in Muhammed b. Hanefiyye'yi nass ile imâmet seçtiğine inanır. İkincisi, Hüseyin b. Ali'nin kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye'yi nass ile imâm seçtiğini iddia eder. Üçüncüsü Kerbiyye'dir. Dördüncüsü, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Radvâ dağında gizlendiğine inanır. Beşincisi, Muhammed b. el-Hanefiyye öldüğü için, imâmın oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed olduğunu iddia eder. Altıncısı, (kimler olduğu belirtilmemiştir) Yedinci fırka, Ebû Hâşim'den sonra imâmın kardeşinin oğlu Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye olduğunu iddia ederek onun dönüşünü/rec'atini beklerler. Sekizincisi, Ebû Hâşim'den sonra imâmın Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs olduğuna inanan Râvendiyye'dir. Dokuzuncusu, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhmammed'in, Abdullah b. Amr b. Harb'i imâm olarak seçtiğini savunan Harbiyye'dir. Onuncusu Beyâniyye'dir. On birincisi, imâmın Ebû Hâşim Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib olduğunu ileri sürer." (Bkz. *el-Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 18-23). Keysâniyye/Muhtâriyye fırkası, alt kolları ve Muhtâr'ın görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 24, 26-31; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 294-96; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 18-23; Mes'ûdî, *Murûc*, III/25-27-59; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124, 131; el-Horezmî, *Ferbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31-40; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/179, 180, 181; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 30-34; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 40; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/170-79; el-Irakî, *el-Fıra-*

Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî[143] olduğu ve "Keysân" lakabıyla anıldığı için, onlara bu isim verildi. Bu şahıs, Hüseyin'in katiller ile savaşa katılan diğer kimseleri [*Hüseyin b. Ali'yle savaşıp onu öldüren ve kendisine ihanet edenleri, Ubeydullah b. Ziyâd*[144]

ku'l-Müfterika, 34 (İshakiyye); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 157-159, 182, 251; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn,* 93-95; es-Seksekî, *el-Burhân,* 70; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm,* 178; el-Makrizî, *el-Hıtat,* II/351-352; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân,* 32, 127, 132; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* IX/171; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* II/457; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî,* 373-375; C. von Arendok, "Keysâniye" maddesi, *El.,* VI/664-65.

143 Ebû İshâk el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd Mes'ûd es-Sakafî (1/622-67/687): Ümeyyeoğullarından intikam almak isteyen ve bu amaçla isyan edenlerdendir. Muhtâr es-Sakafî olarak şöhret bulmuş ve oğlundan dolayı da Ebû İshâk diye çağrılmıştır. Onunla ilgili bilgiler, daha çok hayatının son yıllarına aittir. Tâif halkından olup, babasıyla beraber Medine'ye göç etmiştir. Ömer zamanında babası Irak'a giderek, Cisr savaşında şehit düşmüştür. Muhtâr, Medine'de Hâşimoğullarının sohbetlerine devam etmiş ve Ali'den sonra Basra'ya yerleşmiştir. Hicri 61/680-81 yılında Hüseyin katledilince, Basra valisi İbn Ziyâd tarafından tutuklanmıştır. Muhtâr'ın kız kardeşinin eşi Abdullah b. Ömer'in araya girmesiyle Tâif'e sürgün edilmiştir. Oradan Abdullah b. Zübeyr'e giderek beyat etmiştir. O, Ubeydullah b. Ziyâd'la savaşmak üzere İbrâhîm b. el-Eşter en-Nahaî komutasında bir ordu oluşturmuştur. Yezîd b. Muâviye'nin ölümü üzerine, Irak'a dönüp Kûfe'ye girerek, Hüseyin'in katillerini öldürmüş ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetine davet etmiştir. Ondan sonra halk arasında onun nübüvvet iddiasında bulunduğu ve kendisine vahiy geldiği ile ilgili birtakım haberler yayılmış ve ondan secili sözler nakletmişlerdir. Bunun üzerine İbn Zübeyr Basra valisi kardeşi Mus'ab'ı Muhtâr'la savaşmaya göndermiştir. Muhtâr, 67/686 yılında yapılan savaşta öldürülmüştür. İktidarı (imâret) on altı ay sürmüştür. Şiî tarihçiler ve yazarlar, Muhtâr'ın akîdesinin doğruluğu üzerinde birleşmişler, ondan hadis yazmışlar ve ona yapılan eleştirilere karşı çıkmışlardır. Şiî imâmların onunla ilgili övgülerine yer vermişlerdir. Bkz. İbn Hacer; *el-İsâbe,* III/518-20 (8545)*; el-Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar*, 34-40; et-Taberî, *Târîh,* I/1264, II/520-538; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-lyn,* 182; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/171; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/192; G. Levi Della Vıda, "Muhtâr" maddesi *İA.*, İstanbul 1979, VIII/513-516; Muhtâr ve Muhtâr'ın isyanı konusunda geniş bilgi için bkz. et-Taberî, *Târîh,* II/520-538; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/267 vd.; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* 129 vd.; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, 93-114.

144 Ubeydullâh b. Ziyâd b. Ebîhi (İbn Mercâne) (28/648-67/686): Basra'da doğmuştur. Babası Irak'ta vefat ettiğinde yanındaydı. Oradan Şam'a gitmiş, "amcası" Muâviye, onu 53/672-73 yılında Horasân'a vali olarak atamıştır. Orada iki sene kaldıktan sonra, Muâviye'nin Basra'ya valisi olmuştur. Yezîd döneminde de bu görevini sürdürmüştür. Hüseyin'in katledilmesi faciası, onun döneminde ve onun eliyle meydana gelmiştir. Yezîd'in ölümünden sonra Şam'dan Irak'a dönmüştür. Muhtâr'ın ordu komutanı İbrâhim b. el-Eşter tarafından, Musul civarında Hâzer de 67/686'da öldürülmüştür. Bkz. et-Ta-

ve Ömer b. Sa'd'ı[145]], öldürünceye kadar Hüseyin b. Ali'nin kanının ve öcünün peşini bırakmadı ve bu işi, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin emrettiğini ve onun babasından sonra imâm olduğunu ileri sürdü. Muhtâr'a Keysân lakabının verilmesinin sebebi, Ebû Amra[146] künyesiyle bilinen güvenlikten sorumlu komutanının (Sâhibu'ş-Şurta) Keysân adlı biri olması [*O, Sâib b. Mâlik el-Es'ad olarak isimlendiriliyordu. Bu onun ismidir.*] ve bu şahsın görüşleri, hareketleri ve kan dökücülüğü itibariyle Muhtâr'dan çok daha aşırı olması dolayısıyladır. O diyordu ki; Muhammed b. el-Hanefiyye, Ali b. Ebî Tâlib'in vasîsidir ve imâm da odur; Muhtâr ise, onun vekili ve görevlisidir. [*O, Muhtâr'ın Muhammed b. el-Hanefiyye'nin vasîsi ve görevlisi olduğunu söylüyordu.*] Keysân, Ali'den önceki halîfeleri, Sıffîn ve Cemel savaşında ona karşı savaşanları küfürle suçluyordu.

[58] [*Ebû Amra Keysân b. İmrân'ın*] iddiasına göre, Cebrail (as) Muhtâr'a Allah'tan vahiy getiriyor ve haber veriyordu; ama o, Cebrail'i görmüyordu. [*Ayrıca kendisine vahyedildiğini, Cebrail ve Mikail'in kendisine vahiy getirdiklerini söylüyordu.*] Bazılarının rivâyetine göre, Ali b. Ebî Tâlib'in azadlı kölesi-

berî, *Târîh*, II/707 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/261 vd.; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I/41, 45, 147, 163, 165, 168; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/193.

145 Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs (66/686): Ubeydullah b. Ziyâd onu dört bin kişilik bir orduyla Deylem'de (isyan edenlerle) savaşmaya gönderdi. Daha sonra Rey'e vali olarak atandığına dair ona bir mektup yazdı. Ancak çok geçmeden İbn Ziyâd, Hüseyin b. Ali'nin (as) Mekke'den Kûfe'ye doğru yola çıktığını öğrenince, Ömer b. Sa'd'a yanındakilerle birlikte geri dönmelerini emreden bir mektup yazdı. Onu Hüseyin ile savaşmakla görevlendirdi. Ancak Ömer bu görevden affını isteyince, onu tehdit etti ve onu emre itaat etmek zorundan bıraktı. Böylece Hüseyin'in katledilmesi faciası vuku buldu. Ömer, Muhtâr'ın isyan edip onu katletmesine kadar yaşadı. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V/168; et-Taberî, *Târîh*, II/308-312, 333-336, 541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/241vd.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/47.

146 Ebû Amra (67/686): İsmi Keysân'dı. Ali b. Ebî Tâlib'in mevlâsı Keysân'dan dolayı bu isimle adlandırıldığı rivayet edilir. O, Hüseyin'in kanını talep edip, katillerinin bulunmasına öncülük etti. Dediğini yapan birisiydi. Hüseyin'in düşmanlarından bir kişinin bir evde veya bir yerde olduğu haberi ulaşır ulaşmaz, bütün evi başına yıkar ve içindeki bütün canlıları öldürürdü. Kûfe'de harâp olan bütün evler, onun yıktığı evlerdi. Bundan dolayı Kûfe halkı onunla ilgili darb-ı meseller uydurmuşlardır. Bir kişi fakirleştiği zaman, "Onun evine Ebû Amra girmiş" derlerdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/227; Meşkûr, 166 (Ta'likât). Ebû Amra, *el-Mizâr* vakasında hicri 67 yılında öldürülmüştür. Bkz. C. von Arendonk, "Keysan", *İA.*, VI/664.

ne de Keysân denmiştir. [*Bazı alimler ve ravilerin söylediğine göre, Alî b. Ebî Tâlib'in azadlı kölesi Keysân sebebiyle ona Keysân ismi verilmiştir.*]

Muhtâr'ı, Hüseyin b. Ali'nin kanını talep etmeye sevk eden, **24**
Hüseyin'in katillerini ona gösteren şahıs, işte Ali'nin bu azadlı kölesidir; çünkü o, Hüseyin'in sır dostu, danışmanı ve yönetiminde etkili olan biri idi.

[*Muhtâriyye'den Ebû Amra'nın taraftarları şu anda kendilerinin, imâmı, lideri ve mürşidi olmayan şaşkınlara döndüklerini iddia etmektedirler. Çünkü Ali, imâmeti Hasan'a, o da Hüseyin'e vasiyet etti. Hüseyin de, Muhammed b. el-Hanefiyye'ye vasiyet etti. O, Takiyye yurdunda* (*Daru't-Takiyye*)*, önder ve düşünceleriyle ikna edici birisi idi. Ancak Allah, böyle bir günahı işlediği için onu cezalandırdı ve yurdundan, taraftarlarından ve ailesinden uzaklaştırarak sarp bir dağda karanlık bir mağaraya koydu. Nitekim Âdem'i de, işlediği günaha karşı bir ceza olarak Cennet'ten çıkarıp Yeryüzü'ne göndermişti. Allah, Yunus'u da, aynı şekilde cezalandırmıştı. Bu yüzden onu bir balığın karnına atmıştı. Allah'ın en sevgili kulları olan nebî ve resullerin cezalandırıldığı gibi, o da imâm olduğundan böyle bir cezayla cezalandırıldı. Allah, onu bir yola sokup oradan da mağaraya koyunca ve onun eceli yaklaşıp elçi gelince, görevi oğlu Ebû Hâşim Abdullah'a*[147] *terk etti. O, oğlu Abdullah'ın neslinin devam*

147 Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed (b. el-Hanefiyye) b. Ali b. Ebî Tâlib (99/717): Mervânoğulları döneminde Alioğullarının önde gelenlerindendir. İnsanları Ümeyyeoğullarından nefret ettirip, Hâşimoğullarına meylettiren dâîleri, gizlice halkın arasına gönderiyordu. Abbasî Devleti'nin temellerini atan kişilerden kabul edilir. Şîa'dan bir topluluk, Ali'nin kendisinden sonra imâmeti oğlu İbnü'l-Hanefiyye'ye vasiyet ettiği, imâmetin Muhammed'den oğlu Ebî Hâşim Abdullah'a intikal ettiği görüşündeydi. Süleymân b. Abdülmelîk onun bu durumundan haberdar olunca, Şam'da onu zehirletmiştir. Abdullah öleceğini hissedince, el-Humeyme'de bulunan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a gitmiş ve durumunu ona anlatmıştır. Taraftarlarını ona yönlendirip, sahip olduğu kitapları ve sırlarını ona vermiştir. Sonra onun yanında 99/717-18 yılında vefat etmiştir. Birçok mezhep ve görüşleri (makâlât) çok iyi bilen, hadîs rivâyet etmede sika/güvenilir bir şahsiyetti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/44; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/174-76; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn*, 126; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/116; K. V. Zettersteen, "Ebû Hâşim", *İA.*, IV/28.

etmeyeceğini ve bu yüzden hüccetinin de tamamlanmıyacağını biliyordu. Ancak Ali b. el-Hüseyin[148] *ve Hasan b. el-Hasan,*[149] *onun yanında yoklardı. O, bunun Allah'ın bir cezası olduğunu bildi. Çünkü Allah Konuşan İmâm'ı (İmâm en-Nâtık) gizlediğinde İmâmet Susan İmâm (el-İmâm es-Sâmit) Ebû Hâşim'e emanet edildiği hâlde, kendisine ve oğluna tevdi edilen bir görevi bırakıp zorba Abdulmelîk b. Mervân'a*[150] *meylederek ona beyat*

148 Ebû Muhammed/Ebü'l-Hasan Ali Zeyne'l-Âbidîn b. el-Hüseyin b. Ali (38/658-94/712): Medîne'de doğmuştur. Babası Hz. Hüseyin, annesi son İran hükümdarı Yezdgerd'in kızı olan Şehribânu'dur. Hasan'ın babası olup, lakabı "İbadet Edenlerin Süsü" anlamına Zeynu'l-Âbidîn, "Secde Edenlerin Efendisi" anlamına Seyyidu's-Sâcidîn'dir. İsna Aşeriyye'nin dördüncü imâmıdır. Kerbela'da öldürülen büyük kardeşi Ali'den ayırt edilmesi için kendisine "Küçük Ali" denir. Siyasete bulaşmaktan uzak kalmıştır. Ömrünü ibadet ve insanlara yardım etmekle geçirmiştir. Medîne'de Bakî' mezarlığına, amcası Hz. Hasan'ın yanına defnedilmiştir. Öldükten sonra 100 kadar evin geçimini gizlice sağladığı ortaya çıkmıştır. Hüseyin b. Ali'nin soyu onun kanalıyla devam etmiştir. Zührî, bu konuda şöyle demiştir: "Annesi, son İran kralı Yezdgerd'in kızı Seleme'dir. Yezîd b. el-Velîd el-Emevî'nin annesi onun halasıdır." Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyât,* II/429; İbn Sa'd, *Tabakât,* V/211-222; el-Ya'kûbî, *Târîh,* II/243, 245, 303-35; Muhammed b. Tolûn, *el-Eimme el-İsnâ Aşeriyye*, 73-78; ez-Ziriklî, *el-A'lam,* IV/277; Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâs,* 332; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* 213-15; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* 160-62; K. V. Zetterstéen, "Ali", *İA.*, I/312; Blochet, *Le messianisme dans l htérodoxie musulmane,* 7-11.

149 Ebû Muhammed el-Hâşimî el-Hasan el-Müsennâ b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (90/708 dolaylarında): Dönemindeki Tâliboğullarının büyüklerindendi. Babasının vasîsi, dedesinden kalan humûs gelirlerinin sorumlusuydu. İmâmeti ve vefatı Medine'dedir. Abdülmelîk b. Mervân ondan kuşkulanıyordu. O, hilâfeti ele geçirmek için Irak halkıyla yazışmakla itham edildi. Bu durum el-Velîd b. Abdülmelîk'e ulaşınca onun kırbaçlanmasını emretti, ancak vali onu bu emri yerine getirmedi ve Velîd'e kendisinden teberrî ettiğine dair bir mektup yazdı. Hasan'a, Rasulullâh'ın "Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır." deyip demediği sorulunca: "Evet, demiştir, ancak Allah'a yemin olsun ki, bununla emirlik ve sultanlık kastetmemiştir. Şayet bunu kastetseydi, bunu onlara açıkça söylerdi." cevabını vermiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Tehzîb*, XIII/60; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II/187.

150 Abdülmelîk b. Mervân b. el-Hakem (26/646-86/705): Ümeyyeoğullarının önde gelen halîfelerindendi. Fâkih ve geniş bilgiye sahip olduğu söylenir. On altı yaşlarında Muâviye onu Medine valisi yapmıştır. Babasının 65/684-85 yılında ölümüyle hilâfet ona geçmiştir. Kendisine karşı gelenlere çok acımasızdı. Ömer b. el-Hattâb gümüş sikke basmış ve onun döneminde İran ve Bizans'tan Divânlar alınmış ise de, İslâm tarihinde ilk defa altın sikke basan kişi odur. Şam'da 86/705 yılında vefat etmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, II/576 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/191, 193 vd; ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, II/153; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/165.

etmişti. Ebû Hâşim ölünce, oğlu olmadığı hâlde kendi kabilesinden bir başkasını da vasî olarak tayin etmedi. Çünkü yüce Allah, cezasını, süresini ve hakettiği kadarını tamamladıktan sonra, bu görevi Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geri vermek istiyordu. Nitekim Allah Yûnus'u (*Zu'n-Nûn*)[151] *hapsedildiği yerden çıkarıp şerefli nübüvvet görevine iade etmişti. Bugün insanlar, şaşkın bir şekilde çıktıkları yere giriyorlar, girdikleri yerden çıkıyorlar.* (*Ne yaptıklarını bilmiyorlar.*) *Allah, her şeye ve bunalımlı bir dönem olmasına rağmen Ebü'l-Kâsım künyeli imâm ve bilgin Muhammed'i gönderinceye, bütün yeryüzüne hâkim oluncaya ve tam bir güven sağlayıncaya kadar hücceti başkasından, hakikatı şüpheden ve kesini kesin olmayandan ayıramayacaklar. Onların sözleri aynen bu şekildedir.*

Onlar, Ali hakkında da Abdullah b. Sebe, Abdullah b. Hars ve İbn Süveyd'in iddialarından daha çirkin ve büyük iddialarda bulundular. Gerekli gördüğümüz yerde onların bu görüşlerinin tamamına yer vereceğiz. Güç, sadece Allah'tandır.]

[59] Üçüncü fırka da, mensuplarından küçük bir kısmı hariç, babasından sonra Hasan (*b. Ali*)'nın imâmeti fikrine bağlandılar. Hasan, Muâviye ile anlaştığına ve onun [*anlaşma karşılığında*] gönderdiği malları aldığına, anılan küçük grup, [*Hasan'ın etrafında toplandılar*], ona ta'n ettiler, karşı çıktılar ve [*onun imâmeti konusunda şüpheye düşerek*] imâm olduğu fikrinden vazgeçtiler. Sonra halkın büyük çoğunluğunun görüşünü benimsediler. Hasan'a uyan diğer taraftarları ise, [*Muâviye ile savaşmaktan vazgeçtiği günden*] öldürülünceye kadar onun imâmetine bağlı kaldılar. Hasan, (*Muâviye ile savaşmaktan vazgeçip*) Muzlim Sâbât'a[152] vardığında, [*Esedoğullarından*] Cerrâh b. Sinân[153] adlı birisi onun üzerine atladı, atının gemi-

151 Zû'n-Nûn: Yûnus peygamber'in lakabıdır ve "balık sahibi" anlamına (Sâhibu'n-Nûn) gelir. Ona böyle bir lakap, boğularak ölmekten balık tarafından kurtarıldığı için verilmiştir. Bkz. 21. Enbiyâ 87; es-Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ'*, 241.

152 Muzlim Sâbât: Medâin yakınlarında bir yer ismidir. Neden böyle bir isim verildiği bilinmemektedir. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/569.

153 Cerrâh b. Sinân: Bağdâdî, onu Sinân el-Cu'fî olarak zikretmektedir. Bkz. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 30.

ne yapıştı ve "Allahuekber! Sen de daha önce babanın şirke düşüşü gibi şirke düştün." dedikten sonra kamasını kalçasına sapladı ve kemiğine kadar soktu. Hasan da onun boğazına sarıldı; birlikte yere yuvarlandılar. Bunun üzerine halk, Cerrâh'ın üstüne çullandı; öldürünceye kadar tekmelediler. Sonra Hasan orada, bir sedyeye kondu ve Medâin'e getirildi. [*Sonra onlar, yaralanmadan dolayı mecalsiz kaldığı için Hasan'ı bir sedyeye koydular ve Medâin'e getirdiler*]. Yaraları [*biraz*] iyileşinceye [*ve ağrılarının bir kısmı hafiflleyinceye*] kadar Sa'd b. Mes'ûd es-Sakafî'nin[154] evinde tedavi edildi. Sonra Medine'ye gitti. Saldırı sonucu meydana gelen yara iyileşmedi. Orada, hicri 47. yılı Safer ayının sonundaki ölümüne kadar, taraftarlarından gördüğü eziyet ve terk edilmenin doğurduğu acının tesiriyle hırsını yenmeye ve kendini tutmaya çalışarak yaralı bir hâlde [*vücudundaki hastalıkla*] yaşadı. Öldüğünde kırk beş buçuk yaşında idi. [*Bazı raviler, onun 48 yaşında iken Muâviye döneminde Medine'de öldüğünü söylediler. Onun doğum tarihi, hicretin ikinci yılının, yani Bedir yılının Ramazan ayı ortalarında idi.*]
25 Bazılarına göre hicretin üçüncü yılı [*Bedir yılında*] Ramazan ayının (*17. günü*) doğmuştur. İmâmeti; 6 yıl, 5 ay sürmüştü. Annesi, Hz. Hatîce bint Huveylid b. Esed b. Abdiluzza b. Kusayy b. Kilâb kızı Hz. Fâtıma bint Resulullah (sas) idi.

[60] Babasından [*babasının vefatından*] sonra Hasan b. Ali'nin imâmetini ileri süren bu fırka bu defa kardeşi Hüseyin'in (as) imâmetini kabul ettiler. (*Bu fırka, Hz. Hüseyin'in Yezîd b. Muâviye*[155] (*Allah ona lânet etsin*) *zamanında öldürülmesine kadar bu görüşe bağlı kaldılar.*) [*Bu fırka, öldürüldüğü*

154 Sa'd b. Mes'ûd: Ali b. Ebî Tâlib ve Hasan'ın Medâin valisidir. Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'nin amcasıdır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/280; Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn*, 64; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/37 (3202).

155 Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân (25/645-64/683): Emevî Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. Mâtırûn'da doğmuş, Şam'da yetişmiş ve babasının vefatından sonra 60/679-80 yılında halîfe olmuştur. Humûs'ta vefat etmiştir. Edebî şiirleri bulunmaktadır. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, II/216 vd.; II/427 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/14 vd.; IV/125; Ya'kûbî, *Târîh*, II/241-253; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII/189; Hakkı Dursun Yıldız, "Yezîd b. Mu'âviye" maddesi, *İA.*, XIII/411-13.

güne kadar Hz. Hüseyin'in imâmetine bağlı kaldılar. O, Yezîd b. Muâviye (*Allah ona lânet etsin*) *zamanında öldürüldü.*] (*Onu, İbn Ebî Süfyan -İbn Mercâne- denen Ubeydullah b. Ziyâd öldürdü.*) [*Onu, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, İbn Mercâne Ubeydullah b. Ziyâd'ın valiliği döneminde öldürdü.*] Ubeydullah, Yezîd b. Muâviye'nin (*Irakeyn -Basra ve Kûfe-*) [*Kûfe, Irak ve Basra*] valisi idi. [*Şöyle ki, Hüseyin, Müslim b. Akîl'in*[156] *insanların kendisine beyat ettiğini bildirince, Kûfe'ye gitmek üzere Mekke'den ayrıldı. Ubeydullah b. Ziyâd onun yola çıktığını öğrenince,*] o, Hüseyin'in üzerine çöle bir ordu sevk etti. Ordunun bir kolu [*Ordu*], onu (*daha çöle girmeden*) karşıladı ve Kerbelâ'ya gelinceye kadar takibe devam etti. Ubeydullah, o zaman Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı [*büyük bir orduyla, Hüseyin'e gönderdi ve onunla savaşmasını emretti.*] (*Hüseyin'le savaşmak üzere gönderdi.*) Ömer b. Sa'd, [*savaştı ve*] Hz. Hüseyin'i [*ve beraberindeki taraftarlarının tamamını*] öldürdü. Hz. Hüseyin (as), Kerbelâ'da hicretin 61. yılında, Muharrem ayının 10. gününe rastlayan pazartesi Aşûre günü öldürüldü. (*O, öldürüldüğünde yaşı 56 yıl beş ay idi.*) [*Bazı raviler, Cafer b. Muhammed'e dayanarak onun 57 yaşında öldüğünü naklettiler.*] Annesi Fâtıma bint Resulullah (sas) idi. İmâmeti, (*16 yıl*) [*13 yıl*] 10 ay 15 gün sürmüştü.

[61] Hz. Hüseyin öldürülünce taraftarlarının bir kısmı şaşkınlığa düştü ve dedi ki, Hasan ile Hüseyin'in işlerine bir türlü akıl erdiremedik. Hasan'ın yardımcılarının çokluğu ve güçlülüğüne rağmen savaşmaya cesaret edemeyerek Muâviye

156 Müslim b. Akîl (60/80): Müslim b. Akîl b. Ebî Tâlip. Abdülmuttalib b. Hâşim: Tâbiûn kuşağındandır. Fikir, ilim ve cesaret sahibi bir kişiydi. Mekke'de oturuyordu. Kûfelilerin Hüseyin'i Kûfe'ye davet edip beyat edeceklerine dair yazdıkları mektup Hüseyin'e ulaşınca, onu Kûfe'nin durumu hakkında bilgi toplaması için görevlendirdi. Bunun üzerine Müslim Kûfe'ye giderek, şehir halkından 18000 kişiden beyat alıp durumu Hüseyin'e bir mektupla bildirdi. Bu durumdan haberdar olan Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd onun yakalanıp kendisine getirilmesini istedi, fakat halk buna mani oldu. Daha sonra onun etrafından uzaklaştılar. O da Kindeli bir kadının evine sığınarak orada saklandı. Ancak çok geçmeden yeri öğrenildi ve İbn Ziyâd tarafından yakalanarak 60/679-80 yılında katledildi. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, II/226 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/19 vd.; Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, 233 vd.; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Duvel*, 189; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/222.

ile anlaşması ve [*hilâfeti*] ona teslim etmesi doğru, gerekli ve
26 isabetli idiyse, Hüseyin'in yardımcılarının azlığı ve güçsüzlüğüne rağmen, çok sayıda yardımcısı bulunan Yezîd b. Muâviye ile kendisi ve taraftarlarının tamamının öldürülmesine kadar savaşması [*hatadır*], batıldır ve gereksizdir; çünkü Hüseyin bu durumda Muâviye ile savaşmaktan kaçınan Hasan'a göre, Yezîd ile savaşmaktan kaçınması sulh talebinde bulunması ve bir anlaşmaya girişmesi noktalarından çok daha mâzur idi.

Eğer Hüseyin'in [*b. Alî*], bizzat kendisi, çocukları [*ailesi*] ve taraftarları öldürülünceye kadar Yezîd b. Muâviye ile mücadelesi doğru, gerekli ve isabetli ise, Hasan'ın çok sayıda taraftarı [*ve techizatı*] bulunmasına rağmen, Muâviye ile mücadeleyi ve savaşı terk etmesi ve bir köşeye çekilmesi [*hatadır ve*] bâtıldır.

İşte bu sebepden bu grub Hasan ve Hüseyin'in imâmetinde şüpheye düştüler (*ve dolayısıyla bu ikisi hakkındaki imâmet iddialarından vazgeçerek*) umumun görüşlerine [*ve mezheplerine*] katıldılar. Hüseyin'in öteki taraftarları ise, (*ilk görüşe*) [*onun imâmeti fikrine*] bağlı kalarak sonuna kadar onun imâmetini sürdürdüler.

Hüseyin'den sonra [*Hüseyin ölünce*] bunlar, üç fırkaya ayrıldılar:

[62] Birinci fırka Muhammed [*b. Ali b. Ebî Tâlib*] İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetini kabul ettiler. Bunlara göre, Hasan ve Hüseyin'den sonra, Emîru'l-Müminîn'e (as) [*Ali b. Ebî Tâlib'e*] Muhammed b. el-Hanefiyye'den daha yakın kimse kalmadı. Hüseyin'in Hasan'ın çocuklarına rağmen, Hasan'dan sonra imâmete daha layık kişi oluşu gibi, o da, halkın imâmete en layık olanıdır. İşte bu sebepten o, Hüseyin'den sonra imâmdır.

[63] İkinci fırka da şöyle demişti: Muhammed b. el-Hanefiyye (ra), imâm ve mehdîdir.[157] O, Ali b. Ebî Tâlib'in (as) vasîsi olup, Ehl-i Beyti'nden hiç kimse ona muhalefet ede-

157 el-Mehdî: Kendisine Allah tarafından yol gösterilen, yani hususi ve şahsi bir tarzda Allah'ın hidayetine nail olan manasında kullanılmıştır. Rivâyetlere göre, Mehdî, Resulullah'ın ahir zamanda gelerek yeryüzünü, zulüm ve haksızlıkla dolduğu bir anda, adalet ve doğrulukla dolduracağını müjdele-

mez, imâmetinden dışarı çıkamaz ve izni olmaksızın kılıcına sarılamaz. Nitekim Hasan b. Ali de, Muâviye ile savaşa onun (*Muhammed'in*) izni ile çıkmış ve yine onun izniyle, Muâviye ile anlaşmış ve sulh yapmıştır. Keza Hüseyin de, Yezîd [*b. Muâviye*] ile savaşa onun izni ile çıkmıştır. Eğer Hasan ile Hüseyin ondan izinsiz çıkmış olsalardı, helâk olur ve dalâlete düşerlerdi. Bu yüzden [*kabilesinden ya da başka bir kabileden her kim*] Muhammed b. el-Hanefiyye'ye muhalefet ederse, kâ firdir, müşriktir. Muhammed, Hüseyin'in şehid edilmesinden **27**
sonra, Muhtâr b. Ebî Ubeyd'i Irakeyn (Basra ve Kûfe) üzerine vali tayin etmiş ve ona Hüseyin'in kanını ve öcünü almasını, katillerini öldürmesini ve nerede olursa olsunlar onları yakalamasını buyurmuştur. Muhammed, Muhtâr'a çok akıllı oluşundan ve onlarla birlikte yaşayıp aynı yolu tuttuğundan dolayı, Keysân adını vermişti. Onlara Muhtâriyye[158] denir [*Onlar Hâlis Muhtâriyye'dir*] ve Keysâniyye diye de anılırlar.

diği Âl-i Muhammed'den çıkacak Kâim'in ismidir. O, Kostantıniyye'de Îsâ (as) ile birleşerek, Arab ve Acem'e hükmedecek, Deccâl'i öldürecek kişidir. İmâmiye Şîa'sına göre Mehdî, Muhammed b. el-Hasan el-Askerî'dir. Gizlendiğinden beri hayatta olan, gizli İmâm olarak isimlendirilen odur (Bkz. Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn*, "Mehdi" maddesi). Şiî müminin, her gün ortaya çıkıp geri dönecek diye beklediği kişidir. Bazı Şiî fırkalara göre o, imâmların sonuncusudur. Ehlü's-Sünnet'te de, ahir zamanda Allah'ın gönderip, yeryüzünü ıslah edecek birinin geleceğine inanılır. Aynı şekilde onu, İmâm Mehdî olarak isimlendirirler. Bu durum toplumların buhranlı dönemlerinde bekledikleri kurtarıcı fikrinin bir tezahürüdür. Hint, Yahudi, Hıristiyan ve İslâm kültüründe bu kurtarıcı bekleme fikri vardır. Bu fikir İslâmî değil, insanî ve kültüreldir. Goldziher, Mehdî fikrinin, Yahudi-Hıristiyan orijinli Beklenen Mesîh fikrinin bir yansıması olup, Mehdîlik fikri ile birtakım vadedilmiş Zerdüşt Saoşyant hususların karıştığını ileri sürer. Bkz. *el-Akîde ve'ş-Şerîa*, 191 vd.; Avni İlhan, *Mehdilik,* İstanbul 1993; Fığlalı, "Mehdi ve Mesih İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)" *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* (İstanbul 1986) adlı kitap içerisinde, s. 246-288; Mustafa Öz, *İmâmiyye Şîa'sında Onikinci İmâm ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995; Mehdî el-Fakîh Eymânî, *el-İmâm el-Mehdî İnde Ehli's-Sünne*, Beyrut 1982; Muhammed Hasan Sa'd, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm Münzü Akdemi'l-Usûri Hatte'l-Yevm*, Mısır 1953; es-Seyyid Sadreddin Sadr, *el-Mehdî*, Beyrut 1978. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurları*, Erzurum 1976; Ahmed Yönem, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*, Ankara 1998 (Basılmamış Y. Lisans Tezi); D. B. Macdonald, "Mehdi" maddesi, *İA.*, VII/474-479.

158 el-Muhtâriyye/el-Muhtâriyye el-Hulles (?): Allah'a bedâ'yı caiz görmesi ve Nesh ile Bedâ arasında herhangi bir fark görmemesi Muhtarın görüşleri

[*Onlara, Harbiyye*[159] *de denir. Abdullah b. Amr b. el-Harb el-Kindî'nin taraftarlarıdır. Onlar, tenâsüha inanırlar. İmâmetin Ali'den Hasan'a ondan Hüseyin'e ondan da İbnü'l-Hanefiyye'ye geçtiğini savunurlar. Bunu Allah'ın ruhunun Peygamber'e, Peygamber'in ruhunun Ali'ye, Ali'nin ruhunun Hasan'a, Hasan'ın ruhunun Hüseyin'e, Hüseyin'in ruhunun Muhammed b. el-Hanefiyye'ye, İbnü'l-Hanefiyye'nin ruhunun da oğlu Ebû Hâşim'e geçtiği, Ebû Hâşim'in ruhunun da Abdullah b. Amr b. el-Harb'e hulûl ettiği şeklinde anlarlar. O, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin girdiği yoldan dönünceye kadar imâmdır. Onların tamamı, tenâsühe inanırlar. Her biri onyedi rekat olan günde onbeş vakit namazın olduğunu savunurlar. Fakat bunların hiçbiri namaz kılmaz.*]

[64] [*Keysâniyye'den bir topluluk, Ali'nin bulutlarda olduğunu ileri sürdü ve Allah'ın "Onlar, yalnız buluttan gölgeler içinde*

arasındadır. Hükümlerde neshin caiz olduğu gibi, haberlerde de bedanın caiz olacağını iddia etmiştir. Onun yalan ve uydurmalarından birisi de, yanında ipekle örttüğü eski bir kürsü için onun Emîrü'l-Müminîn Ali'ye ait olup, kendisi için, İsraîloğullarının huzur dolu sandukası konumunda olduğunu söylemesidir. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 25 (Ashâbu Muhtâr); Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 297; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 18-19 (Keysâniyye); el-Keşşî, *er-Ricâl*, 340-343; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, 124; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 16-22; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31-39; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 30 (Keysaniyye); Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 40 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/171-173; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 94-95; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 183 vd.; er-Razî, *İtikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, 94; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/457-58; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 394-98.

159 el-Harbiye: Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî'nin taraftarlarıdır. Onlar, Beyâniyye mezhebi gibi, Tanrı'nın ruhunun nebîler ve imâmlara geçtiğini iddia ediyorlardı. Abdullah, taraftarlarına gece ve gündüz her bir namazın on beş rekat olduğu on dokuz vakit namaz farz kılmıştır. Sufriyye'den bir mütekellim onunla münazara edip, ona dinin delilerini izah edince, Müslüman olup dinini düzeltti. Daha önce savunduklarının hepsinden teberrî etti ve bunu taraftarlarına bildirip tövbe etti. Bunun üzerine bütün taraftarları ondan uzaklaşarak, lanet ettiler ve toptan Abdullah b. Muâviye'nin imâmeti görüşünü kabul ettiler. Abdullah b. Harb ise, ölünceye kadar Sufriyye mezhebinin mensubu olarak kaldı. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 30-37; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 6; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 32, 176, 186; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 33; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/37; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 160 (Hızbiyye); Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 151-152.

Allah'ın ve meleklerin gelmesini ve işin bitirilmesini bekliyorlar değil mi? ..."[160] *ayetinde Ali'nin kastedildiği şeklinde bir yorumu savundular. Onlar, bu konuda,bir süre Harbiyye Beyâniyye ile aynı görüşü benimsediler. Sonra onlarla anlaşmazlığa düştüler ve Yüce Allah hakkındaki önceki görüşlerinden vazgeçtiler. Fakat Peygamber, Ali, Hasan, Hüseyin, İbnü'l-Hanefiyye ve Ebû Hâşim'de ruhların tenâsühü görüşlerine bağlı kaldılar.*]

(*Muhammed b. el-Hanefiyye, Medine'de hicretin 81. yılı Muharrem'inde öldüğünde 65 yaşında idi ve bu hayatın 24 yılını babasının sağlığında sürmüş; babasından sonra da 41 yıl yaşamıştır. Annesi, Havle bint Ca'fer b. Kays b. Mesleme b. Ubeyd b. Yerbu' b. Sa'lebe b. ed-Dûl b. Hanîfe b. Teym b. Ali b. Bekr b. Vâil'dir. Muhammed, bu aileye nisbet ediliyordu. Taraftarları üç fırkaya bölündüler:*)

[65] Birinci fırka şöyle demiştir: Muhammed b. el-Hanefiyye, mehdîdir. Ali (as) ona Mehdî adını vermiştir. (*O, ölmedi ve ölmez. Bu caiz değildir.*) [*İbnü'l-Hanefiyye zamanında bir mehdî, ondan sonra bir mehdî olmak üzere iki ayrı mehdînin olması caiz değildir. Çünkü Mehdî tektir ve o da İbnü'l-Hanefiyye'dir.*] Ancak o, gizlenmiştir ve nerede olduğu bilinemez. Fakat o yakında dönecek ve yeryüzüne hakim olacaktır. Onun kayboluşundan (*gaybet*) dönüşüne (*rec'at*) kadar, imâm yoktur. (*Bunlar, İbn Kerb'in taraftarları olup Kerbiyye*[161] *olarak adlandırılırlar.*) [*Bunlar, Ebû Kerb'in ashabı olan el-Kerbiyye'dir.*]

160 2. Bakara 210.

161 el-Kerbiyye: Keysâniyye'den Ebî Kerb ed-Darîr'in taraftarlarıdır. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hayatta olup ölmediğini; Radvâ dağında yaşadığını ileri sürmüşlerdir. Seyyid el-Himyerî gibi daha pek çok şair bu görüşü benimsemiştir. Bkz. Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 297; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 19; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124-128 (Kernebiyye); el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31-32; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 31; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Fdyân*, 33; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 157-58, 251; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 93-94; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/352; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 366; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 35-6.

[*Onların birtakımı şu iddiada bulunmuşlardır: Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bedeninde babasının ruhu vardır. O, sağdır, ölmemiştir. Razvâ*[162] *dağında kaybolan, babası değil Abdullah b. Muhammed'dir. Bir gün, yeryüzüne hâkim olacaktır. O, gizlenmiştir; Abdülmelîk b. Mervân'a meyletmesine karşı ceza olarak iki aslan ve iki panter*[163] *arasına konulmuştur.*]

[66] [*Onların birtakımı da şu iddiada bulunmuşlardır: İmâmlar dört koldur* (*esbât*). *Onlar, esbatla, İmâmları kastediyorlardı. İmâmlar, halkı bolluk içerisinde yaşatırlar, düşmanı öldürürler, hücceti ortaya çıkarırlar ve sapıklıkları ortadan kaldırırlar. Onlara tabi olanlar kurtulur, onlardan yüz çevirenler ise helak olur. Kurtuluş yeri, onların yanıdır. Onlar, Nûh'un gemisi gibidirler. Ona binen doğru yolu bulur ve kurtulur. Ona binmeyenler ise, boğulur ve helak olur. Bu kimseler, Ali'nin takiyyeye gerek kalmadığı vakit yaptığı ilk konuşmasında şöyle dediğini iddia ettiler: "Benim çocuklarım ve nesebim, küçükken insanların en yumuşağı, büyükken de onların en bilgilisidir. Dikkat edin! Ehl-i Beyt olarak Allah'ın ilmini öğrendik, Onun sözünü dinledik. Eğer siz bizim yolumuza tabi olursanız bizim basîretlerimiz sayesinde hidâyete erersiniz. Eğer bizden yüz çevirirseniz bizim gücümüzle Allah sizi helak eder. Gerçeğin sancağı bizimle birliktedir. Ona tabi olanlar kurtulurlar, tabi olmayanlar ise helak olurlar. Dikkat edin! Her müminin kaybettiğine ancak bizim sayemizde erişirsiniz ve Allah, boyunlarınızdan kin bağını bizim sayemizde çözer. Ancak bizim sayemizde açılır, bizim sayemizde kapanırsınız* (*lanetlenirsiniz*). *Çünkü bizden yüz çevirenin, kesinlikle sadece kendisi zararlı çıkar.*]

[67] [*İbnü'l-Harb'in taraftarları da, Esbât'ın* (*torun/şan ve şeref sahibi budun*) *dört olduğu ve bunların da imâmlar olduğu*

162 Razvâ: Medine'de bir dağın ismidir. Yenbâ'dan yürüyerek bir günlük, Medine'ye ise, yedi konak mesafededir. Yenbâ' ile Havrâ arasında vadi ve yamaçların bulunduğu Munîf Dağı vardır. Yamaçlarında bol su ve ağaç bulunur. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/260; A. Grohmann, "Razva" maddesi, *İA.*, IX/648.

163 Esedeyn-Nemireyn: İki Aslan ve iki Panter: Bu iki hayvan, mehdilik fikrinde sembolik olarak kullanılmaktadır. Bkz. Friedlaender, agm., XXIX (1908), 35-39; İncil, *Kitâbı-Mukaddes*, İşaya Kitabı, Bab: 11.

fikrini benimsediler. Onlar, sözünden dönmemek, hata ve yanlış yapmamak konusunda güvenilir kimselerdir. Torunlardan birisi, iman ve doğruluk torunudur. O da, Ali'dir. Bir torun ise, nur ve Cennet'te bir pınardır (tesnîm). *O da Hasan'dır. Bir torun ise, hüccet ve musîbet torunudur. O da Hüseyin'dir. Bir diğer torun da, hikmetlere vakıf olacak, bulutlara binecek, rüzgarı estirecek, selleri coşturacak, Rum'un kapısını kapatacak, yönetimin yanlışların düzeltecek, yedi kat yere ulaşacak, Hakk'a yakın ve zulme uzak duracak bir kişidir. O da, beklenen Mehdî ve gerçek imâm Muhammed b. Ali b. el-Hanefiyye'dir. Muhammed hayatta iken bu tür özellikleri onda göremeyince ve herkesin gözü önünde ölünce, onlar onun ölmediğini, sadece arayanların kendisini bulamaması için yerine kendisine benzeyen birini koyduğunu söylediler. Nitekim Nebî'de* (sav), *Ali'yi* (as) *kendi yerine bırakmıştı ve o gece onu yatağına yatırıp hicrete etmişti. Allah, Razvâ dağında iki aslan ve iki panterin arasında onu gizledi. Melekler onunla beraberdir ve iki panter onu korumaktadır. Bu sebeple Şâir Kuseyyir b. Abdirrahmân,*[164] *geriye dönüşü uzadığı için onunla ilgili bir şiir yazdı. Kuseyyir, bu dönemde onun imâmetine inananlardandı. Bu, onların imâm hakkında ayrılığa düşmelerinden önce idi. Bu şiir, onun esbâtla* (torunlarla) *ilgili yazdığı en meşhur şiiridir.*

Doğrusu imâmlar Kureyştendir; Hakkın dostları/nesli birbirine eşit dörttür.

Ali ve onun üç oğlu; onlar torunlardır; onlardan gizli bir şey yoktur.

164 Ebû Sahr Kuseyyir b. Abdurrahmân b. el-Esved b. Âmir el-Huzâî (105/723): Kuseyyir Azze olarak bilinir. Medine'nin meşhur aşk şairidir. Yaşamının büyük bir kısmı Mısır'da geçmiştir. Abdülmelîk b. Mervân'a gelerek onu ve Mervânoğullarını öven şiirler yazmıştır. Tarihçilerden bir kısmı onu Gulât-ı Şîa'dan sayarak tenâsüh inancını ona nispet etmiştir. Kaynaklarda onun İbnü'l-Hanefiyye'yi öven pek çok beyiti rivayet edilmiştir. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, VIII/26; Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş, 42-43;* el-Mes'ûdî, *Murûc*, III/87-88; İbn Hallikân, *Vefâyât*, III/265-70, İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II/147, 148, I/184, 185, IV/92; eş-*Şi'r ve'ş-Şuarâ'*, 121-24; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/219.

Torunlardan biri iman ve doğruluk torunudur, bir torunu da Kerbelâ'da kaybetmiştir.

Bir torunu ise, önünde sancakla süvarilere komutanlık edene kadar ölümü tadmayacaktır;

O, gizlenmiştir; bir süre halkın arasında görülmez. Razvâ dağındadır, yanında da bal ile su vardır.[165]]

[*Yine onun hakkında şöyle demiştir:*

Ey Mehdî, Ey Mühtedî oğlu! Sen ölmedin, sen razı olunan ve beklenen kimsesin.

Sen Peygamberlerden sonra insanların en hayırlısının oğlusun; sen hak imâmsın, biz asla şüphe etmiyoruz.

Ey Ali'nin oğlu! Sen, Ali gibilerle beraber yürü, bizimle beraber yürü, biz geri durmayız ve bükülmeyiz.

Bela ve musîbetleri (Kerb ve Belâ) yeninceye kadar. Sonra yüce Allah'a komşu ol.

Ey vasînin oğlu! Bize fikir ver ve bize nasihat et, bize dinimizle ilgili istediğimiz her şeyi açıkla.]

[*Tufeyl b. Âmir b. Vâsile el-Kinânî*[166] *de onlardandı. O da, onunla ilgili şöyle söyler:*

Ey kardeşlerim, ey taraftarlarım! Uzaklaşmayınız, çünkü doğruya ulaşmanız için sizin önderinizim.

Şeref sahibi olmanız ve mutlu olmanız için. Siz hidâyet olunursunuz diye onlar Mehdî'yi kabul etmediler.

Cömert Muhammed, Ey Muhammed! Efendi kılınmış imâm sensin;

165 el-Mes'ûdî, *Murûc*, III/87-88.

166 et-Tufeyl b. Âmir: Ebû't-Tufeyl Âmir b.Vâsile b Abdullah b. Amr el-Leysî el-Kinânî (3/624-100/718): Aslen İranlıdır. Uhud savaşı günü doğmuştur. Nebî'den (sav) dokuz hadis rivayet etmiştir. Bazı savaşlarında Ali b. Ebî Tâlib'in sancağını taşımıştır. Hüseyinin kanını talep etmek için, Muhtâr'la birlikte Ümeyyeoğullarına karşı ayaklanmıştır. Daha sonra İbnü'l-Eş'as isyanına katılmıştır. Ömer b. Abdülazîz döneminde Mekke'de vefat etmiştir. Sahabe'den en son ölenlerden birisidir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, II/1054; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, XIII/166-170; İbn Sa'd, *Tabakât*, V/457; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/113 (676 Künye); ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/227.

Ebedî azabı hakeden İbnü'z-Zübeyr es-Sâmirî bizim kendisine yöneldiğimiz biri değil...[167]]

[*Onlar, esbâtın*[168] (*şan ve şeref sahibi budun*) *dört olduğu şeklindeki iddialarını şu şekilde delilendirdiler: Şeref, şöhret, izzet ve nübüvvet, Yakûp b. İshâk'ın* (*as*) *dört çocuğundadır. Geriye kalanlar da, onlar sebebiyle esbat olmuşlardır. Onlar, nebîler ve krallardır. Diğerleri, sadece onlardan dolayı şeref sahibidirler. Bu dört kişi, Levi,*[169] *Yahûda,*[170] *Yûsuf* [171] *ve Bin-*

167 Bu şiir Bağdâdî tarafından şu şekilde verilmiştir:
Ey kardeşlerim, ey taraftarlarım! Uzaklaşmayınız ve el-Mehdî'ye yardım ediniz ki hidayet olunasınız;
Cömert Muhammed, Ey Muhammed! Temiz ve doğru imâm sensin;
Dinsiz olan İbnü'z-Zübeyr es-Sâmirî, bizim kendisine yöneldiğimiz biri değil... (Bkz. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 40).

168 Esbât: "Sıbt"ın çoğulu olup, Ya'kûb'un soyunu ifade eder. Budun yerine, Araplarda kabîle, İsrâiloğullarında "Esbât" kullanılır. Bkz. İbn Manẓûr, *Lîsânu'l-Arab*, V/310. Yüce Allah, onu bazı ayetlerde bu anlamda kullanmıştır: "*Onları on iki topluluğa* (*esbât*) *ayırdık.*" ve "*...İbrâhîm'e, İsmâîl'e İshâk'a Ya'kûb'a ve soyuna* (*el-Esbât*) *indirilene...*" (2. Bakara 136).

169 Levî: Ya'kûb b. İshâk'ın üçüncü oğlunun adıdır. Mûsâ (as), Levî'nin soyundandı. Bkz. Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, I/14; *Kitâbı Mukaddes*, İstanbul 1988; Çıkış II. Bab, 1-2; Haks, *Kâmûsu'l-Kitâbi'l-Mukaddes*, Beyrut 1928; Meşkûr, 171 (Ta'likât).

170 Yahuda: Ya'kûb b. İshâk'ın dördüncü oğlunun adı, Yuda veya Yahuda'dır. Dolayısıyla onun adına izafeten İsrailoğullarına Yahudi denilmiştir. Filistin'in güney bölgesinde kurulan Yuda veya Yahuda krallığı da, ayrıca bu adın kaynağı olarak ileri sürülmektedir. Zira Ürdün'ün batısı Samariye'nin güneyindeki bölge, Yuda veya Yahuda adına nisbet ediliyordu. Esaretten sonra umumi olarak halk İsrailliler diye adlandırılırken şahıslar birbirine Yahudi diyorlardı. Böylece onların torunları da günümüze kadar bu isimle anıldılar. Diğer kardeşlerini kardeşi Yûsuf'un satılmasına teşvik eden odur. Bkz. Günay, Tümer-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1998, 110; T. T., "Yahudiler" maddesi, *İA.*, XIII/339-42; Haks, *Kâmusu'l-Kitâbi'l-Mukaddes.*

171 Yûsuf b. Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm: Yûsuf, Kur'ân'da ismi geçen Peygamberlerden birisidir. Annesi "Râhîl" ölünce, babası Ya'kûb'un himayesinde büyüdü. Bu sebeple Ya'kûb ona ve kardeşi Bünyâmîn'e aşırı şefkat göstermekteydi. Bu durumu çekemeyen diğer kardeşleri onu bir kuyuya atmışlar, yoldan geçmekte olan bir kervan onu kurtarak Mısır'a götürmüştür. Mısır'a vardırdıktan sonra, Allah tarafından peygamber olarak gönderildi. Kur'ân'da Yûsuf Sûresi'nde onun çocukluğunda, gençliğinde ve Peygamberlik döneminde yaşadıkları konusunda önemli bilgiler verilmektedir. Bkz. 12. Yûsuf 1-111; 6. En'âm 84; 40. Gâfir 34; Muhammed İsmâîl İbrâhîm, *Kâmusu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, Kahire trz., 326.

yâmîn'dir. Yakûb'un diğer çocukları, kardeşlerinin şerefinden dolayı esbât olmuşlardır. Tıpkı bir adamın, kardeşi, oğlu, efendisi, amcasının oğlunun şerefiyle hürmet görmeye başlaması gibi. Çünkü Yahûda'nın soyundan olanlar, Dâvûd, Süleymân -peygamberlikle birlikte krallığı şahsında toplayan bir kimseninkine benzemeyen bir krallık onlardadır-, Mesîh'in annesi İmrân kızı Meryem[172] *ve Câlût'tur.*[173] *O peygamber ve nebîlerden sonra gelen bir kral-. Levi'nin soyundan olanlar, Mûsâ, Hârûn, Üzeyr*[174] *ve Hizkiyel,*[175] *İlyâs,*[176] *Elyasa,*[177] *Yeremya*[178] *ve*

172 Meryem bnt. İmrân: İmrân'ın kızı Îsâ Peygamber'in annesidir. Babasının vefatından sonra teyzesinin kocası Zekeriyya onu himayesine aldı. Kur'ân-ı Kerîm'de onun ailesi, hayatı ve çocuk sahibi olması ile ilgili bazı bilgiler veren Meryem adıyla bir sure bulunmaktadır. Bkz. 19. Meryem 16-35; İbrâhîm, *Kâmûsu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, 495.

173 Ra'su'l-Câlût: Bu kelimenin aslı "Rêş Gâlutâ" idi, ancak Arapçaya "Ra'su'l-Câlût" olarak geçti. Sasaniler döneminde ve onlardan önce Irak'ta yaşayan Yahudi topluluğunun liderinin lakabıydı. Bkz. Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân,* 23; Meşkûr, 172; B. Carra de Vaux, "Câlût" maddesi, *İA.*, III/15; Kur'ân-ı Kerîm'de Câlût'la ilgili bkz. 2. Bakara 246-151.

174 Uzeyr: Ehl-i Kitâb onu Uzra olarak isimlendirir. Yahudi din bilginlerinden birisidir. Bazı Yahudiler, onun Allah'ın oğlu olduğuna inanırlar. Bkz. 9. Tevbe 30; İbrâhîm, *Kâmûsu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, 340; Meşkûr, 173 (Ta'likât).

175 Hezekiyel/Hizkil: Hezekiyel ya da Hizkil Allah'ın kuvveti anlamında olup İsrailoğullarının peygamberlerindendir. Kitab-ı Mukaddes'te Hezekiyel adıyla bir kitap bulunmaktadır. Yaşı çok ilerlemiş olduğu hâlde Allah'tan zürriyet isteyen ve duası kabul edilen bir ananın oğludur ve Ka'bî'nin halefi olmuştur. Buhtunnasr, onu M.Ö. 598 yılında Yahudi Kral Yahuyakin ile beraber esir alıp Habur nehri kıyısında ikamete mecbur kılmıştır. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* I/535-541; *Kitabı Mukaddes*, II. Krallar Kitabı, 24. ve 25. Bab; Hax, *Kâmûsu Kitâbı Mukaddes;* Meşkûr, 173 (Ta'likât); J. Eisenberg, "Hizkil" maddesi, *İA.*, V/I/548-549.

176 İlyâs: İlyâs İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden birisidir. Hârûn 'un neslindendir. İlyâs, Tevrat'ta "İlya" şeklindedir. Bkz. *Kitabı Mukaddes*, I. Krallar, 17. ve 20. Bab Kavmi "ba'l" adında bir puta taptıkları ve Şam bölgesinde bulunan Baalbek'te yaşadıkları rivayet edilir. İlyâs onları Allah'a kulluk etmeye davet etmiş; fakat onlar onu yalanlayarak karşı gelmişlerdir. Bunun üzerine Allah onlara acı bir azab vermiştir. Bkz. 6. En'âm 85; 37. Saffât 123, 130; İbrâhîm, *Kâmûsu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, 45.

177 Elyesa': İsrailoğulları peygamberlerinden olup Hz. İbrâhîm Peygamber'in neslindendir. Onun, Hz. İbrâhîm'in Suhufu ve Tevrat ile hükmeden Peygamberlerden olduğu söylenmektedir. Onun, İlyâs tarafından kendinden sonra İsrailoğullarına halef olarak tayin ettiği Uhtûbe'nin oğlu olduğu da söylenir. Bkz. 6. En'âm 86; 38. Sa'd 48; İbrâhîm, *Kâmusu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, 426.

178 Yeremya: Yeremya (Eremya) b. Hılkiya İsrailoğulları Peygamberlerindendir. Buhtunnasr Kudüs'ü tahrip edip halkını esir alırken, onu orada bulu-

Hızır'dır.[179] *İşte onlar Hârûn'un kabilesindendir. Onların neslinden krallar ve peygamberler çıkmıştır. Belkıs'ın*[180] *tahtının sahibi Âsâf b. Burhiya*[181] *onlardan birisidir. Yûşâ b. Nûn ise, Yûsuf'un soyundandır. Allah'ın Kitâb'ında zikrettiği Tâlût*[182] *ise, Binyâmîn'in soyundandır.* [*Onlar dediler ki, Hâşimoğulları esbâttır* (*şan ve şeref sahibi budunlardır*). *İmâmet, hilâfet ve krallık onlardan dört kişidedir. Bu sebeple yüce Allah şöyle buyurmuştur:" Tîn'e* (*incir*) *ve Zeytûn'a andolsun, Sînâ Dağı'na andolsun ve bu güvenli şehre andolsun ki..."*[183] *Bu ifade, sembol, kinâye, darb-ı mesel ve vahiy olmaktadır. İncir, Ali'dir; Zeytin, Hasandır; Sîna Dağı, Hüseyin'dir ve güvenli şehir de Muhammed b. Hanefiyye'dir. Allah, onlara yemin etmiştir. Çünkü onlar imâmlardır, ulu kişilerdir, İslâm'ın dayanakları ve direkleridirler. Onların yurtlarında zulüm görecekleri ve haklarının çiğneneceği biliniyordu. Allah, onları üstün kıldığını göstermek ve şereflerini artırmak, onları unutturmamak için onlara yemin etmiştir. Çünkü onlar, Takiyye yurdunda* (*fikirlerini gizle-*

nan hapishaneden alır ve Bâbil'e getirip bu şehirde iskana tabi tutar. "Yeremya" (Kitabı Mukaddes, 724-780) ile "Yeremya'nın Mersiyeleri" (*Kitabı Mukaddes*, 781-787) ona nisbet edilir. Bkz. Hax, *Kâmûsu Kitâbı Mukaddes.*

179 el-Hızır: Onun Balyâ b. Malkân b. Âbir b. Şâlih b. Erfahşez b. Sâm b. Nûh olduğu söylenir. Lakabı Hızır'dır. Ona bu lakab beyaz bir post üzerine oturduğu ve altındaki bu post titrediğinde rengi yeşile büründüğü için, ya da namaz kıldığı yerin etrafının yeşil olmasından dolayı bu lakabın verildiğini söyleyenler de vardır. Allah Mûsâ ile ilgili mütaaddit kıssalar zikreder. Mûsâ'nın salih bir kul (Hızır) ile beraber olduğu kıssa bu kıssalardandır. Kıssanın tamamı için bkz. es-Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ'*, 131-137; Pertev Naili Boratav, "Hızır" maddesi, *İA.*, V/1/457-471.

180 Belkıs: Müslümanların Sebe' veya Yemen Melîkesine verdikleri isimdir. İktidarının 25. yılında Süleymân'a gelip boyun eğmiştir. Bkz. 27 Neml 15-44; Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiya*, 183-4; Ebü'l-Fidâ', *Târîh*, 25; Meşkûr, 174 (Ta'likât); B. Carrade de Vaux, "Belkıs" maddesi, *İA.*, II/492-93.

181 Âsaf b. Burhiya: Rivâyete göre, Süleymân b. Dâvûd'un veziri olan Âsâf, Mûsâ'ya nazil olan Tevrat ve dinî ilimlerde kendi döneminin en bilgini idi. Bkz. İshâk b. İbrâhîm b. Mansûr b. Halef en-Nisâbûrî, *Kısasu'l-Enbiya*, Tahran 1340, 282.

182 Tâlût: Filistinliler ile İsrailoğullarının melîki Tâlût arasında savaş çıkınca, Filistinli askerlerin başında Câlût adında yiğitliği ve kuvvetiyle meşhur bir savaşcı vardı. Bu savaşta Dâvût'un Câlût'u öldürdüğü ve İsrailoğulları savaşı kazanıp yurtlarını geri aldıkları rivayet edilir. Bkz. 2. Bakara 249, 250, 251; İbrâhîm, *Kâmûsu'l-Elfâz vel-A'lâm el-Kur'âniyye*, 103, 313.

183 95. Tin Suresi 1-3.

meleri gereken bir yerde) idiler. Hâlbuki saygıya en layık kişi olduğu hâlde Nebî (sav) için böyle bir yemin yapmadı. Çünkü Peygamber'in sözü, yüceltilecek idi ve o Alâniyet Yurdu'nda (fikirlerin açıkça iletilmesinin gerektiği bir yerde/dönemde) idi. İmâmların ise, desteğe ve yardıma ihtiyaçları vardı. Yüce Allah, yenilen inciri, sıkılan zeytini böyle şerefli ve kıymetli mevkiye koyacak değildir. Çünkü zeytin ve incir iyiliği anlamaz ki böyle bir şeref onlara bahşedilsin. Ayrıca bu ikisi, akıllarda sema ve arş gibi bir yücelikleri de yoktur ki böyle bir yemin onlar için caiz olsun. Bu, olsa olsa Ali ve çocukları olabilir. Güvenli şehir (Beledu'l-Emîn) ise, Muhammed b. el-Hanefiyye'dir. Çünkü o, vasîlikte onların en sonuncusudur, yani dört kişinin dördüncüsüdür. Çünkü o emîn şehirden çıkacak ve Bedr'e katılanlar sayısınca bir taraftarla onu ele geçirecek, zalimleri öldürecek, beraberinde siyah sancaklar ve siyah giymiş askerlerle birlikte Şam'ı yıkacaktır. Mağaradan çıkınca önünde arslan, arkasında iki panter olacaktır. Mağaradayken kendisini gözetleyen melekler sağında, taraftarları ve Bedir'de yardıma gelen melekler solunda olacaktır. Sonra semaya çıkacak, göklere yükselecek, güneşin şuasının hemen önünde kılıç çekecek ve Yüce Allah'ın "Güneş dürüldüğünde..."[184] ayetinde buyurduğu gibi, onun ışığını söndürerek onu dürecek... Onun kılıcı yıldırım parçasıdır. Yeryüzünde ondan başka yıldırım parçası bir kılıç yoktur. Bu insanlar arasında darb-ı mesel olmuştur. Mûsâ'nın asâ'sına verildiği gibi onun kılıcına da bu marifet verildi. O, güneşin önünde kılıcını şiddetli bir şekilde salladığında, İblîs hariç yerdeki ve gökteki herkes onu görür. Sonra yeryüzüne iner ve

184 81. Tekvir 1.

185 Zû'l-Karneyn: Onun Makedonyalı İskender mi, Yemen veya Çin kralı mı olduğu konusunda bilginler görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Denilir ki, o, Allah'ın kendisine büyük bir mülk, hikmet ve faydalı ilim vermiş olduğu salih bir kuldu. Hâlbuki Kur'ân'ın nispet ettiği Tevhîd, iman, salih sıfatları İskender'de yoktu. Bunun içindir ki, merhûm Ebü'l-Kelâm Âzâd, Zû'l-Karneyn'in kimliği hususunda yazmış olduğu makalesinde onun İran İmparatorluğunun kurucusu Farslı Büyük Kûraş I olduğu kanaatindedir. Bkz. *Mecelletü'l-Aha*, sene: 2, sayı: 30, Tahran; Meşkûr, 174 (Ta'likât); Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi I*, Ankara 1948, 129; Ahmet Suphi Furat, "Zülkarneyn" maddesi, *İA.*, XIII/650-52.

onu ele geçirir. Nitekim Süleymân b. Dâvûd ve Zû'l-Karneyn[185] *de adaletleriyle yeryüzünün kralı olmuşlardı. Bu dönemde insanlar, öyle zenginleşti ki, onlar alış verişi ve mal stokçuluğunu terk ettiler. Onun ortaya çıkısının alametleri, bol yağmur yağması, fırtınaların kopmasıdır. Bunun öncesinde yılan ve serçe kuşunun bir tek delikte ve bir tek yuvada görülmesidir. Yeryüzünü ele geçirdiğinde, Şam şehrinde taş üstünde taş bırakmayacak, sonra yerin derinliklerine inecek. Sonunda siyah suya (petrole) ve mavi havaya (doğal gaz) ulaşınca, bir münadi insanlar ve cinlerin duyacağı bir şekilde şöyle bağırır: Şifa aradın ve Şifa buldun. Bunun üzerine durur ve güvenli şehre geri döner. Artık yeryüzü bereketlenmiş, zalim kendi kendine insafa gelmiş ve mazluma hakkını tam olarak almıştır. Onlar, onun mağarada sadece 60 yıl kalacağını iddia ediyorlardı. 60 yıl geçince ve onula ilgili bir şey göremeyince, korkuları onları önceki iddialarından daha saçma bir te'vîl yapmaya sürükledi ve şâirlerinden birisi, bu konuda şöyle dedi:*[186]

İnsanlar, seninle ilgili görüşlerimizden dolayı bize kötü sözler söylediler, bizi yalanladılar ve bize düşman ve hasım kesildiler.

Dediler ki, -zaten onların sözleri çoktur- İnsanların sesi ve sadası kesilerek zamana yenik düşmüşken, ölmüş ve ölü olarak kalan bir kimseyi mi bekliyorsunuz? Onlardan dolayı takatsiz düştük, ancak, Ey İbn Havle, asla senin ipini bırakmadık ve ona sımsıkı sarılmaya devam ettik.

Onlara cevabımız şöyle oldu: Mahlukatı yaratana yemin olsun ki, Siz cahil kaldınız ve hüsrana uğradınız.

O, melekler onunla konuşmak için, Razvâ vadilerinde bulunan bu kişiye gidip geliyorlardı.

Razvâ vadilerinde oturmakta olana selam ver ve ona makamında selamımızı sun.

186 Bu kasîdenin parça parça geçtiği kaynaklar için bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, VIII, 30-31; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Mısır trz., II, 144; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh, V, 128*; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Beyrut 1995, V/423; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâssi'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-Eimme*, Necef 1369, 303; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Tahran 1301, IX/166-172, 173, 617.

De ki: Ey İbnü'l-Vasî, Canım sana feda olsun! Uzun süredir sen bu dağda oturuyorsun]

Aramızda seni veli edinen, halîfe ve imâm tanıyan ve sen aralarında yetmiş yıl yaşarken yeryüzündekilere senin yüzünden düşman kesilen bir topluluğa hiç zarar gelir mi?

Razvâ'nın eteklerinde sürekli birbir ardına gelen adil imâmlar oldu.

İbn Havle, ne ölümü tattı ne de kemikleri toprak oldu.

Onun ölümü tatmadığına dair doğru sözü vardır ve kendisiyle konuşan saygıdeğer arkadaşları vardır.[187]

[*Sizin ulaştığınız gibi, Allah onun sayesinde bizi de doğru yola ulaştırsın. Hidayeti, sadece onun yolunda, yani onun tam sevgisinde ararız.*

Sancaklarını, Şam'da siyah görürsün ve toztoprak sanırsın. O, toplulukların orada yaptıkları binaları yıkacak ve sahiplerini acı bir şekilde cezalandıracaktır.

Bu yaptıklarına bir ceza olarak. Sen onların zorbalarını yok edecek ve intikamını alacaksın.]

[68] Hamza b. Umâre el-Berberî,[188] bunlardandı ve Medineli idi. Ancak bunlardan ayrıldı ve kendisinin nebî, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin de tanrı olduğunu (*Oysa Yüce ve ulvî Al-*
28 *lah, bu yakıştırmadan münezzehtir.*), Hamza'nın ise, imâm [*ve*

187 Şiirin bu kısmı en-Nevbahtî'de 29-30. sayfalarda geçmektedir. Ayrıca bkz. el-Mes'ûdî, *Murûc,* III/88.

188 Hamza b. Umâre el-Berberî: Berber, el-Mağrib'de bulunan Berka'dan Mağribe kadar olan bölgede yaşayan büyük kabilelere şamil bir isimdir. Yine Hamza b. Umâre el-Berberî el-Yezîdî olarak da rivâyet edilir. Şiî kaynaklar onu İmâm Sâdık'ın lanet okuduğu yedi kişiden birisi olarak sunar. Sa'd b. Abdullah'tan rivâyette bulunan el-Keşşî, (Bkz. *Ricâl,* 593) "Hamza b. Umâre el-Berberî'nin Ebû Cafer Muhammed b. Ali her gece bana gelir" iddiasında bulunduğunu, ondan başkasının böyle bir iddiada bulunmadığını söyler. Ravî onun Ebû Cafer'i görüp konuştuğu iddiasını Ebû Cafer'e sorduğunu söyler. Ebû Cafer "Allah ona lanet etsin yalan söylüyor. Çünkü şeytan nebî ve nebî'nin vasîsi suretine girmez" buyurdu, der. Ayrıca bkz. et-Tefrişî, *Ricâl,* 120; el-Mâmakânî, *Ricâl,* I/376; el-Behbehânî, *Menhecu'l-Makâl,* 162; Ebû Ali el-Kerbelâî el-Hâirî, *Müntehâ'l-Makâl,* 122; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/282.

nebî] olduğunu iddia etmiştir. Ona, gökyüzünden yedi hikmet (sebep) inmektedir ve o, bu sebeplerle yeryüzünü fethedip ona hâkim olacaktır. Böylece ona Medineli [*insanlar*] ve Kûfeli bir kısım halk uydu. Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin (as) ise, ona lanet etmiş, ondan uzaklaşmış ve onu yalanlamıştır. Aynı zamanda Şîa da ondan uzaklaşmıştır. Kendisine biri Nehd kabîlesinden Saîd[189] [*Kabîd*], diğeri de Beyân [*b. Sem'ân*][190] adlı iki kişi uymuştur.

189 Sâid el-Hindî: Hint kabilesine mensuptur. Bu kabile Yemenli bir kabiledir. Keşşî'nin (Bkz. *Ricâl,* 577) Sa'd b. Abdullah el-Kummî'ye dayanarak verdiği bilgiye göre, Sâdık, "*Şeytanların kime ineceğini size bildireyim mi, Onlar, günaha, iftiraya düşkün olan herkesin üstüne inerler.*" (26. Şuârâ 221-222) ayetlerinde kastedilen yedi Şeytandan birisinin Sâid olduğunu söylemiş ve bu yüzden ona lanet okumuştur. Bir rivayetinde de Sadık, onu kendisine yalan isnat edenler arasında saymıştır. Bkz. el-Keşşî, *Ricâl,* 577; et-Tefrişî, *Ricâl,* 171; el-Mâmakânî, *Ricâl,* II/95; el-Behbehânî, *Menhecu'l-Makâl,* 181.

190 Beyân b. Sem'ân et-Temîmî en-Nehdî el-Yemenî: Hicri ikinci yüzyılın başlarında Irak'ta ortaya çıktı. Önce İlah'ın bir parçasının Ali'ye, sonra Muhammed b. el-Hanefiyye'ye, sonra da oğlu Ebû Hâşim'e ondan sonra da kendisine hulûl ettiğini iddia etmiştir. Ona göre Ma'bûd'u âzaları insan azaları şeklinde olan nurdan bir insandır, yüzü hariç her şey yok olacaktır. "*Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak sadece Rabbin kalacaktır.*" (55. Rahmân, 26) ayeti de kendisine işaret etmektedir. Yine o, İsm-i A'zam'ı bildiğini, onunla askerleri hezimete uğrattığını, onunla Zühre (venüs) yıldızını çağırdığını onun da bu çağrıya cevap verdiğini iddia ediyordu. Bu iddialarından dolayı Hâlid b. Abdillah el-Kasrî tarafından 119/773 yılında yakılarak öldürülmüştür. Krş. et-Taberî, *Târîh,* II/1619-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/207-09; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 5-6, 23; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 32; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 156-157; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/176-7. Onun ismine nisbetle taraftarlarına Beyâniyye denilmiştir. Onlardan bazıları onun Muhammed'in getirdiği şerîatın bazısını nesheden bir Nebî olduğunu, bazıları da onun ilah olduğunu iddia ettiler. Ayrıca onlar Ali'ye İlahî bir cüzün hulûl ettiğini ve onunla birleştiğini bu nedenle gaybı bildiğini, melâhim ve fitnelerden haber verdiğini, onun (ilahî cüz) ile Hayber (kalesinin) kapısını söktüğünü savunular. Ali konusunda mitolojik motifler uydurmuşlardır. Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180-181; er-Resğenî, *Muhtasar Kitâbi'l-Fark beyne'l-Fırak,* 145; el-Makrizî, *el-Hıtat,* II/349-352; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/176-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/207-09; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr,* II/148; es-Sem'ânî, *el-Ensâb,* I/427; İbn Teymiye, *Minhâcu's-Sünne,* I, 238; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsiratu'l-Avâm,* 169-70; el-Mâmakânî, *Ricâl*, I/183; et-Taberî, *Târîh,* II/1619-1620; A. Le Chatelier, *Les Confreries musulmanes du hedjaz*, Paris 1887, 41; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 88; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 149-151; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri,* 118-122.

[69] Beyân Kûfe'de samancılık yapan [*saman alıp satan*] biri idi. Sonra Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'in[191] kendisine vasiyette bulunduğunu iddia etti. Hâlid b. Abdillah el-Kasrî,[192] Beyân ile birlikte 15 arkadaşını yakaladı, kendirle bağladı, Kûfe mescidinde üzerlerine yağ döktü ve ateşledi. [*onları asarak öldürdü ve bir süre asılı bıraktıktan sonra yaktı*]. Onlardan biri kaçtı, biraz uzaklaştı. Sonra arkasına dönüp baktı ve arkadaşlarının yanmakta olduğunu görünce geriye dönüp geldi ve kendisini ateşe atarak arkadaşlarıyla birlikte yandı. [*O ve taraftarları, Yüce Allah'ın konuştuğunu, insana benzediğini, zatı* (*yüzü*) *hariç bütün azalarını yok edeceğini ve helak edeceğini ileri sürüyorlardı. Allah'ın "Onun yüzünden* (*zat*) *başka her şey helak olacaktır..."*[193] *ayetini bu şekilde tevil ettiler.*]

[70] Hamza b. Umâre kızı ile evlenmiş ve bütün haramları helal kılmıştı. Hamza, "imâmı tanıyan dilediğini yapsın, bundan dolayı kendisine hiç bir günah yoktur." dedi. İbn Kerb, Saîd ve Beyân'a uyanlar, onların ve onlara uyanların [*ölüp gitmiş seleflerinin*] rec'atini beklerler ve derler ki: Muhammed b. el-Hanefiyye, bir süre yaratıklarından gizlendikten sonra biz-

29

191 Ebû Cafer Muhammed el-Bâkır b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (57/676- 114/732): İsnâ Aşeriyye'nin beşinci imâmıdır. Babası Zeynelâbidîn, annesi, Hz. Hasan'ın kızı Ümmü Abdillah'tır. Lakabı, ilim ve hikmeti yazan, açan, ilmin derinliğine inmiş anlamına gelen Bakır'dır. Ammân'da bir belde olan Humeyme'de vefat etmiş, cenazesi Medine'ye getirilip babasının yanına defnedilmiştir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh,* II/320; el-Mes'ûdî, *Murûc,* III/232; İbn Tolûn, *el-Eimmetu'l-İsnâ Aşer*, 79-82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Havâs,* 346-351; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VI/270-71; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 162; Meşkûr, 172 (Ta'likât).

192 Ebu'l-Heysem Hâlid b. Abdullah b. Yezîd b. Esed el-Kasrî (66/686-126/743): Becîle kabilesindendir. Aslen Yemen kökenli olup Şam'a yerleşen Hâlid, Arabların meşhur hatîblerindendir. O, 89/707-08'da Velîd b. Abdülmelîk'in Mekke valisi, daha sonra 105/723 yılında Hişâm'ın Irakeyn (Basra ve Kûfe) valisi olmuş ve 120/737-38 yılındaki azline kadar Kûfe'de ikamet etmiştir. Hişâm, onun yerine Yûsuf b. Ömer es-Sakafî'yi vali atamış ve Hâlid'i sorgulamasını istemiştir. Daha sonra hapsedilerek işkence edilmiş ve Velîd b. Yezîd döneminde öldürülmüştür. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî,* XIX/52-65; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân,* II/6-10; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XVI/135-163; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* II/297; K.V. Zettersteen, "Halid" maddesi, *İA.*, V/1/141-42; Friedlaender, agm., *JAOS.*, 29 (1908), 86.

193 28. Kasas 88.

zat ortaya çıkacak, [*nebîler*] (*dünyaya*) inecek ve Mü'minlerin Emîr'i olacaktır [*Orada müminlerin arasında olacaktır*]. İşte bu, onların ahiretidir. [*Onlara göre ahiretin anlamı budur.*]

[71] [*Beyân b. Sem'ân'ın taraftarları olan Beyâniyye, Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin, babasının gizlenmesinden sonra vasi olduğunu, bunun imâmın* (*ölmeden önce*) *kendi yerine insanları yönetecek kişiyi tayin etmesi şeklinde olduğunu ileri sürerler. Nitekim Resulullah, bazı gazvelere çıkarken Medine'de yerine bakacak kişi olarak Ali'yi veya bir başkasını bırakmıştır. Bu, ölümünden sonra yerine geçecek kişinin tayini demek değildir. Çünkü o, toplum için bir hüccettir ve insanların ona saygı ve itaat etmesi gerekir.*]

[*Onlar iddia ettiler ki, Ebû Hâşim, "ben Hâşimoğullarının vasîsiyim, diğer insanların bana itaati farzdır ve zorunludur." deyince biz onu öldürmek istedik. Onun iddialarını bizim ve insanların kabul etmediğini görünce, Rabb'ine kendisine bir hüccet vermesi için şöyle dua etti: "Allahım! Eğer doğrulardan isem, zöhre yıldızı avucuma düşsün." Bunun üzerine o, avucuna düştü. Ona baktığımızda, cam bir fanus içinde ışık saçtığını ve gökteki yerinin boş olduğunu gördük. Yerinde ne yıldız, ne de başka bir şey vardı.*]

[*Zikredildiğine göre, Ebû Şucâ' el-Hârisî pek çok kırlangıç ve yarasanın bulunduğu bir kaleye girdiğinde ona şöyle dedi: "Eğer sözünde doğru isen, bir delil getir. Yarasaları beyaz tüylü, kırlangıçları ise, tüysüz* (*yeni doğmuş gibi*) *yap. Bunun üzerine o, Rabb'ine dua etti ve Allah da onları istediği gibi yaptı. Bu yarasa ve kırlangıçlar, siyahları çıkıncaya kadar, bu renkte devam etti. Dediler ki: Ebû Şucâ', hayretler içerisinde kaldı ve sevincinden gülmeye başladı. O güldüğü için Ebû Hâşim de, güldü. Sonra yüzüne tükürdü ve yüzü bir dizi inci doldu. Dediler ki: Ebû Şucâ' ağız kokusundan ve cinsel iktidarsızlıktan şikayette bulundu. Ebû Hâşim, onun küçük diline tükürünce güzel koku sürünenlerin koktuğu gibi ağzı misk kokmaya başladı. Sonra erkeklik uzvuna üfürdü. Bundan sonra o, her gece yüz kadınla ilişkide bulunabiliyordu.*]

[*Onlar, Ebû Hâşim'in, hayatta olduğu sürece vasîliğin kendisine ait olduğunu öldüğü takdirde aslına, yani babasına rücû edeceğini söylediğini iddia ettiler. Onların birtakımı da, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öldüğünde Ebû Hâşim'i vasî tayin ettiğini, ölümü durumunda onu Ali b. el-Hüseyin'e iade etmesini emrettiğini söyledi. Çünkü o, Ebû Hâşim'in geride çocuk bırakmadan öleceğini ve yetkinin Abdullah b. Muhammed'den Ali b. el-Hüseyin'e döneceğini biliyordu.*]

[72] [*Onların birtakımının ise, İmâmet sebebiyle ortaya çıkan şek ve şüphelerle kafaları iyice karıştı ve şaşkın ve sapıtmış oldukları için ilk görüşlerinden vazgeçip İbnü'l-Hanefiyye'den sonra imâm olmadığı ve onun diri olduğu, ölmediği, Razvâ dağında yaşadığı fikrini benimsediler.*]

[73] [*Onların bir bölümü, Beyân b. Sem'ân en-Nehdî'nin imâmeti fikrine saptı ve Beyân, Ebû Hâşim'in kendisini vasî olarak tayin ettiğini ileri sürdü. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetine inananların arasından bir topluluk, onun iddiasını benimsedi.*]

[74] [*Onlardan bir grup da, Abdullah b. Amr b. el-Harb el-Kindî eş-Şâmî'nin Ebû Hâşim'den sonra imâm olduğunu, ona vasiyet ettiğini, Ebû Hâşim'in ruhunun ona hulul ettiğini savundu. Onun babası Amr b. el-Harb, bununla meşhur bir zındık idi. O, Medâinli idi.*]

[75] Bir fırka da şöyle dedi: Muhammed b. el-Hanefiyye sağdır, ölmemiştir. Mekke ile Medine arasındaki Razvâ dağında oturmaktadır. Onu, sabah akşam beyaz ceylanlar [*dağ keçileri*] besler; onların sütünü içer, etlerini yer. Sağında ve solunda, ortaya çıkışına, (*gelişine*) ve kıyâmına kadar kendisini koruyan iki aslan vardır. (*Bir kısmına göre, sağında bir aslan, solunda da bir panter bulunmaktadır.*) Onlara göre, o, Nebî'nin (sas) müjdelediği yeryüzünü adalet ve iyilikle dolduracak beklenen İmâm'dır. Onlar, bu görüşe bağlı kaldılar, ancak sonuçta kendi mensuplarından çok az bir topluluk hariç, yok olup gitiler. (*İşte bu kalanlar, Keysâniyye fırkalarından biridir.*)

Keysâniyye'nin bu takımından olan şair es-Seyyid İsmâîl b. Muhammed b. Yezîd b. Rabîa b. Müferrağ (?) el-Himyerî,[194] onun hakkında şöyle diyordu:

Ey Razvâ Dağı'nın yolları, koynunda sakladığın neden görünmüyor? Sen bize bu kadar yakın iken onu daha ne zamana kadar saklayacaksın?[195]

Ey Vasî'nin oğlu ve Ey Muhammed'in adaşı ve künyedaşı! Varlığım senin için erimekte,

O bizden Nûh'un ömrünün uzunluğunca gizli kalsa bile, kalplerimiz onun döneceği inancıyla doludur.[196]

(*O, bu konuda yine şöyle der:*

Razvâ vadilerinde oturmakta olana selam ver ve ona makamında selamımızı sun. 30

De ki: Ey İbnü'l-Vasî, Canım sana feda olsun! Uzun süredir sen bu dağda oturuyorsun.

194 es-Seyyid el-Himyerî Ebû Hâşim İsmâîl b. Muhammed b. Yezîd b. Rebîa (105/723-173/789-90): Şam bölgesinde Rahbe'ye yakın Fırat nehri civarında bir yer olan Numan'da doğmuştur. Gençlik yıllarını Basra'da geçirmiş, daha sonra da bazan Kûfe'de, bazan Basra da yaşamış ve Bağdat'ta vefat etmiştir. Vâsıt'ta öldüğünü söyleyen de vardır. Rec'ata inanan meşhur bir Şiî şâirdir. Söylendiğine göre, Câhiliyye ve İslâm dönemlerinde en fazla şiir söyleyen üç kişiden birisidir. Hâşimoğullarının aşırı hayranlarındandı. Şiirlerinin çoğunu, onları övmek veya muhaliflerini yermek için yazmıştır. Abbasî halîfelerinden Mansûr ve Mehdî tarafından saygı duyulan bir şâirdi. Onun daha sonraları Muhammed b. el-Hanefiyye ile ilgili görüşlerinden vazgeçtiği ve Cafer b. Muhammed'in imâmetini benimsediği söylenmektedir. "Şâirlerin Seyyidi" lakabıyla meşhûrdur. Bu lakab, Hz. Ali soyundan veya Hâşimî soyundan olduğu için değil, şiirlerinde Ehl-i Beyt'e çok yer verdiği için Cafer'i Sâdık tarafından verilmiştir. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, VII/2-31; el-Hansârî, *Ravzâtu'l-Cennât*, I/28; et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, I/333; el-Kummî, *Sefînetü'l-Bihâr*, I/336-38; el-Behbehânî, *Menhecu'l-Makâl*, 60; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I/436-38; el-Erdebilî el-Hâîrî, *Câmiu'r-Ruvât*, I/102; Meşkûr, 177 (Ta'likât); Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 29 (Dipnot: 1).

195 Bu beytin tercümesinde Nevbahtî'nin metnini esas aldık. Çünkü Kummî'nin metni eksik ve problemli görünüyor.

196 Bu beyitler, farklı lafızlarla başka kaynaklarda da geçmektedir. Bkz. el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, IX, 417; el-Mes'ûdî, *Murûc*, III/88; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâssi'l-Ümme fî Ma'rifeti'l-Eimme*, Necef 1369, 304.

Aramızda seni veli edinen, halîfe ve imâm tanıyan ve sen aralarında yetmiş yıl yaşarken yeryüzündekilere senin yüzünden düşman kesilen bir topluluğa hiç zarar gelir mi?

Razvâ'nın eteklerinde sürekli birbir ardına gelen adil imâmlar oldu.

İbn Havle, ne ölümü tattı ne de kemikleri toprak oldu.

Onun ölümü tatmadığına dair doğru sözü vardır ve kendisiyle konuşan saygıdeğer arkadaşları vardır.)[197]

[O, yine bu konuda şöyle der:

Ey Razvâ Dağı'nın yolları! Sende Âl-i Ahmed'in temiz ve sinmiş kokusu var.

Sevgili dost terk etti ve soğuk, yüksek bir yere yerleşti. Orada aslanlar ve panterler onu korumaktadır.[198]]

(*Bazılarına göre*), Şâir es-Seyyid b. Muhammed, bu görüşünden dönmüş, [*tevbe ettiğini ilan etmiş*] (ve *Cafer b. Muhammed'in* (*as*) *imâmetini kabul etmiştir.*)

Bu konuda tövbe edişi ve dönüşü hakkında, "Allah'ın adıyla Caferîleştim ve Allah en büyüktür" mısraı ile başlayan bir kaside[199] söylemiştir.

(*Seyyid'in künyesi Ebû Hâşim idi.*)

[76] [*Beyâniyye'den*] bir fırka ise, şunu söylemiştir: İmâm, Kâim ve Mehdî (*yaratıkların sahibi*) Ebû Hâşim'dir. O, [*öldü*], dönecek, insanların işlerini düzeltecek ve yeryüzüne hâkim olacaktır. Ondan sonra Vasî yoktur. Onlar bu hususta çok aşırı gitmişlerdir. (*Onlar Beyân en-Nehdî'ye uyan Beyâniyye'dir.*) Bunlara göre, Ebû Hâşim, Cenâb-ı Allah'ın bir açıklayıcısı olarak bir nebîdir; dolayısıyla Beyânda bir nebîdir. Onlar bu hususta

197 Bu beyitler, Kummî'nin metninde 67. paragrafta daha önce geçti.

198 Metinde şu şekildedir: "O, aslanları ve kaplanları korumaktadır." Ancak başka yerlerde aynı konuda verilen bilgilerden hareketle, "Orada aslanlar ve panterler tarafından korunmaktadır." şeklinde çevirdik.

199 Bu kasîdenin bir kısmı diğer kaynaklarda parça parça bize ulaşmıştır. Bkz. el-Hansârî, *Ravzâtu'l-Cennât,* 29; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* IX, 173, XI, 250; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, V, 5; el-Mes'ûdî, *Murûc,* III/88.

Cenâb-ı Allah'ın "Bu, insanlar için bir açıklama ve sakınanlara yol gösterme ve bir öğüttür."[200] ayetini te'vîl ettiler. Beyân, Ebû Hâşim'in ölümünden sonra Nübüvvet iddiasında bulundu ve Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'i (as) kendine uymaya ve nübüvvetini kabul etmeye çağıran bir mektup yazdı. O, bu mektubunda diyordu ki: "Bana uy, selâmete erersin; derecen yükselir; kurtulursun ve zengin olursun. Çünkü sen Allah'ın nübüvvet ve risâleti nereye vereceğini bilemezsin. Resule düşen ancak tebliğdir. Uyaran kimse vebâlden kurtulmuştur." Bunun üzerine Ebû Cafer Muhammed b. Ali (as) Beyân'ın elçisine getirdiği mektubu yemesini emretti ve o da yedi. (*Böylece Beyân öldürüldü, sonra asıldı.*) Beyân'ın elçisinin adı, Ömer b. Ebî Afîf el-Ezdî idi. [*O, tevhîd konusunda teşbîh fikrini benimsiyordu ve aşırı iddialarda bulunuyordu. Bu fikirlerini Allah'ın, "O'nun yüzünden* (*zatı*) *başka her şey yok olacaktır..."*[201] *ayetiyle temellendiriyordu. Bu sebeple Allah'ın cisim olduğına ve Allah'ın bu ayette bizzat kendisinin her şeyiyle yok olacağını, sadece zatının baki kalacağını îmâ ettirdiğine inanıyordu.*][202]

[77] Onlardan bir fırkaya göre, Muhammed b. el-Hanefiyye ölmüştür. Ondan sonra imâm oğlu Abdullah [*b. Muhammed'dir*]; (*künyesi Ebû Hâşim idi.*) O, Muhammed'in çocuklarının en büyüğü idi. Babası ona vasiyet etmişti. [*Onlar, imâmeti onun soyuna tahsis ettiler. Onlar, Hâlis Hâşimiyye'dir.*][203] (*Bu fırkaya Ebû Hâşim'den dolayı Hâşimiyye denmiştir.*) 31

200 3. Âl-i İmrân, 138.

201 28. Kasas 88.

202 Bu paragraf Nevbahtî'de daha sonra zikredilmektedir.

203 el-Hâşimiyye: İmâmetin Muhammed b. Hanefiyye'den Ebû Hâşim'e intikal ettiğini savunanlardır. Onun gizli ilimleri bildiğini, bu ilmin Ali'nin oğlu Muhammed'e öğrettiğini, onun da bu sırrı oğlu Ebû Hâşim'e öğrettiğini iddia ederler. Ebû Hâşim'den sonra taraftarları ihtilaf ettiler. Onlardan bir grup, onun Şam'dan dönerken Arzu Şerât bölgesinde vefat ettiğini ve imâmeti Muhammed b. Ali b. Abdillah b. Abbâs'a vasiyet ettiğini söyler. Onlar Horasân'a vardığında halkı bu görüşe davet ettiler. Bu davetin lideri olacak Ebû Müslim de orada hazır bulundu ve onu kabul etti. Onun bu işi hemen üstlenerek halkı Abbâsoğullarına davet ettiği bilinmektedir. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 30-31; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 297; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 261; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/174-176; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 159-162; er-

[*Onlar*] (*Bir fırka da Keysâniyye'nin, babası* (*Muhammed*) *hakkındaki görüşüne benzer bir görüşü* (*oğlu Abdullah hakkında*) *ileri sürerek onun mehdî olduğunu, hayatta bulunduğunu, ölmediğini* [*ve ölüleri dirilttiğini söylediler*] ve bu konuda aşırılığa düştüler. Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye ölünce ona uyanlar (*dört fırkaya*) [*fırkalara*] ayrıldı.

[78] Onlardan bir fırka şöyle dedi: Abdullah b. Muhammed ölmüştür. Kardeşi Ali b. Muhammed'e vasiyet etmiştir. Annesi Kuzâ'alı olup şöylece isimlendirilir: Ümmü Osmân bint Ebî Cudeyr b. Abde b. Mu'attib b. (*el-Cedd*) b. el-Aclân b. Hârise b. Zübey'a (*b. Harâm*) b. Cual b. Amr b. Cuşem (*b. Vedm*) b. Zübyân b. Humeym b. Zuhl b. Henî b. Belî [*Henî b. Belî*] b. Amr b. el-Hâfî b. Kuzâa. Onun (Abdullah b. Muhammed), Muhammed b. Ali b. Abdillah b. Abbâs b. Abdilmuttalib'e[204] vasiyyet ettiğini söyleyenler isim konusunda hata etmişlerdir. Aslında Ali b. Muhammed,[205] annesi bir cariye (Ümmü Veled)[206] olan

Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 95; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/458-60; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 463-64.

204 Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdilmuttalib el-Hâşimî el-Kureşî (62/681-82-125/742-43): Abbasî Da'vetini yürüten ilk kişidir. Abbasî halîfelerinden Seffâh ve Mansûr'un babasıdır. Emevî devleti sonlarına doğru 120/737-38 yılından sonra Hâşimîlerin liderliğini üslendi. Bu görevi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'den devraldığı söylenmektedir. Davetin merkezi Şam'la Medine arasında bulunan Arzu Şerât bölgesindeydi. O, bu bölgede Humeyme olarak bilinen köyde doğmuştur. Daveti, 100/718 yılında başladı. Faaliyet programı, halk arasında Ümeyye-oğulları düşmanlığını körüklemek, Abbâsoğullarının propagandasını yapmak, Şiîlerden mallarının beşte birini humus olarak toplayıp onu imâmlara gönderecek nakîblere teslim etmekten ibaretti. O, akıllı, yumuşak huylu ve yakışıklı birisiydi. Arzu Şerât'ta öldü. Muhammed, ölmeden önce bu görevi oğlu İbrâhîm'e devretti. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* II/1357 vd., 1640 vd.; Ya'kûbî, *Târîh,* II/297-98, 332, 344, ; İbn Hallikân, *Vefâyât,* III/326-28.

205 Ali b. Muhammed: Muhammed b. el-Hanefiyye evladının çok az olduğu ve Irak ile Hicâz bölgesinde onlardan hiçbir kimsenin bulunmadığını kaydedilmektedir. Muhammed'in nesli, Harre vak'asında ölen Ali ve Cafer olmak üzere iki kişide devam eder. Ali b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye gelince -ki o, en büyükleridir- soyu, çocuğu Ebû Muhammed Hasan b. Ali'de devam etmiştir. Saygın bir kişiydi. Keysâniyye onun imâm olduğunu ve daha sonra oğlu Ali'ye vasiyette bulunduğunu iddia eder. Bu sebeple Keysâniyye babasından sonra onu imâm kabul eder. Bkz. Dâvûdî, *Umdetu't-Tâlib fî Ensâbi Âl-i Ebî Tâlib,* 346-348.

206 Ümmü Veled: Çoğulu "Ümmehâtü Evlâd"dır. Müslüman bir kimse cariyesinden çocuk sahibi olursa, o cariye Ümmü Veled olur. Başka bir ifadeyle,

oğlu el-Hasan'a vasiyet etmiştir. Hasan da, oğlu Ali b. Hasan'a vasiyet etmiştir. Bunun annesi Lübâne bint Ebî Hâşim Abdillah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'dir. Ali b. el-Hüseyin de oğlu el-Hasan b. Ali'ye vasiyet etmiştir. Bunun annesi Aliyye bint Avn b. (*Ali b.*) Muhammed b. el-Hanefiyye'dir. Bunlara göre, vasiyet [*ve İmâmet*] Muhammed b. el-Hanefiyye'nin çocuklarının dışına çıkamaz. [*Onlardan bazılarının iddiasına göre*] Kâim ve Mehdî bunların arasından çıkacaktır. Onlar, bu isim etrafında birleşmiş olan Hâlis Keysâniyye'dir. Bu fırkaya özellikle Muhtâriyye denir.

[79] Ancak bunların arasından bir fırka çıkarak imâmeti İbnü'l-Hanefiyye'nin soyundan ayırmış ve şu iddiada bulunmuştur: Hasan herhangi bir kimseye vasiyet etmeksizin ölmüştür. Ondan sonra, Muhammed b. el-Hanefiyye (*dönünceye*) [*oluncaya*] kadar ne bir vasî ne de bir imâm vardır. el-Kâimu'l Mehdî ancak odur. 32

[80] Bir fırka da şöyle dedi: Ebû Hâşim (*Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye*), Kûfe'de ayaklanan Abdullah b. Muâviye (*b. Abdillah*) b. Cafer b. Ebî Tâlib'e[207] vasiyet etmiştir. Bunun annesi Ümmü Avn bint Avn b. el-Abbâs b. Rebî'a b. el-Hâris b. Abdilmuttalib idi. Bu sırada o, küçük bir çocuk olduğundan

efendisinden bir çocuk doğuran cariye demektir. Bkz. eş-Şa'rânî, *Kitâbu'l-Mîzân*, II/190-4; Joseph Schacht, "Ümmü Veled" maddesi, *İA.*, XIII/110-13.

207 Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib. Abdullah et-Tâlibî (129/746): Tâlibîlerin cesur, cömert ve şâirlerindendir. Zındıklıkla itham olunmuştur. Emevî devletinin sonlarına doğru hilâfeti ele geçirmek üzere 127/744-45 yılında Kûfe halkının bir kısmının ve Medâin halkının desteğini alarak Kûfe'de ayaklanmıştır. Emevî kumandanı Abdullah b. Amr tarafından bozguna uğratılmıştır. Bunun üzerine Kûfelilerden bir grupla Medâin'e geçmiş ve onlar sayesinde Hulvân, Cibâl, Hamedân, İsfahân ve Rey'de hakimiyeti ele geçirmiştir. Ebû Cafer el-Mansûr dahil tüm Hâşimoğullarının tamamı onu desteklemiştir. İstahr'a yerleşmiştir. Irak Emîri İbn Hübeyre, onun öldürülmesi için üzerine bir ordu göndermiştir. Bu ordu karşısında Şîrâz'da hezimete uğramış, oradan Herât'ta kaçmıştır. Herât emiri tarafından tutuklanmış ve Ebû Müslim Horasânî'nin emriyle boğularak öldürülmüştür. Onun Ebû Müslim'in hapishanesinde 131/748-49 yılında öldüğü de rivayet edilir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif,* 207; et-Taberî, *Târîh,* II/1879 vd., II/1976; İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil,* III/324 vd., 370 vd.; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn,* 160-69; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân,* III/463-65; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 138 vd.; ez-Ziriklî, el-*A'lâm*, IV/139; K.V. Zettersteen, "Abdullah b. Muaviye" maddesi, *İA.*, I/35-36.

vasiyeti Sâlih b. Müdrik'e devretti ve ona, Abdullah b. Muâviye büluğ çağına ulaşıncaya kadar vasiyeti korumasını ve o zaman vasiyeti ona aktarmasını emretti. Bu yüzden imâm [*ve vasî*] odur ve o her şeyi bilir. Onlar, Cenab-ı Allah nurdur ve O Abdullah b. Muâviye'dedir diyecek kadar ileri gittiler. (*Bunlar Abdullah b. el-Hâris'in*[208] *taraftarları olup Hârisiyye*[209] *adıyla anılırlar. İbnu'l-Hâris, Medâinli idi.*) [*Harbiyye'nin birtakımı bunlara meyleti.*] Bunların hepsi de, "imâmı tanıyan dilediğini işlesin" diyen aşırılardan (Gulât)[210] idi. [*Onların hepsi Harbiyye adıyla anılırlar.*]

208 Abdullah b. el-Hâris: Bu şahsın kim olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Abdullah b. el-Hâris veya İshâk b. Zeyd el-Hârisî olabilir. Abdullah b. el-Hâris'in taraftarları (Hârisiyye), Abdullah b. Muâviye b. Abdillah b. Cafer b. Ebî Tâlib öldüğünde onun ruhunun Abdullah b. el-Hâris'e geçtiğini iddia ettiler. Ayrıca haramları helal kıldılar. Hafinî, *Fıraku'ş-Şîa,* 45 (Dipnot:2); Abdullah b. el-Hâris, *Menhecü'l-Makâl, Müntehe'l-Makâl ve el-Hulasâ* gibi rical kitaplarında geçmektedir. Keşşî, onun eleştiren bir rivâyet vermektedir. Bkz. el-Hıllî, *Hulâsâtu'l-Akvâl*, 371; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/480. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 32 (Dipnot:2); Meşkûr ise, bu şahsın aslında Abdullah b. Harb olduğunu, yanlışlıkla Abdullah b. el-Hâris şeklinde yazıldığını söyler. Bkz. 162 (Ta'likât). Bu doğru olabilir. Çünkü Kummî'de bu kısım yoktur, sadece Harbiyye olarak bir fırkanın adına yer verir. Ayrıca Friedlaender, agm, XXVIII, (1907), 37, 71; XXIX (1908), 90, 124.

209 el-Hârisiyye: Cenâhiyye'nin bir alt koludur. Abdullah b. Muaviye'nin ruhunun İshâk b. Yezîd el-Hâris el-Ensârî'ye göçtüğünü iddia ettiler. Burada bahsedilen haramları helal kılan ve hiçbir yükümlülükleri olmayanlar gibi yaşayan Hârisiyyedir. [Bkz. eş-Şehristânî, I/176 (Hâşimiyye'nin alt grubu)]. Nevbahtî'nin kitabındaki el-Hârisiyye'nin, Ebû Hâşim'in Abdullah b. Harb el-Kindi'ye vasiyet ettiğini ve imâmın da o olduğunu iddia eden Harbiyye olabilir. Onlar, yalancı olduğunu anlayınca onu reddedip Medine'ye gider ve orada bir imâm ararlarken Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib ile karşılaşırlar. Abdullah kendi imâmetini kabul etmelerini teklif eder, onlar da kabul ederler. Yanlış yazılması dolayısıyla Abdullah b. Hâris olur ve fırka "el-Hârisiyye" olarak adlandırılır. Bkz. Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 298; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 22; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 190; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/188; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/176 (Hâşimiyye'nin alt grubu); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 160; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 147-48.

210 Gulât: Onlar, Ali ve (diğer) imâmları hakkında aşırı fikirler benimsedikleri ve onlar hakkında temelsiz iddialarda bulundukları için bu şekilde isimlendirildiler. Onlardan bazıları Muhammed'in Allah olduğunu iddia ettiler. Bu aşırılar, kendilerini Şiî addederler, fakat İmâmiye Şîası onların Şiîliğini reddeder ve onlara lanet eder. Onlar, Ulûhiyetin Ali ve imâmlarda cisimleştiğinde hemfikirdirler. İmâmları, beşer sınıfının üstüne çıkaracak sıfatlar ve ilahi güçlerde Yüce Varlığa ortak koşma iddiasıyla yetinilme-

Abdullah b. Muâviye, İsfahân valisi idi [*İsfahan'a gitti*];[211] Ebû Müslim tarafından ordusunun karşısında [*hapiste*] öldürüldü. 33

[81] Bir fırka da şöyle dedi: [*Ebû Hâşim*] (*Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye*), Muhammed b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib'e vasiyet etmiştir; [*Annesi, Âliye bint Abdillah b. el-Abbâs b. Abdilmuttallib idi.*] çünkü o, Şam dolaylarında Arzu'ş-Şerât'ta[212] kendi yanında [*yanlarında*] ölmüş ve dolayısıyla vasiyeti, babası Ali b. Abdillah b. el-Abbâs'a[213] aktarmak üzere ona vermiştir. Bunun aslı şudur: Muhammed b. Ali, Ebû Hâşim'in ölümü sırasında küçüktü; onun için büluğ çağına ulaşınca vasiyetin ona devredilmesini emretti. Büluğ çağına ulaşınca da, vasiyeti ona nakletti. İşte bu yüzden imâm odur; Tanrı odur ve o her şeyi bilir. Onu tanıyan dilediğini işlesin. Bunlar, Revendiyye'nin aşırılarıdır. Abdullah b. Muâviye ile Muhammed b. Ali'nin [*b. Abdillah*] taraftarları, Ebû Hâşim'in vasiyeti konusunda anlaşmazlığa düştüler ve aralarında ileri gelen ve bilgin bir kişi olan Ebû Reyyâh künyeli kimseyi hakem tayin ettiler. Onun tespitine göre, [*Onların*

yerek Ali ve imâmların kendisinde ilahi cevherin bizzat göründüğü suret ve şekil oldukları ve bu cevherin cisimliğinin garip bir hadîse olmadığını iddia ettiler. Bkz. Meşkûr, "el-Gulât fi'l-İslâm", *Mecelletu'l-Aha',* yıl 1, sayı 2; Friedlander, agm., XXIX (1908), 152; Vedad el-Kâdî, "The development of the Term Ghulat in Muslim Literature with Special Reference to the Kaysaniya", Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen 1976, s. 295-319; Fethi Muhammed ez-Zağbî, *Gulatu'ş-Şîa,* Tanta 1988; M.G. Hodgson, "Ghulât", *EI_*, II/1093-95.

211 İbn Muâviye, Isfahân valisi değildir; orada ayaklanmıştır.

212 Arzu'ş-Şerat: Suriye'de Şam ile Medine arasında bulunan bir bölgedir. Ona bağlı yerleşim alanlarından birisi Ali b. Abdillah b. Abbâs b. Abdillah'ın çocuklarının Mervânoğulları döneminde ikamet ettiği Humeyme köyüdür. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* V/247.

213 Ebû Muhammed Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib (40/660-118/736): Abbasî halîfelerinin dedesidir. Tâbiînin seçkinlerinden olup, çokça ibadet edip namaz kıldığından "seccâd" lakabıyla meşhur olmuştur. Velîd b. Abdulmelîk, hilâfetin kendi evladında devam edeceğini iddia ettiğini öğrenince, onu kırbaçlanmasını ve küçük düşürülmesini emreder. Hişâm b. Abdulmelîk, onu tutuklatır ve Belka'da tutuklu iken ölür. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* V/312-14; İbn Hallikân, *el-Vefâyât,* I/339; et-Taberî, *Târîh,* II/1592; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* IV/302-3; Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Abdullah b. Abbas", *İA.*, II/380; K.V. Zettersteen, "Ali b. Abdillah" maddesi, *İA.*, I/306.

tespitine göre] Ebû Hâşim (*Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye*), Muhammed b. Ali b. el-Abbâs'a [*b. Abdillah'a*] vasiyet etmiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Muâviye'nin bütün taraftarları Muhammed b. Ali'nin imâmetine inandılar ve böylece Revendiyye onların iltihakıyla kuvvet kazandı. [*Bunlar, Revendiyye'nin*[214] *Reyyâhiyye takımı olarak çağrılırlar.*]

[82] [*Abdullah b. Muâviye'nin vasîlik ve İmâmlık iddiasında bulunmasının sebebi şu idi: Abdullah b. Ömer b. el-Harb*

214 er-Revendiyye: Bu kelime bazı kaynaklarda, er-Râvendiyye, Reyvendiyye veya Zeveydiyye olarak da yazılmıştır. Ravendiyye, Abbâs b. Abdulmuttaliboğullarının Horasanlı ve diğer taraftarlarına denir. Onlara göre, Resulullah vefat edince ondan sonra imâmete en layık olan kişi Abbâs b. Abdulmuttalib'dir. Çünkü o, onun amcası, vârisi ve en yakını olan kişidir. Nitekim Allah "*... Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar vâris olmaya daha uygundur*" buyurmuştur (8. Enfal 75). Halk onun hakkını gasbetmiş ve Allah tekrar ona verinceye kadar bu işte ona zulmetmişlerdir. Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî ederler. Ali'nin imâmetine beyatı ise Abbâs'ın "*ey kardeşimin oğlu, gel sana beyat edeyim ki, iki kişi sana ihtilaf etmesin*" ve Dâvût b. Ali'nin Ebü'l-Abbâs'a biat edildiği gün Kûfe'de minberden yaptığı konuşmada "*Ey Kûfe halkı şimdiye kadar ancak Ali ve aranızda bulunan bu kişi -Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ı kastederek- gerçek imâmdırlar*" sözüne dayanarak caiz görürler. Bu grup, savundukları fikirleri işleyen bazı kitaplar yazmışlardır. Bu eserlerden birisi Amr b. Bahr el-Câhız'ın bu mezhebi isbat için yazdığı *Kitâbu İmâmeti Veledi'l-Abbâs* adlı eseridir. Onda Ebû Bekir'in Fedek arazisiyle ve diğer konulardaki uygulaması ve Fâtıma ile aralarındaki anlaşmazlıklar aktarılmaktadır. Râvendiyye, kadınların imâm olamayacağının icmâ ile sâbit olduğunu savunurlar. Bu nedenle Allah'ın "*Muhammed sizin erkeklerininden hiç birisinin babası değildir...*" (33. Ahzâb 40) sözü dolayısıyla ne Fâtıma'nın ve Resulullah'ın erkek çocuklarının, ne de amca çocukları ve kız torunlarının amca ile beraber mirasa ortak olabilecekleri fikrini benimsediler. O hâlde, Ali ve Fâtıma'nın çocukları Abbâs'la birlikte imâmete nasıl vâris olabilir. Bu nedenle Abbâs ve evladı, imâmete tüm insanlardan daha layık olur. Çünkü Caferiyye fırkası, "İmâmet Hüseyin'in soyunda verasetledir. Kız varken amca hiçbir şekilde mirasa ortak olamaz" demişlerdir. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 32 (Râvendiyye); el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbn er-Râvendi*, İbn Râvendiye reddiye); en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*, 92; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 300; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 21, 462; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 32-209, 277; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/187 (Renvediyye); el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 57-58; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 153-260; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV/502 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 20-21; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 178; ; Makrizî, *el-Hıtat*, II/353; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 132; Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 17; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 201-202; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 122.

taraftarları olarak bilinen Harbiyye, Abdullah b. Ömer'in Ebû Hâşim'in vasîsi olduğu, ruhunun kendisine hulûl ettiği ve imâmetin vasîlikle birlikte devredildiği ve kesinleştiği iddiaları dolayısıyla ayrılığa düştüler. Nitekim Ali b. Ebî Tâlib'in imâmeti de Resulullah'ın ona vasiyetiyle kesinleşmişti ve Abbâs b. Abdilmuttalib ya da Hâşimoğullarından bir başkası değilde o bu konuda vasi olmuştu. Bunun üzerine onlar iki fırkaya ayrıldılar.]

[83] [*Fırkalardan biri, Ebû Hâşim'in vasîliği iddiasını tasdîk ederken, diğer fırka onu yalanladı. Şöyle ki o, rahimlerde olanı, gaybı, hazinelerin yerlerini ve devletlerin ortaya çıkış zamanını bilmektedir ve (yeryüzüne) hâkim olacaktır. Bir gün o, taraftarlarının önde gelenleriyle birlikte Medâin'de bir adamın evinde iken, kapı çalındı. Ev sahibi, gelen kişiye bir şey söz vermişti, ancak Abdullah b. Amr durumu anlayamadı. Bunun üzerine dehşetle sıçradı ve Şeytan'ın yandaşları olarak adlandırıldınız, dedi. Hepsi birlikte dışarı çıktılar. Abdullah b. Amr, bir adamın evine koşarken ayağı takılıp yere düştü ve ayağı kırıldı. Bunun üzerine adamın arkadaşı, onun yanına geldi; sonra da onların yanına döndü ve ciddi bir şey olmadığını söyledi. Onların bir kısmı geri dönerken, geri kalanları da kaçtı. Bunun üzerine Abdullah'a "Sen bu gaflet ve bu akılla nasıl olur da imâm olabilir; gaybı ve rahimlerde olanı bilebilirsin? Bu şaşkınlık ve akılla mı yeryüzüne hakim olacaksın?" dendi. Onun imâmlık iddialarını yalanladılar ve kendilerine bir imâm gerekli olduğundan, Hâşimoğullarından bir imâm bulmak için Medine'ye gitme yönünde karar aldılar. Onlar Medine'de şaşırmış bir hâlde iken, Abdullah b. Muâviye'nin adamlarından biri durumu Abdullah'a bildirdi, sonra o da onun vasıtasıyla onlarla haberleşti. Huzuruna vardıklarında, Abdullah, onlara yaklaşıp aralarına girerek durumlarından ve yaptıklarından bahsetti ve onları, bunun, kendisinin özünü ve tabiatını bildiği bir husus olduğuna inandırdı. Onlar da onun bu sözünü kabul ederek, tasdik ettiler ve imâmetini ileri sürdüler. Onun Ebû Hâşim'in vasîsi olduğunu, daha sonra Hıristiyanların Îsâ b. Meryem hakkında öne sürdükleri gibi, Allah'ın Ruhu'nun Âdem'e hulûl ettiğini iddia ettiğini, bu ruhun sürekli hulûl ettiğini, sonunda kendisine hulûl ettiğini*

ve ölüleri diriltebileceğini iddia ettiler. Onların İbn Harb'i doğruladıklarını görünce, kendisini tasdik edecekleri ümidine kapıldı. O, insanların en güzel konuşanı, en güzel nasihat edeni, en edebî hitab edeni ve en iyi şiir okuyanıydı. Bu yüzden onu imâmları olarak kabul ettiler ve onun adına davette bulundular. Onlara ilk açıklanan husus sünnet olmanın yasaklanmasıydı (*tahrîmu'l-hitân*). *Bu konuda şunları dedi: "Sünnet olan kişi Allah'ın kullarından yüz çevirendir. Kıl ve tırnak iki ölü olup, canlının ölüden ayrılması gerekmeseydi, tırnak ve saçlarımızı kesmezdik." İnsanların sonsuza kadar sürekli doğup öleceklerini, Ahiret'in gökyüzü olup salih amel işleyenlerin gideceği bir yer, yeryüzünün/arzın ise balığın karnı olup, kötü amel işleyenlerin gideceği yer olduğunu iddia etmiştir. Onlar, imâmın kendilerine leşi, kanı, domuz etini, boğazlanan hayvanı, murdarı* (*müteredddiye*), *boynuzlanarak öldürülmüş hayvanı helal kıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu hususta "İnanıp, salih amel işleyenlere, sakınıp inanır ve salih amel işlerlerse, ...daha önce yediklerinden ötürü bir günah yoktur..."*[215] *ayetinin kendisinden önceki, "Size leş, kan ve domuz eti haram kılınmıştır."*[216] *ayetini neshettiği şeklinde te'vîl etmişlerdir. Kesinlikle bunlardan hiçbiri haram kılınmamış idi.*]

[84] [*Onlardan bir fırka, kendilerinin bu ayete dayanarak bunu helal saymadıklarını iddia etmiştir. Fakat onlar her farzın bir sınırı ve ölçüsü olduğu gibi imtihanın da bir sınırı olduğunu ve kulun bu sınıra ulaşınca ondan imtihanın düşeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple kul, doğru, temiz, hâlis, çirkinliklerden uzak ve işlerinde heva ve hevesine uymadığı zaman onun imtihan edilmesi caiz olmaz ve onun sorgulanması da aklen* (*hikmet*) *doğru değildir. Saf ve kıymetli som altının sirke ve ateşle denenmesinin hata olduğu gibi temiz, nazif, hâlis kimsenin de imtihan edilmesi hata olur. Ancak kulun rabbinin yanında kirli ve günahkar olduğu zaman imtihan edilmesi caiz olur ve bu sebeple imtihan edilip, sorgulanır. Ancak o, ayıklanıp temizlenince başkasına haram olan şeyler onun için helal olur. Bu,*

215 5. Mâide 93.
216 5. Mâide 93; 16 Nahl 115.

Hemmâm,[217] *Harb en-Neccâr*[218] *ve Abdusselâm es-Suruti(?)*[219] *gibi Basra zahitlerinin görüşüdür. Ebü'l-Esved'in,*[220] *bu görüşü daha önceleri benimsediği, fakat Sincâr'dan Basra'ya döndüğü zaman bu görüşü terk ettiği söylenmiştir.*]

[85] [*Bu görüşleri benimsemelerinin sebeplerinden bahsetmek, bu kitabın sınırlarını aşmaktadır. Çünkü bu konuda onların çok eksiklikleri vardır. Onlar, Abdullah b. Muâviye, onun ruhların tenâsühü ve diğer konulardaki görüşleriyle ilgili birçok şiir söylemişlerdir. Onun taraftarlarından birisi bir şiirinde şöyle der:*

Bakanların sende gördüğü (beden) mahluktur; Ama içindeki ruh, mahluk değildir.

İstersen, yüceliğinle dilsiz dağları konuşturursun, istersen de konuşturmazsın.

Bu konuda daha pek çok şiir vardır.]

[86] [*Abdullah b. Muâviye'nin taraftarları Muâviyye olarak isimlendirilirler ve ruhların tenâsühüne inanırlar. Onlara*

217 Hemmâm: Kanaatimizce bu Hemmâm b. Şureyh b. Yezîd b. Mürre b. Amr'dır. Ali'nin taraftarı ve dostlarındandı. İbadetlerine düşkün bir insandı. Emîru'l-Mü'minîn'e bir gün "bana muttakilerin vasıflarını zikret" demiştir. Ali cevap vermekte zorlanmıştır. Sonra da "*Çünkü Allah sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.*" (16. Nahl 128) ayetini okumuştur. Hemmâm bu cevapla ikna olmamıştır. Bunun üzerine (Ali) bir hutbe okumuş, "Allah mahlukatı yarattı..." Hemmâm, çok etkilenmiş bir çığlık atıp bayılarak onun üzerine düşmüştür. Bkz. el-Mâmekânî, *Tenkîhul-Makâl*, III/304; İbn Ebi'l-Hadîd, *Nehcu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kum 1959, III/134.

218 Harb en-Neccâr: *Tezâkir* ve *Ricâl* kitaplarında onun terceme-i hâline rastlanılmadı.

219 Abdusselam es-Surûtî: *Tezâkir* ve *Ricâl* kitaplarında onun terceme-i hâline raslanılmadı.

220 Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî el-Kinânî (622-69/688): Metinde Ebü'l-Esved olarak zikredilen kişi, tâbiîn kuşağından olan ve Nahiv ilminin kurucusu Ebü'l-Esved ed-Düelî (622-69/688) olabilir. Ömer döneminde Basra'da yaşamış Ali'nin hilâfeti döneminde bu şehrin valiliğini yapmış ve onunla Sıffîn savaşına katılmıştır. Ali b. Ebi Tâlib'in emriyle, Nahiv Usûlü ilmi üzerinde çalıştığı söylenmektedir. Ebü'l-Esved ed-Düelî, Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra, onun tarafına geçmiş ve büyük saygı görmüştür. O, 69/688 yılında Basra'da vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyât*, II/216-219; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/243 (4333); ez-Ziriklî, *el-A'lam*, III/236-237; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *İA.*, X/311-313.

göre, Allah'ın ruhu, -yüce Allah bundan münezzehtir- Hıristiyanlardan bir grubun iddia ettiği gibi, Âdem'e geçmiştir. Bütün Peygamberler, Allah'ın ruhunun Hz. Muhammed'e ulaşıncaya kadar birinden diğerine geçtiği tanrılardır. Bu ruh, Hz. Muhammed'den sonra, Ali'ye, ondan Muhammed b. el-Hanefiyye'ye, sonra onun oğlu Ebû Hâşim'e ve sonra da Abdullah b. Muâviye'ye geçmiştir. Ayrıca onlar dünyanın ebedî olduğunu ileri sürmüşler, zinayı ve erkeklerle ilişkiye girmeyi helal saymışlardır.]

34 [*Beyâniyye'den*] bir fırka ise, şunu söylemiştir: İmâm, Kâim ve Mehdî (*yaratıkların sahibi*) Ebû Hâşim'dir. O, [*öldü*], dönecek, insanların işlerini düzeltecek ve yeryüzüne hâkim olacaktır. Ondan sonra Vasî yoktur. Onlar bu hususta çok aşırı gitmişlerdir. (*Onlar Beyân en-Nehdî'ye uyan Beyâniyye'dir.*) Bunlara göre, Ebû Hâşim, Cenâb-ı Allah'ın bir açıklayıcısı olarak bir nebîdir; dolayısıyla Beyân da bir nebîdir. Onlar bu hususta Cenâb-ı Allah'ın "*Bu, insanlar için bir açıklama ve sakınanlara yol gösterme ve bir öğüttür.*"[221] ayetini te'vîl ettiler. Beyân, Ebû Hâşim'in ölümünden sonra Nübüvvet iddiasında bulundu ve Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'i (as) kendine uymaya ve nübüvvetine kabul etmeye çağıran bir mektup yazdı. O, bu mektubunda diyordu ki: "Bana uy, selâmete erersin; derecen yükselir; kurtulursun ve zengin olursun. Çünkü sen Allah'ın nübüvvet ve risâleti nereye vereceğini bilemezsin. Resule düşen ancak tebliğdir. Uyaran kimse vebalden kurtulmuştur." Bunun üzerine Ebû Cafer Muhammed b. Ali (as) Beyân'ın elçisine getirdiği mektubu yemesini emretti ve o da yedi. (*Böylece Beyân öldürüldü sonra asıldı.*) Beyân'ın elçisinin adı, Ömer b. Ebî Afîf el-Ezdî idi. [*O, tevhîd konusunda teşbîh fikrini benimsiyordu ve aşırı iddialarda bulunuyordu. Bu fikirlerini Allah'ın, "O'nun yüzünden* (zatı) *başka her şey yok olacaktır..."*[222] *ayetiyle temellendiriyordu. Bu sebeple Allah'ın cisim olduğuna ve Allah'ın bu ayette bizzat kendisinin her şeyiyle yok*

221 3. Âl-i İmrân 138.
222 28. Kasas 88.

olacağını, sadece zatının bâki kalacağını ima ettirdiğine inanıyordu.][223]

[87] Ebû Müslim,[224] Abdullah b. Muâviye'yi hapishanede öldürdüğünde, fırkası kendisinden sonra üçe bölündü [*taraftarları fırkalara ayrıldı.*] Şîa'dan çok az bir grup, Abdullah b. Muâviye'nin taraftarlarından Abdullah b. el-Hâris adlı bir kişinin marifetiyle İbn Muâviye'ye meyletmişlerdi. Abdullah b. el-Hâris'in babası Medâinli bir zındık idi. Abdullah'ın taraftarlarını baştan çıkardı ve onları aşırılığa, tenâsüh,[225] soyutlar

223 Bu paragraf Kummî'de 76. paragraf olarak daha önce geçti.

224 Ebû Müslim el-Horasânî Abdurrahmân b. Müslim (100/718-137/755): Abbâsî devletinin kurucusu olarak kabul edilen Ebû Müslim, Abbâsoğullarından İbrâhîm b. İmâm Muhammed'le irtibata geçti. İbrâhîm onu dâî olarak Horasân'a gönderdi. O da Abbasîler adına bu daveti yürüttü ve Emevî devleti (132/749-750)'ne son verdi. Saffâh'ın ölümüne kadar her şey yolundaydı. Onun ölümü üzerine, Mansûr'un korktuğu başına geldi ve Ebû Müslim'in, iktidar olmayı planladığı anlaşıldı. Bunun üzerine onu, Rûmiye öldürdü. Me'mûn onun hakkında şöyle demiştir: "Devlet yıkıp devlet kuran yeryüzü Meliklerinin en şereflileri şu üç kişidir: İskender, Erdeşir ve Ebû Müslim Horasânî. Ebû Müslim, Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi. İhtirasa çok az düşkün olduğu ve bu sebeple öldüğünde ne bir ev, ne mülk, ne köle ve ne de parası olduğu söylenir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyât*, II/324-31; et-Taberî, *Târîh*, II/1950-70; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI/74-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/356-63; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X/207-11; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/337-38; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, 60-67; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *TDVİA.*, X/197-199; Barthold, "Ebû Müslim", *İA.*, IV/39-41; S. Moscati, "Abû Muslim", *EI_.*, I/141; Richard N. Frye, "The Role of Abu Muslim in the Abbasid Revolt", *The Muslim World*, 47 (1947), 28-38; Nuran Erdoğruca, *Ebu Müslim Horasani ve Müslimiyye Hareketi*, Ankara 2001 (Basılmamış Y. Lisans Tezi); Nadir Karakuş, *Ebu Muslim Horasani, Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya 1996 (Basılmamış Doktora Tezi).

225 Tenâsühiyye: Bu grup, ruhların bedenlerde göçüne ve bir şahıstan diğerine geçişine inanır. Onlara göre, ruhların bedenlerde karşılaştığı rahatlık, yorgunluk, huzur ya da sıkıntı, daha önce başka bir bedende iken yaşadıklarının cezası veya mükafatıdır. Cennet ve Cehennem bu bedenlerdedir. En yüksek derece nübüvvet derecesi olup en aşağı derece ise yılanlar derecesidir. En yüksek derecenin Melâike derecesi olduğunu, en aşağı derecenin de şeytanlar derecesi olduğunu söyleyen kimseler de vardır. Tenâsüh inancından etkilenmemiş bir din hemen hemen yoktur. Sadece izah ediş biçimleri farklıdır. Bkz. en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*, 84 (Mütenâsihiyye); Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 308-310 (Esnâfu't-Tenâsüh); el-Malatî, *et-Tenbîh*, 22-23 (Ashâbu't-Tenâsüh); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 208-212 (Ashâbu't-Tenâsüh); İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/187; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 136-138 (Ehlü't-Tenâsüh); eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/27, 77, 203, 229, II/426; el-Irakî,

35 alemi (*Ezille*)[226] ve devir[227] görüşlerine sevk etti. Bu görüşleri Câbir b. Abdillah el-Ensârî'ye ve sonra Câbir b. Yezîd el-Cu'fî'ye isnad etti. Böylece onları, bütün farzlardan, şer'î hükümlerden ve geleneklerden (sünen) uzaklaştırıncaya kadar kandırmaya devam etti. Bunun Câbir b. Abdillah ile Câbir b. Yezîd'in yolu olduğu iddiasında bulundu. Oysa bunların ikisi de bundan uzak idiler. [*Onlardan birtakımı, İbnü'l-Harb'in imâmetini, bazı aşırı fikirleri* (*gulüv*), *tenâsühü, soyutlar alemi* (*Ezılle*) *ve devri benimsediler. Bu görüşlerin Câbir b. Abdillah*

el-Fıraku'l-Müfterika, 31, 38, 98 (Tenasûhiyye); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l-'İyn*, 146, 3243, 264 (Ashâbu't-Tenâsüh); İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 22 (Mütenâsiha); İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 87-90 (Ashâbu't-Tenâsüh); İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 125 (Mütenâsihiyye); Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 14 (Tenâsühiyye); Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 124-125; Carra de Vaux, "Tenâsüh", *İA.*, XII/I/158-59.

226 el-Ezılle (Gölgeler/görünüler): Ezılleden maksat, soyutlar/ideler alemidir. Onlar nesnelerdir, ancak gölge şeklindeki nesneler değildirler. es-Sâdık'tan gelen bir hadîs'te şöyle buyurulur: "Allah, cisimler yaratmadan iki bin yıl önce ruhları birbiriyle kardeş yapmıştır. Eğer Ehl-i Beyt'en olan zamanımızın imâmı gelirse, kardeşten miras almak olmamasına rağmen gölgeler aleminde iken kardeş ilan edilen iki kardeş birbirine varis olur. Soyutlar alemi, gölgeler (Ezılle) olarak ifade edilmiştir. Çünkü bu dünyanın varlıkları, cismani yoğunluktan uzaktırlar. Tıpkı gölgenin cisimden soyut olduğu gibi. "Gölgeler aleminde iken siz ne durumdaydınız?" diye imâma sorulunca şöyle cevap verdi: "Ey Mufazzal! Rabbimizin yanında yeşil gölgeler, yani yeşil bir nur hâlindeydik." Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn*, "Zılel" maddesi.

227 ed-Devr (Dönme): Bir şeyin dairesel hareketini tamamladıktan sonra başlangıç noktasında durmasıdır. Devriyye'ye göre, evren ve onun işleyişi, sürekli bir dairesel harekete tabidir. Etkenler, başlangıçtaki hâline döner. Yıldızlar ve felekler ilk merkez etrafında dönerler. Onların boyutları, birleşme noktaları, karşılaşmaları ve ilişkileri hiç bir şekilde değişmediği gibi, başlangıçtaki etkenlerin de farklı olmaması gerekir. İşte bu kürelerin ve devirlerin tenâsühüdür. Onların en uzun devir süresinin kaç sene olduğu ihtilaflıdır. Bkz. el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, IV/150-56; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/229-30.

228 Câbir b. Abdillah b. Amr b. Haram b. Ka'b b. Ğanem b. Ka'b b. Seleme el-Hazrecî el-Ensârî es-Sülemî (607-78/697): Hz. Peygamber'den en fazla rivayet eden sahabîlerdendir. Hem babası hem de kendisi sahabîdir. On dokuz gazveye katılmıştır. Akabe ve Rızvan beyatına katılan sahabîlerin en küçüğü idi. Ömrünün sonlarına doğru Medine'deki Mescid-i Nebevî'de kendi ders grubunu oluşturdu. Sahabeden bir grup, ondan rivayet etti. Buhârî ve Müslim ondan 1540 hadis rivayet etmiştir. 94 yaşında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 307; et-Tefrişî, *er-Ricâl*, 65; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/319; el-Keşşî, *er-Ricâl*, I/205 vd.; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/213 (1026); ez-Zehebî, *'Iber*, I/65; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât*, I/143; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II/104.

el-Ensârî[228] *ve Câbir b. Yezîd el-Cu'fî*[229] *tarafından rivâyet edildiğini ve o ikisinin görüşünün bu olduğunu iddia ettiler. Bütün farzları, şerî hükümler ile ibadetleri ve sünnetleri ibtâl ettiler.*]

[88] [*Onların birtakımı ise, onun öldüğünü ve Muğîre b. Saîd el-Kûfî'ye*[230] *vasiyet ettiğini söyleyerek önce imâmetini sonra da nebîliğini ileri sürmüşlerdir.*]

229 Ebû Abdillah Câbir b. Yezîd b. el-Hâris b. Abd-Yagûs el-Cu'fî (128/745): Tâbiîn kuşağından olup Şîa'nın önde gelen fakihlerindendir. Kûfelidir. Bazı hadis alimleri onu överken bazıları, rec'at fikrini benimsemesi dolayısıyla eleştirmişlerdir. Çok sayıda rivayetin sahibi olduğu ve dinî bilgisi geniş biri olduğu söylenir. Kûfe'de öldü. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât,* VI/345; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 480; ez-Zehebî, *Mi'zânu'l-İ'tidâl*, I/176-78; İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* I/319; el-Keşşî, *er-Ricâl*, 436 vd.; İbn Hacer, *Takrîbu'z-Tehzîb,* 878; el-Behbehânî, *Menhecu'l-Makâl,* 78; Ebû Ali el-Kerbelâî el-Hâirî, *Müntehâ'l-Makâl,* 72; eş-Şusterî, *Mecâlisü'l-Mü'minîn* 137; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 44 (Dipnot: 82), 184; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât,* 144-146; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* II/105; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 86.

230 Ebû Abdillah el-Muğîre b. Saîd el-Iclî (el-Becelî) el-Kûfî (119/737): Gulât fırkalardan sayılan Muğîriyye'nin önderlerindendir. Kûfe asıllı Muğîre, bidatçı, deccal ve sihirbaz olmakla suçlanmıştır. Edebî/fasih konuştuğu, her şeyi çok iyi bir şekilde izah ettiği için ve büyülü sözler söylediği için kendisine Vassâf denmiştir. Müneccimlik ve ilhâd fikrini birleştirdiği, teşbîh ve tecsîm fikrini benimsediği söylenir. İddiaları arasında şunlar vardır: Allah insan şeklinde, başında bir tacı olan, harfler sayısınca organları olan bir varlıktır. Bu sebeple o mücessimeden birisi olarak gösterilir. O'na göre Hz. Ali ilahtır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve sair sahabe (Hz. Ali'nin yanındakiler hariç) kâfir olmuştur. Kendisi ya da Ali, istediği takdirde Ad ve Semûd'u diriltebileceğini söylerdi. Bir başka görüşü de şudur. Allah mahlukatı yaratmayı dilediğinde İsm-i A'zâm'ıyla konuştu, uçtu ve tacının üzerine kondu. Sonra parmağıyla avucunun içine kullarının iyi ve kötü emellerini yazdı. Kötü amelleri görünce terledi ve biri tatlı biri tuzlu olmak üzere terinden iki deniz oluştu. Sonra denize baktı ve gölgesini gördü. Gölgesini almak için uçtu, onu yakaladı ve o gölgenin iki gözünü oyarak gölgeyi yok etti. Onun iki gözünden güneşi ve semayı yarattı. Tuzlu denizden kâfirleri yarattı, tatlı denizden de müminleri yarattı. Fırat ırmağının suyunun, içine pislik düşmüş bütün nehir, pınar ve kuyuların suyunun haram olduğunu iddia ediyordu. Muğîre, Hâlid b. Abdillah el-Kasrî'nin valiliği döneminde Muhammed b. Abdillah b. Hasan'ın adına davette bulunarak Kûfe'de isyan etti. Ona Mehdî diyordu. Hâlid, onu hezimete uğrattı ve onu astı. Yakarak öldürdüğü de söylenmektedir. Ayrıca Muğîriyye diye isimlendirilen beş adamını ateşte yaktı (Muğîre'nin isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 62 vd.; F. W. Tucker, "Asiler ve Gnostikler: el-Muğire b. Said ve Muğiriyye", çev. E. Ruhi Fığlalı, *AÜİFİİD.*, V (1982), 204 vd.; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* 149-151; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 122-129). İmâmiyyeye göre Muğîre b. Saîd lanetlenmiştir. Keşşî onun lanetlendiğine dair birçok rivayette bulunmaktadır. Mesela Ebû Hasan'ın dediğine göre, o Cafer'e yalan isnadda bulunuyordu. Bkz. ez-Zehebî, *Mizâ-*

[89] [*Onlardan bir fîrka da, Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs'ın*[231] *onu öldürdüğü güne kadar Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in*[232]

nu'l İ'tidâl, III/191-92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/201, 207-09; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* II/623; et-Taberî, *Târîh,* II/1619; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn,* 6-9, 23, 2-24; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/207-210; el-Keşşî, *Ricâl*, 489-90; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 43 (Dipnot:76); el-Makrizî, *Hıtat,* II/353, Neşvânu'l-Himyerî, *Hûru'l-l'yn,* 168, 259; İbnü'l-Hazm, *el-Fasl*, IV/183; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VII/276; A. Le Chatelier, *Les Confreries musulmanes du hedjaz*, 42, Friedlaender, agm., XXVIII (1907), 34, 59; XXIX (1908), 34, 79, 90, 96.

231 Ebû Mûsâ Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs (102/721-167/783): Seffâh'ın kardeşidir. Şeyhu'd-Devle de denir. Huneyn'de doğup büyümüştür. Amcası onu 132/749-50 senesinde Kûfe valisi olarak atamış ve Mansûr'un veliahtı yapmıştır. 147/764 senesinde Mansûr onu veliahtlıktan ve Kûfe valiliğinden azletmiştir. Mal-mülk vererek onun gönlünü almış ve babası Mehdî'nin veliahtı olmuştur. Mehdî, 160/776-77 yılında halîfe olunca onu azletti. Ölünceye kadar Kûfe'de oturdu. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* III/321 vd.; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V/507 vd.; ez-Ziriklî, el-*A'lâm,* V/109-10.

232 Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (93/712-145/762): Muhammed b. Abdillah, Erkâd, Mehdî ve Nefsü'z Zekiyye olarak bilinir. Taliboğullarının önde gelenlerinden idi. Medine'de doğup büyüdü. Kendisine halis Kureyşli denirdi. Çünkü annesi ve anneanneleri arasında Ümmüveled (Kureyşli olmayan) birisi bulunmuyordu ve ailesi onu mehdî olarak isimlendiriyordu. Emevî devleti dağılmaya başlayınca Medine'deki Hâşimoğullarından bir grup gizlice ona beyat etti. Onlar arasında Abbâsoğullarından da bir grup vardı. Ebû Abbas (Seffâh) ve Ebû Cafer el-Mansûr'un onun davetçilerinden olduğu söylenir. Sonra Emevî saltanatı yıkılıp, Abbasî devleti kurulunca, o ve kardeşi İbrahîm, Seffâh'a ve sonra da Mansûr'a bağlılıklarını bildirmekte geciktiler. Mansûr, onun ve kardeşinin yakalanmasını istedi. Bunun üzerine onlar Medine'ye gizlendi. Babaları ve oniki akrabası yakalandı ve yedi sene sonra Kûfe hapishanesinde öldüler. Muhammed Nefsüzzekiyye babasının ölümünü öğrenince saklandığı yerden ikiyüz elli adamıyla birlikte intikam almak amacıyla harekete geçti ve Medine halkı ona beyat etti. Kardeşi İbrahîm'i Basra'ya gönderdi. Basra, Ehvâz ve Fâris'i ele geçirdi. Mansûr, veliahdı İsâ b. Mûsâ'yı onunla savaşmaya gönderdi. Muhammed, Medîne önlerinde onunla karşılaştı ve onlara karşı beklenmedik bir direnç gösterdi. Taraflarının büyük bir kısmı ondan ayrılınca, İsâ onu katletti ve başını Mansûr'a gönderdi. Onun savaşçılığını Hamzâ'ya benzetirler. İbn Haldûn onun hakkında şöyle demiştir: Mâlik ve Ebû Hanîfe, onun imâmetinin Mansûr'un imâmetinden daha sahih görüyorlardı. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsbehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn,* 232, İbn Haldûn, *el-İ'ber,* Mısır 1284, III/190; et-Taberî, *Târîh*, III/190 vd.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/220; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 8-9, 15-16, 23-25; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 27 (Dipnot: 5), 184; er-Resğenî, *Muhtasâr Kitâbi'l-Fark beyne'l-Fırak,* 149; Neşvânu'l-Himyerî, *Hûru'l-l'yn,* 272; FR. Buhl, "Muhammed", *İA.*, VIII/472-74.

imâm olduğunu ileri sürdü. O öldürülünce bazı taraftarları onun öldürülmediğini, ölmediğini ve yeryüzünü adaletle doldurmadıkça ölmeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, Medine'de isyan eden ve öldürülen kişi Muhammed b. Abdillah'ın suretinde görünen Şeytan'dı. Muhammed'in imâmeti ile ilgili fikirlerini, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hüseyin, kendilerine onun imâmetini müjdeleyen alametleri gösterdiği ve önceden rivâyetlerle haber verdiği şeklinde temellendiriyorlardı. Onların konuyla ilgili zikrettikleri rivâyetlerden birisi şöyledir: Kâim imâmın[233] *ismi, nebînin ismiyle, onun babasının ismi de nebînin babasının ismiyle aynı olacaktır. Zuhur edinceye kadar imâm olmayacaktır. Çünkü o, mehdîdir. Ancak o zuhur edinceye kadar yerine oğlunu halef tayin etmiştir. Onlar Muğîre b. Saîd ve taraftarlarını yalanlamışlardır.*]

[90] [*Muğîre b. Saîd'in imâmetini ileri süren bir topluluk, şöyle dedi: Abdullah b. Muâviye, kendi yerine onu vasî tayin etti. Muğîre öldürülünce yerine Bekr b. Kattât el-Hecerî imâm oldu ve ona vasiyet etti. Bir süre bu görüş üzere devam etti. Ancak onun yalanlarını, malları helal kıldığını ve bunları başkalarına değil sadece kendisi için caiz gördüğünü öğrenince onun imâmeti fikrinden vazgeçtiler ve Abdullah b. el-Muğîre b. Saîd'in*[234] *babasından sonra imâm olduğunu ileri sürdüler.*]

233 el-Kâim el-İmâm: Bu konuda şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "Beklenen Mehdî, ismi nebînin ismiyle babasının ismi de nebînin babasının ismiyle uyuşan kimsedir." Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 87.

234 Ebû Ahmed Abdullah b. el-Muğîre el Becelî: Cündeb'in kölesidir. İmâmiyye alimlere göre, Abdullah güvenilir birisidir. Ayrıca o, saygınlığı, dindarlığı ve takvası ile tanınmış birisidir. Otuz kitap yazdığı söylenir. Keşşî, Abdullah b. Muğîre'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben Vâkıfa'dan idim. Uzun süre bu görüşteydim. Mekkeye gidince içime bir fikir doğdu. İçime doğanı önemsedim ve şöyle dua ettim: "Allah'ım isteğimi biliyorsun. Beni dinlerin en hayırlısına yönelt!" Ali er-Rızâ'yı takip etmem gönlüme doğdu. Sonra Medine'ye gidip kapısının önünde durdum. Kölesine şöyle dedim; Iraklı bir adamın geldiğini söyle."Bunun üzerine, "İçeri gir, Ey Abdullah!" dediğini duydum ve içeri girdim. Bana baktı ve şöyle dedi: Allah senin duanı kabul etti, seni dininde hidayete erdirdi." Ona, "Ben de, senin Allah'ın yarattıklarına gönderdiği hüccet ve emîn olduğuna şahadet ederim." cevabını verdim. Bkz. el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/218; et-Tefrîşî, *Ricâl*, 208.

[91] Onlardan bir fırka şöyle dedi: Abdullah b. Muâviye diridir; ölmemiştir; [*O, vasîdir, yetki ona verilecektir; Ona itaat farzdır.*] O, Isfahân dağlarında yaşamaktadır ve Benî Hâşim'den Ali ve Fâtıma'nın çocuklarından birine dünyanın idaresini verinceye kadar ölmeyecektir. [*Onu teslim ettiği vakit ölecektir. Çünkü o, Nebî'nin* (*sam*) *müjdelediği Kâim ve Mehdîdir.*]

Bir fırka da: "Abdullah b. Muâviye, Resulullah'ın (sav) müjdelediği Kâim ve Mehdî'dir. O, yeryüzüne hâkim olacak, zulüm ve haksızlıkla dolu olan dünyayı iyilik ve adaletle dolduracaktır. Daha sonra o, imâmeti, ölümü esnasında Benî Hâşim'den Ali b. Ebî Tâlib'in (as) soyundan birine teslim edecek ve ölecektir." dediler.

[92] Başka bir fırka ise şöyle dedi: "Abdullah b. Muâviye, vasiyet etmeden ölmüştür. Ondan sonra imâm yoktur." Neticede bu fırka mensupları, diğer Şiî fırka ve sınıfları arasında bocalayıp
36 kaldılar; bir daha bir imâma bağlanamadılar. (*Keysâniyye'nin hepsinin, üzerinde ittifak ettikleri bir imâm yoktur. Onların hepsi, Abbâsiyye hariç, ölüleri bekliyorlar. Abbâsiyye, imâmetin Abbâs'ın oğullarından biriyle kâim olduğuna inandı ve bu görüşü zamanımıza kadar sürdürdü.*) Bunlar, el-Keysâniyye, (*Abbâsiyye*), Hârisiyye [*Harbiyye*] ve [*Muğîriyye*] fırkalarıdır. (*Hurremdiniyye*) [*ve Muğîriyye*] fırkaları da bunlardan doğmuştur. [*Bunlar, Ali b. Ebî Tâlib'in ve oğulları el-Hasan, el-Hüseyin'le Muhammed el-Hanefiyye'nin olmuş ve olacak her şeyi bildiklerini, onlardan her birine itaatin farz olduğunu, bu yetkinin onlardan sonra Ebû Cafer Muhammed b. Ali'ye intikal ettiğini, onun da yetkiyi elinde tuttuğunu, ona itaatin de farz olduğunu iddia ederler.*]

[93] İnançta aşırılık, onlarla [*Sebeiyye'yle*] başlamıştır, hatta onlar, imâmların Tanrılar, nebîler, resuller ve melekler olduğunu söylemişlerdir. Aynı şekilde, gölgelere/idelere, ruhun bekasına ve tenâsühüne ve bu dünyada dönüp durduğuna inananlar onlardır. Kıyâmeti, dirilişi, hesabı [*cennet ve cehennemi*] inkâr ederek hayatın, dünyadaki [*devingenlik ve*] deverândan ibaret olduğuna inanırlar. Onlara göre ancak dünya hayatı vardır; kıyâmet ise, ruhun bir bedenden çıkıp başka bir bedene girme-

sidir. İyi bir ruh iyi bir bedene, kötü bir ruh kötü bir bedene girer. Ruhlar, bu bedenlerde mutlu olurlar veya [*azap çekecek kimseler*] azap çekerler. Cennet [*ve Cehennem*] işte bu bedenlerdir. O ruhlar hayatlarında ya güzel müreffeh insanların cesetlerine nakledilirler veya köpek, maymun, domuz, yılan, akrep ve hamam böceği, pislik böceği cinsinden gayr-ı tabiî yaratılmış kötü cesetlerde [*ve amellerine göre diğer hayvanlarda*], birinden diğerine [*geçerler*] geçerek işkence görürler. İlelebet böyle sürüp gider; o cesetler ruhların (*cenneti veya*) [*ateşi ve*] cehennemidir; (*bunlardan başka, ne kıyâmet, ne dirilme, ne de cennet ve cehennem vardır.*) Her ruh, (*ameline*), günahına [*günahının büyüklüğüne*], imâmını inkârına [*imâmını inkarının büyüklüğüne*] ve onlara karşı isyanına göre bir hayat yaşar. Bedenler yıkılır ve harap olur; çünkü onlar, ruhların ikâmetgahlarıdır; 37
ortadan kalkar ve yok olurlar. Ruh ise, müreffeh veya muazzeb olacak başka bir kalıba geçer. Onlara göre rec'atin[235] manası budur. Bedenler, ancak insanların giydikleri elbiseler gibi, kalıplar ve barınaklar olup eskidiğinde [*ve parçalandığında*] atılır ve yerine başka bir elbise giyilir. Yine onlar, insanların yaptıkları evler gibidir, terk edilerek başka bir ev inşa edildiğinde bu evler harap olur. Mükâfaat ve ceza cesetlere [*bedenlere*] değil ruhlaradır. Onlar, bu konuda Allah'ın "Dilediği surette seni terkip etti."[236] ayetini te'vîl etmişler; aynı şekilde "Yeryüzünde yürüyen hiç bir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar..."[237] ve "... Her millet içinde mutlaka bir uyarıcı (Peygamber gelip) geçmiştir."[238] ayetlerini

235 Rec'at: Şîa'ya göre, 12. İmâm Mehdî'nin zuhur edip ölmesinden sonra tekrar dünyaya geri dönmesidir. Bu İmâmiyye mezhebinin temel prensiplerindendir. Bir hadiste; "Kim ki bizim rec'atimize inanmaz, mut'amızı kabul etmez ise bizden değildir." denilmiştir. Çoğunluk, rec'at inancını reddetmiş ve onu İslam'a sokulan bidatlardan saymıştır. Rec'iyye, Ali, arkadaşları ve evlatlarının bu dünyaya tekrar döneceklerini ve düşmanlarından intikamlarını alacaklarını iddia edenlerdir. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmeu'l-Bahreyn;* es-Sadûk, *Risâletu'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye,* çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1978, 66-70*;* İbn Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 22; Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, çev. Abdulbaki Gölpınar, İstanbul 1978, 63-66; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 28; el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân,* V/134; Goldziher, *el-Akide ve'ş-Şeria,* 191-196.

236 82. İnfitâr 8.

237 6. En'am 38.

238 35. Fâtır 24.

te'vîl etmişlerdir. Kuşların, dört ayaklıların ve yırtıcı hayvanların hepsi insan toplulukları idi; içlerinden Allah'ın gönderdiği uyarılar gelip geçmiştir. Allah, bu uyarıları onlar üzerine delil kılmıştır; [*Allah*] onlardan iyi olanların [*ve imâmların davet ettiği görüşlerini kabul edenler*] ruhunu, öldükten, iskeletini tahrip ettikten ve ikâmetgahını yıktıktan sonra, diğer bir salih bedene nakleder. Böylece onlara ikramda ve izzette bulunur. Onlardan, kâfir ve asî olanların ruhlarını ise, kötü ve bozuk bir bedene naklederek dünyada ona azap eder; [*onu küçük düşürür*]; bedenini en kötü beden yapar ve ona rızıkların en kötüsünü ve pisini verir. Onlar, bu konuda, Allah'ın [*cc.*] şu ayetini te'vîl ettiler: "Fakat insan böyledir; Rabbi ne zaman kendisini imtihan edip ona ikramda bulunur, ona nimet verirse: "Rabbim bana ikram etti, der. Ama Rabbi onu imtihan edip rızkını daraltırsa Rabbim beni küçük düşürdü, der."[239] [*Yüce*] Allah onları yalanladı ve kendisine isyanlarından dolayı sözlerini reddederek şu cevabı verdi: "Hayır doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz".[240] O yetimden maksat Nebî (selâm ona ve âline olsun) idi. Yine Allah onlara şöyle dedi: "Yoksula yemek vermeye teşvik etmiyorsunuz."[241] Buradaki miskinden kasdedilen [*vasî ve*] imâmdır. "Mîrâsı, helal haram demeden yiyorsunuz."[242] ayetinin manası, Allah'ın size verdiğinden ve rızıklandırdığımızdan imâmın hakkını ayırmıyorsunuz, demektir.

38

[94] Mansûriyye[243] fırkası da bunlardandır. Onlar Ebû Mansûr'un[244] taraftarlarıdır. [*Ebû Mansûr Kûfeli olup Ab-*

239 89. Fecr 15-16.
240 89. Fecr 17.
241 89. Fecr 18.
242 89. Fecr 19.
243 Mansûriyye: Onlara Kisfiyye de denir. Ebû Mansûr el-I'clî'nin taraftarlarıdır. O, Bâkır'ın halîfesi olduğunu iddia etmiştir. Sonra davasından vazgeçip kendisinin göğe yükseltildiğini, sonra da Allah'ın şu ayetinde belirtilen gökten düşen parça olduğunu iddia etmiştir: "*Eğer gökten bir parça* (*kisf*) *düşer görseler, bu birbiri üstüne yığılmış bir buluttur, derler*" (52. Tur 44) Ebû Mansûr şöyle demiştir: "Âl-i Muhammed gökyüzü, Şîa yeryüzü, ben de Hâşimoğullarından gelen bir parçayım". Taraftarları yemin ettiğinde, sadece kelimeye yemin olsun diyorlardı. O'na göre Allah'ın yarattığı ilk yaratık Îsâ, ikincisi Ali'dir. Peygamberlik hiç kesilmeyecektir. İbn Hazm'a göre Mansûriyye, imâmetin Muhammed b. Ali b. Hüseyin'den sonra Muhammed b. Abdillah b. Hasan b. Hasan'a geçtiğini söyleyen, diğeri de

dülkays kabilesinden idi. Kûfe'de evi vardı. Çölde büyümüştü; okuma yazma bilmiyordu.] Ebû Mansûr Allah'ın onu yanına çıkardığını, kendisine yaklaştırdığını, onunla konuştuğunu, onun elini ve başını sıvazladığını ve Allah'ın kendisine Süryanice [*Farsça*] şöyle dediğini iddia etmiştir: "Ey evladım! Ebû Mansûr, nebî ve Peygamber olduğunu, Allah'ın, onu kendisine dost edindiğini söylemiştir. (*Ebû Mansûr Kûfeli olup Abdülkays kabilesinden idi. Kûfe'de evi vardı. Çölde büyümüştü ve okuma yazma bilmiyordu.*) Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'nin (as) ölümünden sonra Ebû Cafer'in işlerini kendisine havale ettiğini, ölümünden sonra kendisini vasî kıldığını iddia etmiştir. Sonra işi daha da ileri götürerek Ali b. Ebî Tâlib'in (as) aynı şekilde oğulları, Hasan ve Hüseyin'in ve Ali b.

imâmetin el-Mansûra geçip asla Ali oğluna geçmeyeceğini söyleyen fırka olmak üzere iki fırkadır. eş-Şehristânî ise şöyle demiştir: Kûfe'de Kindeoğulları içerisinde Mansûriyye grubu isyan etti ve Hişâm b. Abdülmelîk'in valisi Yûsuf b. Ömer es-Sakafî onun faaliyetlerini ve zararlı propagandasını öğrenince onu astı. Keşşî (Bkz. *Ricâl*, 592) de şu bilgiyi vermektedir: Ebû Abdillah Ebû Mansûr'a lanet etmiştir ve Ebû Mansûr, İblîs'in resulüdür. Ebû Mansûr'a Allah lanet etsin. Bunu üç defa tekrarladı. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 40, 42; et-Taberî, *Târîh* II/1647-1688; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 9-10; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124-131; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Arâ' ve'l-Mezâhib*, 168; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 159; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 187-188, 194; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/185; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 125-126; Ebü'l-Meâli, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 33-40; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/209-210; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 41, 99; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 168-170; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 88-89; es-Seksekî, *el-Burhân*, 76; İbn Daî er-Razî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 170; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 123; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/467; el-Keşşi, *Ricâl*, 592; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 428-29.

244 Ebû Mansûr el-'Iclî: 'Icl kabilesine mensuptur. Abdülkays kabilesine mensup olduğu da söylenmektedir. Kûfe'de oturuyordu. Okuma-yazma bilmezdi (Ümmî). Ebû Cafer Muhammed b. Ali ölünce, kendisinin vasî tayin ettiğini, dolayısıyla onun halefi olduğunu, Ebû Caferden sonra imâmetin kendisine geçtiğini ileri sürmüştür. Daha sonra da nebî ve resul olduğunu iddia etmiştir. O, Emevî halîfesi Hişâm b. Abdilmelîk'in 121-127/738-744 tarihleri arasındaki Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e karşı, ayaklanmıştır. Sonunda Yûsuf b. Ömer, onu idam ederek öldürmüştür. Keşşî'nin kaydettiğine göre (Bkz. *Ricâl*, 592), İmâm Sâdık ona üç kez lanet okumuştur. Bkz. et-Taberî, *Târîh* II/1647-1688; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/209-210; İbn Kuteybe, *Ü'yûnu'l-Ahbâr*, II/147; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farkalar*, 187 (Dipnot: 2); İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/185; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/353; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 151-153; Onat, *Emeviler Devri İlk Şii Hareketleri*, 130-133.

el-Hüseyin ve Muhammed b. Ali'nin nebî ve resul olduklarını söyleyerek şöyle demiştir: Ben [*onlardan sonra*] Nebî ve resulüm, nübüvvet benim yedinci neslime kadar devam edecektir. Çocuklarım benden sonra nebîdirler. Onların sonuncusu ise Kâim'dir. (*Ebû Mansûr*), [*O boğup öldüren birisi olarak*] taraftarlarına, muhaliflerinin boğularak ve suikastle öldürülmesini [*ve aldıkları ganimetlerin beşte birini kendilerine ayırmalarını*] emrederdi. Ve şöyle derdi: Kim, size muhalefet ederse, o kâfirdir, müşriktir; onu öldürünüz. [*Çünkü Allah, "Haram aylar çıkınca ortak koşanları nerede bulursanız öldürünüz..."*[245]
39 *buyuruyor.*] İşte bu gizli cihattır. Ebû Mansûr, Cebrail'in (as) Allah katından kendisine vahiy getirdiğini; Muhammed'in kitapla (tenzîl), kendisinin ise te'vîlle gönderildiğini iddia etti. Ebû Mansûr'u Hâlid b. Abdillah el-Kasrî aradı, fakat bulamadı. [*Sonra Yûsuf b. Ömer es-Sakafî,*[246] *onu yakaladı ve astı.*] Daha sonra Ömer el-Hannâk da, Mansûr'un oğlu Hüseyin b. Ebî Mansûr'u ele geçirdi. Hüseyin b. Ebî Mansûr, Peygamberliğini ilan ederek babasının mertebesine eriştiğini iddia etti. Ona, çok miktarda mal toplandı. Birçok kimse de onun görüşünü ve yolunu kabul ederek nübüvvetine inandılar. Bunun üzerine Hüseyin b. Ebî Mansûr,[247] Mehdî'ye [*Muhammed b. Ebî Cafer el-Mansûr*] gönderildi. Mehdî, hilâfeti zamanında, görüşlerini itiraf ettirip çok miktarda ondan mal aldıktan sonra onu kat-

245 9. Tevbe 5.

246 Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ömer b. Muhammed b. el-Hakem es-Sekafî (127/745): Emevîler döneminin zorba valilerindendir. Hişâm b. Abdilmelîk'in Yemen valisidir (106/724). Daha sonra Hişâm onu Irak valiliğine atamış (121/738-39) ve Horasan valiliğini de ona vermiştir. Kûfe'de ikamet etmiştir. O, kendisinden önce vali olan Hâlid b. Abdillah el-Kasrî'yi işkenceyle öldürmüştür. Yezîd b. el-Velîd dönemine kadar bu görevi sürdürmüştür. Yezîd, onu azletmiş (126/743-44) ve Şam'da hapsetmiştir. Yezîd, babası Hâlid el-Kasrî'nin öcünü almak için onu öldürmek amacıyla bir kişi göndermiştir. Bu kişi bir süre hapiste yatmış ve hapiste onu öldürmüştür. Şiddet ve sertlikte Haccac'ın yolunu izlemiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât,* V/98; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf,* 280-81; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân,* I/267-8; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/243.

247 Hüseyin b. Ebî Mansûr: Ricâl kitaplarında onun adına rastlanmamaktadır. Şiî fırkalardan Hüseyniye adında bir fırka, muhtemelen ona nispet edilmiştir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn,* 24; Neşvânu'l-Himyerî, *Hûru'l-lyn,* 169.

letti ve astı. Taraftarlarını sıkı bir takibata tabi tuttu; onların büyük bir kısmını yakaladı, öldürdü ve astı.

[95] [*Mansûriyye, Muhammed ailesinin* (*Âl-i Muhammed*) *gökte olduğunu, Şîa'nın ise yeryüzünde olduğunu iddia etti. Ayrıca onlar iddia ettiler ki, Allah'ın "Gökten bir parçanın düştüğünü görseler, üst üste yığılmış bulutlardır, derler."*[248] *ayetinde Muğîriyye'den olup bizzat gözleriyle gördükleri hâlde inanmayanlar kastedilmektedir. Aynı şekilde düşen bulutların Ebû Mansûr olduğunu ileri sürdüler. Diğer taraftan Mansûriyye, Allah'ın ilk yarattığı yaratığın Îsâ olduğu, daha sonra Ali olduğu ve bu ikisinin temiz yaratılışları bakımından en üstün oldukları, insanların ise nur ve karanlık karışımı oldukları, bütün haramların helal kılındığı gibi iddialarda bulundular ve Mecûsîlerin annelerini ve kızlarını nikahlamak için söyledikleri gibi dediler ki, Allah, bize nefsimizin hoşlandığı ve bedenimizi güçlendirecek hiç bir şeyi haram kılmadı. Biz Allah'ın bostanlarıyız. Onun bostanlarını unutmamakla emrolunduk. Onlar, mirâs, boşanma, namaz, oruç, zekât ve hac gibi hükümleri geçersiz saydılar. Bunların kişilerin isimleri olduğunu savundular.*]

[96] [*Mansûr öldürülünce onun taraftarları iki fırkaya ayrıldılar. Birtakımı, ondan sonra imâmın Hüseyin b. Ebî Mansûr olduğunu söylerken, diğer birtakım, Ebû Mansûr'un imâmetin kendisine emanet edilen kişi olduğunu ve Esbât'tan olduğunu, bununla birlikte imâmetin Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan'da bulunduğunu, Konuşan İmâm* (*İmâmu'n-Nâtık*) *çıkıncaya kadar Susan İmâm* (*İmâmu's-Sâmit*) *olarak onun konuşma yetkisi yoktur, dedi.*]

[97] Bunlar, Abdullah b. Muâviye'nin taraftarlarından Abbâsiyye ve er-Revendiyye fırkalarından ve diğerlerinden olan "Gâliye" sınıflarıdır. [*Bunların tamamı gulât fırkalardandır. Sadece tenâsühle ilgili görüşlerinde farklı düşünürler.*] Ancak, Abdullah b. Muâviye'nin taraftarları kendi ruhlarının herhangi bir cesette dönüp dolaşırken, Hz. Nûh (as) ile gemisinde, [*her asrın peygamberleriyle*] ve kendi asrında da Nebî (sav)

248 52. Tur 44.

ile tanışıp ona inandıklarını iddia ediyorlardı. Ayrıca onlar kendilerine Hz. Peygamber'in (sas) ashabının isimlerini veriyorlar ve onların ruhlarının, bedenlerinde olduğunu iddia ediyorlardı. Onlar, bu konuda, Ali b. Ebî Tâlib'in sözünü te'vîl ederler- Hz. Peygamber'den (sas) rivâyet edilmiştir-: Ruhlar, techiz edilmiş askerlerdir. Onlardan birbirini tanıyanlar sarmaş dolaş olur; tanımayanlar ise ayrılığa düşerler. O hâlde biz, (*Ali* (*as*) *söylediği ve*) Hz. Peygamberden de rivâyet edildiği gibi, birbirimizle tanışırız. Bazıları ise, tenâsühü ve ruhların, muayyen bir zaman içinde yer değiştirdiğini ileri sürmüşlerdir.

40 [98] Onların bir kısmı, tenâsüh ve ruhun insan bedenlerindeki dönüp dolaşmasının belli bir dönem ve süreden ibaret olduğunu söyledi. Her bir devir, bir [*canlı*] insan bedeninde olduğu süreyi kapsar. [*Bu ise on bin senedir. Daha sonra başka insan bedenlerinde dönüp dolaşır.*] Bu sadece müminlere hastır. Böylece ruhlar, [*nebîlerine ve*] imâmlarına imanları ve itaatları nisbetince, kralların ve halîfelerin arabalarına koşulan [*soylu*] atlar, [*hâlis*] katırlar ve diğer [*eğlence*] (*gezinti*) hayvanlarına geçer. Kral ve halîfeler, bu hayvanlara yemlerinde, koşumlarında, iyi [*ve nakışlı*] kumaşlarla bezenmiş yüksek semerler, [*yeleler/bürgüler*] ve [*altın ve gümüş kaplı*] süslü eğerler *vurmada* [*ve faytonlar koşmada*] iyi davranırlar. Aynı hâl vasat insanlar ve halk tabakası için de geçerlidir. Ruhların bu intikali, [*iman etmenin ve dostluğun farz kılındığı kimselere*] inanmaları [*ve onları tanımalarına*] göredir; bu durum bin sene sürer. (*Daha sonra on bin senelik bir müddet için insan bedenlerinde dönüp dolaşır.*) Bu, onlara, kendini beğenme hastalığına düşmemeleri için, [*Allah'ın*] bir imtihandır; aksi takdirde itaatları [*ve marifetleri*] yok olur.

Kâfirlere, müşriklere, münafıklara ve asilere gelince; onlar, fil ve deveyle [*onlardan daha çok sayıda bulunanlara*] küçük tahta kurusuna ve bite kadar çirkin, vahşi [*arık ve sefih*] bedenlerde, on bin sene müddetle dolaşırlar. [*Bu süre içerisinde hâlden hâle, fil ve deve durumundan tahtakurusu durumuna*

geçerler.] Onlar bu konuda Allah'ın şu ayetini te'vîl etmişlerdir: "... deve, iğne deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremeyecekler."[249] Biz, devenin ve deve gibi olan yaratıkların, iğnenin deliğinden geçemeyeceğini biliriz. Allah'ın sözü yalan olamaz [*ve onda hiç bir değişme olmaz*]; o hâlde bunun gerçekleşmesi gerekir. Devenin [*fil, deve ve benzerleri hayvanların*] iğne deliğinden geçmesi, fil ve devenin [*her birinin*], her intikalde, [*durumdan duruma geçişte*] cüsseleri eksilerek ve küçülerek, [*küçük*] bir pire hâline dönüşmesiyle mümkün olur. Deve, ancak bu durumda iğne deliğinden geçer. İğne deliğinden çıktıktan sonra, [*cennete girer, yani*] bin sene için insan bedenine nakledilir; böylece zayıf [*fakir*] ve muhtaç bir mahlukun bedenine girer. O, tabakçılık, hacamatçılık, süpürgecilik ve diğer kötü ve sevilmeyen mesleklerde, meşakkatli 41
kazançlarda, yorucu işlerde görevlendirilir.

Aralarında debbağlık, hacamatçılık, süpürgecilik ve buna benzer birtakım hakir görülen mesleklerin [*ve işlerin*] bulunduğu, yorgunluk ve büyük [*meşakkat ve*] güçlüklerle kazanç sağlayan işlerle (*günahları miktarınca*) yükümlü tutulur. [*Bu, onların imâmlarını yalanlama ve onlara karşı işledikleri günahları miktarınca olur. Onların ruhları, bu insan bedenlerinde bu şekilde dönüp dolaşırlar.*] O ruhlar yeni girdikleri bu bedenlerde, imâmlar, resuller ve nebîlere imanla, onları tanımak [*ve onlara itaatle*] imtihan olunurlar. [*Onlar, inanmadıkları sürece acı bir azap görürler. Bin yıl boyunca bu şekilde devam ederler.*] (*Onlara inanmadıkları, onları yalanladıkları ve tanımadıkları takdirde, bin yıl boyunca aynı hâli koruyarak bu beşerî bedenlerde dolaşıp dururlar.*) Bundan sonra, ilk durumlarındaki gibi onbin yıl sürecek bir azaba çarptırılırlar. Onların hâlleri, ebediyyen ve sonsuza dek böyle sürüp gidecektir. O ruhların kıyâmeti [*kabileleri*], dirilişi [*kalkışları*], cenneti ve cehennemi işte bundan ibarettir. Onlara göre rec'at da [*tekrar tekrar dönüş de*] işte budur. Ölümünden sonra re'cat yoktur. [*Bu bedenler içerisinde dönüp dolaşırlar. Onların girdikleri ka-*

249 7. A'raf 40.

lıp ve bedenler, onlar için ev ve mesken konumundadır. Sonra] bedenler yok olur, [*parça parça olur*] ortadan kalkar, ebedî olarak ne geri gelir ne de tekrar yaratılırlar.

[99] Zeydiyye ve Mugîre b. Saîd'in taraftarları olan Mugîriyye şöyle der: Biz Allah'ın kudretini inkar etmiyoruz, ne rec'ate [*ve tekrar tekrar dönüş*] inanıyoruz ne de onu yalanlıyoruz. Allah neyi dilerse onu yapar.

[100] Keysâniyye fırkası ise şöyle der: İnsanlar önceden bulundukları bedenlere [*cesetlere*] döner. Aynı şekilde Hz. Muhammed (sas) ve diğer nebîler de eski bedenlerine dönerler ve ona inanırlar. [*Muhammed'e inanırlar ve ona yardım*
42 *ederler.*] İnsanlar Hz. Muhammed'e (sas) iman ederler. Ali b. Ebî Tâlib de bedenine döner. O, "Muâviye b. Ebî Sufyân ve Ebî Sufyân soyundan olan herkesi öldürür, Şam'ı yıkar, Basra'yı batırır [*ve onu yakarlar.*]"

[101] Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Ecda' el-Esedî'nin[250] taraftarları ve onların görüşünde olanlara gelince; [*onlar yeryüzünde birisi Konuşan* (*Natık*), *diğeri Susan* (*Sâmit*) *olmak üzere her asırda iki peygamberin olması gerektiği, Muhammed'in konuşan, Ali'nin susan elçi olduğunu ileri sürdüler. Bu konuda Allah'ın şu ayetine dayandılar: "Sonra biz elçilerimizi ardı ardına gönderdik..."*[251] *Sonra bu iddialarında o kadar*

250 Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Ecda' el-Esedî: O, Muhammed b. Miklâs el-Esedî el-Kufî'dir. Ebü'l-Hattâb Gâliye'dendir. Ebû Zeyneb el-Bezzâz veya el-Berrâd, Ebu İsmâîl, Ebû Zıbyân ve Ebû't-Tayyibât künyeleriyle bilinmektedir. Rivayetlere göre, Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed onu lanetlemiş ve şöyle demiştir: "Allahım! Ebü'l-Hattâb'a lanet olsun. Ben, ayakta iken, otururken ve yatarken sürekli onun korkusuyla yaşamaktayım. Allahım ona ateşin şiddetlisini tattır." demiştir. Keşşî (Bkz. *Ricâl,* 575-596), Cafer'in onu lanetlediğine ve tekfir ettiğine dair birçok rivayette bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/210-212; İbn Hazm, *el-Fasl,* IV/187, İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne,* 239; İbn Dâî, er-Râzî, *Tabsıratü'l-Avâm,* 170-71; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-lyn,* 166; el-Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn,* 10-13; el-Keşşî, *Ricâl*, 575-596; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 191-193; er-Resğenî, *Muhtasar Kitâbi'l-Fark beyne'l-Fırak,* 155; el-Makrizî, *el-Hıtat,* II/352; et-Tefrîşî, *Ricâl*, 335; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât,* II/48; Meşkûr, "el-Hattabiyye", *Mecelletu'l-Âhâ',* yıl 1, sayı 5.

251 23. Mu'minûn 44.

ileri gittiler ki o ikisinin Tanrı olduğunu söyleyerek yalan yere şahitlik ettiler.] Bunlar, Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'in (as) Ebü'l-Hattâb'a lanet ettiğini, ondan ve taraftarlarından uzaklaştığını haber alınca ayrılığa düşerek dört fırkaya bölündüler: Ebû'l Hattâb, Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed'in (as) kendisini, ölümünden sonra nâibi ve vasîsi kıldığını, Allah'ın "İsm-i Âzam'ı"nı kendisine öğrettiğini iddia etmiştir. Neticede o, daha da ileri giderek, önce nübüvvet, sonra risâlet, kendisinin meleklerden biri olduğunu, yeryüzündeki insanlara Allah'ın elçisi ve onların (hücceti) delili olduğunu iddia etmiştir. [*Bu, onun Cafer b. Muhammed olduğu ve istediği surette göründüğü şeklindeki iddiasından sonraydı. Hattâbiyye'den birisinin söylediğine göre, bir kişi Cafer b. Muhammed Medine'de iken ona bir soru sordu. Sorusunu cevaplandırdıktan sonra bu kişi Kûfe'ye döndü. Bu defa, aynı soruyu Ebü'l-Hattâb'a sorunca, Ebü'l-Hattâb şöyle dedi: Bu soruları, bana Medine'de sormamış ve ben de cevap vermemiş miydim?*]

[102] Onlardan bir fırka şöyle der: Cafer b. Muhammed Tanrı'dır -hakiki Yüce ve Ulu Allah bunların dediklerinden mutlak olarak münezzehtir-, Ebü'l-Hattâb da Cafer'in gönderdiği ve kendisine itaat edilmesini emrettiği bir Peygamberdir. Onlar, zina ve homoseksüellik, hırsızlık ve içki içme gibi haram olan şeyleri helal [*mübah*] kıldılar; zekât, namaz, oruç ve hac gibi ibadetleri terk ederek, aralarında ırzlarını müştereken kullanmaya başladılar. Onlar şöyle dediler, [*din*] kardeşiniz sizden birinizden, hasmına karşı şahitlik etmesini isterse, onu tasdîk etsin ve istediği şekilde şehadette bulunsun, çünkü bu onun için farzdır, vacibdir. [*Şahitlik yapmazsa, Allah'ı bilmek emrinden* (*Ma'rifetullah*) *sonra gelen farzların en büyüğünü terk etmiş olur. Bir farzı terk eden ise, küfre girmiş ve şirke düşmüş olur.*] [*Allah'ın koyduğu*] farzları, [*kendilerini tanımakla ve dostlukla emrolundukları*] yücelttikleri adamlar, (*kötülükleri ve*) masiyetleri de [*sevmemeleri, lanetlemeleri ve uzak durmaları emredilen*] alelâde insanlar kabul ettiler. Bunlar, helal saydıkları muharremat hususunda Allah'ın şu ayetini te'vîl ettiler: "Allah 43

sizden (ağır teklifleri) hafifletmek istiyor."[252] Yine şöyle dediler: Allah bu yükü; Ebü'l-Hattâb vasıtasıyla bizim için hafifletti; hareketlerimizi kısıtlayan, belimizi büken zorlukları kaldırdı, bu zorluklardan namaz, zekât, oruç, hac [*bütün güzel eylemler*] kastedilmektedir; kim, resul ve nebî olan imâmı bilirse, [*bunlardan muaftır*] dilediğini yapsın.

[103] Bir fırka da, Ebü'l-Hattâb gibi, Bezîğ'in [*Bezî'*][253] de, [- *Kûfeli dokumacılardan birisi idi.*-] Cafer b. Muhammed tarafından gönderilen nebî ve resul olduğunu, [*Allah'ın Mûsâ ve Hârûn'u birlikte gönderdiği gibi, Cafer b. Muhammed'in de Nebî ve Resul olarak Bezîğ'i Ebü'l-Hattâb'la birlikte görevlendirdiğini*] iddia etmiştir. Bezîğ, Ebû'l Hattâb'ın risâletini tasdik etti. Ebü'l-Hattâb ve taraftarları ise Bezîğ'den teberrî ettiler. [*Bunu öğrenince, hem Ebü'l-Hattâb, hem de taraftarları Bezîğ ve taraftarlarından uzaklaştı.*]

[104] Başka bir fırka da, es-Serî'nin [*el-Aksam*],[254] Ebü'l-Hattâb gibi, Cafer tarafından gönderilmiş bir resul olduğunu söyle-

252 4. Nisa 28.

253 Bezî' b. Mûsâ el-Hâik: Bu ismin, Berîğ, Ebî Rabî', Râbi', Beziğ b. Mûsâ, Beziğ b. Mûsâ el-Hâik, Beziğ b. Yûnus gibi farklı okunduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. el-Mâmakânî *Ricâl*'inde, Amr b. Hâlid'in kölesi olduğunu ve ona Beziğ el-Müezzin dendiğini, yine onun önceleri Sâdık'ın taraftarlarından olup daha sonra aşırı fikirler benimseyenlerden olduğunu ve Sâdık'ın onu lanetlediğini rivayet eder (Bkz. *Tenkîhu'l-Makâl,* I/168). Rivayet edildiğine göre, Bezî', her mümine vahyedildiğini iddia etmiştir. Yine o, taraftarları arasında Cibrîl'den ve Mikâil'den daha faziletli kişilerin olduğunu, şayet insan kemale ererse ona ölü denemeyeceğini, ancak onlardan biri hayatının nihayetine ulaşınca melekler alemine yükseldiğini iddia etmiştir. Onlar, her birinin ölüleriyle görüştüklerini, sabah akşam onları gördüklerini iddia ederler. Ayrıca o, gökyüzüne yükseltilip Allah'ın kendisinin başını okşadığını, ağzına tükürdüğünü ve hikmetin böylece gönlüne yerleştiğini iddia etmiştir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 12 (Beziğ); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 192 (Bezîğ); İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/186 (Bezîğ el-Hâik); el-Mâmakânî, *Mıkyâsu'l-Hıdâye*, 85; Ebûl-Meâlî, *Beyânü'l-Edyân,* 33, 40 (Buzeyğ b. Yûnus); eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, II/211-12 (Bezîğ); el-Makrîzi, *el-Hıtat,* II/352 (Bezîğ); el-Behbehânî, *Menhecü'l-Makâl,* 167; Ebû Ali el-Hâirî el-Kerbelâî er-Ricâlî, *Müntehâ'l-Makâl*, 64, 360; el-Mâmakânî, *Tenkihu'l-Makal,* I/168; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/120; Meşkûr, 100 (Ta'likât) (Bezî' b. Mûsâ el-Hâik).

254 es-Serî el-Aksam: Keşşî, onunla ilgili olarak Ebû Abdillah es-Sâdık'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Beyân, Serî ve Bezî'a lanet etsin. Şeytan onlara tepesinden tırnağına kadar en iyi insan biçiminde onlara görünmektedir."

miştir. O, Cafer'in resulüdür. Cafer, es-Serî hakkında şöyle der: o, kuvvetli ve emin bir kimsedir; [*resul*], kuvvetli ve emin olan Mûsâ'dır; [*Asalı ve mucizeleri olan*] Mûsâ'nın bu ruhu ondadır. [*Onlar iddia ettiler ki,*] Cafer İslâm'ın ta kendisidir. İslâm, selâmdır. Selâm ise Azîz ve Celîl olan Allah'tır. Biz de İslâm'ın çocuklarıyız. Nitekim, "Yahudiler ve Hıristiyanlar; 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz.'..."[255] Aynı şekilde Resulullah (sas) da Selmân'ın İslâm'ın oğlu[256] olduğunu söylemiştir. Onlar halkı, 44
es-Serî'nin nübüvvet ve risâletini kabul etmeye davet ettiler, namaz kıldılar, oruç tuttular, Cafer [*b. Muhammed*] için haccettiler, Hac'da telbiye getirdiler[257] ve şöyle dediler: Lebbeyk, Ey Cafer! Lebbeyk. [*Cafer, es-Serî ve taraftarlarına Nûh, İbrâhîm, Mûsâ ve Îsâ'dan uzak olmalarını, onları yalanlamalarını ve onlarla herhangi bir ilişkilerinin olmadığını söylemelerini emretti.*]

[105] Fırkalardan bir tanesi de, Cafer b. Muhammed, Azîz ve Celîl olan Tanrı'dır dedi. (-Allah bunların dediğinden çok yücedir-) Onlara göre; Allah, vasîlerin bedenlerine giren ve onlara hulûl eden bir nurdur. Bu nur, önce Cafer'in idi, sonra ondan çıkarak Ebü'l-Hattâb'ın bedenine girdi ve böylece Cafer meleklerden biri oldu. Bu nur daha sonra Ebü'l- Hattâb'dan [*gıda maddeleri* (*taam*) *satıcısı*] Ma'mer [*b. el-Ahmer*]'e geçti ve Ebü'l- Hattâb da meleklerden oldu. Ma'mer ise, Tanrı'nın ta kendisidir. İbn Lebbân [*el-Beyân*] Ma'mer'in (*Azîz ve Celîl*) Tanrı olduğunu ileri sürerek insanları ona inanmaya çağırdı. O, Ma'mer için namaz kıldı, oruç tuttu; helal ve haram bütün şeyleri mübah kıldı. Ona göre haram diye bir şey yoktur. İbn Lebbân: "Allah, bunları sadece kulları için yaratmıştır, nasıl olur da haram olur?" der. O, zinayı, hırsızlığı, içkiyi [*içki içmeyi*], (*murdar hayvan etini*), kanı, domuz etini, [*Kitab'ında nikah-*

Bkz. el-Keşşî, *Ricâl*, 592-94; el-Behbehânî, *Menhecü'l-Makâl*, 157; Friedlaender, agm., XXVIII (1907), 64 (11. Dipnot); Friedlaender, agm., XXIX (1908), 96.

255 5. En'am 18.

256 Selmân b. el-İslâm: Bkz. el-Meclisî, *Hayâtü'l-Kulûb*, Tahran trz., 411.

257 Kummî'nin metninde bu kelime hatalı yazılmıştır. "EBV" kökünden olduğu takdirde, Cafer'i baba edindiler ya da kendilerini Cafer'in oğulları olarak gördüler manasına gelir. Ancak Nevbahtî'nin metninde doğru yazıldığı kanaatindeyiz. Bu yüzden "Hac'da telbiye getirdiler" anlamını verdik.

lanmaları haram kılınan] annelerle kızlarla ve kız kardeşlerle evlenmeyi; erkeklerin birbirleriyle evlenmesini helal saydı. Taraftarlarından guslü kaldırdı, şöyle dedi: (Kendisinden *yaratılmış olduğum bir nutfeden nasıl temizlenilebilir*?) [*İnsan, kendisinden yaratıldığı bir nutfeden nasıl temizlenebilir?* Bu nasıl vacip olabilir?] O, Allah'ın Kur'ânda, [*farz kıldığı*] helal ve haram kıldığı bütün şeylerin birtakım insan [*isimlerin*]den ibaret olduğunu iddia etti. Şîa'dan bir topluluk ona karşı çıkarak şöyle dedi: sizin melek olduklarını zannettiğiniz her iki kişi de, Ma'mer Bezîğ'den uzaklaşarak onların kâfir ve şeytan olduklarına şahitlik yaptılar ve onlara lanet ettiler; sizin, Cafer ve Ebü'l-Hattâb olarak bildiğiniz [*sandığınız*] şahıslar, o ikisi-
45 nin suretinde, insanları hakikatten uzaklaştıran iki şeytandır. Cafer ve Ebü'l-Hattâb, gök Tanrısı olan en büyük Tanrı'nın (İlâhü'l-A'zam) katında iki büyük melektirler. Ma'mer ise yer Tanrısı'dır; gök Tanrısına itaat eder; onun fazilet ve kadrini bilir. Şîa'dan bunlara karşı çıkan söz konusu grup, Ma'mer'in arzın Tanrısı olduğuna inananların bu iddialarına şöyle cevap verdiler: Muhammed (sav) kendisinin Allah'ın kulu olduğunu, O'nun ve bütün yaratıkların ilahının tek Allah olduğunu, semavâtın ve yeryüzünün, [*onların içindekilerin*] rabbi [*ve Tanrısı*] olduğunu, O'ndan başka yerin ve göklerin rabbi olmadığını ikrar ettiği hâlde bu nasıl olur? İddia sahipleri ise buna şöyle cevap verdiler: Muhammed (sav) bu inancını ifade ettiği zaman Ebû Tâlib'in gönderdiği bir kul ve elçi idi. Allah olan nur, Abdulmuttalib'e intikal etmiştir. Bu nur, Abdulmuttalib'den Ebû Tâlib'e, ondan Muhammed'e daha sonra da Ali b. Ebî Tâlib'e (as) [*Ebû Tâlib*] intikal etti. Bunların hepsi de, Tanrı'dırlar. Muhalif Şiî grup, bu iddiaya şöyle cevap verdi: Muhammed (sav), Ebû Tâlib'i İslâm'a ve imana davet etmesine o, bundan imtina ettiğine göre, söylediğiniz nasıl doğru olabilir. Yine Nebî (sas) Ebû Tâlib hakkında: "Ben Rabbimden onu benim için bağışlamasını istiyorum, Rabbim de, onu bana bağışlayacak. İddia sahibi grup buna karşılık şöyle dediler: Muhammed ve Ebû Tâlip, insanlarla alay ediyorlardı. Nitekim Azîz ve Celîl olan Allah şöyle buyurur: "Eğer siz bizimle alay

ederseniz, biz de sizin bizimle alay ettiğiniz gibi, sizinle alay ederiz."[258] "Sadakalar hususunda gönülden veren mü'minleri çekiştiren ve güçlerinin yettiğinden başkasını bulamayanlarla alay edenler yok mu, Allah onları maskaraya çevirmiştir ..."[259] Ebû Tâlib, (*Azîz ve Celîl olan*) Allah'tır -Allah bunların dediklerinden münezzeh ve yücedir- Ebû Tâlip öldüğünde, [*bu*] ruh ondan çıktı ve Muhammed'e (sas) yerleşti. (*Gerçekte Azîz ve Celîl olan*) Allah, Muhammed idi. Ali b. Ebî Tâlib ise, resul idi. Muhammed (sas), vefat ettiğinde ruh ondan çıkıp Ali'ye 46
intikal etti. Ruh, birinden diğerine intikal suretiyle ta Ma'mere gelinceye kadar, tenâsüh devam etti. [*Ma'mer, onları Allah'a değil de kendisine secde etmeye zorlamıştı.*]

[106] [*Ma'meriyye iddia etti ki, bu ruhların içine girdikleri bedenler ve evler, ölmez, bitip tükenmez, parça parça olmaz ve yok olmaz, sadece meleklere dönüşürler. Şöyle ki, onlar göklere yükselirler, ölmezler. Bedenleri ve ruhlarıyla yükselirler. Bu bedenlere ve kalıplara isimler verirler. Ruh'a sadece iki ışık verirler. O da Allah ve Hâlık ismidir. Bunun dışındaki isimler, ruhların girdiği bedenler ve mekân tutundukları mekânların isimleridir.*]

[107] [*Bezî'iyye, hep birlikte, kalplerine doğan her şeyin kendilerine indirilen vahiy olduğunu savundu. "Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz..."*[260] *ayetini bu şekilde te'vîl ederek "Allah'ın izninin onun vahyi olduğunu söylediler.*]

[108] [*Hattâbiyye ise, "Gemiye gelince, denizde çalısan yoksullarındı. (-içindekiler ölmesin diye-)*[261] *Onu kusurlu yapmak istedim, çünkü onların ilerisinde her gemiye el koyan bir kral vardı."*[262] *ayetini şöyle te'vîl etti: Gemi Ebü'l-Hattâb'dır. Yoksullar ise, onun taraftarlarıdır. Onların ilerisindeki kral da, Îsâ b. Mûsâ el-Abbâsî'dir. Ebü'l-Hattâb'ı, o öldürmüştür. Ebû Abdillah, lanetiyle görünüşte bizi ayıpladı, fakat gerçekte* (*batında*)

258 11. Hud 38.
259 9. Tevbe 79.
260 10. Yunus 100.
261 Bu kısım, ayetin aslından olmayıp Hattabiyye tarafından ilave edilmiştir.
262 18. Kehf 80.

ise, bizim düşmanlarımızı ve muhaliflerimizi ayıplamak istedi. Ebû Abdillah'ın Ebü'l-Hattâb'ı zikretmesini de şu şekilde te'vîl ettiler: O, Ebü'l-Hattâb'la Basra'nın fakihi Katâde b. Diâme el-Basrî'yi[263] *kastetti. Katâde, Ebû Cafer ve Ebû Abdillah'a gelip gidiyordu. Ebü'l-Hattâb künyesiyle çağrılıyordu. Ebü'l-Hattâb ve taraftarları, bu olayı, Ebû Abdillah'ın lanetlediği kimsenin aslında Katâde olduğu, onun Ebü'l-Hattâb taraftarlarının sapıklıkları ve şaşkınlıkları artmaması için muğlak bir ifade kullandığı şeklinde yorumladılar.*]

[*Ebû Abdillah, bunu bildirdi ve şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki, ben Esedoğullarının kölesi Muhammed b. Miklâs b. Ebî Zeyneb el-Ecda' el-Berrâd'dan başkasını kastetmedim. Allah, ona, taraftarlarına ve onun hakkında şüphe içinde olanlara, benim, içimde ve kalbimde onlardan başkasını kastettiğimi söyleyenlere, bu konuda çekimser kalanlara ve ondan uzak duranlara lanet etsin.*]

[109] [*Muğîre b. Saîd, Beyân b. Sem'ân, Bezîğ ve Saîd, kendilerini nebî olarak, Âl-i Muhammed'i ise yaratıcı rabler olarak tayin ettiler. Ayrıca onlar, kendilerinin kapılar* (*ebvâb*) *ve seçkinler*[264] *olduklarını ileri sürdüler. Onlara göre, Cafer b. Muhammed, Kıt Anlayışlı Şîa'nın* (*eş-Şîa el-Mukassıra*) *görüşünün aksine, mülkünde ve saltanatında Rab ve yaratıcıdır. Zira Kıt Anlayışlı Şîa, nebî ve seçkinlerden oluncaya kadar onu sûretler olarak* (*Bevâdî*) *görüyorlardı; nuraniliğini ise, sadece idrak*

263 Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz es-Sedûsi el-Basrî (61/680-118/736): Meşhur müfessirlerdendir. Anadan doğma kördü. Ahmed b. Hanbel, onun hakkında şöyle demiştir: Katâde Basra halkının en güçlü (hadis) hafızıydı. Hadis bilgisi kuvvetliydi. Arapça, *Müfredâtu'l-Lüğa*, *Arap Tarihi* ve *Neseb* konularında otorite birisiydi. Ancak insanın fiillerinde özgür olduğuna (kader) inanıyordu. Tedlîs yoluyla hadîs rivayet ediyordu. Veba hastalığına yakalandı ve Vâsıt'ta öldü. el-Yakût el-Hamevî taarafından *Mu'cemu'l-Udebâ*'da (Bkz. V/203) verilen bilgiye göre, 117/735 yılında Basra'da vefat etmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyât*, I/427; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 462; el-Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*', VI/202-203; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I/115; *l'ber*, I/112; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I/153-54; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/189; Meşkûr, 190 (Ta'likât).

264 Metinde yanlışlıkla salat kelimesi yazılmış olduğu kanatindeyiz. Çünkü daha sonra safvet kelimesi kullanılmıştır. Bu sebeple seçkin manası verdik.

edebiliyorlardı. Çünkü onlar nebî ve seçkinlerdi. Seçkinlerden olmayan kimse, onun rabliğini anlayamayıp inkar eden kıt anlayışlı Şiîlerin, ete kemiğe bürünmüş bir beşer olarak görür. Ebü'l-Hattâb'ın şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: Ben Ebû Abdillah'ı bir taş üzerinde otururken gördüm ve ondan yüce ve heybetli zatını bana göstermesini istedim. O, şöyle dedi: Yoksa bana inanmadın mı? Evet inandım, fakat kalbimin emin olmasını istiyorum. Bunun üzerine ellerini yere yayar yaymaz bütün gökler, yeryüzü ve yaratıklar onun avucunun içindeydi. Daha sonra dedi ki, ben Haceru'l-Esved'in köşesindeyim. Bunun üzerine Ka'be onun parmakları üzerinde havaya kalkmış, etrafındakiler maymun ve domuz şekline girmiş ve Ka'be'nin yeri de siyah katranla dolu küçük bir göle dönüşmüştü. Bir süre sonra onu eski hâline döndürdü ve dedi ki, bu şeytanın merkezi ve İblîs'in sığınağıdır.]

[110] [*Zikredilen ve önde gelen Gulât fırkalar şunlardır: Abdullah b. Sebe' er-Râsibî'nin taraftarları olan Sebâiyye; Keysâniyye; Abdullah b. Amr b. Harb'in taraftarları olan Harbiyye; Medineli Hamza b. Umâra el-Berberî'nin taraftarları olan Hamziyye; Muğîre b. Saîd'in taraftarları olan Muğîriyye; Beyân b. Sem'ân ve Sâid en-Nehdî'nin taraftarları Beyâniyye ve Saîdiyye; Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Mıklâs el-Esedî'nin taraftarları Hattâbiyye, Beşşâr eş-Şaîrî'nin*[265] *taraftarları Albâiyye*[266] *ve Muhammed b. Beşîr'in taraftarları Beşîriyye.*[267]]

265 Beşşâr es-Şa'îrî (180/796): Arpa satıcısıydı. Ali'nin Rab olduğu fikrine inanıyordu. Ulbâiyye/Ulyâviyye' mensuplarındandır. Hâşimî Alevîliği destekliyordu. Ali, Hasan, Fâtıma ve Hüseyin konusunda Ebû Hattâb'ın taraftarlarıyla aynı fikirdeydi. Ona göre, üç şahsın, yani Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'in manası, farklı bedenlerde görünen tek şeydir ve hakikatte Ali'nin şahsı vardır. Çünkü imâmette bu şahısların ilki Ali'dir. Beşşâr'ın ashabı Muhammed (as.) şahsını inkar etmişlerdir. Muhammed'i, Muhammise'nin Selmân'ı koyduğu yere koydular. Beşşâr'ı Muhammed'in resulü yaptılar. Onlar, Beşşâr eş-Şa'îrî'nin Muhammed'in rubûbiyetini inkar ederek onu Ali'ye has kıldığını, Muhammed'i ise Ali'nin kulu olarak gördüğünü iddia etmişlerdir. Ayrıca onun Selmân'ın risâletini inkar ettiğini, Ulbâ' denen bir kuş suretine çevrildiğini iddia etmişlerdir. Bundan dolayı onlara Ulbâiyye ismi verilmiştir. Bkz. el-Keşşî, *Ricâl,* 701-704.

266 Albâiyye (Ulbâiyye/Ulyâviyye ?): Albâ' b. Dirâ'/Zirâ' ed-Devsî el-Esedî'nin taraftarlarıdır. Albâiyye, Albâ' b. Dirâ' ed-Devsî'nin taraftarlarıdır. Bir grup

[111] [*Muhammise,*[268] *Ebü'l-Hattâb'ın taraftarlarıdır. Bu isimle anılmaları, şöyle bir iddiada bulunmalarından dolayıdır:*

onun Esedî olduğunu söylemektedir. Keşşî, onunla ilgili şu bilgiyi vermektedir: Albâ' el-Esedî, Bahreyn valisi olmuş ve bu sırada 700 bin dinar, birçok hayvan ve köleye sahib olmuştur. Bunların tamamını götürüp Ebû Abdillah'a teslim etmiş ve şöyle demiştir: "Ümeyyeoğullarının Bahreyn valisi tayin edildim. Şu kadar mal elde ettim, hepsini sana getirdim. Bunu üzerine Ebû Abdillah dedi ki, bu malları senden teslim aldık ve tekrar sana hibe ettik. Biz, senin için bu helal malla Cennet'i elde edeceğin konusunda Allah adına kefiliz (Bkz. el-Keşşî, *Ricâl,* 452). Şehristânî'nin verdiği bilgilere göre, Albâ' b. Zirâ', Ali'yi Peygamber'den daha üstün tutuyordu. Ayrıca Ali'ye davet için gönderildiğini, ancak daveti kendi adına yürüttüğü için Zemmiyye olarak isimlendirildiğini zikreder. Onlardan bir kısmı, her ikisinin de ulûhiyetine inanır. İlahî hükümlerde Ali'ye öncelik verirler. Bunlara Ayniyye denir. Bir kısmı da, her ikisinin ulûhiyetini inanır, ancak ilahlıkta Muhammed'i üstün tutarlar. Bunlara da Mîmiyye denir. Bir kısmı da, Ashâbu'l-Kisâ' denen beş kişinin, Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin'in ulûhiyetini öne sürerek onların beşinin de tek bir şey olduğunu iddia ederler. Onların şairlerinden birisi şöyle demiştir: "Allah'tan sonra Dîn'de Nebî'yi, iki torununu (Hasan ve Hüseyin), Şeyh (Ali) ve Fâtıma'yı dost edindim." Bkz. Ebû Hâtim İsmâilî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 307; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/186 (Alyâniyye); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 195; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/206 (Albâ'iyye); Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 305; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/353; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/353; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 335-36; (Albâ'iyye/Alyâviyye); Goldziher, *el-Akîde ve'ş-Şerîa,* 184 (Ulyâniyye).

267 Beşîriyye (Beşeriye ?): Kûfeli Esedoğullarının kölesi Muhammed b. Beşîr'in taraftarlarıdır. Bu gruba göre, Mûsâ b. Cafer ölmemiştir ve hapsedilmemiştir. O gizlenmiştir ve Zamanın İmâmı'dır (*el-Kâim el-Mehdî*). Muhammed b. Beşîr şu iddiada bulunmuştur: İnsanın zahiri Âdem, batını ise Ezelîdir. Ayrıca o, iki ilahın varlığını iddia etmiştir. Hişâm b. Sâlim onunla tartıştı ve onun fikrini kabul etti. O, Albâiyye (Ulyâviyye?) mezhebindendi. Rivayete göre şu sebeple öldürülmüştür: Büyücü ve kimsenin yapamadığı şeyleri yapıyordu. İpek giysili Ebü'l-Hasan'a benzeyen bir maket (suret) yaparak yanında taşıyordu. İlaçlarla boyayarak ve hileler yaparak insan suretine getiriyordu. Onu dürüp yanında taşıyordu. Hokkabazlık yapmak istediğinde, ona üfleyip ayakta durduruyordu. Taraftarlarına Ebü'l-Hasan yanımdadır, görmek ister misiniz ? Benim nebî olduğumu biliyorsunuz, değil mi ? diyordu. Hatta hokkabazlık yaparak onun kendisiyle konuşup fısıldadığını gösteriyordu. Sonunda onun bu durumu halîfelerden birine -Harûn Reşîd olduğu söylenir- ulaştı. Zındıklığından dolayı boynunun vurulmasını istedi. Bir müddet sonra da öldürüldü. Ebû Abdillah ve Ebü'l-Hasan onun aleyhinde Allah'a dua ederek acı azabı tatmasını istemişlerdi. Allah da tattırdı. Çünkü o işkence sonucu öldü. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 41 (Büşeyriyye); el-Keşşi, *Ricâl,* 774-779; eş-Şeyh Müfid, *Mecâlis*, II/105; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* IX/178; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 104.

268 el-Muhammise: Gulât fırkalardandır. Selmân, Mikdâd, Ammâr, Ebû Zer el-Gıffârî ve Ömer b. Ümeyye es-Saymerî'nin Allah tarafından alemin idaresiyle görevlendirilmiş olduklarını ve Selmân'ın bu işte onların re-

Yüce ve Azîz olan Allah, Muhammed'in ta kendisidir; Allah, Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin olmak üzere beş farklı görüntü ve surette ortaya çıkmıştır, ancak, bu beşten dördü, aslı olmayan karışık görüntülerdir. Öz (ma'nâ), Muhammed'in şahsı ve görüntüsüdür, çünkü o, ortaya çıkan ilk şahıs ve konuşan ilk kişidir (nâtık). Dilediği surete girerek yarattıkları arasında sürekli var olmuştur. Mahlukatına kendisini kadın, erkek, yaşlı, genç, çocuk gibi çeşitli şekillerde göstermektedir. Kendisi doğmadığı ve doğurmadığı hâlde, bazan baba, bazan oğul, bazan de karı veya koca kılığında ortaya çıkar. Yarattıkları ona alışsın ve rablerinden kaçmasınlar diye kendisini onlara insan ve beşer suretinde göstermiştir.]

[*Ayrıca bunlar, şu iddiada bulundular: Muhammed; Âdem, Nûh, İbrâhîm, Mûsâ ve Îsâ idi. O, Arap ve Arap olmayan halklar arasında ortaya çıkmıştır. Araplar arasında bu şekilde ortaya çıkmasının yanında, Arap olmayanlar arasında, Araplardaki suretinden farklı olarak, dünyaya hükmeden kisra ve krallar suretinde, ortaya çıkmıştır. Onların hepsinin özü/cevheri Muhammed'den başkası değildir- Kesinlikle Allah bundan münezzehtir-. O, her dönem ve devirde kendisini yarattıklarına gösterir ve onlara nuranî bir biçimde görünürdü. Bu şekilde onları vahdaniyetini kabul etmeye çağırdığında, onu inkar etmişlerdir. Bunun üzerine nübüvvet ve risâlet kılığında görünmüştür, fakat bu defa da reddetmişlerdir. Ne zaman ki onlara imâmet göreviyle görünmüştür, işte o zaman onu kabul etmişledir. Onlara göre Allah'ın görünen/zahir yönü imâmet, görünmeyen/bâtın yönü ise aslı/özü Muhammed olan Allah'tır. Onun seçkinlerinden olanlar, onu nuranî olarak idrak ederler. Onun seçkinlerinden olmayanlar is, onu ete kemiğe bürünmüş beşeri bir hâlde idrak ederler ki, bu da İmâm'dır. O, beden ve ismin değişmesiyle, Âdem'den Muhammed'in (sav) ortaya çıkışına kadar gelen bütün nebî, resul, kisra ve kralların biçimine gir-*

isi oduğunu iddia ederler. Bkz. Ebû Hâtim İsmâilî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 307; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 14; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 196 (Şuraiyye); İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 129 (Şerî'iyye); eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/207; el-Keşşî, *Ricâl*, 702; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/353; el-Esterâbâdî, *Ricâl*, 225; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 400.

miştir ve bunların hepsinin makamı Rab olan Muhammed'in makamıdır. Aynı şekilde ondan sonraki imâmların makamı da Muhammed'in (sav) makamıdır. Fâtıma için de benzer biçimde onun Muhammed ve Rab olduğunu iddia ederek, Tevhîd Suresi'nin "De ki Allah tektir."[269] ayetini ona tahsîs etmişler ve onun birlik ve mehdî olduğunu söylediler. Ayrıca bu suredeki "doğurmamıştır" ifadesinin Hasan, "doğmamıştır" ifadesinin de Hüseyin hakkında ve "Hiç kimse ona denk değildir" ayetinin de aynı şekilde onun eşlerinden Hatîce ve Ümmü Seleme hakkında indiğini ileri sürdüler. O, baba ve oğul şeklinde ortaya çıktığı gibi karı ve koca suretinde de ortaya çıkmaktadır. Ebü'l-Hattâb, Beyân, Saîd, Muğîre, Hamza b. Umâra, Bezî', Serî ve Muhammed b. Beşîr gibi ilklerden olanların tümü, cismi ve ismi değişik nebîler ve bâblardır. Öz ise tek olup her hâl ve şartta, Arap ve Acem'de Muhammed ile beraber zuhûr eden Bâb ve Resul olan Selmân'dır. Bu bâblar Muhammed'in zuhur ettiği bütün suretlerle beraber zuhûr ederek onun yanında Bâblar, Nâdideler (Eytâm), Necîpler (Nücebâ'), Nakîpler (Nükabâ'), Seçkinler (Mustafîn), Ayrıcalıklı kişiler (Muhtassîn), Denenmişler (Mumtahinîn) ve İnananlar (Müminler) olarak ikâmet etmişlerdir. Bâb'ın anlamı Muhammed'in elçisi ve ona yakın olan Selmân'dır. Muhammed Rab'dır. Yetimin anlamı, Mikdâd olup, Bâb'a yakınlıkta ve her ikisine yakınlıkta tek olmasından dolayı yetim olarak isimlendirilmiştir. Büyüğü Mikdâd, küçüğü de Ebû Zerr olmak üzere Küçük ve Büyük iki yetim vardır. Bunları bu anlamlarıyla bilen kimsenin imtihan edilmiş bir mümin olduğunu, bütün şeri yükümlülüklerin ve ibadetlerin kendisinden düştüğünü, Allah'ın kitabı ve peygamberin sözüyle haram kılınan her şeyin ona helal ve mübah olduğunu iddia etmişlerdir. İnkarcılar ve inatçıların ikrar ettiği şeyler olan bu haramlar, onların erkek ve kadınlarını ifade etmektedir. Namaz, zekât, hac, oruç ve ibâdet gibi Allah'ın bütün emrettikleri, yükümlülükler ve bukağılar olup, kendilerinin dışındaki inkarcılara ceza olsun diye farz kılınmıştır. Zina, şarap, faiz, hırsızlık, homoseksüellik ve diğer bütün büyük günahlar gibi haram olan

269 112. İhlâs 1.

şeyler ve aynı şekilde abdest, gusül ve teyemmümün tamamı, erkek ve kadınlardan uzak durmak veya onları dost edinmek anlamlarına gelmektedir. Eğer onları dost edinmeyi kendine haram sayar ve onlardan uzak durursan Allah'ın sana haram kıldığı şeylerden uzak durmuş olursun. Onlar, her türlü cinsel ilişkiyi helal görerek, nikah ve boşanmayı iptal ettiler. Onlara göre, nikahın bâtını, mümin kardeşine kavuşmak anlamına gelir, bu sebeple ona kavuştuğunda onu nikahlarsın; evlenme akdinin anlamı, mümin kardeşini sahip olduğun ilim ve marifete muttali kılmaktır; boşanmanın anlamı ise, kusurlu olan muhaliflerden uzak durmak ve kendi durumu hakkında onlara bilgi vermemektir. Kadın, canın istediğinde koparıp, koklayarak mümin kardeşine hayat vereceğin güzel kokan bir demet fesleğen (*Reyhâne*) *bitkisi gibidir.*]

[*Allah'ın kitâbındaki bazı ayetleri insanların birbirini imtihan etmesi şeklinde te'vîl ederek birlikte yaşadıkları insanları denemeye başladılar. Kendi mezheplerine ilgi duyan ve girmek isteyenleri, Allah'ın borçla ilgili şu ayeti sebebiyle imtihan ediyorlardı: "Ey inananlar! Birbirinize belirli bir süre için borçlandığınız vakit, bunu muhakkak yazın. Aranızdan bir yazıcı da* (*bunu*) *doğru bir şekilde yazsın"*[270] *Bu sebeple mezhebe girmek isteyen kişi geldiği zaman, onda bir samimiyet görünceye kadar, ona gerçek inancını bildirme. Allah'ın şu ayetlerini de böyle yorumladılar: "Allah'ın size geçinmeniz için verdiği mallarınızı aklı ermeyenlere vermeyin... Onlarda bir olgunlaşma görürseniz,"*[271] *ona bu şeyi verin, çünkü bu kişi adil olan yazıcıdır. Onun talebinde samimi olduğunu anlayıp olgunlaştığını görürsen, ondan rehin olarak bir şey al. Nitekim Allah şöyle demektedir: "..* (*Eğer seferde olur da yazacak birini bulamazsanız, alınmış bir rehin yeter. Birbirinize güveniniz varsa, güvenilen kişi emanetini versin. Rabbi olan Allah'tan sakınsın, ondan hiç bir şeyi eksik vermeyin..."*[272])

270 2. Bakara 282.
271 4. Nisâ 5-6.
272 2. Bakara 283. ayetin son kısmı 282. ayette geçmektedir. 283. ayetin bu kısmı "şahitliği gizlemeyin..." şeklindedir.

[*Rehin, bir kimsenin şarabı helal sayarak içmesidir. Şayet onu içerse, ona namazın gizli anlamını teklif et. Dostluğun bilgisi demek olan namazın gizli anlamını öğrenir ve ikrar ederse, ona paylaşmayı teklif et. Eğer seni sahip olduğu her şeye ortak eder ve sahip olduğu hiçbir şeyi senden daha değerli görmezse, sen kabını ona çıkar, o da sana çıkarsın; sen onun yanındakilerle birlikte ol, o da senin yanındakilerle birlikte olsun. Eğer onun ailesi, kızı, kız kardeşi veyahut nikahı düşmeyen bir akrabası yoksa, bu alınmış rehin yerine geçer. Öyleyse rabbinden sakın. Kardeşin ve ortağın olması sebebiyle ona karşı ne dinî ne de dünyevi bir şeyi eksik verme.*]

[112] [*Bunlar diğer gulât fırkaların tersine tenâsühe inandılar. Şöyle ki, onlar kendi görüşlerini inkar edenlerin ruhlarının, insanî veya gayr-i insanî olsun, bütün bedenlere geçtiğini öne sürdüler. Bu ruhların bütün ruh sahiplerine ve bütün yiyeceklere, içeceklere, giyilen şeylere, nikahlanmışlara, yaş ve kuru her şeye geçtiğini öne sürerler. Öyle ki, yıldızlar ve gezegenlere varıncaya kadar, göklerde ve yeryüzünde bu ruhların göçmediği ne bir hayvan, ne bir sakin ve ne de hareketli bir şey kalacaktır. Bunların hepsinde yaşayıp gittikten sonra bu ruhlar sert bir kaya parçasına veya kaskatı bir kerpice veyahut demire dönüşeceklerdir. Allah'ın şu sözünü böyle te'vîl ettiler: "De ki: İster taş, ister demir veyahut aklınızın alamayacağı bir yaratık olsun* (*tekrar dirileceksiniz*). *Diyeceklerdir ki: Bizi tekrar eski hâlimize kim döndürecektir? De ki: Sizi ilk defa yaratan Allah."*[273] *Onlara göre bu,* (*kendilerini inkar edenlerin*) *sonsuza kadar cezalandırılacakları cehennemdir.*]

[113] [*Onlara göre kendilerinden bilgi sahibi* (*ârif*) *olan bir müminin ruhu hiçbir şeye geçmeyecektir. Yedi bedende yaşamış olan kendi müminlerinin ruhu, insanın yedi gömleği konumundadır. Bir gömlekten çıktığında bir diğerine geçecektir. Onlara göre iman yedi derece olup yedincisi bilginin son aşamasına yükselmektir. Bu aşamada perde kalkar, onu nurani hâliyle görürsün. Mümin her bir devirde bir öncekinden farklı olan bir*

273 17. İsrâ 50-51.

gömlek giyer. Her bir devir, on bin sene olup yedi devirden oluşur. Yedi devir tamamlandığında bir tam dönüş/tur olur (*kûr*). *Bir tam tur yetmiş bin senedir. Bu yetmiş bin senede kişi arif olur. Artık ona perde açılır ve hakikati görmeyi engelleyen bütün engeller kaldırılır. Bunun sonucunda bu kişi bizatihi Muhammed olan Allah'ı, eti kemiğiyle beşeri olarak değil, nuranî hâliyle idrak eder. Allah onların söylediklerinden münezzehtir. Allah onlara lanet etsin.*]

[114] [*Albâiyye'ye gelince, -Allah onlara lanet etsin- bunlar Beşşâr eş-Şaîrî'nin taraftarlarıdır. Onların inancına göre, Ali, Hâşimî Alevîlikle ortaya çıkan; velisini, kulunu ve elçisini Muhammedilik olarak ortaya çıkaran Yaratıcı Rab'dır. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'den oluşan dört şahıs konusunda Muhammise fırkası ile aynı görüştedirler. Hakîkat Ali'nin şahsıdır. Çünkü o, İmâmette bu şahısların ilkidir. Dolayısıyla Muhammed'in şahsını inkar ettiler ve dediler ki, Muhammed Ali'nin kulu, Ali ise Rab'dır. Onlar, Muhammed'i Muhammise'nin Selmân'a uygun gördüğü makama yerleştirdiler. Muhammise, Selmân'ı Muhammed'in elçisi olarak kabul ediyordu. İbahât, ta'tîl ve tenâsüh konularında onlarla aynı görüşleri paylaşırlar. Albâiyye'ye bu ismi Muhammise vermiştir. Onlara göre Beşşâr eş-Şaîrî Muhammed'in rablığını inkar ederek Ali'yi rab, Muhammed'i Ali'nin bir kulu olarak kabul edip, Selmân'ın elçiliğini reddedince denizde bulunan Albâ' adındaki bir kuşun şekline dönüşmüştür ve bundan dolayıdır ki kendilerine Albâiyye ismi verilmiştir. Allah hepsine lanet etsin.*]

[115] [*Keysâniyye ve Harbiyye'den hulûl görüşünü benimseyenlere gelince, bunlar şu iddiada bulundular: "Allah imâmların bedenlerine hulûl etti, başta Muhammed b. el-Hanefiyye olmak üzere sırasıyla oğlu Abdullah'a, ondan da çıkarak Abdullah b. Muâviye b. Cafer b. Ebî Tâlib'e hulûl etti.*]

[*Onlardan bir gruba göre, Kadîm olan Yüce ve Azîz Allah, cevher olarak Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'dedir. O, kendisi için bazı bedenler ve evler yaratarak onlara yerleşip hulûl etmiş olan Yaratıcı Rab'dır. İşte bu dört şahıs zikri geçen beden*

ve evlerdir. Bunlarda oturan ve hulûl eden Muhammed'dir. O, Rab'dir. Ete ve kemiğe bürünmüş bir insan olarak Muhammed, hulûl edilen bedendir. Onda konuşan Kadîm olan Allah'tır; dış görünüşü/zahiri ise, Muhammed'dir. Muhammise ve Albâiyye tenâsüh, farz, şerî' hükümlerin mübah sayılması ve geçersiz kılınması hususunda ortak görüşe sahiptirler.]

[116] [*Beşîriyye'ye gelince, bunlar Muhammed b. Beşîr'in taraftarlarıdır. Onlar da hulûla inanırlar ve şunu ileri sürerler: "Muhammed'e bağlananların büyük çoğunluğu, "evler* (*buyût*) *ve bedenler* (*zurûf*)*dir. Muhammed, kendine inananlara hulûl etmiş Rab'dir. O, doğmamıştır, doğurmamıştır. O, bu örtüler içerisine gizlenmiş birisidir.*]

[117] [*Muhammise'ye gelince, bunlar, Ebü'l-Hattâb ve Beşşâr eş-Şaîrî'nin taraftarlarıdır. Onlar şunu ileri sürerler: Kendisini Muhammed'in soyuna nispet eden kimse saçmalamıştır ve bu iddiasında Allah'a iftirada bulunan yalancıdır. Bunlar, Allah'ın bir ayette kendilerinden bahsettiği ve onların Yahudi ve Hıristiyan olduklarını haber verdiği kimselerdir: "Yahudi ve Hıristiyanlar, "biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz" dediler. De ki: Öylece günahlarımızdan dolayı size niçin azap ediyor ? Doğrusu siz de onun yarattığı birer insansınız."*[274] *Müminlerin emiri* (*Emîru'l-Müminîn*) *olan bu şahıslar, Allah'ın yaratıklarıdır. Bu sebeple onlar, Muhammed onlardan biri olduğu için, kendilerini onun soyundan oldukları ve Ali'nin Rab olduğu, Rabbin ise, doğmayıp doğurmadığı iddialarında yalancıdırlar. Rabbimiz Allah onların vasıflandıkları şeylerden münezzehtir.*]

[118] [*Tefvîz fikrini benimseyenlere gelince, onlar, şu iddiada bulunurlar: "Ezelî ve bir olan varlık* (*el-Vâhid el-Ezelî*)*, fazlası ve kusuru olmayan tek ve mükemmel bir şahsı kendi makamına atadı, yönetme ve yaratma yetkisini de ona verdi. Bu kişi, Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin ve diğer imâmlardır. Onların cevherleri birdir, fazla sayıdaki bedenler ise giyilen elbisedir. Onlar doğumları* (*üremeyi*) *geçersiz saydılar ve*

274 5. Maide 18.

tek-mükemmel bir kimseyi kendi makamına oturtan bir ve ezelî (el-Vâhid el-Ezelî) varlığın isteklerinden kendilerini muaf tutarlar. Yetki devredilen kamil-biricik varlık, Muhammed'dir. Gökleri, yerleri, dağları, insanları, cinleri ve içindekilerle birlikte bütün evreni, o yarattı.]

[*Bunlar, kadîm ve ezelî varlığı bilmenin kendilerine farz olmadığı, sadece Muhammed'i ve onun mahlukatı yaratmakla görevlendirilen bir Yaratıcı olduğunu bilmekten sorumlu olduklarını*[275] *iddia ederler. Onlara göre, Allah'ın isimlendirdiği ve kitâbında da zikrettiği bu isimler, yaratma ve yönetme yetkisi verilen yaratıkların isimleridir. Çünkü, kadîm ve ezelî varlık onların dışında başka bir şey yaratmadı. Bu nedenle Kadîm bir varlık için, Allah, Vâhid, Samed, Kâhir, Hâlık, Bârî, Hay ve Dâim gibi isimler layık değildir.*]

[119] [*Bunların birtakımı, namazın ve dinî hükümlerin terbiye amacı taşıdığı görüşündeler. Onlar, her zaman bu emirleri yerine getirmeye özen gösterirler ve Muhammed ile Ali için ibadet yaparlar. Onların bu şekilde yaptıklarının tamamı, konum itibariyle kendilerini örten ve düşmanlarından gizleyen elbise konumundadır.*]

[120] [*Bunların birtakımı da, namaz ve dinî hükümlerin, sadece kusurlu olanlara gerekli olduğu görüşündedirler. Çünkü bunlardan sorumlu tutulanlar, Muhammed'in, Hâlık, Bârî, Münşî ve mahlukatı yaratma yetkisi verilen kişi olduğuna inanmadılar. Onlar bunları kabul etmekten kaçınınca ağır sorumluluk ve taahhütler içeren ameller yüklendiler. Bu onlara ceza olarak yüklendi. Onlar Allah'ın "...Bunu yapmadığınız hâlde ve*

275 "Sadece Muhammed'i ve onun mahlukatı yaratmakla görevlendirilen bir Yaratıcı olduğunu bilmekten sorumlu tutuldular.": İbn Hazm el-Endülüsî, Şîa'dan Muhammediye olarak bilinen bir taifenin şöyle dediğini bildirmektedir: Muhammed Allah'tır. Behnekî, Feyyâz b. Ali bunlardandır. Feyyâz'ın bu konuda *Kıstas* adını verdiği bir kitabı vardır. Babası İshâk b. Kindâc'ın valiliği döneminde onun katipliğini ve daha sonra Mu'tazıd'ın katipliğini yapan meşhur bir kişidir. Buhterî meşhur kasidelerinden birinde ondan bahsetmiştir. Burada zikredilen el-Feyyâz, Mu'tazıd döneminde muhalif faaliyetlerde bulunanlardan olduğu için Kâsım b. Abdillah b. Süleymân b. Vehb tarafından öldürülmüştür. Bkz. *el-Fasl*, IV/186.

Allah da sizi affettiğine göre artık namazı kılın zekâtı verin..."[276] *ayetini şöyle tevil ettiler: "Onlar duvara* (*Ka'be'ye*) *ruku etmek, secde etmek ve eğilmek emriyle aşağılandılar.*]

[121] [*Gulât'tan bir fırka -Allah onlara lanet etsin- Mecûsî olduklarını gizleyip Şiîlik propagandası yaptılar. Bunlar, Selmân'ın, -Allah ondan razı olsun- Rab, Muhammed'in de onun dâisi olduğu ve Selmân'ın her hangi bir dine inanan kişiye kendini göstermeye devam ettiğini iddia ettiler. Her konuda Mecûsî görüşünü benimsediler. Elbisenin iki tarafını yırtmak ve kuşak* (*zünnar*) *giymek bunlardandır. Onlar, Resulullah'ın karnına açlık taşı bağladığında, köstek*[277] *bağlama geleneğine göre bağladığını ileri sürdüler. -Allah, onların her çeşit tanımlamalarından münezehtir-.*]

[122] [*Muhammed b. İsa b. Ubeyd b. Yaktîn,*[278] *Yûnus b. Abdirrahmân'dan*[279] *naklettiğine göre, Gulât'ın, asıl itibariyle tevhîdle*

276 58. Mücâdele 13.

277 Köstek: Kuştî ya da Kusti kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Kuştî, Pehlevicede kuşak ve zünnâr manasına gelir. Her Zerdüştün, Avesta'nın beş bölümünden biri olan Sûr Yesnâ miktarınca yetmişiki ipten örülmüş bu Köstek'ı taşıması zorunludur. Bkz. Meşkûr, 192 (Ta'likât); Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat*, İstanbul 1984, III/1538.

278 Ebû Cafer Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd b. Yaktîn el-Ubeydî el-Yaktinî el-Esedî el-Huzeymî: Benî Esed b. Benî Huzeyme'nin kölesidir. Bağdat'ta oturduğu için Bağdadî; Yûnus b. Abdirrahmân'dan çok sayıda rivayette bulunduğu için Yûnusî olarak bilinir. Güvenilir (sikâ) İmâmî muhaddislerdendir. Çok sayıda rivayetin sahibidir. Ebû Cafer es-Sâni'den hem yazılı hem de şifahî olarak rivayette bulunmuştur. Şeyh Tûsî *Ricâl*'inde bazen onu Rızâ'nın (Bkz. s. 367), bazen el-Hâdî'nin (Bkz. s. 391), bazen de el-Askerî'nin (Bkz. s. 401) taraftarları arasında zikreder. *Ricâl* alimleri arasında onunla ilgili iki farklı görüş vardır. eş-Şeyh et-Tûsî ve bazılarına göre, o (hadis rivayetinde) zayıftır. Necâşî 'ye göre, o güvenilir bir ravidir. Onun Gulât'tan olduğu söylenmektedir. Allâme, *Hulâsa*'sında, *Ricâl* ulemâsı arasında onun rivayetinin kabul edilmesi görüşünün ağır bastığını ifade eder. Bkz. el-Mâmakânî, *Ricâl*, III/167; et-Tefrişî, *Ricâl*, 327; et-Tûsî, *Ricâl*, 367, 391, 401; en-Necâşî, *Ricâl*, 333-334; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât*, II/166-171.

279 Yûnus b. Abdirrahmân: Benî Esed'den Alî b. Yaktîn b. Mûsâ'nın azadlı kölesidir. Ebû Muhammed İmâmiyye'nin öndegelen saygın kişilerindendi. Hişâm b. Abdilmelîk döneminde doğmuştur. Safâ ve Merve arasında Cafer b. Muhammmed'i görmüş, ondan rivayet etmeyip Kâzım'dan rivayet etmiştir. İmâm Rızâ, ilim ve fetvâ konusunda onu tavsiye ediyordu. Onun uğruna çok mal sarf ediyordu, ancak onların geri ödenmesini kabul etmiyordu. Çok sayıda kitap yazmıştır. Keşşî, onun övüldüğüne delil olacak yaklaşık yirmi, eleştirildiğine delil olacak yaklaşık on kadar zayıf senetli

ilgili görüş ayrılıkları şu iki konudadır: Birincisi, onlar Allah'ın dilediği zaman dilediği kişiye dilediği şekilde hakettiği ölçüde görüleceğine inanırlar. Çünkü, Allah yaratıkların görebileceği kadar kendisini gösterir. Allah, insanların birbirlerine alışabilmeleri, davetin daha çabuk sonuçlanması ve söylenenin daha çok kabul görmesi için, onlara tanıyacakları bir suretin dışında kendini göstermesi uygun değildir. Bu sebeple o, *kendisini gözle görülecek şekilde bir insan olarak gösterir. Hâlbuki o, kendisini bu şekilde göstermeye gücü yetmesi yönüyle bir insan değildir.*]

[*İkincisi, onlar, onun zatı ve mahiyeti itibariyle, hem bir yeri mekân tutulan* (*meskûn fih*), *hem de kendisi mekân tutan* (*Sâkin*) *Kutsal Ruh'tur. Mekân tutması, onun için bir örtüdür. O, daima ya kendi sıfatıyla ya da başkasının sıfatıyla var olur. Ancak yaratıklarına kendini gizlediğinde, zatında ve görünüşünde bedenleşmiş belirli nesneye dönüşmeden, kesinlikle olamaz. Bunun deliline gelince, tanınan makul bir ses, ancak tanınan bedenin varlığıyla mümkündür. Kim Allah'ı, başka bir varlık olarak görürse, onu görmüş olur. Bu hususu şöyle temellendirdiler: O* (*Allah*), *bâtını olan zâhir bir varlıktır. Nitekim o, kendisini Bâtın ve Zâhir olarak nitelemiştir. Bu sebeple Kutsal Ruh, onun batınıdır, yaratıklarının kendisine ihtiyaç duyduğu vakit kendisine eklenen ve kendi sıfatı olarak kullanılan cisim ise, Zâhirdir. Çünkü, Allah bir sebeptir. Sebebin gizlisi, bilinen başka bir sebep olmadan anlaşılamaz. Böylece sebep, bir başka sebebe bağlanmış olur. Çocuğun doğumu, ruh olarak değil de beden olarak başka bir sebebe bağlıdır. Kutsal Ruh, bir yere yerleşir* (*sâkin*) *ve bâtındır* (*gizli*). *Zâhir ise, kendisine eklenen cisimdir ki, bu, bir cisim olduğu için, eğlenir, yer, içer, uyur, hasta olur, acı duyar. Fakat Kutsal Ruh,* (*Rûhu'l-Kudüs*), *eğlenmez, acı duymaz, doğmaz -Yüce Allah böyle bir şeyden ve onların niteledikleri her şeyden münezzehtir-.*]

[123] [*Muhammed b. Beşîr'e gelince: Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd, Yûnus b. Abdirrahmân'dan hikaye ettiğine göre*

hadîs rivayet etmiştir. Bkz. el-Mâmakânî, *Ricâl*, III/338; et-Tefrişî, *Ricâl*, 381; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât*, II/356-59.

Ebü'l-Hasan Mûsâ b. Cafer öldüğünde ve Vâkıfa fırkası, onun son imâm olduğunda karar kılınca, Muhammed b. Beşîr -o alışılmadık şeyler ve gözbağcılık yapan birisiydi.- gelip tevakkufla hareket ettiğini onun son imâm olduğunu (tevakkuf yaptığını) söyleyerek Mûsâ b. Cafer'in yaratıklar arasında zuhûr eden, bütün yaratıklarca görülen, nurdan yaratıklara nur olarak, cismanî varlıklara da, insanî, beşerî ve ete-kemiğe bürününmüş yaratıklar şeklinde cisim olarak görünen Allah olduğunu iddia etti. Sonra bütün mahlukât ondan ve onu görmekten mahrum bırakıldı. Hâlbuki o, daha önce olduğu gibi onların arasındadır. Ancak onlar onu idrak edenler gibi idrak etmekten acizdirler. Onlar, Ebü'l-Hasan er-Rızâ'nın imâmetini inkar ettiler ve onun imâmlık iddiasını yalanladılar. Muhammed b. Beşîr ve taraftarları Mûsâ b. Cafer'i gördükleri fikrinde ısrar ettiler. Muhammed b. Beşîr, Mûsâ b. Cafer'i görmekten mahrum olmadığını, her zaman onu gördüğünü, emir ve nehiy konusunda konuştuklarını ve kendisinin istediği herkesin de onu görebileceğini iddia etti. Sonra nübüvvetin kendisinde devam ettiğini ileri sürerek, önceden beri yaptığı en güzel göz boyama ve olağanüstü hünerlerini gösterdi. Bunun üzerine bir grup ona inandı ve onu tasdik etti ve nübüvvetine inandı. Taraftarları eve toplandıklarında onlara size imâmınızı göstereceğim diyordu. Bunun üzerine hiç kimsenin itiraz edemeyeceği Ebü'l-Hasan suretinde bir şahsı oraya dikiyordu. Bu şekilde pek çok kimseyi sapıklığa düşürdü. Onu, hem Ebü'l-Hasan er-Rızâ'ya ve hem de kendisini Muhammed soyuna nispet eden herkesten de üstün tuttular.]

[124] [*Muhammise ve Albâiyye, haramları helal kılmak, farzları ve sünnetleri geçersiz kılmak gibi konularda aynı görüştedirler. Onlar arasında Ebü'l-Hasan er-Rızâ'nın imâmetini inkar etmeleri, Ebü'l-Hattâb ve Gulât'a mensup diğer nebîlik iddiasında bulunan kimselerin nebîliğini inkar etmeleri dışında aralarında büyük bir görüş ayrılığı yoktur.*

[125] [*Onların birtakımı da hulûl fikrini benimsedi ve kendisini Muhammed soyuna mensup gösteren herkese -iyi olsun kötü olsun- Allah'ın hulûl ettiğini, örtüler olmaları sebebiyle onların hepsinin Allah'ın meskeni olduğunu iddia ederek doğ-*

muş olmalarını yalanladılar. Onlara göre bu bir kılık değiştirmedir. Muhammed ve Ali doğurmamış ve doğmamışlardır.]

[126] [*Hattâbiyye, evlenilmesi haram olanlarla evlenmeyi helal gördüler ve Allah'ın "Allah sizden* (*yükünüzü*) *hafifletmek ister... "*[280] *ayetini bu şekilde te'vîl ettiler ve dediler ki, Ebü'l-Hattâb sayesinde yükümüz hafifledi. Onlar, anneleri, kızları, kız kardeşleri, erkek çocukları ve kız çocuklarını kendilerine ve taraftarlarına mubah gördüler. Hatta onlar, ta baştan beri onlarla evlenmeyi kabul etmedikleri hâlde, üremeyi ve soya mensubiyeti görmezlikten geldiler ve dediler ki, Allah'ın "... Doğrusu onlar, yeni bir yaratma konusunda şüphe içindeler."*[281] *ve "... Onları yine de düştükleri şüpheye düşürdük,"*[282] *şeklindeki ayetlerini tevil ettiler ve şu iddiada bulundular: Üreme ve nikah gibi sebeplerin hepsi yeni bir bedende, yeni bir elbise içerisinde ortaya çıkmaktan* (*telbîs*) *ibarettir.*]

[127] [Bunlar, Şiîliğe, Hurremdiniyye'ye [*Cuvvemdiniyye* (*?*)], Mazdekiyye[283] [*Maztekiyye*], Zındıkıyye[284] ve Dehriy-

280 4. Nisâ 28.
281 50. Kâf 15.
282 6. En'âm 9.
283 el-Mazdekiyye: Anûşirvân'ın babası Kubâd döneminde ortaya çıkan Mazdek b. Bamdâd'ın taraftarlarıdır. Kubâd'ı mezhebine davet etti. Anûşirvân onun sapık olduğunu anlayınca, yakalatıp öldürdü. Onların görüşü, Maniheizm'in iki asıl hakkındaki görüşleri (dualism) gibidir. Ancak Mazdek, Nûr'un isteyerek ve ihtiyar ile Zulmet'in ise zoraki (*Habt*) ve ittifak ile faaliyet gösterdiğini söylüyordu. Mazdekiyye, birçok fırkaya ayrılmıştır: Kuzekiyye (?), Ebû Müslimiyye, el-Mâhâniyye, el-Esbîdcâmikiyye bunlardandır. Kuzekiyye, İran'ın Ahvâz ve Fâris, Şahrzûr bölgesinde; diğeri ise, Soğd, Semerkand, Şâş ve İlâk bölgelerinde yayıldı. Bkz. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 306; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 7, 92; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 221, 281; İbn Hazm, *el-Fasl*, I/34; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 26; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/294; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 142, 244; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 141-142; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 69-70; ed-Deylemî, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtınıyye ve Butlânuhu*, 25; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 18 (Mezdekiyân); el-Mâkrizî, *el-Hıtat*, II/344; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 129, 219; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 18, 80-81; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/266-67.
284 ez-Zındıkiyye: ez-Zındîkiyye veya ez-Zenâdıka olarak bilinen bu grup Maniheist dinine mensuptur. Mazdekiyye de, bu isimle isimlendirilir (Bkz. el-Horezmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, 25-26). el-Maneviyye, Sabûr b. Erdeşîr zamanında ortaya çıkan Mâni b. Fâtik el-Hâkim'in taraftarlarıdır. O, Behrâm

ye'ye[285] meyleden aşırıların fırkalarıdır. Hepsi, bir noktada birleşmişlerdir. -Allah onlara lânet etsin-. Yine onların tama-

b. Hürmüz b. Sabûr tarafından öldürülmüştür. Bu inanç, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik arasında bir yerdedir. Îsâ'nın nebîliğini iddia ederken Mûsâ'nınkini kabul etmiyorlardı. Mâni, alemin, biri nur diğeri zulmet iki kadîm asıldan meydana geldiğini, her ikisinin de ezelî olup kuvvet, işitme ve görme yetisine sahip olduklarını iddia etmiştir. Bununla birlikte nefis, suret, eylem ve düzenleme yönünden birbirine zıttırlar. Yer tutmada, görünen bir nesneyle gölgesi gibi paraleldir (Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* II/290). Arap dil alimleri zındık kelimesinin Farsçadan Arapçaya geçtiğini (aslının "zende" veya "zendî" olduğunu) söylerler. Kelimenin aslının zende olduğu fikrini benimseyenler, onun Zaman'ın (Dehr) ebediliği anlamında olduğunu iddia etmişlerdir. İbn Dureyd, onun Arapçalaşmış Farsça bir kelime olduğunu ve aslının "zende kerd" olduğunu söyler. Zende hayat, kerd ise amel manasındadır. Yani Dehr'in ebediliğini kastetmekteydi. Aslının "zend" olduğunu söyleyenlere gelince, Zend'in Zerdüşt'e gelen Mecûs kitabı Avesta'nın tefsiri olduğunu iddia ederler. Mazdek'in taraftarlarına Zendî denilir. Çünkü o, Zend'in Avesta'nın te'vîli olduğunu söylemektedir. Bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 131, 139, 242, 244; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103, 108, 122, 125, 284; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 30; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/73, 84, 281; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 86, 89; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 192; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 99-100; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 49-50; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/344; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân,* 146; İbn Kemâl Paşa, *Risâle fî Tashîhi Lafzi'z-Zındîk;* el-Cevâlikî, *el-Muarreb*, 166; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I/263; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 210-213.

285 ed-Dehriyye: Dehriyye, alemin ve zamanın kadîm olduğunu, dehrin alemi idare edip onu etkilediğini iddia etmektedir. Ayrıca onlara göre, Dehr, yok ettiği ve eskittiği bir şeyden yeni bir şey ortaya çıkarır. Allah onlarla ilgili olarak kitabında şunu zikreder: "*Derler ki, dünyadaki hayatımızdan başka bir şey yoktur. Ölürüz ve diriliriz. Bizi ancak zaman yok eder.*" (45. Câsiye 24). Dehr'e gelince o, devam eden "ân", zamanın bâtını, kendisinde ezel ve ebedin birleştiği şeydir (Bkz. Neşvânu'l-Himyerî, *Hûru'l-Iyn,* 143; el-Cürcânî, *Ta'rifât,* 140). Farslılara göre Dehriyye mezhebi, Zurvâniyye mezhebi demektir, yani zamanın ilâhı olan Zurvân'a inanmaktır. Onlar şunu iddia ederler: *Zurvâne Ekrâne*, yani sonsuz zamana inanırlar ve onun, "kaderin kaynağı (?)" veya "el-Felekü'l-A'zam" ya da "Feleklerin Hareketi" olduğuna inanırlar. Bu mezhep felsefi düşünceyle ilgilenenlerin dikkatini çekmiştir. Bu anlayış, Fars ve Arap edebiyatında, İslâm örtüsü altında veya hiç bir örtü kullanmaksızın önemli bir yer edinmiştir. Ancak İslâm kelamcıları, maddeci görüşü, yaratıcı bir Allah inancını inkar eden görüşü ve bu ikisiyle ilgili diğer görüşleri eleştirdikleri gibi bu görüşü de eleştirmişlerdir. Bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 77-78; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 430; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 104, 162, 228, 258, 259; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 149; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 21; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/19, 49, 84, II/601; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 143; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 40; es-Seksekî, *el-Burhân*, 88;

mı, yüce yaratıcı Allah'ın rubûbiyetini inkarda -Allah onların dediklerinden münezzehtir- ve onun, (*zayıf*) mahlukun [*var oldukça*] bedeninde olduğu tezinde ittifak etmişlerdir. Zira onlara göre, bedenler, Allah'ın meskenidir [*meskenleridir*]; Yüce Allah, bu bedenlerde dolaşan nur [*ve ruhtur*]. Yüce Allah bunların dediklerinden münezzehtir. Ancak onlar, tabi oldukları reisleri hususunda ihtilafa düşmüşlerdir; [*Onların tamamı*], birbirinden teberrî eder ve birbirini lânetler.

Abbâsiyye Şîası'ndan "er-Revendiyye" fırkasına gelince [*Abbâsiyye Şîası'na gelince*]: Bunlar üç fırkaya ayrıldı [*Bu fırka Revendiyye'dir*]:

[128] Ebâmüslimiyye [*Müslimiyye*][286] fırkası: Ebû Müslim'in [*Abdurrahmân b. Müslim*] taraftarlarıdır. Onlar, Ebû Müslim'in [*öldürüldükten sonra da*] imâm olduğuna inanıp, onun ölmediğini [*ve öldürülmediğini*], yaşadığını iddia ettiler. Onlar, her şeyin mübah olduğunu ve bütün farzların gereksiz olduğu inancını ileri sürdüler, onlara göre iman, imâmı tanımaktan ibarettir. (*Bundan dolayı, bunlar, Hurremdiniyye diye adlandırıldılar*), bunların aslı "Hurremiyye" fırkasıdır. [*Görüşlerinin büyük kısmı, Mecûsîlerin görüşleriyle aynıdır.*] 47

İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 12, 27, 52, 200, 202, 203, 216; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/344; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 137; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 16, 63-64; el-Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 19; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/293; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 195-196; T. J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, 58.

286 el-Müslimiyye: Bu, Ebû Müslim el-Horasânî hakkında aşırı görüşler benimseyen akıma verilen isimdir. Onlar, Allah'ın ruhunun hulûl etmesiyle Ebû Müslim'in ilâhlaştığını ve onun Cibrîl, Mikâil ve diğer meleklerden üstün olduğunu iddia ederler. Onlar Ebû Müslim'in ölmediğine inanır ve onu beklerler. Bunlar Merv ve Herât civarında Berkûkiyye olarak bilinirler. Onlara Mansûr'un katlettiği Ebû Müslim kim olduğu sorulunca "O insanlara Ebû Müslim suretinde görünen bir şeytandır" dediler. Ebû Müslim öldürülünce, Maverâünnehir'de İshâk et-Türkî olarak bilinen biri isyan etti ve Ebû Müslim'in Rey dağlarında hapsedildiğini iddia etti. İshâk, ümmi birisi idi. Ebû Müslim'in Zerdüşt tarafından görevlendirilen bir nebî olduğunu ve Zerdüşt'ün diri olup ölmediğini iddia ediyordu. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 31, 36; el-Eş'arî, *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 22; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 483; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 199; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 130; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 160; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 178, 184, 202; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 411; Blochet, 41-46.

[129] Rizâmiyye:[287] Bunlar, seleflerinin velâyetine ve görüşlerine ve de Ebû Müslim'in velâyetine, gizlice bağlı kalan, Rizâm'ın [*Rizâm b.*] taraftarlarıdır; kökleri Keysâniyye fırkasına dayanır.

[130] Hureyriyye:[288] Bunlar, Ebû Hureyre er-Revendiyye'nin taraftarlarıdır; imâmetin, [*Resulullah'tan sonra*] (*Nebî'nin* (*sas*) *amcası*) Abbâs b. Abdilmuttalib'e (r.a.) ait olduğunu ileri süren hâlis Abbâsîlerdir.

48 Hureyriyye mensupları ilk seleflerinin velâyetine inanmaya gizlice devam ettiler ve seleflerini küfürle suçlamaktan çekindiler. Bununla beraber, Ebû Müslim'e bağlanıp onu yüceltirler. Bunlar Abbâs ve oğlu hakkındaki fikirlerinde aşırı (gulüv) gittiler.

[131] Onlardan bir fırka, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin babası Ali (*b. Ebî Tâlib*)'den sonra, imâm olduğunu söyler. Onlara göre, Muhammed el-Hanefiyye ölünce oğlu Ebû Hâşim Ab-

287 er-Rizâmiyye: Rizâm b. Sâbik'in (es-Sâyik ?) taraftarlarıdır. Abbâsî devletinin kurucusu Ebû Müslim'e bağlılıkta aşırı giden ve Merv'de ortaya çıkmış bir topluluktur. İmâmetin Ebû Hâşim'den kendisine, sonra Muhammed b. Ali'den kardeşi Abdullah b. Ali es-Seffâh'a ondan da Ebû Müslim'e geçtiği fikrini benimserler. Bununla beraber onun öldürüldüğünü kabul ederler. Bunların Ebû Müslim zamanında zuhur ettiği ve bundan dolayı Ebû Müslim'in bu mezhepten olduğu söylenir. Allah'ın ruhunun ona hulûl ettiğini, bu sebepten ötürü Emevîlere galip geldiğini iddia etmişlerdir. Ruhların tenâsühüne inanmışlardır. Rivayete göre, başlangıçta bu mezhepten olan Mukannâ kendi ulûhiyyetini iddia etmiştir. Bunlardan bir kısmına göre, din İmâmı bilmek ve emaneti yerine getirmek olmak üzere iki temele dayanır. Kim ki bu iki esası yerine getirirse kemâle ulaşır ve sorumluluktan kurtulur. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 35-36; Ebû Hâtim İsmâilî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 298-300; et-Taberî, *Târîh,* III/132; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/59; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 21; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 190-200; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 130-132; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/178; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 179, 184; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/353; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/460; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 203; Le Chatelier, *Les Confréries Musulmanes*, 41.

288 el-Hureyriyye: Abbâsoğullarını destekleyen Ebû Hureyre ed-Dımeşkî'nin taraftarlarıdır. Bkz. Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 31-32; Ebû Hâtim İsmâilî er-Râzî, *Kitabü'z-Zîne*, 299, 305; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 253; er-Razî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 95; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 179; el-Makrizî *el-Hıtat*, II/352 (Abbâsiyye/Rubûdiyye içinde); Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 465.

dullah b. Muhammed'e vasiyet etti. O da, Muhammed b. Ali b. Abbâs b. Abdilmuttalib'e vasiyet etti. Çünkü Ebû Hâşim, Şam dolaylarında bir yerde Muhammed b. Ali'nin yanında ölmüştü. Muhammed b. Ali [*b. Abdillah*] de, kendi oğlu olan imâm lakabıyla anılan, İbrâhîm b. Muhammed'e vasiyet etmişti. İbrâhîm b. Muhammed,[289] Abbâs'ın oğullarından imâmete [*ve hilâfete*] getirilen ilk kişidir. Ebû Müslim, ona tâbi olmaya çağırdı. [*O, iktidarı ele geçiremeden ve halîfeliğini açıkça ilan etmeden öldü.*] Daha sonra İbrâhîm b. Muhammed, kardeşi Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed'e[290] vasiyet etti. O ise, Abbâs b. Abdilmuttalib oğullarından imâmete ilk getirilen kişidir [*iktidarı ele geçiren ve yerine halîfe tayin eden ilk kişidir*]. Ebü'l-Abbâs, kardeşi Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed'e[291] vasiyet etti. Bunun

289 el-İmâm İbrâhîm b. Muhammed b. Ali b. Abdillah b. Abbâs (82/701-131/748-49): Abbâsî davetinin lideridir. Arzu Şerât'ta bulunan Maân yakınlarındaki Humeyme'de oturmaktaydı. O, Ebû Muslim'i dâîlerinin lideri yaptı. Bu sebeple Ebû Müslim Emevî valileriyle İmâm adına savaşmıştır. Bir taktik gereği, davetçiler ve güvenilir kişiler haricindeki kimselere imâmın ismi söylenmemiştir. İbrâhîm'in bu durumu ortaya çıkıp Mervân b. Muhammed bundan haberdar olunca, onu yakalayarak Harrân'da hapsetti. Sonra onu hapiste öldürttü. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/42-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/422 vd., ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I/59; K. V. Zetterstéen, "İbrâhim" maddesi, *İA.*, V/890.

290 Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillah b. Abbâs b. Abdulmuttalib (104/722-136/754): Abbâsî devletinin ilk halîfesidir ve kendisine el-Murtazâ ve el-Kâim ismi verilmiştir. Arzu Şerât'ta doğup büyüdü. Ebû Müslim el-Horasânî'nin daveti, onun emrinde yürütülmekteydi. Kendisine 132/749-50 yılında Kûfe'de açıkça biat edilmiş ve Halîfe olmuştur. Acımasız ve intikamcı birisiydi. Hatta, Ümeyyeoğullarından pek çok kimseyi öldürdüğü ve çok kan döktüğü için kendisine Seffâh denmiştir. Enbâr'da ikamet etmiş ve orada Hâşimiyye adında bir şehir inşa ederek hilafetinin merkezi yapmıştır. Çiçek hastalığına yakalanarak genç yaşta Anbar'da vefat etmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/23-88; el-Yakûbî, *Târîh*, II/349-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/408-459; ez-Ziriklî, el-*A'lâm,* IV/116; K. V. Zetterstéen, "Ebü'l-Abbâs" maddesi, *İA.*, IV/66-67.

291 Ebû Cafer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali b. el-Abbâs (95/714-158/774): Humeyme'de doğmuştur. Annesi *Sellâme* adında berberi bir kadındı. Abbâsîlerin ikinci halîfesidir. Fıkıh, edebiyat, felsefe ve astronomide bilgili ve saygın bir kişiydi. 132/749-50'de kardeşi Seffâh'ın ölümünden sonra halîfe olmuştur ve 22 yıl bu görevi sürdürmüştür. Bağdat şehrinin kurucusudur. Eğlence ve boş şeylere ilgisiz birisiydi. Mekke civarındaki Bi'r-i Meymûn'da vefat etti. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* III/22 vd., III/391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V/408 vd. VI/17 vd.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* IV/117; K.V. Zetterstéen, "al-Mansûr" maddesi, *İA.*, VII/295-296.

üzerine Ebû Cafer, Mansûr lakabını aldı. [*O, Ebû'd-Devânık*[292] *olarak bilinir.*] Mansûr, öleceği zaman, oğlu Mehdî Muhammed b. Abdillah'a[293] [*Muhammed b. Cafer'e*] vasiyet etti. Mehdî bu vasiyeti kabul etmekle beraber imâmetin, Muhammed el-Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim'e ait olmadığını söyleyerek, onun Peygamber'den (sas) sonra doğrudan Abbâs b. Abdilmuttalib'e ait olduğunu iddia etti. Halkı bu görüşü kabul etmeye çağırdı [*ve onlardan beyat aldı*]: "Abbâs, Peygamberin amcası, varisi, insanların ona en yakınıdır; Ebû Bekir, Ömer, Osmân, Ali (as) ve Peygamberden sonra hilâfete gelen [*ve Resulullah'tan sonra imâmlık iddiasında bulunan*] herkes gasıptır, hakları olmayan bir şeye sahip çıkmışlardır [*ve hakları olmadığı hâlde zorla ele geçirmişlerdir*]" dedi. [*Onları, gizlice tekfîr ettiler ve bunu açığa vurmayı ve açıkça yapmayı tasvip etmediler. Dediler ki, ümmetin imâmını seçmesi yanlış ve hatadır. Önceki imâm, sevdiği birisini kendinden sonra imâm olarak tayin etmedikçe ve belirlemedikçe, hiç kimsenin imâmeti caiz olmaz. Mehdî, taraftarlarına, dostlarına ve ümmete imâm ve halîfe olarak seçilen ilk kişiydi.*]
49 (*Muhalifleri, Mehdî'ye şöyle cevap verdiler:*) Hz. Resulullah'tan (sas) sonra, imâmet, Abbâs'a verilmiştir. Abbâs'ın annesi, Nüteyle [*Nüseyle*] bint Cennâb b. Küleyb b. Mâlik [*Melik*] b. Amr

292 Ebû'd-Devânîk: Diyarbekrî'nin *Târihu'l-Hamîs* adlı eserinde zikrettiğine göre, Mansûr'a çocukluğunda *Mudriku't-Turâb ve Tavîl* lakabı verilmiştir, daha sonra halîfe olunca görevlilerin gelirleri (eski bir para birimi olan) dânik üzerinden hesaplandığı için Ebû'd-Devânîk lakabını almıştır. Bol ihsanda bulunan birisiydi. Devânîk, Arapça bir kelime olan Dânik'in çoğuludur (Bkz. II/324-329). Onun dirhemin altıda biri ya da sekizde biri olduğu söylenmiştir. Bu ihtilafın sebebi dirhemlerin değerinden kaynaklanmaktadır. Abdülmelîk b. Mervân bazen bir dirhemi sekiz devânik, bazen de dört devânik kabul etmiş ve sonra bu ikisini toplayıp ikiye bölmüş ve neticede bir dirhem altı devânik olarak hesaplanmıştır (Bkz. el-Kermîlî, *en-Nukûdu'l-Arabiyye*, 26-37). Dânik Farsça bir kelime olup Arapçaya Dânık olarak geçmiştir. Bkz. el-Cevâlikî, *el-Muarreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, 145.

293 Ebû Abdillah el-Mehdî billah Muhammed b. Abdillah el-Mansûr (127/744-169/785): Abbâsî devletinin üçüncü halîfesidir. Ehvâz civarındaki İyzec'te doğdu. Babasının 158/774-75'te ölümünden sonra halîfe oldu. Hilafette on yıl kaldıktan sonra Mâsabazân'da av esnasında atından düşerek öldüğü söylenmektedir. Zehirlendiği de söylenir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/452-59, 523-44; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V/391; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/221; K. V. Zetterstéen, "Mehdi" maddesi, *İA.*, VII/480.

b. Âmir b. Zeyd b. Menât b. ed-Dahyân [*Yedmiyâh b. es-Sahhân*] -ki bu, Âmir b. Sa'd b. el-Hazrec b. Teymullah b. en-Nemir b. Kâsıt'tır-. Abbâs'tan sonra onu Abdullah b. el-Abbâs'a verdi. Onun annesi, [*Abbâs'ın çocukları*] Fâdıl, Kusem, Ubeydullah ve Abdurrahmân'ın annesidir. Adı da Lübâbe [*Lübâne*] bint el-Hâris [*el-Hars*] b. Hazn [*Cevn*] b. Büceyr [*Buhayr*] b. el-Huzam [*el-Herim*] b. Ruveybe [*Züveybe*] b. Abdillah b. Hilâl b. Âmir b. Sa'sa'dır. Abdullah'tan sonra imâmeti es-Seccâd lakabıyla meşhur olan Ali b. Abdillah [*b. el-Abbâs*]'a verdi. Bu ibadete düşkün [*zâhid ve sûfî*] bir kimse idi. Annesi, Zur'a bint Mişrah b. Ma'dîkerb b. Velîa (*b. Şurahbil*) b. Muâviye b. Hucr [*Hucr Akîl el-Murâr*] (*b. el-Hâris el-Vellâde*) b. el-Hâris b. Amr b. Muâviye b. el-Hâris b. Muâviye b. Kinde [-*Kinde kabîlesinden*]'dir. [*İmâmeti, kendinden sonra Muhammed b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib'e vermiştir*]. O da, İmâmeti kendinden sonra İmâm İbrâhîm b. Muhammed'e verdi. Annesi Fâtıma adında bir cariye idi. İbrâhîm'den sonra kardeşi Ebü'l-Abbâs Abdullah'a verdi. Bunun annesi Rayta bint Ubeydillah b. Abdillah b. Abdilme'dân b. ed-Deyyân b. Katan b. Ziyâd b. el-Hâris b. Mâlik b. Rebîa b. Ka'b b. el-Hâris b. Ka'b'dır. Sonra imâmeti kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr künyeli Abdullah'a verdi. [*Sonra Ebü'l-Abbâs imâmeti oğlu Abdullah el-Mansûr'a verdi.*] Bunun annesi Sellâme adlı Berberî bir cariye idi. Ebü'l-Abbâs kendisinden sonra Ebû Cafer ile kardeşinin oğlu Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali [*b. Abdillah*] b. el-Abbâs'ı veliaht tayin etmiştir. Ancak Abdullah b. Ali b. Abdillah [*b. el-Abbâs*][294] buna karşı çıkarak ve Ebü'l-Abbâs'ın vasiyetinin kendisine ait olduğunu söyleyerek imâmet iddia-

294 Abdullah b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs (103/721-147/764): Halîfe Ebû Cafer el-Mansûr'un amcasıdır. Mervân b. Muhammed'i Zab'da hezimete uğratan kişidir. Şam'ı fethederek, Emevîlerin önde gelen seksen kişisini Remle'de katletmiştir. Şam bölgesinde valilik yapmıştır. Mansûr hilafete geçince, Abdullah ona isyan ederek kendisine davette bulundu. Neticede Ebû Müslim onunla Nusaybin'de savaşmıştır. Abdullah hezimete uğrayınca Basra'ya gitmiştir. Mansûr ona güvence verince teslim olmuştur. Bağdat'a gönderilerek orada hapsedilmiştir. Hapsedildiği binanın üzerine çökmesi sonucu vefat etmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/329 *vd.*; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, X/8-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/581 vd.; ez-Ziriklî, *A'lâm*, IV/104; K. V. Zettersteen, "Abdullah b. Ali", *İA.*, I/30-31; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Ali", I/82-83.

sında bulundu. Bunun üzerine Ebû Müslim onunla savaştı, yenilince kaçtı ve Basra'da gizlendi. Daha sonra Ebû Müslim onu
50 emân vererek teslim aldı. O, bir dinsiz (zındîk) olan Abdullah b. el-Mukaffâ'nın[295] dostu idi. [*Rivâyet edildiğine göre, Mansûr, amcası Abdullah b. Ali'ye 70 defa eman vermişti. Abdullah b. Mukaffâ, bunların tamamını geri çevirdi. Abdullah b. Mukaffâ, Mansûr'a şöyle diyordu: Bu senin hakkını elinden almak ve seni şu şu makamlardan etmek içindir. Mansûr, ısrarının sonuçsuz kalması sebebiyle durumdan rahatsız oldu ve İbnü'l-Mukaffâ'nın tavrını, onun Yezîd b. Muâviye'nin arkadaşı olduğunu, fakat Mansûr'dan korktuğu için gizlendiğini ve diğer bazı şeyleri öğrenmesi üzerine, Basra valisi Yezîd b. Muâviye el-Mühellebî'ye*[296] *Allah adına kuvvetli yeminler ederek başlayan bir mektup yazdı: Eğer o, Abdullah b. Mukaffâ'yı bulup öldürmezse, kendisinin*

295 Abdullah b. Mukaffâ (106/724-142/759): Kâtiplerin önde gelenlerinden ve İslâm tarihinde tercüme yapan ilk kişilerdendir. İran asıllı olup Farsça adı Rûzba'dır. İran'da şimdiki adı Firuzâbâd olan Cûr köyünde doğmuştur. İsmi Farsçada mübarek anlamına gelmektedir. Babasının ismi Dâzuye'dir. *Dâzuye* Haccâc tarafından İran vergilerini almakla görevlendirilmişti. Kendisine işkence edilmesi sonucu eli felç olduğu için Mukaffâ olarak tanınmıştır. Rûzba, Mecusî bir ailede doğmuştur. Basra'da Arapça öğrenmiştir. Daha sonra Fesahât ve Belağat yöntemleri üzerinde çalışmıştır. Mervân b. Muhammed'den öneki Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Ebî Hubeyra'nın katipliğini yapmıştır. Emevîlerin yıkılışından sonra Abbâsî devlet ricaliyle çalışmıştır. Ehvâz valisi Îsâ b. Ali'nin ve daha sonra Mansûr'un amcası Süleymân'ın katipliğini yapmıştır. Seffâh'ın amcası Îsâ b. Ali vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Aynı günlerde Halîfe Mansûr'a karşı amcası Abdullah b. Ali isyan etmişti. Ebû Müslim onu hezimete uğratınca Abdulah, o dönemde Îsâ b. Ali ile beraber Basra'da bulunan kardeşi Süleymân'a sığınmıştır. İki isyancı kardeş, amcası Abdullah'ı affetmesi için Mansûr'a mektup yazdılar; halîfe de buna razı oldu. Îsâ'nın İbn Mukaffâ'ya Abdullah için bir emân yazmasını emrettiği ve onun de yazdığı söylenir. O kadar kurnazca bir mektup yazdı ki, Mansûr'a ahdini bozmak için hiç bir bahane bırakmadı: "Eğer Emîrü'l-Müminîn, amcası Abdullah'a ihanet ederse, kadınları boş olacak, hayvanları hapsedilecek, köleleri serbest kalacak ve Müslümanlar, beyatlarını bozacaklar." Bkz. el-Kıftî, *Ahbâru'l-Hukemâ'*, 148; el-Murtazâ, *el-Emâlî*, I/94; Serkis, *Mucemu'l-Matbûati'l-Arabiyye*, 239; Hannâ el-Fâhurî, *İbnü'l-Mukaffâ*, Kahire 1957; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV/140; CL. Huart "İbnu'l-Mukaffâ", *İA*., V/II/864-68.

296 Yezîd b. Muâviye el-Mühellebî: Muhtemelen bu bir müellif hatasıdır. Doğrusu, Mansûr'un 140/757 senesinde Süleymân b Ali'yi Basra valiliğinden azlettikten sonra, onun yerine atadığı Süfyân b. Muâviye el-Mühellebî olmalıdır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/496.

Yezîd b. Muâviye'yi ve Mühelleb ailesinden geriye kalan herkesi öldüreceğini söyledi. Bunun üzerine Yezîd b. Muâviye, onu arayıp buldu ve yakaladı. Daha sonra onu el-Mansûr'a göndermek istedi. Ancak o, intihar etti. Bazıları, onun zehir içerek, bazıları da kendisini boğarak öldürdüğünü söyledi.]

[*İbnü'l-Mukaffâ öldürülünce, Abdullah b. Ali verilen ilk emanı kabul etti ve cevap verdi. Ortaya çıkınca Mansûr'a gönderildi. Bir evde hapsettikten sonra evi üzerine yıkarak onu öldürdü. Bazıları, el-Mansûr tarafından gönderilen birisinin uykuda iken yüzüne bir şey koyması sonucu nefes alamayıp öldüğünü, bazıları da yemeğine zehir katarak zehirlediğini iddia eder.*] Ancak Abdullah b. Ali, Mansûr tarafından öldürüldü. Mansûr, hilafeti sağlama alınca, durumu düzeltince (*ve kuvvetlenince*) Ebû Müslim'i öldürdü. Kardeşi [*Oğlu*] Muhammed [*b. Abdillah*] büyüdüğü[297] vakitte ona el-Mehdî adını verdi. Ona beyat etti ve onu Îsâ b. Mûsâ'nın önüne aldı; Îsâ'yı [*b. Mûsâ*] ondan sonraya [*veliaht olarak*] bıraktı, bu yüzden de Îsâ'ya yirmi bin [*yirmi milyon*] dirhem verdi.

[132] O zaman taraftarları ayrılığa düştüler; birbirine girdiler ve onun görüşlerine karşı çıktılar. Mehdî'ye beyatı [ve *onun Îsâ b. Mûsâ'ya takdimini*] reddederek dostlarına dediler ki; (*Ebü'l-Abbâs*), Mansûr'dan sonra veliaht olarak Îsâ b. Mûsâ'yı tayin ettiği hâlde, siz nasıl olur da Mehdî'ye uymayı [*beyat etmenizi*] ve Îsâ b. Mûsâ'yı geriye atmayı [*onu Îsâ b. Mûsâ'ya takdim etmenizi ve Ebü'l-Abbâs'ın görevlendirdiği birini geriye atmanızı*] uygun görürsünüz? Cevap olarak dediler ki: Aslında Allah'ın kendisine taati farz kıldığı bir imâm olan Müminlerin emiri Mansûr bize, daha önce böyle emretmiştir. Buna karşılık dediler ki: Şüphe yok ki Ebü'l-Abbâs Allah'ın Mansûr'dan önce kendisine itaatı farz kıldığı kimsedir. O ise Ebû Cafer'e (*el-Abbâs*) ondan sonra da Îsâ b. Mûsâ'ya beyatı emretmiştir. [*Ebû Cafer'in imâmeti, ona beyat ve itaat etmenin gerekliliği, Ebü'l-Abbâs'ın emriyle kesinleşmiştir.*] Bu durumda [*onun takdim etti-*

297 Kummî'de yazım hatası sonucu "ve kebura "yerine "rakibu" yazılmıştır. Bu yüzden bunu farklılık olarak görmedik ve Nevbahtî metniyle aynı kabul ettik.

ğini] Îsâ'yı geriye atmak [*atmanız*] ve Mehdî'yi öne geçirmek [*geçirmeniz*] nasıl olur da caiz olabilir? Bunun üzerine, "imâma sağ olduğu müddetçe itaat edilir. Öldüğü ve yerine bir başkası geçtiği zaman, bu defa hayatı süresince bu şahsa itaat edilir" dediler. Buna karşılık şu cevabı verdiler: Müminlerin emiri Mansûr, Mehdî ve Îsâ b. Mûsâ hayatta iken ölseydi insanlar da sizin Îsâ b. Mûsâ'ya beyat hakkında Ebü'l-Abbâs'ın emrini inkar ettiğiniz gibi, mü'minlerin emirinin Mehdî'ye beyat hakkındaki emrini inkar etseler doğru olur mu, ne dersiniz?

"Mehdî'ye beyat edildiğinden böyle bir faraziye doğru de
51 ğildir", dediler. Onlar da: "(*Kendisine beyat etmediğiniz hâlde Mehdî'yi*) [*beyat etmediğiniz kimseyi*] öne geçirmenizi ve Îsâ'yı geriye bırakmanızı nasıl caiz görebiliyorsunuz?" dediler. [*Şöyle cevap verdiler: Îsâ b. Mûsâ, bunu sattı ve razı oldu. Onun kendisi için razı olduğu şeye biz de razı olduk. Bir grup, onların bu görüşlerinden vazgeçerek şöyle dediler: Bu bizi bağlayan bir delildir.*] Bunun üzerine onlar, [*geriye kalanlar*] Îsâ b. Mûsâ'nın imâmetini [*ve ona beyati*] kabul ederek Mehdî'nin imâmetini reddettiler ve imâmeti, günümüze kadar da Îsâ [*b. Mûsâ*]'nın soyuna tahsis ettiler. Îsâ b. Mûsâ'nın annesi bir cariyedir.

Mehdî ölürken imâmeti [*hilâfeti*], önce Hâdî ismini verdiği oğlu Mûsâ'ya,[298] ondan sonra da Hârûn er-Reşîd'e[299] verdi

298 Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî b. Muhammed el-Mehdî (144/761-170/786): O, Abbâsî devletinin Bağdat'taki halîfesidir. Rey'de doğmuştur. Babasının 169/785'te vefatı üzerine tahta çıkmış ve devlet işlerine müdahalesine katiyen menetmek suretiyle, annesi al-Hayzurân'ın nüfuzuna son vermiştir. Musa, kardeşi Hârûn'u kendi oğlu Cafer lehine, veliahtlıktan uzaklaştırmayı tasavvur ederken Bermekilerden Yahyâ b. Hâlid'in şiddetli muhalefetine maruz kaldı. Yaygın bir rivayete göre, Mûsâ annesinin tahrikiyle zehirlenmiş veya hançerlenmiş olmalıdır. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/545-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/87-100; el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/404-6; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/327; K.V.Zetterstéen, "Mûsâ Hâdî", *İA*., VIII/666.

299 Ebû Cafer Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî (149/766-193/808-09): Abbâsî Devleti'nin beşinci ve en meşhur halîfesidir. Rey'de doğan Hârûn er-Reşîd, Hilâfet merkezi Bağdat'ta yetişmiştir. Kardeşi Mehdî'nin 170/786 yılında vefatından sonra hilâfete geçmiştir. Yaklaşık 32 yıl 2 ay iktidarda kalmıştır. Tus'ta vefat etmiştir ve orada defnedilmiştir. Hâlihazırda burası Meşhedu'r-Rızâ olarak bilinmektedir. Bkz. el-Ya'kûbî, *Târîh*,

ve Îsâ'yı aradan çıkardı. Mehdî'nin annesi, Ümmü Mûsâ bint Mansûr b. Abdillah b. Şemir [*Şehr Yezîd*] (*b. Yezîd*) b. Vârid b. Ma'dikerb b. el-Vâzi' [*el-Vâri'*] b. Ziayş b. Vetec [*Veleh*] b. Vessâh [*Vassât*] b. Abdillah b. Semi' b. el-Hars [*el-Hâris*] b. Zeyd b. el-Gavs b. Sa'd b. Avf [*el-Avf*] b. Adî b. Mâlik [*Melik*] b. (*Zeyd b.*) Seded b. Zur'a b. Sebe' el-Asgar b. Ka'b b. Zeyd b. Sehl b. Amr b. Kays b. Muâviye b. Cuşem b. Abdişşems b. Vâil b. el-Gavs b. Katan b. Arîb (*b. Züheyr*) b. Eymen el-Hümeyse' b. el-Arencec [*el-Uveyhac*] idi. O, Himyer b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân (*b. Ziyâre b. el-Yesa' b. el-Hümeysa' b. Yesmun b. Nebet b. Selmân b. Hamel b. Kaydar b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Azer b. Târîh b. Nahûr b. Sarûg b. Ergu b. Fâlıg b. Abîr -aslında olmayan bir ilave-*)'dir. el-Hâdî ile [Hârûn] er-Reşîd'in annesi cariye idi ve kendisine el-Hayzerân deniyordu.

[133] Abbâsîler arasında iki fırka vardır ki, Abbâsoğulları (ra) hakkında aşırı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri el-Hâşimiyye'dir. Onlar, [*gerçekte*] Ebû Hâşim Abdullah b. 52
Muhammed b. el-Hanefiyye'nin taraftarlarıdır. Bunlara göre imâm, her şeyi bilen bir alimdir ve o, her konuda Nebî'nin (sas) konumundadır; onu bilmeyen Allah'ı bilmez; bu kimse bir mümin değil, müşrik bir kâfirdir. Bunlar imâmeti [*imâmetin*], Ebû Hâşim'den Abbâsoğullarına intikal ettirdiler [*intikal ettiğini söylediler*].

[134] İkinci fırka ise, imâmın her şeyi bilen birisi (*ve onun Allah* (*ac.*) *olduğunu*), [*her şeyi bildiğini*], diriltip öldürdüğünü ileri sürdüler. -Yüce Allah bunların söylediklerinden kesinlikle münezzehtir-. Yine bunlara göre Ebû Müslim, Ebû Cafer el-Mansûr'un gönderdiği gaybı bilen bir Nebî-mürseldir. Bunlar [*bu*], Abdullah er-Râvendi'ye uyan Ravendiyye fırkasıdır. Kabul ettiklerine göre Mansûr, Allah'tır -Yüce Allah onların bu sözlerinden münezzehtir-. Mansûr, onların gizli kapaklı her şeylerini bilir. Onlar, bu görüşlerini açıkca ilan ve propaganda

II/407-13; et-Taberî, *Târîh,* III/600 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/106 vd.; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV/5; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/862; K.V. Zetterstéen, "Harûnürreşîd", *İA*., V/I/304-05; Nahide Bozkurt, "Hârunürreşîd", *TDVİA*., XVI/258-61.

ettiler. (*Onların bu görüşleri*) Bu, Mansûr'a ulaşınca, [*onları araştırdı ve*] bir kısmını ele geçirdi. Onlar bu görüşleri benim
53 sediklerini tesbit etti. Onların tevbe etmelerini ve bu görüşlerinden vazgeçmelerini [*ve tevbe etmelerini*] istedi. [*Bundan dönmekten kaçındılar.*] Bunun üzerine şöyle dediler: *Mansûr*), [*O*] Rabbimizdir, O, bizi öldürürse [*yok ederse*] şehit oluruz. Nitekim o, Nebî ve Resullerini [*ve evliyâsını*], yaratıklarından dilediğinin eliyle öldürür. Onlardan bazıları bazısını yıkık altında kalarak, suda boğarak [*ya da envai çeşit bela ve musibetlerle*] ve yırtıcı hayvanları onlara [*bazılarına*] musallat ederek öldürür, bazılarının ruhlarını aniden ve çeşitli sebeplerle ve dilediği şekilde alır. Çünkü yaratıklarına dilediğini yapar, yaptığından sual olunmaz. Bunlar günümüze kadar aynı görüşü sürdürdüler ve ecdadlarının da aynı inanca sahip olarak öldürdüklerini iddia ettiler; fakat onlar bu inançlarını halktan gizlemişlerdi. Bu [*onların bunu gizlemeleri*], Allah'ın bağışlayacağı bir suçtu ve bu suç onları ne imandan ne de imâma itaattan uzaklaştırır. [*Çünkü onlar bu davranışlarını bir çeşit takiyye olarak yorumladılar ve bununla hataya düştüler. Ancak Allah onları affedecektir.*]

[134] İmâmetin, Allah'ı ve Resul'ü (sav) tarafından kesin olarak Hz. Ali'ye verildiği görüşünde olan "Alevî Şîası"na gelince onlar; önce Ali'nin, ondan sonra [*oğlu*] "Hasan'ın", Hasan'dan sonra da Hüseyin'in imâmeti inancına bağlı kaldılar. Bunlar Hüseyin'in (as) öldürülmesinden sonra muhtelif fırkalara ayrıldılar.

[135] Onlardan bir fırka, [*Hüseyin'in "İbadet edenlerin efendisi" olarak isimlendirilen* oğlu] Ali b. el-Hüseyin'in imâmeti fikrine bağlı kalmaya devam etti, Hüseyin oğlu Ali Ebû Muhammed ve Ebû Bekir künyesiyle anılırdı. Daha çok Ebû Bekir künyesiyle tanınırdı. Söz konusu fırka, Hüseyin'in oğlu Ali'nin [(*ra.*)] 55 yaşında Hicret'in 94/717. yılının başlarında harem [*Muharrem*] ayında Medine'de öldüğü güne kadar onun imâmetine bağlı kaldı. O, 38/658 senesinde doğmuştur. [*Râvilerden birisi, Cafer b. Muhammed'den naklen onun 57 yıl 14 gün-*

lük iken öldüğünü söylemiştir.] Annesi, Sülâfe[300] adında, cariye olan (*Ümmü Veled*) bir kadındı. [*O, esir alınmıştı*]. Annesi esir alınmadan önce Cihân Şâh adıyla anılıyordu. O, Yazdgird b. Şehriyâr b. Kisrâ [*Ebrubeyz*] b. Hürmüz'ün kızıdır. Yazdgird son Fars kralıdır. [*Krallığı otuzüç sene sürmüştür.*]

[136] Diğer bir fırka da Hüseyin'den sonra imâmetin son bulduğunu söyler. Onlara göre, Resulullah'ın isimlerini zikrederek tayin ettiği imâmlar üç kişidir. Resulullah onları vasî tayin etti ve insanlar için hüccet kıldı. Bunlar sırasıyla imâm olacaklardı. [*Onlar, dinin gereklerini yerine getirdiler ve onu insanlara açıkladılar. Sonunda Resulullah'ın ilminden onlara ulaştırdıklarıyla yetinerek imâma ihtiyaç duymadılar.*] Bunlar kendilerinden sonra hiç kimseyi imâm tayin etmediler. [*Onlar, imâmların, insanlara dînî buyrukları öğretmek için değil de öç almak ve kendilerine saldıran ve haklarını gasbeden düşmanları öldürmek için tekrar geleceği fikrini benimsediler. Onlara göre bu, Mehdî'nin çıkışı ve İmâm'ın gelişi demektir.*] 54

[137] Başka bir fırka ise, İmâmet'in Hüseyin'den sonra, [*bütünüyle*] Hasan ve Hüseyin'in soyuna geçtiğine inanırlar. Onlara göre İmâmet, sadece Ali (*b. Ebî Tâlib*)'in oğulları Hasan ve Hüseyin'in soyuna mahsustur. Hasan ve Hüseyin'in soyu

300 Sülâfe: Ali b. Hüseyin'in annesidir. Gazâle isimli bir cariye idi. Ona Şâh-ı Zenân da denilirdi. Hüseyin'den sonra Hüseyin b. Ali'nin kölesi Züyeyd'in cariyesi oldu. Züyeyd'den Abdullah adında bir oğlu oldu. O, Ali b. Hüseyin'in anne bir kardeşidir. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* adlı eserinde şöyle der: Zeyne'l-Âbidîn'in annesi Hind asıllıdır. Bu sebeple nisbesi Sindî'dir, Sülâfe ve Gazâle de denir. Zeynu'l-Âbidîn, annesini kölesi ile evlendirdi ve azad ettiği cariyesiyle de kendisi evlendi. Bunun üzerine Abdülmelîk b. Mervân bu yaptığından dolayı onu ayıplayan bir mektup yazdı. Ali b.Hüseyin de ona şöyle cevap verdi: Resulullah, Safiyye bt. Hayy'ı azad ederek onunla evlendi, Zeyd b. Hâris'i azad ederek, amcasının kızı Zeyneb bt. Cahş'la evlendirdi. Annesinin esir edilişinin keyfiyetine gelince, Rızâ'dan (as) rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Amir b. Kureyz Horasan'ı fethettiğinde Yezdegerd b. Şahriyâr'ın iki kızını yakalar ve onları Osmân b. Affân'a gönderir. O da, onlardan birini Hasan'a diğerini de Hüseyin'e hibe eder. Her ikisi de onların yanında lohusayken ölürler. Christiansen, Sasaniler hakkında yazdığı kitabında Hüseyin'in eşi Sülâfe'nin Yezdegerd b. Şahriyar'e nisbet edilmesinin sıhhatinden kuşkuludur. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* 214; İbn Sa'd, *Tabâkât,* V/211; Sıbt b. el-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâs,* 334; el-Mâmakânî, *Ricâl,* III/80; Christiansen, *İran der Zamân-i Sâsâniyyân*, 531.

imâmette, şer'an, eşit haklara sahiptirler. [*Kimin kimden sonra imâm olacağını bilmezler.*] Onlardan imâmetini ilan eden [*ve kılıcı çekip isyan eden*] herhangi birine itaat etmek, herkese farzdır. İmâmetini ilan eden bu kimse Hz. Ali mertebesindedir; Allah (cc), Ehl-i Beyt'ine ve diğer bütün insanlara onun imâmetini kabul etmeyi farz kılmıştır. [*Şayet onun daveti ve hutbeleri Âl-i Muhammed'den razı olunan birisi içinse, o imâmdır.*] [*Ehl-i Beyt'inden ve*] toplumun diğer kesimlerinden onun imâmetini kabul etmeyen ve onu desteklemeyen herkes kâfirdir ve hüsrandadır. Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan biri, perdesini çekip evinde oturduğu hâlde imâmet iddiasında bulunursa, o da kâfirdir, müşriktir. Böyle bir kimseye taraftar olan ve onu destekleyen [*ve ona inanan*] herkes de kâfir ve müşriktir. [*Bunlar Zeydiyye'nin alt kollarından birisidir.*] Bu görüşte olanlara "Surhûbiyye" [*ve Cârûdiyye- ki bunlar Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir'in*[301] *taraftarları olup onun adına nis-*

301 Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir el-Hemedânî el-Hindî veya es-Sakafî (150/767'den sonra): Zeydî alimlerdendir. Ehl-i Beyt hakkında hadis uydurduğu söylenmektedir. Cafer b. Muhammed b. Ali'nin ona kendisi hakkında şöyle sordu: Ebü'l-Cârûd ne yaptı? İmâm olarak tayin edildikten sonra, imâm olarak öleceğini mi ümit etti? Dedi ki; Allah ona lanet etsin. Onun kalbi ve gözleri kördür. Onun hakkında Muhammed b. Sinân da şöyle demiştir: Ebü'l-Cârûd sarhoş edici şeyler içip, kâfirleri dost edindikten sonra öldü (Bkz. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist,* 253). Şii biyografi yazarları tarafından eleştirilmiştir. Necâşî şöyle demiştir: Ziyâd b. el-Münzir Ebü'l-Cârûd el-Hemedânî el-Hârıkî el-A'mâ el-Kûfî, Ebû Cafer'in taraftarlarındandır. Ebû Abdillah'tan rivayet etmiştir. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin ayaklandığında, fikir değiştirdi. Mâmakânî ise şu bilgiyi vermektedir: Zeyd b. el-Münzir Ebü'l-Cârûd ve Ebû'n-Necm el-Hemedânî el-A'mâ Surhûbu'l-Horasânî el-Abdî el-Hârikî el-Hârifî el-Hurakî veya el-Hûfî olarak farklı şekilde yazılmıştır. Horasanlı dememizin sebebi, Ebü'l-Cârûd'un Horasan asıllı olmasındandır. Ona Hurakî denmesi, Hemedân'daki bir kabileden dolayıdır. Hûfî'ye gelince, o da Uman'da Hûf adında bir yer adıdır. İmâm Cafer Sadık onu lanetlemiş, kalb ve gözlerinin kör olduğunu söylemiştir. *Tefsîrü'l-Ku'rân* adlı bir tefsiri vardır. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn,* 133; İbnü'n-Nedîm, el-*Fihrist,* 253; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/185-87; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-lyn,* 156; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* 179; en-Necâşî, *er-Ricâl,* 170; el-Keşşî, *Ricâl,* 495-97; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I, 46; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* I/358; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 142; el-Makrizî, *el-Hıtat,* II/352; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/339; el-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye,* 436-37; ez-Ziriklî, *A'lâm,* III/55; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 22.

betle bu adı almışlardır-.] adı verilir; bunlar ismi Yezîd olan Ebû Hâlid [*Huld ?*] el-Vâsıtî,[302] [*Yezid b.*] Fuzayl b. ez-Zübeyr 55
er-Ressân'in[303] (*ve Ziyâd b. el-Münzir*) taraftarlarıdır. (*Ziyâd b. el-Münzir'e Ebü'l-Cârûd da denilir.*)

[138] [*Sabbâhiyye*[304] *adlı fırka da Zeydî fırkalardandır. Bunlar es-Sabbâh el-Müzeni'nin taraftarlarıdır. O, taraftarlarına Ebû Bekir ve Ömer'den uzaklaştıklarını açıkca ilan etmelerini ve rec'ate inanmalarını emretmiştir.*]

[139] [*Zeydiyye'nin Ya'kûbiyye*[305] *adlı fırkasına gelince, bunlar Ya'kûb b. Adî'nin taraftarlarıdır. Onlar, rec'ati inkar etiler ve ona inanmadılar; rec'ate inanlardan, Ebû Bekir ve Ömer'den uzaklaşmadılar.*] Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali ona

302 Ebû Hâlid el-Vâsıtî Amr b. Hâlid: Zeydiyye'nin önde gelenlerindendir. Diğer kitaplarda ismi Amr ve Ömer olarak geçer. Şeyh Tûsî onu Bâkır'ın ashabı arasında sayar. Amr b. Hâlid'in evi Kûfe'de *Mescid-i Sumal*'in yanındaydı. Onun Butriyye'den olduğu söylenmiştir. İbnü'n-Nedîm onu Zeydî Kelamcılardan saymıştır (Bkz. *el-Fihrist,* 253). Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*'de (Bkz. II/286). Amr b. Hâlid el-Kureşî el-Kûfî Ebû Hâlid'in Vâsıt'a göç ettiğini zikreder. Ayrıca bkz. el-Esterabâdî, *Menhâcu'l-Makâl,* 347; en-Necâşî, *er-Ricâl,* 288; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* 869 (sayı).

303 Fudayl b. ez-Zübeyr er-Rassân el-Esedî el-Kûfî: Tûsî onu hem Bâkır'ın ashabı arasında sayarken hem de Sâdık'ın ashabı arasında sayar (Bkz. *er-Ricâl*, 269). O ve kardeşini Zeyd'in taraftarları arasında zikredilir. İbnü'n-Nedîm onu Zeydî kelamcılar arasında sayar. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 253; el-Keşşî, *Ricâl*, 628-29; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 266; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, 9498 (sayı).

304 es-Sabbâhiyye: Bu grup, Ebû Muhammed Sabbâh b. Kays b. Yahyâ el-Müzenî'in taraftarlarıdır. Onun Zeyd b. Ali'nin taraftarlarından Kûfeli bir Zeydî olduğu söylenir. Ancak Necâşî'ye göre, Sâdık ve Bâkır'dan rivâyet eden güvenilir bir râvîdir (Bkz. *er-Ricâl,* 201). İbnü'l-Cezâirî'den nakledildiğine göre, o, Zeydîdir ve Şiî rivâyetler içinde onun rivâyetleri zayıf kabul edilir. Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist,* 115; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 171; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* 5723 (sayı); İbn Daî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 215; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 296-97; el-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye,* 493-94.

305 el-Ya'kûbiyye: Ya'kûb b. Adî'nin taraftarlarıdır. Ebû Bekir ve Ömer'i dost edinirler ve onlardan teberrî edenlere düşman olmazlar. Ölülerin rec'atini inkar ederek, bu görüşü benimseyenlerden teberrî ederler. Bkz. el-Eş'arî, *el-Makâlâtu'l-İslâmiyîn,* 69; el-Mes'ûdî, *Murûc*, II/144; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 33, 40; İbn Daî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 187; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/352; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 115; Meşkûr, 202 (Ta'likât); Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 477.

Surhûb[306] lakabını vermiştir. Surhûb'un kör bir şeytan olduğu ve denizlerde yaşadığı söylenir. Ebü'l-Cârûd'un gözü ve kalbi kördü.

[140] Bunlar Hz. Peygamber'den (sav) sonra insanların en efdalinin Ali b. Ebî Tâlib olduğunu söyleyen fırka ile birleştiler. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin Kûfe'de isyan ettiğinde onunla beraber oldular ve onun imâmetini kabul ettiler. Bunların hepsine birden Zeydiyye fırkası adı verildi. Ancak bunlar kendi aralarında Kur'ân, Sünnet, şer'î hükümler, ferâiz ve ahkâm [*ve siyer/târîh*] konularında ihtilaf ettiler. Çünkü Surhûbiyye fırkasına göre, helal Muhammed'in soyunun[307] helal kıldıkları, haram da yine onların haram saydıklarıdır; geçerli hükümler de onların verdikleri hükümlerdir. Muhammed'in (sav) Allah'tan getirdiği din onların katındadır; -büyük küçük- bu dini

306 es-Surhûb/Serâhib: Çakal. Atın uzununa da "Feres Surhûb" denir. Uzun boylu ve organları uyumlu atlar şeklinde kullanılır. Eril değil dişil olarak kullanılır. Sakalı olmayan/tüysüz kimselere de Surhûb denir. Uzun, vücudu yapılı ve azaları uyumlu kimse için de bu kelime kullanılır. Koyunun süt uzuvları için de "Surhûbu-Surhûbu" denir (Bkz. Şertûnî, *Akrabü'l-Mevârid*, Beyrut 1889). İbnü'l-Manzûr, Surhûb'a, uzun, yakışıklı, boylu poslu yapılı adam anlamını verir. Gözleri kör olan bir şeytan adı. Dişil için kullanıldığında Surhûbe denir. "Cârûdiyye fırkası" da, "Surhûbiyye" olarak isimlendirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I/467; Hüseyin Atay-İbrahim Atay- Mustafa Atay, *Arapça Türkçe Büyük Lugat*, Ankara 1964, 970; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 227.

307 Âl-i Muhammed: Şiî anlayışa göre şu şekilde açıklanmaktadır: Bir Hadîs'te "Muhammed ve Âl-i Muhammed için sadakanın helal olmadığı zikredilir. Cafer-i Sâdık'a "Âl-i Muhammed" kimdir diye sorulunca, "Muhammed'in zürriyetidir" diye cevap verdi; "Peki onun Ehl-i Beyt'i kimdir" diye sorulunca "İmamlardır" dedi; "İtreti kimdir?" denince de "Ashâbu'l-Abâ'dır" diye cevap verdi; "Ümmeti kimdir?" diye sorulduğunda "Müminlerdir" dedi. Kemal Ehli'nden birisi Âl-i Muhammed'i şu şekilde tanımlar: Âl-i Muhammed, onunla aile bağı olan kimse demektir. Bu da ikiye ayrılır. Birincisi, Şeriatte sadaka almaları haram olan evlatları ve akrabaları ya da cismani/fiziki anlamda ailesi. İkincisi ise onun kandilinin (mişkat) nurundan alan âbid Ulemâ-i Râsihîn, Evliyâ-i Kâmilîn ve Hukemâ (filozoflar) gibi rûhanî, manevi anlamdaki ailesidir. Ancak ikinci nisbetin birinciye göre daha kuvvetli olduğunda şüphe yoktur. Temiz soylu meşhûr imâmlarda olduğu gibi, iki özelliğe birden taşırsa, o zaman daha da iyi olur. Sonra demiştir ki nesep olarak onun soyundan gelen hakikî evlatlarına sadaka nasıl haramsa aynı şekilde manevi evlatlarına da, manevi sadaka, yani ilimde ve marifette başkalarını taklid etmek haram olur. Bkz. et-Tarihî, *Mu'cemu'l-Bahreyn.*; I. Goldziher, "Âl", *İA.*, I/278.

en mükemmel şekilde bilirler. Onların büyüğü ve küçüğü ilim bakımından müsâvidirler; yaşlı olan bilgi bakımından küçüğe tercih edilemez. İlim bakımından onların en yaşlı olanı ile beşikteki çocuk arasında kendilerinden daha yaşlı olana göre bir fark yoktur.

[141] Onlardan bazılarına göre, kim alim ile beşikteki çocuğun bilgisinin Hz. Peygamber'in bilgisi seviyesinde olma dığını söylerse, kâfir ve müşriktir. Onlar ne kendilerinden 56
olan birisinden ne de kendilerinden olmayan birinden [*ilim*] öğrenmeye muhtaçtır. İlim, bitkinin yağmurla yetiştiği gibi, onların göğsünde (sudur) biter, yetişir. Allah (cc), ilmi onlara lütfundan[308] dilediği gibi öğretti.

Onların bu görüşe sahip olmalarının temelinde, imâmeti aralarında belirli şahıslara tahsis etmeye karşı oldukları inancı yatmaktadır. Şayet onlar böyle söylememiş olsalardı, daha önce ileri sürdükleri kendilerinden olan herkesin imâmet meselesinde aynı hakka eşit şekilde sahip oldukları fikri çürümüş olurdu. [*Onlardan hiç kimse, kendini ilan ederek kılıçla insanları davet etmedikçe, imâmet ve dinlenip itaat edilme konusunda hiç bir hak iddia edemez. Bunu yapmadıkları sürece, onların hiç birisi alim olmaz.*] Bununla birlikte onlar, Ebû Cafer Muhammed b. Ali [*b. el-Hüseyin*] ve Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'den yapılan rivayetler; Zeyd b. Ali [*b. el-Hüseyin*]'den

308 Lütuf: Şiî anlayışa göre, Allah, lütfu kendisine vacip kılmıştır. Lütuf, kulu/insanı itaate yaklaştıran, isyandan uzaklaştıran şeydir. Bazen lütuf Allah'ın fiilinden olur, bu durumda ona vacip olur. Bazen mükellefin fiilinden olur, o takdirde Allah'ın onu hissettirmesi ve vacip kılması gerekir. Bazen de ikisinin fiilinin dışında olur, bu durumda da yükümlü olma hususunda onun bilinmesi, Allah'ın bu fiili, başka fiile bağlı olarak vacip kılması ve onun karşılığını vermesi şarttır. Bütün bunlar Allah'a vaciptir. Çünkü aksi durumda, amacına ters düşmüş olur ki, amacına ters düşmek aklen çirkin bir şeydir. Bkz. el-Hıllî, *Şerhu'l-Bâbi'l-Hadi Aşar*, 35; Seyyid Murtazâ, *eş-Şâfî fî'l-İmâme*, thk. Seyyid Abduzzehra el-Hüseyinî el-Hâtib, Tahran 1987, I/47; et-Tûsî, *İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Necef 1979, 130; et-Tûsî, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV (1996), 182; Ubeydullah b. Abdillah es-Sadâbâdî (V./XI. yy.), *el-Muknia fî'l-İmâme*, thk. Şâkir Şeb'î, Kum 1414, 47; el-Menâ'î, *Usûlu'l-Akîde beyne'l-Mu'tezile ve'ş-Şîati'l-İmâmiyye*, 307 vd.; Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, 35-36.

gelen bir kaç hadîs ve Abdullah b. el-Hasan'dan[309] varid olan bazı bilgiler hariç, kendilerinden hiç kimseden yararlanacakları bir bilgi rivayet etmiyorlardı. Onların ileri sürdükleri bu yalan [*ve saçma*] iddialarını ispat edecek ellerinde hiçbir delil yoktur. Çünkü onlar, imâmları, ümmetin din ve dünya işleriyle ilgili olarak ihtiyaç duydukları faydalı ve zararlı her şeyi öğrenmeksizin bilen kişiler olarak tavsif etmişlerdir.

309 Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Talib (70/690-145/762): Medîneli Müslümanların ikinci kuşağındandır. Gösterişli, heybetli, güzel konuşan ve şeref sahibi olduğu söylenmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in yanında saygın bir yeri vardı. Abbasiler iktidara gelince, Taliboğullarından bir toplulukla birlikte Enbâr'da bulunan Seffâh'ın huzuruna varıp, ona bir milyon dirhem vermiştir. Tekrar Medîne'ye dönmüştür. Sonra Mansûr onu, Muhammed ve İbrâhîm adındaki oğullarından dolayı, Medîne'de birkaç sene hapsetmiştir ve sonra Kûfe'ye naklettirmiştir. Orada hapisteyken vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Hacer, *el-İsâbe,* III/131 (No: 6593); Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn,* 93; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX/431; ez-Ziriklî, el-*A'lâm,* IV/78; K. V. Zetterestéen, "Abdullah" maddesi, *İA.*, I/32.

[142] Onların diğer fırkaları ise, meseleye daha geniş bir açıdan baktılar, ilmin imâmlar ve diğer insanlar arasında müşterek bir biçimde dağılmış olduğunu söylediler. Her kim din ve dünya işlerinde ihtiyaç duyduğu bir bilgiyi imâmlardan [*veya imâmların birisinden*] ya da avâmdan olan birinden alırsa, bu caizdir. Din ve dünya işlerinde muhtaç olduğu bilgiyi imâmlar ve avâmdan birinde bulamayan kimsenin ictihâd etmesinde ve diğer görüşlerinden istediğini almasında bir sa- 57
kınca yoktur. Zeydiyye fırkasından güçlü ve yaygın (*Akviyâ'*) olanlarla zayıf ve taraftarı az (*Zuâfâ'*) olanların görüşü budur.

[143] Zeydiyye fırkasından etkili olmayan Zayıflara (*Zuâfâ'*)[310] "Icliyye" adı verildi. Onlar Hârûn b. Saîd el-Iclî'nin[311] taraftarlarıdır. Onlardan bir fırkaya da Betriyye denmektedir. Bunlar ise Kesîru'n-Nevâ el-Hasan b. Sâlih b. Hay, Sâlim b. Ebî Hafsa, el-Hakem b. Uteybe, Seleme b. Kuheyl ve Ebü'l-Mikdâm Ummu Sâbit el-Haddâd'ın taraftarlarıdır. Bunlar insanları Hz. Ali'nin imâmetini kabule davet edenlerdir. Daha sonra bun-

310 Onların zayıflarına gelince: Muhtemelen burada zayıflar ifadesinden, akıllarının zayıflığından ve dinî hususlardaki cehaletlerinden dolayı, Zeydiyye'den Icliyye fırkası kastedilmiştir. Nitekim Keşşî'nin *Ricâl*'inde, Hamdûyeh (Hamdeveyh)'den rivayetle, onlar hakkında şunları zikretmektedir: Eyyûb b. Nûh, Safvân'dan, o da Dâvûd b. Ferkad'dan, o da Ebû Abdillah'tan şöyle rivayet etmiştir: "Onlardan, yani Icliyye'den daha cahil kimse yoktur. Çünkü gerek Mürcie ve gerek Hâriciler, onlardan daha alimdirler ve daha doğru fetva verirler." Bkz. el-Keşşî, *er-Ricâl*, 495.

311 Hârûn b. Sa'd el-Iclî: Tûsî *Ricâl*'inde onu, Sâdık'ın ashabı arasında sayar. İsmini Hârûn b. Sad el-Iclî el-Kûfî olarak zikretmiştir. Bazı nüshalarda el-Becelî olarak geçmektedir ki bu bir yanlışlıktan kaynaklanmaktadır. Doğrusu el-Icliyye'dir. Zeydiyye'nin önde gelenlerindendi. İbrâhîm b. Abdîllah ile birlikte 145/762'te öldürüldü. Keşşî, Muhammed b. Mes'ûd'un Ebû Abdillah es-Sâdık'tan Mu'an'an bir tarıkla gelen şu rivayetini nakleder: "Ebû Abdillah dedi ki: Rabbime havale edeceğim bir problemle karşılaştım ve mescide gittim. Ravzâ'da namaz kılarken başımda bir adam belirdi... Ona kimden taraf olduğunu sorduğumda, Zeydiyye'den olduğunu söyledi. Onlardan kimi tanıdığını sordum. O da onların en hayırlısı ve faziletlisi olan Hârûn b. Saîd'i tanıdığını söyledi. "Ey kardeş, Icliyye'nin lideri kim?" dedim. O da Allah'ın "*Buzağıyı* (*Tanrı*) *edinenler var ya, işte onlara mutlaka Rablerinden bir gazab ve dünya hayatında bir alçaklık erişecektir*" (7. el-A'raf 152) ayetini işitmedin mi dedi. İşte hakiki Zeydi, Muhammed b. Sâlim'dir. Bkz. el-Keşşî, *Ricâl*, 497; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, III/247; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 357; et-Tûsî, *Ricâl*, 318; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/284.

lar Ali'nin (as) velâyetini Ebû Bekir'in ve Ömer'in velâyeti ile karıştırmışlardır. Bunlar [*bu*], Ehl-i Sünnet'in (el-Âmme) nazarında diğer (Zeydî) fırkaların[312] en efdalidir. Çünkü onlar, Ali'yi üstün tutup, Ebû Bekir'in imâmetini [*velâyetini*] kabul eder, Osmân, Talha ve Zübeyr'i kusurlu bulurlar. Bunlar Ali'nin (as) çocuklarından [*çocuklarının soyundan isyan eden*] her birini (kıyamlarında) desteklemeyi caiz görür, bunu *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Munker*'e kadar götürürler. Bunlara göre, Ali'nin evladından, imâmet için ayaklanan bir kimsenin imâmeti sahihtir; imâmette esas olan imâmetin ilanıdır. Ali'nin evladından her biri -hangi kuşaktan olursa olsun- imâmet hususunda eşit haklara sahiptir.

58 [144] Zeydiyye fırkasından kuvvetli olanlar ise, Ebü'l-Cârûd'un, Ebû Hâlid el-Vâsıtî'nin, Fudayl er-Ressân'ın ve Mansûr b. Ebî'l-Esved'in[313] taraftarlarıdır.

[145] Hüseyniyye [*Husaynıyye*] adıyla bilinen ez-Zeydiyye'ye gelince; bunlar Âl-i Muhammed'den Allah'a (cc) [*Allah'a itaata*] çağıran kimseye [*çağıran kimsenin imâm olduğunu ve ona*] itaatin farz olduğunu söylerler. Ali b. Ebî Tâlib insanları davet edip imâmetini ilan ettiği zaman, imâm olmuştur. Ali'den sonra Hüseyin de, ancak ayaklandığında (hurûc) imâm olmuştur. Şayet ayaklanmasaydı, ölünceye kadar Muâviye'nin ve Yezîd b. Muâviye'nin karşısında olmuş olsa bile, yine de imâm olmazdı. Daha sonra Kûfe'de öldürülen, annesi cariye (*Ümmü Veled*) olan Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin, sonra da Horasan'da öldürülen annesi Rayta bint Ebî Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye olan Yahyâ b. Zeyd b. Ali[314]

312 Kummî metninde "ensâb" kelimesinde yazım hatası olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple, Nevbahtî metnini esas aldık.

313 Mansûr b. Ebî'l-Esved el-Leysî (100/718'den sonra): Leysîlerin kölesidir. Kûfelidir. Terzi idi. Tûsî *Ricâl*'inde onu bu unvanla Cafer-i Sâdık'ın ashabı arasında saymıştır (Bkz. 305). O, güvenilir birisidir. 100/718 yılından sonra vefat etmiştir. Bkz. en-Necâşî, *Ricâl*, 414; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, Beyrut trz., IV/183; el-Mâmakânî, III/249; et-Tûsî, *Ricâl*, 305; İbn Sa'd, *Tabakât*, VI/382.

314 Yahyâ b. Zeyd b. Ali b.el-Hüseyin b. Ebî Tâlib (98/716-125/743): Büyük kahramanlardan biridir. Halîfe el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelîk zamanında babasıyla birlikte Emevîlere karşı ayaklanmıştır. Babası öldürülünce

imâm olmuştur. Ondan sonra ise yine annesi cariye (*Ümmü Veled*) olan Zeyd'in diğer oğlu Îsâ b. Zeyd b. Ali[315] imâmdır.

Belh'e gitti ve gizlice kendi imâmlığına davette bulunmuştur. Irak valisi Yûsuf b. Ömer onun yakalanmasını istemişti ve Nasr b. Seyyâr tarafından yakalanmıştı. Bunun üzerine Velîd onun affettiğini ve serbest bırakılmasını bildiren bir mektup gönderince Nâsr onu serbest bırakmıştı ve Yahyâ önce Beyhak'a sonra da Nisâbûr'a geçmişti. İkinci kez isyan etti. Bu iki yerin valisi olan Amr b. Zürâre Yahyâ ile savaştı ancak Yahyâ onu hezimete uğratıp öldürmüştür. Herât'a gitti, sonra oradan ayrıldı. Nasr b. Seyyâr emniyetten sorumlu Selm b. Ahvez el-Mâzinî et-Temîmî'yi onu yakalaması için göndermiştir. Ona Cüzcân'da yetişmişti ve "Er'ûna (?)" denen bir köyde onu öldürmüştür. Eğer rivayet doğruysa, Başını Velîd'e getirmiştir, cesedini ise Cüzcân'da darağacında asılı bırakmıştır. Ebû Müslim el-Horasânî ortaya çıkıp Selm b. Ahvez'i öldürünceye kadar cesedi asılı kalmıştır. Yahyâ'nın cesedini indirip cenaze namazını kılmıştır ve oraya defnetmiştir. Zehebî bu konuda şöyle demiştir: "O sene Horasan'da dünyaya gelen çocuklara Yahyâ ismi verilmişti. *er-Ravzu'l-Mî'târ fî Haberi'l-Aktâr* (Bkz. s. 37) adlı eserin yazarı Ebû Abdillah el-Himyerî, "Abbasoğulları yanlılarının, bu sebepten siyah elbiseler giydiklerini" söylemiştir. Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29-30; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn,* 145-50; et-Taberî, *Târîh,* II/1771 vd.; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* III/225; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/146; C. Van Arendonk, "Yahya b. Zeyd Hüseyini" maddesi, *İA*., XIII/350.

315 Ebû Yahyâ Îsâ b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (166/782-3): Taliboğullarının önde gelen isyancılarındandır. Künyesi Ebû Yahyâ olup, lakabı Aslan Yavrusu'dur. Medîne'de doğup büyümüştür. Muhammed b. Abdillah (en-Nefsu'z-Zekiyye) ve kardeşi İbrâhîm b. Abdillah'la yakın dosttu. Muhammed, Mansûr döneminde Medîne'de ayaklanınca, Îsâ da ona katıldı. Muhammed ashabının önde gelenlerini toplayarak, kendisine bir şey olması hâlinde imâmeti (emr) kardeşi İbrâhîm'e vermelerini, şayet İbrâhîm'e de bir şey olursa imâmeti Îsâ b. Zeyd'e vermelerini vasiyet etmişti. 145/762'te her ikisinin öldürülmesinden sonra, onların adamları Îsâ'nın etrafında toplandı fakat onlarda isyan etmek için gerekli desteği alamayınca onlardan ayrılıp gizlenmişti. Mansûr onun bulunması için fazla uğraşmamıştı ve hayatının geri kalan kısmını gizlice yaşamıştı. Çoğu zaman Kûfe'de Ali b. Sâlih b. Hayy'ın (Hasan b. Sâlih'in kardeşi) evinde ikamet etmişti ve kız kardeşini onunla evlendirmişti. Mehdî iktidara geçince onu arattı fakat bulamamıştı. Ortaya çıkması hâlinde hayatının affedileceğini bildirmesine ve onun bu haberi öğrenmesine rağmen Hasan b. Sâlih'in vefatından iki veya altı ay öncesinde ölünceye kadar ortaya çıkmamıştı. Ebü'l-Abbas el-Hasenî'nin naklettiğine göre, Îsâ b. Zeyd, Nefsü'z-Zekiyye'nin yaralanıp öldürüldüğü gün onunla birlikteydi. Daha sonra Hüseyin b. Ali ile birlikteydi. Hüseyin Mekke'de öldürülünce, Îsa kaçıp Kûfe civarında (Sevâd) saklanmıştı. Daha sonra, o Irak'ta iken, Şîa hicri 156/773 yılında gizlice ona beyat etmişti. Daha sonra Ehvâz, Mekke, Medîne, Vâsıt ve Tehâme (?) halkı ona beyat etmişti. Daîleri belirledikten sonra Mısır ve Şam'a gittiler. Ebû'd-Devânik el-Mansûr ölünce Îsâ Horasân'a gitmeye karar verdi. Rey'e gitti daha sonra Ehvâz'a çekildi. Genelde bu şehirde kaldı. Taraftarlarıyla birlikte isyan tarihini belirledi. Basra'ya giderken

59 Daha sonra annesi Hind bint Ebî Ubeyde b. Abdillah b. Zum'a b. el-Esved b. el-Muttalib b. Esed b. Abdiluzza b. Kusay, olan Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan imâm olmuştur. Ondan sonra da, Âl-i Muhammed'den (sav) Allah'a itaate çağıran herhangi bir kimse imâm olacaktır.

[146] Muğîriyye fırkası, Muğîre b. Saîd'in taraftarlarıdır, bir önceki fırkayla birlikte Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan'ın imâmetini ileri sürmüşler, onu dost edinmişler, onu imâm kabul etmişlerdir. O öldürüldüğü zaman ise imâmsız ve vasîsiz kalmışlar, ondan sonra hiç bir kimsenin imâmetini kabul etmemişlerdir.

[147] İmâmetin önce Ali b. Ebî Tâlib, sonra Hasan, sonra Hüseyin sonra Ali b. Hüseyin'e ait olduğunu söyleyenler, daha sonra [*Ali b. el-Hüseyin'in ölümünden sonra*] imâmetin [*oğlu*] Ebû Cafer Muhammed b. Ali. b. el-Hüseyin Bâkıru'l-İlm'e geçtiğini kabul ederler. Onlar, içlerinden bazı kimseler hariç, ölünceye
60 kadar onun imâmetine bağlı kaldılar. Bunlar, kendilerinden Ömer b. Reyyâh[316] adında bir adamın şöyle bir iddiada bulunduğunu işittiler: Ömer b. Reyyâh'ın ifadesine göre, o, Ebû Cafer'e bir mesele sorduğunu, Ebû Cafer'in bu soruya cevap verdiğini; bir sene sonra aynı meseleyi yeniden sorduğunu, fakat bu cevabının birincisinden farklı olduğunu söyler. Bunun üzerine

Kûfe civarında hicri 166/782-3'te 45 yaşındayken zehirlenerek ölmüştür. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilü't-Tâlibiyyîn,* 342-61; et-Taberî, *Târîh,* III/508 vd.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* V/102-3.

316 Ömer b. er-Reyyâh: Aslen Ehvazlıydı. Allâme el-Hıllî, onun Butriyye mensubu olarak tanımlarken (Bkz. *Hülâsa,* 321, 376), Keşşî onun ilk önce Cafer es-Sadık'ın imâmetini öne sürdüğünü, daha sonra bu görüşünü terk edip, aykırı fikrinde kendisine uyan birkaç önemsiz kişi ile birlikte onun ashabına muhalefet ettiğini zikreder. Daha sonra Keşşî, Sad b. Abdullah el-Kummî'nin *Kitabu'l-Makâlât* adlı bu eserinde geçen bir rivâyetten bahseder ve Ömer b. Reyyâh'ın Butriyye'nin görüşüne meylettiğini belirtir (Bkz. *Ricâl,* 505-6). Keşşî'nin söyledikleri, onun ilk başta kararsız kaldığı, fakat sonra Butriyye mezhebinin görüşlerini benimsediğini göstermektedir. Mâmakânî ise bu hususta şu bilgiyi verir: "İmâmlarımız, Ömer b. Reyyâh gibi idraki kıt cahiller sebebiyle sıkıntılara maruz kalmışlardır." Bu adam zayıflardandır. Bundan dolayı Allâme el-Hıllî, eserinde (Bkz. *Hülâsa,* 321, 376) onu zayıflar arasında saymıştır. Bkz. el-Keşşi, *Ricâl,* 505-6; el-Esterabadi, *Menhecü'l-Makâl,* 250; ez-Zehebî, *Mizanu'l-İtidal,* II/257 (Ömer b. Rebâh); el-Mamakani, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/244.

Ömer b. Reyyâh, Ebû Cafer'e verdiğin bu cevap, bir önceki sene verdiğin cevabın [*cevabının*] aynısı değildir. Ebû Cafer ona, belki de birinci cevabımızı takiyye[317] icabı vermişizdir, der. Ebû Cafer bu cevabıyla Ömer b. Reyyâh'ı kendi tutumu ve imâmeti

317 Takiyye: Korku, sakınma, saklanma anlamında kulanılır. Şîa'ya göre, bir Şiî'nin tehlike ve sıkıntıyla karşı karşıya kaldığında mezhebini ve inancını saklaması gerekir. Siyasi ve toplumsal baskı altında tutulan gruplar, temelinde karşı tarafı aldatma bulunan takiyye prensibine başvurmuştur. Ancak bu ilkeyi, mezhebinin temel prensiplerinden biri hâline getiren Şîa mezhebi olmuştur. Bir Şiînin inandığı hakiki inancını açıklayamaması, aynı zamanda Şîa'nın güçlü olan düşmanlarına karşı beslediği gizli bir kızgınlık tezahürüdür. Bu kızgınlığın kaynağında, kin duyma, uzaklaşmak ve düşmanlık duygusu vardır. Bir defasında, adamın biri İmâm Cafer'e bu manada bir soru sorar: "Ey Peygamberin oğlu! Benim sizin haklarınızın ciddi olarak savunabilme gücüm yoktur. Tüm yapabildiğim, düşmanlarınızdan teberri etmek, onlara sürekli lanet okumaktan ibarettir. Acaba benim sizin katınızdaki değerim nedir? İmâm Cafer şöyle cevap verir." Babam bana, dedemin Resulullah'tan şöyle işittiğini rivayet etti: "Biz Ehl-i Beyt'e yardım edemeyecek kadar zayıf olan birisi, şayet evinde düşmanlarımıza karşı lanetlerde bulunursa melekler onu selamlar. Çünkü o, salih kişilerdendir." Şiî yazarlardan Allâme Merhum Âl Kâşifu'l-Ğıta, *Aslu'ş-Şîa ve Usûluhâ* adlı eserinde takiyyeyi şu şekilde açıklamaktadır: İnsanlardan bazılarının Şîa'yı kötülemek ve hakaret etmek için, kullandıkları hususlardan birisi onların "takiyye" görüşüdür. Bu durum, onların bu fikrin mana ve önemini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Eğer mesele güzelce araştırırlarsa, Şîa'nın benimsediği takiyyenin sadece onlara mahsus olmadığı, bu görüşü sadece onların benimsemediği, aksine bunun akıl ve şeriatın gereği olduğu anlaşılır. İslâm Şerîatı'nda da hükümlerin esasında, akla uygunluk söz konusudur. Her insanın kendisini savunmak ve hayatını korumak üzere yaratılmış olduğu, aklın zorunlu olarak kabul ettiği bir hakikattir. Yüce İslâm Şerîatı, ölüm tehlikesi olan yerlerde Müslümana bu konuda izin vermiş veya, haktan yana olan devlet kuruluncaya kadar, hakikati gizleyip gizlice onunla amel etmesini istemiştir. Nitekim Yüce Allah'ın bu hususta "*onlardan korkmanız hariç*" (3. Âl-i İmrân, 28), "*kalbi imanla mutmain olduğu hâlde baskıya maruz kalan kişi hariç...*" (16. Nahl, 106) ayetleri, Ammâr ve ebeveyninin hikayesi, müşriklerin onlara ve sahabeden bir topluluğa işkence yaparak onları şirke zorlamaları ve bunun neticesinde onların küfür ve şirklerini açığa vurmaları buna örnektir. Takiyye ile amel etmenin üç hükmü vardır: Birincisi eğer kişi onu terk ettiği takdirde gereksiz yere canından olmasına sebep olacaksa, bu durumda takiyye vacip olur. İkincisi, eğer kişi onu terk edip hakka açıkca destek vermesi durumunda, hakkın zaferine yardımcı olacaksa, takiyye ilkesine uyabilir veya nefsini feda edebilir. Bu bir ruhsattır. Üçüncü durum olarak, şayet takiyye batılın revaç bulmasına, insanların sapmasına, haksızlık ve zulmüm ihyasına neden oluyorsa, takiyye ile amel etmek haram olur [Bkz. Necef 1965, 192 (Beyrut 1990, 265)]. Ayrıca bkz. Goldziher, *el-Akide ve'ş-Şeria,* 180 vd.; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/343; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 224-25.

hakkında şüpheye düşüldü. Ömer b. Reyyâh, Ebû Cafer'in taraftarlarından Muhammed b. Kays[318] adlı bir şahsa rastladı. Ona, Ebû Cafer'e bir mesele sordum o da cevap verdi. Bir sene sonra aynı soruyu yine sordum, bir önceki sene verdiği cevabın hilafına bir cevap verdi. Niçin farklı cevap veriyorsun dediğimde, Ebû Cafer bana, takiyye icabı böyle yaptım dedi. Allah biliyor, ben samimi idim ve soruyu iyi niyetle sordum. Alacağım fetvaya göre amel etmek azmindeydim. Bana karşı takiyye yapması için bir sebep yoktu. İşte benim durumum budur. Muhammed b. Kays ona, belki de senin yanında onun takiyye yapmasını
61 gerektiren biri vardı, dedi. Ömer b. Reyyâh ona, ben ona her iki soruyu sorduğumda [*her iki durumda da*] onun meclisinde benden başka kimse yoktu, dedi. Muhammed b. Kays ona, imâmın verdiği her iki cevap da takribî olarak verilmiştir. Fakat bir önceki sene verdiği cevabı hıfzetmedi ki, aynı cevapla cevap versin. Bunun üzerine Ömer b. Reyyâh onun imâmetinden rucû' etti ve şöyle dedi: Her ne sebeple ve her ne suretle olursa olsun batıl üzerine fetva veren imâm olamaz. Aynı şekilde, takiyye icabı, Allah'ın indinde makbul olmayan bir şekilde fetva veren de imâm olmaz. Yine perdesini indirip kapısını kapatan, baş kaldırmayan (hurûc) iyilikle emredip kötülükten sakındırmayan kimse de imâm değildir. Bunun üzerine Ömer b. Reyyâh, bazı arkadaşlarıyla birlikte "Betriyye" mezhebine iltihak etti.

318 Muhammed b. Kays (151/768): Sanırım bu, Tûsî'nin Cafer Sâdık'ın ashabı arasında zikrettiği Muhammed b. Kays el-Becelî'dir. Bu hususta şu bilgiyi vermektedir: "*Mesâil* adlı eserin sahibi Âsım b. Hamîd, Muhammed b. Kays el-Becelî el-Kûfî'den gelen rivâyetlere eserinde yer vermiştir. 151/768 yılında vefat etmiştir." (Bkz. *Rical,* 293) Necâşî'ye göre, "Muhammed b. Kays Ebî Abdillah el-Becelî, Ebû Cafer ve Ebû Abdillah'tan rivâyette bulunan Kûfeli sika birisidir. *Kazâyâ Emîru'l-Müminîn* adlı bir eseri vardır (Bkz. *Ricâl,* 322-23). Mâmakânî, Şiî alimlerin Muhammed b. Kays el-Esedî ve el-Becelî hakkındaki sözlerinin birbirine muhalif ve çelişkili olduğunu söyler. Necâşî, bu iki lakabı taşıyan beş kişi saymıştır: Onların ilki, Bakıroğullarından rivayette bulunan Ebû Nasr el-Esedî; ikincisi, el-Becelî; üçüncüsü, Nasroğullarının mevlâsı Ebû Abdîllah; dördüncüsü, el-Esedî Ebû Ahmed; beşincisi, yine Cafer'in ashabından olan Ebû Nasr el-Esedî'dir. Aslında, Becelî tek bir şahıs ve sika biridir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Bakıroğullarından rivayet ettiği *Kazâyâ Emîru'l-Müminîn* adlı eserin sahibidir. Bkz. et-Tûsî, *Ricâl,* 293; *el-Fihrist,* 161; en-Necâşî, *Ricâl,* 322-23; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/177; II, 343; Meşkûr, 208 (Ta'likât).

[148] Ebû Cafer [*Muhammed b. Ali*]'in diğer taraftarları, kendisini ölünceye kadar, imâmetine bağlı kaldılar. Ebû Cafer, 114/728 hicri senesinin Zilhicce ayında, 55 [*65*] yaşlarında iken vefat etmiştir. O, Medine'de babası Ali b. el-Hüseyin'in medfûn olduğu mezarlığa defnedildi. O, hicri 59/678-79 senesinde doğmuştu. Bazıları onun 119/737 [*117/735*] senesinde 63 yaşındayken öldüğünü söylerler. Annesi, Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızı Ümmü Abdillah'tır. Annesinin annesi ise, Sâfiye isimli bir cariye'dir (*Ümmü Veled*). Ebû Cafer'in imâmeti 21 sene sürmüştür; 24 sene olduğunu söyleyenler de vardır.

[149] Ebû Cafer öldüğünde taraftarları iki fırkaya ayrıldılar. **62**
Bu fırkalardan birisi, Medine'de ayaklanan ve orada öldürülen Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetini ileri sürmüşlerdir. Onlar onun Kâim (yaşayan) [*Mehdî*] ve İmâm (*Mehdî*) olduğunu ve öldüğünü söylerler. [*Onlar, onun öldürüldüğünü ya da öldüğünü inkar ettiler.*] Onlar onun ölmediğini, Mekke yolu üzerindeki Alemiyye [*Tamiyye*][319] isimli dağda yaşamakta olduğuna inanırlar. el-Alemiyye dağı Mekke ve Necd yolu üzerinde,[320] (*Mekke'ye giderken*) sol tarafta (*büyük*) bir dağdır. Onlara göre Muhammed b. Abdillah, ortaya çıkacağı zamana kadar bu dağda yaşayacaktır. Çünkü Resulullah (sas) şöyle buyurmuştur: "Kâim ve Mehdî'nin[321] (Yaşayan Mehdî) ismi benim ismimin, babasının ismi de, benim babamın isminin aynıdır. Muhammed b. Abdillah'ın kardeşi İbrâhîm b. Abdillah[322] (*b. el-Hasan*) Basra'da

319 et-Tamiyye: Fayid'in karşısında Mekke yolu üzerinde bir dağ ismidir. Ebû Abdillah es-Sekûnî şöyle demiştir: "Hâcir'den çıkıp Mekke'ye yönelirsen, Tamiyye'yi görürsün. O, bu yolun doğusunda bulunan Necd bölgesinde bir dağdır." Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* VI/59 (Tamiyye maddesi).

320 el-Hâcir (Hâcûr): Arap dilinde suyu tutan etrafı yüksek ortası basık vadi anlamına gelir. Aynı şekilde Hacûr olarak da kullanılır. İneğin bol olduğu yer anlamındadır. Etrafı engebeli çukura da Hâcir denir. Radva dağlarından bir dağın ismi olduğu da söylenir. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* III/197; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 87.

321 el-Kâim el-Mehdî: Bu konuda şöyle bir rivâyet vardır: "İsmi ismimle, babasının ismi de babamın ismiyle aynıdır." Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 43; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 87.

322 İbrâhîm b. Abdillah el-Mahz b. el-Hasan el-Müsennâ b. el-Hasan b. Ali (97/715-145/763): Basra'da Mansûr'a karşı ayaklanıp 4.000 savaşçının

ayaklandı (hurûc) ve kardeşi Muhammed b. Abdillah'ın imâmetine davette bulundu. Nüfuzunun artması [*ona katılanların artması*] üzerine [*Ebû Cafer*] Mansûr ona karşı bir ordu gönderdi; taraftar arasında cereyan eden çarpışmalardan [*pek çok çarpışmadan*] sonra öldürüldü.

[150] Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin ölümünden sonra, Muğîre b. Saîd, aynı görüşü devam ettirdi ve bu görüşün açık-
63 ca propagandasını yaptı. Bunun üzerine (*Ebû Abdillah*) Cafer b. Muhammed'in (as) taraftarları olan Şiîler ondan uzaklaştılar (teberrî) ve onu terk ettiler (rafadu) [*ve ona lanet ettiler.*]. Bu sebeple Muğîre b. Saîd onların Râfızîler[323] olduğunu söyledi. Onlara Râfızîler adını veren Muğîre'dir. Bazı taraftarları el-Muğîre'yi imâm olarak kabul ettiler ve Hüseyin b. Ali'nin onu

ona beyat etmesinden dolayı Mansûr ondan korkmuş ve Kûfe'ye gitmiştir. Bundan sonra İbrâhîm'in taraftarları çoğalmış, Basra'yı ele geçirerek halkı Ehvâz, Fâris ve Vâsıt'a sürmüştür. Bunun üzerine Emîru'l-Müminîn unvanını almıştır. Onunla Mansûr'un ordusu arasında şiddetli çarpışmalar olmuştur. Sonunda Buhârî'de rivâyet edildiği gibi, Humeyd b. Kahtâbe onu Bâhamrâ'da, 145/763 yılında Zi'l-Kaade ayının 25. gününde, 48 yaşındayken öldürmüştür. Başı Mısır'a gönderilmiş; cesedi, Kûfe'nin güneyinde bir yere gömülmüştür. İbrâhîm, cesur, şair ve arap tarihini ve edebiyatını (Ahbâru'l-Arap ve Eyyâmuhum) bilen alim bir şahsiyetti. Şiî rivayetlere göre, o isyan ettiğinde Ebû Hanîfe ona yardım olarak sahip olduğu bütün parasını 4000 dirhemini göndermiştir. Onunla birlikte taraftarlarından dörtyüz veya beşyüz Zeydî öldürülmüştür. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn,* 79; el-Mes'ûdî, *Murûc,* III/223; Ebûl-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn,* 272-294; et-Taberî, *Târîh,* III/143 vd., III/282 vd., III/315; FR. Buhl, "İbrahim" maddesi, *İA.*, V/II/885-86.

323 Râfıza: Bu isim hakkında farklı görüşler vardır. Fahruddîn er-Râzî'ye göre, Râfıza (Revâfız) olarak isimlendirilmelerinin sebebi şudur: Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin Hişâm b. Abdülmelîk'e karşı ayaklandığında askerleri Ebû Bekir aleyhinde sözler söylediler. Zeyd, onlara engel oldu. Bunun üzerine ondan ayrıldılar ve yanında sadece ikiyüz süvari kaldı. Zeyd onlara "Beni terk mi ediyorsunuz (Rafaztumunî?)" deyince, "Evet" cevabını verdiler. Bundan sonra bu isimle anıldılar (Bkz. *İ'tikâdât,* 52). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ise, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Nebi'nin kendisinden sonra Ali'yi bizzat ismiyle tayin ettiği fikrinde birleşerek Ebû Bekir ve Ömer'in İmâmetini reddettiklerinden dolayı Râfıza olarak adlandırılmışlardır. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn,* 16; er-Râzî, *İ'tikâdâtu Fıraki'l-Müslimîn,* 52; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr,* 75; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne,* I/6-9; İbn Dâî er-Râzî, *Tabıratu'l-Avâm,* 35; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-İblis,* 103; el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak,* 25; Makrizi, *Hıtat,* II/351; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 137.

vasiyet ettiğini, daha sonra da Ali b. el-Hüseyin'in ona vasiyette bulunduğunu ileri sürdüler. Aynı şekilde onlar, Ebû Cafer (*Muhammed b. Ali*)'in el-Muğîre b. Saîd'i vasî tayin ettiğini söylediler. Mehdî ortaya çıkıncaya kadar imâm el-Muğîre'dir. Onlar (*Ebû Abdillah*) Cafer (*b. Muhammed*)'in imâmetini inkar ettiler ve Ebû Cafer Muhammed b. Ali'den sonra Ali (*b. Ebî Talib*)'nin evladından hiçbir kimseyi imâm olarak kabul etmediler. İmâmetin, Mehdî ortaya çıkıncaya kadar, Muğîre (b. Saîd)'nin hakkı olduğunu söylediler. Onlara göre gerçek imâm Muhammed b. Abdillah b. el-Hasan (*b. el-Hasan*)'dır; o ölmemiştir ve öldürülmemiştir, yaşamaktadır. Bunlar Hâlid b. Abdillah el-Kasrî'nin hizmetçisi (mevlası) Muğîre b. Saîd'in ismine nisbetle Muğîriyye diye isimlendirildiler. Muğîre [*Muğîriyye*] işi daha da ileri götürdü ve kendisinin resûl ve Nebî olduğunu, Cebrail'in (sav) kendisine vahiy getirdiğini iddia etti. Hâlid b. Abdillah (*Kasrî*) onu yanına çağırdı ve böyle bir iddiada bulunup bulunmadığını sordu; o da, iddiasını tekrarladı, üstelik Hâlid'i de kendisine uymaya çağırdı. Bunun üzerine Hâlid, Muğîre'yi tevbe etmeye davet etti. Muğîre'nin tevbeyi reddedip sözünde [*bundan dönmemekte*] ısrar etmesi üzerine onu öldürdü, daha sonra da astı. Muğîre ölüleri dirilttiğini iddia eder ve tenâsühe inanırdı. Taraftarları da günümüze kadar aynı inancı devam ettirdiler.

[151] [*Muğîriyye'den Mehdiyye diye bilinen bir fırkaya gelince, bunlar İbnü'l-Hanefiyye'yi mehdi kabul edip ona intisap ettiler. Bu fırka, Allah'ın başında taç olan bir insan suretinde olduğunu -Allah onların söylediklerinden münezzehtir ve yücedir- onun Ebced harfleri kadar azasının bulunduğu, Elif'in ayak olduğunu -Allah bundan münezzehtir- iddia ettiler ve dediler ki, biz Allah'ı, yarattığı anda Yaratıcı, rızık verdiği anda Rızıkverici, bildiği anda Bilici olarak isimlendiririz. Allah yaratıkları yaratınca, İslam uçtu ve üzerinde tac olan bir başa kondu. Bundan dolayı Allah, "Rabbi'nin yüce adını tesbih et." buyurdu.*]

[152] Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin taraftarlarından diğer bir grup ise, Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'in imâm olduğunu kabul ederler. Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed

yaşadığı sürece taraftarları onun imâmetine bağlı kaldılar [*imâmetine inanmayı sürdürdüler*]. Ancak bir kaç kişi, onun imâmetini kabul etmediler. Bunlar, Cafer b. Muhammed, oğlu
64 İsmâîl'in[324] (b. Cafer) imâm olduğunu belirttikten sonra, daha sağlığında iken İsmâîl'in ölmesi üzerine, onlar [*onlardan bazısı*] Cafer'in imâmlığını reddettiler ve dediler ki, o [*Cafer*] bize yalan söylediği için imâm değildir; çünkü imâmlar asla yalan söylemediği gibi, olmayacak bir şey de söylemez. Onlar Cafer'i [*Onlar Cafer'den*] "Allah İsmâîl'in imâmeti ile ilgili olarak bana bildirdiği sözden döndü (bedâ)" dediği [*dediğini rivayet ettiler*] için, suçladılar. Böylece onlar bedâ'yı reddettiler ve Allah'ın böyle bir şey dilemesine (meşîet) inanmadılar; bu batıldır, caiz değildir, dediler. Neticede Butriyye'nin ve Süleymân b. Cerîr'in görüşünü benimsediler.

[153] Bu sebeple, [*Süleymân b. Cerîr*], kendi ashabına şöyle demiştir: Râfızîlerin imâmları taraftarlar için öyle iki prensip

324 İsmâîl b. Cafer b. Muhammed el-Bâkır (143/760): Fâtimî Halîfelerinin atası olduğu iddia edilmiştir. Şiî fırkalardan İsmâîliyye ona nispet edilir. Babasından önce vefat etmiştir. İsmâîlilerden bazılarına göre, babası takiyye yaparak, Abbasîlerin oğlunu öldürmeye yeltenmesinler diye onun öldüğünü söylemiştir. Meşkûr, *Zav'u'l-Mişkât fî Silsileti'r-Ruvât* adlı eserden şu bilgiyi aktarmaktadır: "Babasıyla beraber idi ve ondan rivayet etti. O, babası hayattayken vefat etmiştir. İmâmet iddiasında bulunmamıştır; babasının ona olan sevgisini yanlış anlayan bir topluluk, onun imâmetini iddia etmişlerdir. Onlar onun imâm olduğunu sanmışlardır. Babası hayatta iken vefat etmesi üzerine, babasının taraftarlarından çoğu, bu fikirlerinden vazgeçmişlerdir. Sadece bazı hainler (Ebâid) ve cahiller bu iddialarını sürdürmüşlerdir." (Bkz. 210 (Ta'likât)). İbn Haldûn'un verdiği bilgiye göre, İsmâîl babasından önce vefat etti. Ebû Cafer el-Mansûr, onun getirilmesini istedi. Medîne valisi onun öldüğüne şahitlik etti (Bkz. *Târîh,* IV/30). İsmâîl 143/760 senesinde Medîne'de vefat etmiştir ve el-Bakî' mezarlığına defnedilmiştir. Fakat İsmâilîler, onun, babasının ölümünden beş sene sonra Basra pazarında görüldüğünü iddia etmişlerdir. Bir rivayete göre, Anbese b. Mus'ab el-Âbid, Cafer b. Muhammed ile birlikte Halîfe Ebû Cafer el-Mansûr'un kapısında şaşkın ve endişeli bir şekilde beklerken Bessâm b. Abdillah ve İsmâîl b. Cafer yakalanıp Ebû Cafer'in huzuruna getirilmişlerdir. Bessâm ölü olarak çıkarıldı. Daha sonra İsmâîl dışarı çıkarıldı. Cafer, dikelerek, "Ey Fasık! Bunu sen yaptın değil mi ? Seni cehennemle müjdeliyorum." dedi. Bkz. el-Makrîzî, *İttiâzu'l-Hunefâ',* 15 vd., 17; İbn Haldûn, *Târîh,* IV/30; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/131; ez-Ziriklî, *A'lâm,* I/311-12; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl,* 56; Cl. Huart, "İsmaîliyye" maddesi, *Dâiretu'l-Meârifi'l-İslâmiyye*, II/188; Hasan Onat, "İsmâil b. Cafer es-Sâdık", *TDVİA.*, XXIII/89-90; Meşkûr, 210 (Ta'likât).

ortaya koymuşlardır ki, bu prensipler sayesinde imâmlarının yalan söylediğini tespit etmeleri asla mümkün olmaz. Bu iki esas bedâ[325] ve takiyyenin caiz olmasıdır. Bedâ'ya gelince; Râ- 65
fızîlerin imâmlarının, olmuş ve olan şeylerin ilmi ve gelecekte olacak şeylerin haberleri konusunda kendilerini, taraftarlarına, Peygamberleri makamında gösterirler; taraftarlarına yarın ve daha sonraki günlerde şöyle şöyle olacak derler. Olacağını söyledikleri şey gerçekleştiğinde onlara şöyle derler: biz size bunun böyle olacağını daha önce bildirmiştik; biz de Allah'ın Peygamberlerine bildirdiği şeyleri Allah'ın lütfuyla biliriz; Peygamberlerle Allah arasında mevcut olan ve Peygam-

325 el-Bedâ': Meşkûr bu kavramı Şiî bakış açısıyla şu şekilde açıklamaktadır: İnsanların Şîa'yı kötülemek ve hakaret etmek için kullandıkları şeylerden birisi de Bedâ' fikridir. Onlar sandılar ki, Şîa'nın benimsediği bedâ' inancı, Allah'ın bir şey ortaya koymasından sonra bilmediği bir hususun ortaya çıkması üzerine önceki sözünden dönmesinden ibarettir. Allah bundan münezzehtir. Şîa'nın benimsediği ve Âl-i Muhammed'in sırlarından olan Bedâ' -ki onların yüce sözlerinde Bedâ' görüşü kadar başka hiç bir şeyle Allah'a ibadet edilmediği bildirilmiştir- inancına gelince, Allah'ın yazıp sildiği levhalarında belirlemiş olduğu bir durumu açığa vurmasından ibarettir. Mukarrabîn meleklerden bazıları, nebî ve resûllerden biri hakkındaki bu durumdan haberdar olabilir. Bu durum da Melek nebîye haber verir, nebî de ümmetine bildirir ve ondan sonra bu durumun hilâfına bir şey meydana gelemez. Çünkü o, onu yok etti ve dışarıda ondan başka bir şey var etti. Allah bütün bunları kesin olarak biliyordu, fakat bu, ne bir mukarreb meleğin, ne de bir nebî ve resûlün bilebileceği türden olmayan Allah'a mahsus gizli ve korunan ilme aittir. Kur'ân'da "Ümmü'l-Kitâb" olarak ifade edilir. Nitekim Allah buyuruyor ki, "*Allah dilediğini yok eder, dilediğini de bırakır. Anakitap onun yanındadır.*" (13. Ra'd 39). Nasıl ki şerîatte nesih varsa, yaratılışla ilgili şeylerde de Bedâ' vardır. Ancak Bedâ'nın bir kısmı *Meleu'l-A'lâ* ile irtibatlı olan nefislerin bilebileceği, ancak şartını ve engelini bilemeyeceği şeylerdir. Mesela, Îsâ damatın zifaf gecesi öleceğini bilmiş, ancak bunun ailesinin sadaka vermemesine bağlı olduğunu bilememiştir. Îsâ onun zifaf gecesi öleceğini haber verince, annesi onun adına sadaka verdiği ve bu yüzden onun ölmediği anlaşıldı. Sebebinin sorulması üzerine, Îsâ şöyle cevap verdi: "Galiba onun adına sadaka verdiniz. Sadaka takdir edilmiş ağır belayı defeder." Benzer hususlar da böyledir. Bundan maksat, İbrâhîm'in İsmâîlî kurban kesmesi olayında olduğu gibi, nefsin imtihana çekilmesi ve onun böyle bir şeye alıştırılması olabilir. Bkz. Şeyh Sadûk, *Risâletu'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye*, 41; Müfîd, *Şerhu Akâidu's-Sadûk* (*Tashîhu'l-İ'tikâd*), 24; Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali b. Osmân et-Tarablusî el-Kerâcekî (449/1057), *Kenzu'l-Fevâid*, thk. Abdullah Ni'me, Beyrut trz., I/227; Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, 35-36; Cafer es-Subhânî, *el-Bedâ'*, Tahran 1986; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 72; I. Golziher, "Beda" maddesi, *İA.*, II/433-35; Fığlalı, *İmâmiyye Şâsı*, 223-24.

berlerin Allah'tan ilim almasını sağlayan sebeplerin aynısı, bizimle (imâmlar) Allah arasında da vardır. Olacağını haber verdikleri şey gerçekleşmediğinde ise, Allah bunun olması hususunda fikir değiştirdi, [*Allah, bu konuda fikir değiştirdi ve onu yaratmadı,*] derler.

Takiyye ise, şu şekilde ortaya çıkmıştır: Taraftarlarının helal haram ve diğer dinî meselelerde pek çok soru sormaları üzerine imâmlar, cevaplar verdiler; taraftarları sorularına verilen bu cevapları ezberlediler, yazdılar ve tedvîn ettiler. İmâmlar ise, soruların farklı zamanlarda sorulması yüzünden, verdikleri cevapları ezberleyememişlerdir. Çünkü sorulan so
66 rular ne aynı günde ne de aynı ayda sorulmuş; değişik yıllar, farklı aylar, [*farklı günler*] ve muhtelif zamanlarda sorulmuştur. Bu sebeple, bir mesele hakkında, birbirine zıt muhtelif cevaplar ortaya çıkmıştır. Birçok farklı mesele hakkında ise, aynı [*farklı*] cevaplar verilmiştir. Bu çelişkilerin farkına varan taraftarları bu meseleleri tekrar imâmlarına götürdüler ve cevaplardaki bu tutarsızlığın ve karışıklığın sebebini sordular ve imâmlarına karşı çıktılar; ihtilaf nereden geldi ve nasıl caizdir, dediler. İmâmlar, onlara, şöyle cevap verdiler: Biz takiyye icabı böyle cevap verdik; bizim arzu ettiğimiz gibi, dilediğimiz şekilde cevap verme hakkımız vardır, cevap verme keyfiyeti bize aittir. Biz, sizin yararınıza olan şeyi, bizim ve sizin bekâmızın nasıl mümkün olacağını ve müşterek düşmanlarımızı [*ve düşmanlarımızı*] nasıl engelleyeceğimizi daha iyi biliriz. Durum böyle olunca, bunların, ne zaman yalan söyledikleri veya ne zaman gerçeği ifade ettiklerini bilmek mümkün değildir. İşte bu yüzden, Ebû Cafer'in taraftarlarından bir grup, (Ebû) Cafer'in imâmetini reddederek, Süleymân b. Cerîr'i imâm olarak kabul ettiler.

[154] Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed,[326] Medine'de 148/765 senesinin Şevval ayında 65 yaşında vefat ettikten sonra, taraftarları altı fırkaya ayrılmışlardır. Ebû Abdillah Ca-

326 Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed es-Sâdık (80/699-148/765): İmâmiyye'nin oniki imâmının altıncısıdır. Medine'de doğmuştur. Sâdık lakabıyla meşhurdur. Babası Muhammed el-Bâkır, annesi de Hz. Ebû Bekir'in torun-

fer b. Muhammed 83/702 yılında doğmuştu, öldüğünde Bakî[327] mezarlığında babasının ve dedesinin gömüldüğü yere defnedilmiştir. İmâmeti 34 sene iki ay devam etmiştir. Annesi, Ümmü Ferve bint el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir [*b. Kuhâfe*]'dir. Annesinin annesi Abdurrahmân b. Ebî Bekir'in kızı Esmâ'dır.

[155] Onlardan bir fırka, Cafer b. Muhammed'in ölmediğine, **67**
yaşamakta olduğuna; onun Mehdî olduğuna, ortaya çıkıp insanların başına geçmeden ölmeyeceğine inanırlar. Onun şöyle söylediğini rivayet ettiklerini iddia ederler: "Benim başımın dağdan üzerinize yuvarlanıp düştüğünü görseniz bile, inanmayın. Ben sizin efendinizim; birisi gelip size benim hasta olduğumu, sonra öldüğümü daha sonra beni yıkayıp kefenleyip defnettiğini söylerse, sakın inanmayın. Ben sizin efendinizim,

larından Ümmü Ferve'dir. Tâbiînin önde gelenlerindendi. İlim'de yüksek bir mertebeye sahipti. Bir topluluk ondan ilim tahsil etmiştir. Bunların arasında iki mezhep imâmı Ebû Hanîfe, Mâlik te vardır. Sâdık olarak nitelendirilmesi, onun yalan söylediğinin asla duyulmaması sebebiyledir. Onun Abbâsî halîfeleriyle ilişkilerinden bahseden haberler mevcuttur. Haklarını onlara karşı cesurca savunmuştur. Cafer-i Sâdık, Emevî halîfeleri Hişâm b. Abdilmelîk, el-Velîd b. Yezîd, İbrâhîm b. el-Velîd ve Mervân b. Muhammed ile Abbâsî halîfesi es-Seffah ve el-Mansûr devirlerinde yaşamıştır. Böylesine karışık bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, hem siyasetten uzak kalabilmesi, hem de ilk iki halîfe, Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki görüşleri dolayısıyla, devrinde yaşadığı bu halîfelerin şüphesinden kurtulabilmiştir. Cafer es-Sâdık, imâmların en büyüğü ve özellikle Şiî fıkhının ve itikadını tedvîn eden imâm olarak görülür. Nitekim İmâmiyye Şîası, kendilerinden bir mezhep olarak bahsederken, Caferiyye ismini kullanırlar (Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* 163-64); Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn*'da (Bkz. I/901) zikrettiğine göre, risalelerini içeren bir kitabı vardır. Öğrencisi Tarsuslu Sûfî Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân'ın, Cafer Sâdık'ın beş yüz risalesini ihtiva eden bin sayfalık bir kitap yazdığı rivayet edilmiştir. Ona daha pek çok eser nispet edilirse de, bunların ona nispeti şüphelidir. 148/765 yılında Şevvâl ayında Medîne'de vefat etmiş ve el-Bakî' mezarlığına babası Muhammed el-Bâkır'ın kabrine defnedilmiştir. Bkz. İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsnâ Aşeriyye,* 85-86; el-Ya'kûbî, *Târih,* II/381-91; el-Mes'ûdî, *Murûc,* III/268 vd.; İbn Hallikân, *el-Vefeyât,* I/291; İbnü'l-Esîr, *Târîh,* V/589; Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ',* III/192-212; Sıbt b. Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâs,* 351-357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* II/126; K. V. Zetterestéen, "Cafer" maddesi, *İA.*, III/7; Mustafa Öz, "Cafer es-Sâdık", *TDVİA.*, VII/1-3.

327 el-Bakî/el-Bakî el-Garkad: Bakî'nin sözlükte asıl anlamı, çeşit çeşit ağaçların kök saldığı yüksek çalılar ile kaplanmış yer demektir. Bundan dolayı Bakîu'l-Garkad denmiştir. Garkad, dikenli büyük ağaç demektir. Kısaca el-Bakî', Medîne'nin mezarlığıdır. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* II/253-254; A. J. Wensinck, "Bakîu'l-Garkad" maddesi, *İA.*, II/258.

kılıç bendedir. "Bu fırka Nâvusiyye[328] diye isimlendirilmiştir; bu adın verilmesinin sebebi, fırkanın reisinin (*Basralı*) Fulân oğlu (*Fulân*) Nâvus olmasıdır.

[156] Bir başka fırka, Cafer b. Muhammed'den sonra, oğlu İsmâîl'in imâm olduğunu ileri sürer ve İsmâîl'in babası hayattayken öldüğüne inanmazlar. Bunlara göre, Cafer b. Muhammed, [*oğlu hakkında olacaklardan*] korktuğu için aldatmaca yol/ bir taktik bulmuş (*ve oğlunu insanlardan gizlemiştir*); İsmâîl insanların başına geçip yeryüzü adaletle dolduruncaya kadar
68 ölmeyecektir; o Kâimdir, çünkü babası kendisinden sonra oğlunun imâm olacağını belirtmiştir. Taraftarlarına oğlunun naibi

328 en-Nâvûsiyye: Bunlar, Basralı bir adamın taraftarları olup, Basra'da Nâvûs'a intisab ediyorlardı. Reisleri, Basralı Abdullah b. Nâvus veya Aclân b. Nâvûs'tur. Ali'nin ümmetin en faziletlisi olduğunu, başkasını ona üstün görenin küfre gireceğini iddia etmişlerdir. Sâdık'ın imâmetini, son kabul ettiler. Bunlar, Sârımiyye olarak da isimlendirilirler. Şehristânî, onları Nâvûsiyye olarak isimlendirir ve Nâvûs denen bir şahsa nispet eder. Onların adını Nâvûs adlı bir köyden aldığı da söylenir (Bkz. *el-Milel ve'n-Nihal*, I/195; Friedlander, agm., XXIX (1908), 41). Nâvûs'un Anbâr'ın yukarısında Bağdâd civarında yer alan Hît'in bir köyü olduğu da (Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* VIII/242) belirtilir. Nâvûsiyye, imâmeti Bâkır'ın tayini yoluyla Cafer Sadık'a götürürler. İddialarına göre, o ölmemiştir ve Beklenen Mehdî'dir. Onlardan birtakımı, insanlara görünen kişinin Cafer olmadığını; ancak onun insanlar için bu surette göründüğünü ileri sürmüşlerdir. Rivâyetlere göre, Sebeiyye'den bir topluluk da bu fırkaya katılmış ve Cafer'in aklî ve şerî bütün dinî bilgileri bildiğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim onlardan birine, "Kur'ân veya Ru'yet veya bundan başka dinin aslı ve fürû' ile ilgili şeyler hakkında ne dersin?" diye sorulduğunda, şu cevabı vermiştir: "Bu konularda, ancak Cafer es-Sâdık"ın söylediğini söylüyorum." Onlar, Ali'nin öldüğünü, kıyamet günü yeryüzü parçalanacağını ve evrenin adaletle dolduracağını ileri sürmüşlerdir. Ebû Bekir ve Ömer'i tekfir etme konusunda aynı fikirdedirler. Bu konuda Anbese b. Mus'ab denen şahsın Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'den rivayet ettiği; "Şayet size beni yıkadığını ve defnettiğini söyleyen biri gelirse, ona inanmayın" şeklindeki bir hadise dayanırlar. Bkz. ; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 286, 306; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 25; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/129; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 279 (Bâbuşiyye)*;* el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 20, 41, 46; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/180; İsferâyinî, *et-Tabsîr,* 23; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/195; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l-'İyn,* 162, 251; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 80; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs,* 22; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 124; el-Gazâlî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 13; Müfîd, *Mecâlis*, II/99, 101; el-Mâmakânî, *Mikyâsu'l-Hidâye,* 83; es-Sem'ânî, *Ensâb,* V/450; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 436-37; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 41.

olduğunu haber verdi ve oğlunu onlara aday olarak takdim etti. İmâm ancak doğruyu söyler. Cafer b. Muhammed öldüğünde, onun doğru söylediğini İsmâîl'in kâim imâm olduğunu ve ölmediğini öğrendik, dediler. Bu fırka, Hâlis İsmâîliyye[329] fırkasıdır.

329 İsmâîliyye: İsmâîl b. Cafer ve oğlu Muhammed'in imâmlığını iddia eden fırkaların müşterek adıdır. Bu fırkaya, Karâmita, Ta'lîmiyye, Bâtıniyye, Melâhide ve diğer isimler de kullanılmaktadır. Onlara göre Muhammed b. İsmâil yedinci imâmdır. Bu fikirleriyle Onikiimâmiyye Şîası'ndan ayrılmaktadırlar ve Yedi İmâmcılar (Seb'iyye) olarak isimlendirilmişlerdir. Komün hayat anlayışının bazı prensiplerini benimseyen ve Bahreyn'de devlet kuran Karâmıtayla Mısır'da devlet kuran Fâtımiler bu mezhebe mensuptur. Daha sonra Dürzilik ve Haşşâşiler de Fâtımi İsmâîlilerinden ortaya çıkmıştır. Caferiyye Şîası yılında Cafer b. Muhammed es-Sâdık'ın vefatından sonra yaklaşık 148/765 yılında ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı imâmeti Cafer'in oğlu Mûsâ'da devam ettiğini, diğer bir kısmı da oğlu İsmâîl'de devam ettiğini iddia ettiler. İkinci görüşü iddia edenler İsmâîliler olarak tanınmıştır. Onlardan bir grup, Câfer Sâdık'ın, kendinden sonra imâm olarak İsmâîl'i nass'la tayin ettiğini, ancak İsmâîl, babası hayattayken öldüğü için imâmetin ondan oğlu Muhammed b. İsmâîl b. Cafer'e geçtiğini iddia etti. Çünkü imâmet'in babadan oğula geçtiğine inanıyorlardı. Hasan ve Hüseyin'den sonra imâmet kardeşe geçmez diyorlardı. İsmâîliliğin ilk iki asırdaki faaliyetleri gizli sürdürülmüş olduğundan pek çok konuda yeterli bilgi yoktur, olanlar ise çelişkilidir. Muhtemelen başarıya ulaşan ilk İsmâîlî hareket Yemen'deki harekettir. Mansûr'l-Yemen lakabıyla bilinen Dâî el-Hüseyin b. Havşeb, beklenen İsmâîlî imâm'ın davetini onlara izhar etti ve yaklaşık olarak 266/879-80 yılı dolaylarında pek çok büyük Yemen kabilesinin desteğini alarak tarihteki ilk İsmâiîî Devletini kurmayı başardı. Aynı tarihlerde İsmâîliyye hareketi, Hamdân Karmat liderliğinde Bahreyn'de Karmatîler devletini, daha sonra Ubeydullah el-Mehdî, Kuzey Afrika'da Fâtımîler Devleti'ni kurdular. Bkz. Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, ; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 287-288; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Arâ' ve'l-Mezâhib*, 169; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41, 47; İbn Hazm, *el-Fasl*, II/116; el-İsferâyinî, *et-Tebsîr*, 38; Ebu'l-Meali, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 40; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, II/226-228; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 148, 162, 198-200; er-Razî, *İtikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, 81-82; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 92-93; es-Seksekî, *el-Burhân*, 81-85; İbn Daî er-Razî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 167, 180; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25, 102; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 126-27, 128, 130, 131, 144; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/463-64; Meşkur, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 47-53; el-Gazalî, *Batınılığin İçyüzü,* 10; el-Hammâdî, Muhammed b. Mâlik b. Ebü'l-Fedâil, *Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtınıyye ve'l-Ahbâri'l-Karâmıta,* thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1939; ed-Deylemî, *Beyânu Mezâhibi'l-Bâtınıyye ve Butlânuhu*, Riyad 1986; Muzaffer Tan, *Batınilik Kavramı ve Batını Fırkaların Tasnifî Meselesi*, Ankara 2000 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Kâmil Hüseyin, *Tâîfe-i İsmâîliyye,* 3-29; Bernard Lewis, "İsmaililer" maddesi, *İA.*, V/II/1120-1124; Delacy O, Leary: *Arabic Tought and Its Place in History,* 154-163.

Cafer (*b. Muhammed*)'in iki oğlu İsmâîl ve Abdullah'ın anneleri, Hüseyin b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in (as) kızı Fâtıma'dır. (*Fâtıma'nın annesi ise, Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızı Ümmü Habîb'dir.*) Ümmü Habîb'in annesi de, Akîl b. Ebî Tâlib'in (as) kızı Esmâ'dır.

[157] Onlardan bir üçüncü fırka, Cafer b. Muhammed'den sonra, Muhammed b. İsmâîl b. Cafer'in[330] imâmetine inanır. Muhammed b. İsmâîl b. Cafer'in annesi cariyedir (ümmü veled). Bu fırka mensupları İsmâîl'in babasının sağlığında imâm tayin edildiğini ileri sürerler. O, babasının sağlığında ölünce Cafer b. Muhammed, Muhammed b. İsmâîl'i imâm tayin etti. İmâmet onun hakkı idi, ondan başkasının imâmeti caiz değildir. Çünkü imâmet, Hasan ve Hüseyin'den (as) sonra, bir kardeşten diğerine intikal etmez; ancak babadan oğula (a'kâb) geçer. Bu sebepten, İsmâîl'in kardeşleri Abdullah ve Mûsâ'nın imâmette hakları yoktur. Nitekim Muhammed el-Hanefiyye,
69 Ali b. Hüseyin'le birlikte imâmette hak sahibi olmamıştır. Bu görüşte olanlar, reisleri İsmâîl b. Cafer'in mevlası Mübârek'in ismine nisbetle Mubârekiyye[331] diye isimlendirilmişlerdir.

[158] [*Hâlis*] İsmâîliyye'ye gelince, bunlar Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeynep el-Esedî el-Ecda'nın [*-Allah ona lanet etsin-*] taraftarları olan Hattâbiyye fırkasıdır. Hattâbiye'den

330 Muhammed b. İsmâîl b. Cafer (131/748-198/814): Karmatîler tarafından imâm olarak tanınır. 138/755 yılında babasının ölümünden sonra imâmeti yürüttüğü söylenir. O, Abbâsî halîfesi Hârûn Reşîd'den kaçarak gizlendiği için kendisine Mektûm denilmiştir. Bu sebeple İsmâîliler, onu "gizli imâmların ilki" olarak kabul ederler. Bkz. ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VI/34.

331 el-Mübârekiyye: Mübârek adlı bir adamın taraftarlarıdır. O, İsmâil b. Câfer'in kölesiydi. Bazı Ricâl kitaplarında Mübârek, İsmâîl b. Abdillah b. Abbâs'ın kölesi olarak tanıtılır. Kûfelidir. Şeyh Tûsî, *Ricâl*'inde (s.304) onu Sâdık'ın ashabından sayar. Onlar, Bâtınîlerin iddia ettiği gibi, İmâmet'in Muhammed b. İsmâîl'in neslinde devam ettiği görüşündedirler. Ancak bazı Ensâb bilginleri, kitaplarında Muhammed b. İsmâil'in öldüğünü ve geride evlat bırakmadığını kaydederler. Bkz. Ebû Hâtim İsmailî er-Râzî, *Kitabü'z-Zîne*, 289; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 27; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41, 48; et-Tûsî, *Ricâl*, 304; İbn Hazm, *el-Fasl*; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 39; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 162-63, 252; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 82; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25, 102; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 385.

bir grup Muhammed b. İsmâîl'in fırkasına girdi. Bunlar, İsmâîl b. Cafer'in, babasının sağlığında öldüğünü kabul ederler. (*Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'in sağlığında ayaklanıp Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdillah b. el-Abbâs'a karşı savaşanlar, bunlardır. Îsâ b. Mûsâ Kûfe valisiydi.*) [*Hattâbiyye, onların lider kadrosundan olup Ebü'l-Hattâb'la birlikte öldürülmüşlerdir. Onlar, sürekli Kûfe'deki mescide gidip kendilerini çok dindar kimseler olarak gösteriyorlar ve onların her birisi bir sütunun etrafında oturarak insanları gizlice kendi mezheplerine çağırıyorlardı. Onların faaliyetleri Ebû Cafer el-Mansûr'un Kûfe valisi Îsâ b. Mûsâ b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs'a bildirildi.*] Yani Îsâ b. Mûsâ, Hattâbiyye fırkasının her şeyi mübah görme (İbâhiyye) fikrini açıkca savunduklarını, [*insanları*] Ebü'l-Hattâb'ın Peygamber olduğuna inanmaya çağırdıklarını ve Kûfe mescidinde toplandıklarını [*her birisi bir direğin dibinde oturarak ibadet ediyor görüntüsü içerisinde camiden ayrılmadıkları, onlara kendi görüşlerini propaganda yaptıklarını*] öğrendi. Bunun üzerine, onlara karşı asker gönderdi.[*Bunun üzerine, taraftarlarından birisinin komutanlığında atlı ve süvarilerden oluşan bir birliği onları yakalayıp getirmeleri için gönderdi.*] Onlar, teslim olmayı reddederek savaştılar; sayıları 70 kişi idi, hepsi öldürüldü, sadece yaralandıktan sonra [*ölüler arasına düşen ve*] öldüğü sanılan Ebû Hatîce lakablı Ebû Seleme Sâlim b. Mukrim el-Cemâl,[332] [*karanlık basınca onların arasından çıkıp*] kurtulabildi. Ebû Seleme Sâlim b. Mukrim, kendisinin ölüp dirildiğine 70
inanıyordu. [*O, kendisinden hadîs rivâyet edilen kimselerdendir.*] Hattâbiyye fırkası mensupları Îsâ'ya karşı taşla, kamışla, bıçaklarla çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Onlar kamışları mızrak yerine kullanıyorlardı. Ebu'l-Hattâb taraftarına şöyle dedi: Onlarla savaşın; sizin kamışlarınız onlara karşı mızrak [*diğer silahlar*] ve kılıç vazifesi görür; onların mızrakları, kılıçları ve silahları size zarar vermez, [*bedenlerinize işlemez ve*]

332 Ebû Hatîce Sâlim b. Mükrim b. Abdillah: Esedoğullarının mevlasıdır. Ebû Seleme el-Künâsî olarak da bilinir. Şiî Ricâl alimleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Bu sebeple Şeyh Tûsî, onu Cafer Sâdık'ın ashabından saymıştır. Bkz. et-Tûsî, *Ricâl*, 217; el-Keşşî, *Ricâl*, 641; en-Necâşî, *Ricâl*, 188; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 157, el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/5.

sizi yaralamaz. Ebu'l-Hattâb bunları onar kişilik gruplar hâlinde savaş meydanına sürdü [*sürmeye başladı*]; otuz civarında arkadaşları ölünce, taraftarları ona şöyle dediler [*bağırdılar*]: "[*Ey Efendimiz!*] Düşmanlarımızın bize ne yaptığını görüyorsun; (*biz de*), elimizdeki kamışların onlara tesir etmediğini ve hiçbir şey yapmadığını [*ve hepsinin kırılmış olduğunu*] görüyoruz [*görüyorsun.*] Onların silahları bizden gereken tahribatı yaptı ve bizden gördüğün bu adamları öldürdü." Ehl-i Sünnet'e (el-Âmme) mensup râvilerin rivâyetine göre, bu durum karşısında Ebü'l-Hattâb taraftarlarına şu sözlerini söyledi: "Sizin hakkınızda, Allah fikir değiştirdiyse (bedâ), bunda benim suçum nedir? "Şiî râvilerin rivayetine göre de, Ebu'l-Hattâb taraftarlarına şöyle hitab etmiştir: "Ey Cemâat! Siz belâya mâruz kaldınız, imtihana tâbi tutuldunuz ve öldürülmenize [*ve şehîd düşmenize*] izin verildi. Dininiz ve ahiretiniz[333] için savaşınız; memleketinizi düşmana vermeyiniz [*kendi ellerinizle vermeyiniz.*]. Aksi takdirde küçük düşersiniz. Ölümden kurtulmanız mümkün olmadığına göre, bari şerefinizle [*ve gururunuzla*] ölünüz. [*Sabrediniz, çünkü Allah, sabredenlere büyük bir mükafat vereceğine dair önceden söz vermiştir. Sizler sabırlı kimselersiniz.*]" Ebü'l-Hattâb'ın bu sözleri üzerine taraftarları son nefere kadar savaştılar ve hepsi de öldürüldüler. Ebu'l-Hattâb esir alındı ve Îsâ b. Mûsâ'ya getirildi. [*O, onun öldürülmesini emretti ve*] Îsâ b. Mûsâ, onu [*onun boynu*] taraftarlarından bir grupla birlikte Fırat nehrinin kıyısında Dâru'r-Rızk'da öldürdü [*vuruldu*] ve astı. [*onun ve taraftarlarının darağacına asılmalarını emretti ve onların tamamı asıldı.*]. Daha sonra da onların yakılmasını emretti ve onlar yakıldılar. Îsâ b. Mûsâ bunların kafalarını Halîfe Mansûr'a gönderdi. Mansûr [*Mansûr emir verdi ve*] onların başlarını üç gün süreyle Bağdat şehrinin kapısında astırttı; daha sonra bunlar yakıldı.

[*Başlarına gelen bu olay üzerine*] Ebü'l-Hattâb'ın taraftarlarından bazıları şöyle dedi: Ne Ebü'l-Hattâb ne de taraftar-

333 Kummi metninde "Ehsabikum", Nevbahtî'de ise, "İhtisabikum" kelimesi kullanılmaktadır. Birinci kullanımın, "esalet ve soy" anlamı varsa da biz, ikinci kullanımı esas alarak ahiretiniz için savaşınız anlamını tercih ettik.

larından birisi öldürüldü [*veya esir alındı.*]. Ancak oradakiler durumu Ebü'l-Hattâb'a benzeyen birisiyle karıştırdılar. Bun
lar, [*o ve taraftarları*] Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'in 71
emriyle savaştılar; mescitten [*mescidin kapılarından ayrı ayrı*] çıktılar; onları ne bir kimse gördü ne de onlardan birisi yaralandı. Onlar, Ebü'l-Hattâb'ın taraftarlarıyla savaştıklarını zannederek birbirleriyle savaşmaya başladılar. Savaş gece vaktine kadar devam etti. Sabah olup ölenlere baktıklarında ölenlerin hepsinin kendilerinden olduğunu, Ebü'l-Hattâb'ın taraftarlarından hiç bir kimsenin ölmediğini ve yaralanmadığını gördüler.

Ebu'l-Hattâb'ın Cafer b. Muhammed tarafından gönderilen bir resûl ve Peygamber olduğunu söyleyenler işte bunlardır [*bu fırkadır*]. Yine bunlara göre bu hâdiseden sonra Cafer b. Muhammed Ebü'l-Hattâb'ı melek mertebesine yükseltti. (*Allah böyle söyleyenlere lânet etsin.*)

[*Bundan sonra*] Kûfelilerden ve başka yerlerden onun görüşlerini benimseyenler [*benimseyenlerin birtakımı Ebü'l-Hattâb'ın öldürülmesinden sonra*), Muhammed b. İsmâîl b. Cafer'e tâbi oldular; onun imâmlığını kabul ettiler ve onun imâmetine bağlı kaldılar. [*Onlar, Gulât fırkalarıdır.*]

[159] Aşırı gruplar [*pek çok fırka*], ondan [*Ebü'l-Hattâb'ın ölümünden*] sonra, büyük görüş ayrılıklarına düştüler; önceki taraftarlarının elindekiler [*taraftarlarının liderleri*] ve görüşlerinde ihtilaf ettiler. [*Sonunda birtakımı onun ulûhiyyeti inancını benimseyerek Ademdeki ruhun kendinden sonra Ulû'l-Azm*[334] *peygamberlere, onlardan da Ebü'l-Hattâb'a geçtiğini iddia eder oldu.*]

334 Ulû'l-Azm: Peygamberlerin en saygınları için bu sıfat kullanılmaktadır. Böyle bir isimlendirme Kur'ân'daki şu ayete dayandırılmaktadır: "*Peygamberlerden Ulû'l-Azm sahibi olanların sabrettiği gibi sabret*" (46. Ahkâf 35) Bunların sayısı hakkında değişik görüşler ileri sürülse de, Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, İsâ ve Muhammed olmak üzere toplam beş kişi olduğu kabul edilmektedir. Her birisi, bir Şerîat getirmek suretiyle kendinden öncekilerin Şerîatlerini geçersiz kılmışlardır. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmeu'l-Bahreyn*.

[160] Onlardan bir fırka, Cafer b. Muhammed'in ruhunun [*kendisinden*] Ebü'l-Hattâb'a geçtiğini; Ebu'l-Hattâb'ın gizlenmesinden (gaybet) [*ve Meleklerin arasına katılmasından*] sonra da Muhammed b. İsmâîl [b. Cafer]'e hulûl ettiğini ileri sürdüler. Bu görüş sahipleri imâmetin [*aynı şekilde*] Muhammed b. İsmâîl'in evladına geçtiğini kabul ederler.

[161] [*Bundan sonra*] Mübârekiyye fırkasından Karâmıta[335] adıyla bilinen bir grup, bu görüşü [*Muhammed b. İsmâîl'in*

335 Karmatî/Karâmıta: İsmâîliyye fırkalarından olup Hamdân Karmat denilen Hûzistanlı bir adamın taraftarlarıdır. Karmat lakabının verilmesi, adımlarını sık sık atmasından dolayıdır. Makrizî, Hamdân el- Eşa's'ın Karmat lakabının, boyu ve ayaklarının kısa olması, bu yüzden adımlarını sık sık atması sebebiyle verildiğini kaydeder. Cürcânî, "Karmat"ın, Vâsıt'ın köylerinden birisi olduğu belirtilir (Bkz. *Şerhu'l-Mevâkıf,* III/288). Muhtemelen Karmat, "gizli bilgi" anlamına gelen Ârâmîce bir kelimedir. Karâmita 277/890 yılında Irak'ta bulunan Vâsıt bölgesinde ortaya çıkmıştır. Malın ve mülkiyetin kendi aralarında ortak olduğuna inanıyorlardı. -Hamdân Karmat'ın akrabası olan Abdân, Mürîd veya Nâcib'in İsmâîliyye'nin (Yedi imâmcı fırkanın) mesajlarını kabul aşamalarını açıklayan bir kitap yazmıştır. Daha sonra dokuza çıkarılan bu yedi aşamanın açıklamasından maksat müridin, inanacağı dinî prensiplere, derinlemesine inceleme yoluyla inandırmaktır. Mürîd, Akîdenin bütün güzelliklerini bundan sonra keşfeder ve onlar hakkında hiç bir şüpheye düşmez... Böylece gizli imâmın iktidarına boyun eğen birisi olur. Ayrıca daha önce dinî şerîat olarak indirilen bütün vahiylerin, ancak te'ville anlaşılacak bir manayı içinde barındırdığını öğrenir. Bu fırkanın "Sâhibu'n-Nâke" ve "Sâhibu'z-Zuhûr" lakabıyla bilinen ve Irak Sevâdı'nın dışında oturmaları emredilmiş iki ayrı liderleri vardır. Bu işte kendisinden daha çalışkan Zekrûyeh (Zekreveyh) ed-Dendânî (?), Abdân'ın yerine geçmiştir. O, Abdan'ı Suriye'ye göndererek 287/900 yılında bu bölgedeki Benî Alîs Araplarını Tolunoğulları devletine karşı kışkırtarak ayaklandırmayı başarmıştır. "Sâhibu'n-Nâka" halîfe olarak tanıdı ve Emîrü'l-Müminîn Ebû Abdillah Muhammed diye isimlendirildi. Onun Ali neslinden geldiği de iddia edilmiştir. Karâmita Suriye'nin birçok bölgesinde fesad çıkarmaya devam etmiş ve 288/900-01 yılında halifeleri öldürülünce yerine "Sâhibu'l-Hâl" sıfatıyla kardeşi Abdullah Ahmed geçmiştir... Fakat o da iki yıl sonra Bağdat'ta esir düşmüş ve öldürülmüştür. Kısa bir süre sonra da Zekrûyeh (Zekreveyh) öldürülmüştür. Ancak Karâmita Araplar arasında gücünü artırmaya devam etmiştir. Yaklaşık 280 yılında "Sâhibu'n-Nâke" olarak Ebû Saîd el-Hasan b. Behrâm el-Cennâbî, İran Körfezi'ndeki Bahreyn bölgesinde bulunan el-Ahsâ'ya gönderilmiştir. O, Abdu'l-Kays kabilesinin yardımıyla orada müstakil bir devlet kurmayı başarmıştır. O, bugün Hufûf diye bilinen el-Me'mene'yi başkent yapmıştı. Ebû Saîd ve halefleri gizli imâm tarafından görevlendirildiklerini iddia ederek devleti yönetmişlerdir. Ebû Saîd ve halefi pek çok defa Irak'a saldırarak yağmalamışlardır. Ayrıca 301/913-14-331/942-43 yılları arasında

imâm olduğunu] kabul edip onlardan ayrıldı. Onlara Karâmı- 72
ta denmesinin sebebi, Enbât'ın Sevad'ında[336] (kırsal kesiminde) yaşayan Karmatûyeh (Karmateveyh) adlı birinin bunlara başkanlık etmesidir. Bunlar önce Mübârekiyye fırkasının görüşlerini kabul etmişlerdi; sonra onlara muhalefet edip şöyle dediler: "Hz. Muhammed (sav) son peygamberdir; ancak ondan sonra sırasıyla şu yedi imâm gelir: İmâm ve Resûl olan Ali (*b. Ebî Tâlib*), Hasan, Hüseyin, Ali b. el-Hüseyin, Muhammed b. Ali, Cafer b. Muhammed ve İmâm, Kâim ve Mehdî Muhammed b. İsmâîl b. Cafer'dir. Muhammed b. İsmâîl b. Cafer aynı zamanda resûldür. [*Bunlar, hem resûl hem de imâmdırlar.*] Karâmıta'ya göre, Hz. Muhammed'in risâleti sağlığında Gadîr Humm'da, Ali b. Ebî Tâlib'i (as) insanlara imâm nasbetmesiyle birlikte sona ermiştir. Bu tarihten itibaren risalet Ali b. Ebî 73
Tâlib'e intikal etmiştir [*ve onda devam etmiştir.*]. Onlar bu konuda Resulullah'ın (sav) "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır." sözünü delil getirirler [*ve onu te'vîl ettiler*]. Zira Hz. Peygamberin bu sözü, onun risâleti ve nübüvveti bıraktığını, Allah'ın (cc) emri ile risaleti Ali b. Ebî Tâlib'e teslim ettiğini ifade eder. Hz. Peygamber (sas) bu günden itibaren Ali'ye

hacı kafilelerine saldırmakla kalmışlar, 318/930 yılında Mekke'yi de istila edip Hacer-i Esved'i alarak el-Ahsâ'ya götürmüşlerdir. Hacer-i Esved, yaklaşık otuz yıl onların elinde kalmıştır. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 26-7; el-Makdisi, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124, 132; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 19; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 220, 223, 225; el-Gazalî, *Batıniliğin İçyüzü*, 7-8; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/183, 187; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 22; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/229, 281; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 86, 98; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 200; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 122; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 93-94; es-Seksekî, *el-Burhân*, 80; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/244; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 127-29, 146, 161, 169; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25-26; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 358-360; Brockelmann, *Tarîhu'ş-Şuûbi'l-İslâmiyye*, II/72-75; el-Hammâdî, *Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtınıyye ve'l-Karâmıta*, Kahire 1939; ed-Deylemî, *Beyânu Mezâhibi'l-Bâtınıyye ve Butlânihi*, Riyad 1986; L. Massignon, "Karmatîler" maddesi, *İA.*, VI/352-359; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III/288; J. De Goeje, *Memoires sur les Carmathes du Bahrain*, Leiden 1880.

336 es-Sevâd: Irak bölgesi ve civarına verilen bir addır. Hurmalıkları ve bitki örtüsünün yeşilliğinden dolayı bu adla isimlendirilmiştir. Sevâd'ın sınırı, Musûl'dan Abbâdân'a kadar uzanan araziyi içine alır. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/159; H.H. Schaeder, "Sevad" maddesi, *İA.*, X/522.

tâbi olmuş ve onu hüccet kabul etmiştir. Ali (as) vefat edince imâmet [*ve risalet*] Hasan'a, ondan sonra Hüseyin'e [*geçmiş*], ondan Muhammed b. Ali'ye ondan da Cafer b. Muhammed'e intikal etmiştir. Tıpkı Hz. Muhammed'in (sav) risâletinin daha sağlığında sona erip Ali b. Ebî Tâlib'e geçmesi gibi, Cafer b. Muhammed'in (as) imâmeti de sağlığında sona erip İsmâîl b. Cafer'e geçti. Ancak Allah (cc) Cafer ve İsmâîl'in imâmeti hakkında fikir değiştirdi (bedâ) ve Allah (cc) imâmeti Muhammed b. İsmâîl'e intikal ettirdi. Onlar bu hususta Cafer b. Muhammed'den şu rivâyette bulunmuşlar: Allah'ın İsmâîl hakkında fikir değiştirdiğini görmedim. [*Allah'ın İsmâîl hakkında fikir değiştirdiği* (*Bedâ'*) *gibi fikir değiştirdiğini görmedim.*][337] Bunlar Muhammed b. İsmâîl'in ölmediğini, Rum topraklarında yaşamaya devam ettiğini [*gizlenip saklandığını*], Mehdî ve Kâim olduğunu ileri sürerler. Onlara göre el-Kâim; Hz. Muhammed'in (sav) şerîatını iptal eden (nesh) yeni bir şerîat ve risâletle gönderilecek kimsedir. Muhammed b. İsmâîl kararlı elçilerden (Ulû'l Azm) birisidir. Onlara göre kararlılar (Ulû'l-Azm), yani büyük Peygamberler yedi tanedir: Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, Îsâ, Muhammed (sas), Ali (as) ve Muhammed b. İsmâîl'dir. Onların Ulû'l Azm'i yedi kabul etmelerinin dayandığı
74 temel, göklerin, yerlerin, insan bedenindeki azaların yedi olmasıdır; bunlar iki el, iki ayak, sırt, karın, kalptir. İnsanın başı da yedi azadan oluşur, bunlar iki kulak, iki göz, iki burun deliği ve ağızdır. Dil ağza dahildir. Onun [*ağzın*] konumu, içinde kalp bulunan göğüs gibidir. İmâmlar da aynı şekilde yedidir. Onların kalbi Muhammed b. İsmâîl'dir. [*Ulû'l-Azm da, aynı şekilde yedidir.*] Onlar Hz. Muhammed'in şerîatının iptali (nesh) hususunda (*Ebû Abdillah*) Cafer b. Muhammed'den nakledilen şu rivayetleri delil gösterirler: "Kâimimiz ortaya çıkarsa Kur'ân'ı

337 *Mâ Raaytü misle bedâin bedallahu fi İsmâîl* (*Allah'ın İsmâîl hakkındaki bedâ'sı gibi bir bedâ görmedim*)*:* Şeyh Müfîd der ki: Ebû Abdillah (a.s)'ın, "Allah İsmâîl hakkında bedâ ettiği gibi hiçbir şeyde bedâ etmedi" sözü, zannettikleri gibi imâmet hakkında bir bedâ değildir. Bu, Ebû Abdullah (as) tarafından şu şekilde açıklanmıştır: Yüce Allah oğlum İsmâîl'e ölümü iki defa takdir etti. Bkz. Müfîd, *Kitâbu'l-Fusûli'l-Muhtâra*, 251; Sadûk, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, 75; eş-Şeyh Abbâs el-Kummî, *Sefînetu Bihâr*, I/61.

yeniden öğrenirsiniz;[338] İslâm garip olarak doğmuştur garip olarak devam edecektir, ne mutlu gariplere!"[339] Kâimle ilgili başka haberler de rivâyet ederler. [*İddia ettiler ki,*] Yüce Allah, Muhammed b. İsmâîl'e Adem'in (sa) cennetini verdi. Onlara göre bunun anlamı, bütün haramların ve dünyada olan her şeyin onlar için mübah olmasıdır. Onların bu konudaki delilleri şu ayettir: "İkiniz de orada olandan istediğinizden bol bol yiyiniz [*Yani Muhammed b. İsmâîl ve babası İsmâîl*], yalnız şu ağaca yaklaşmayınız"[340] Allah bu ayetleriyle Mûsâ b. Cafer b. Muhammed'i ve ondan sonra çocuklarından imâmet iddiasında bulunanları kastetmektedir. Onlar Muhammed b. İsmâîl'in Allah'ın (ac) Kitab'ında kendilerinden bahsettiği nebilerin sonuncusu olduğunu ileri sürerler. Onlara göre dünyada on

338 *Lev kâme Kâimunâ alimtum el-Kur'âne cedîden:* Eğer imâmımız ortaya çıkarsa Kur'ân'ı yeniden öğrenirsiniz. Bazı Şiî müfessirler "*Andolsun ki biz Mûsâ'ya Kitâb'ı vermiştik, onda da ayrılığa düşülmüştü. Eğer Rabbından bir söz geçmiş olmasaydı, aralarında derhal hüküm verilirdi. Onlar Kur'ân hakkında derin bir şüphe içindedirler*" (41. Fussilet 45.) ayetinin tefsirinde şöyle denmiştir: Kâim'in yanındaki kitap hakkında bu ümmetin ihtilaf ettiği gibi ihtilaf ettiler. Kitâbı getirdiğinde insanların çoğu inkar edecek. O da kitabı elinde onlardan birçoğunun boynunu vuracaktır (Bkz. Seyyid Murtazâ Razvâ, *el-Burhân ala Ademi Tahrîfi'l-Kur'ân,* II/964; el-Kaşânî, *Tefsîru's-Sâfî,* IV/363; Tabersî de *İhticâc*'ında (Bkz. 82) Ebû Zer'den şöyle bir rivayet nakleder: Resulullah (sav) vefat ettiğinde, Ali Kur'ân'ı toplayıp Muhâcir ve Ensâr'a getirdi. O, bunu Resulullah (sav)'in vasiyeti gereği yapmıştı. Ebû Bekir onu açtığında, ilk sayfasının kavmin rezillikleri ile başladığını gördü. Ömer atıldı ve dedi ki: Ey Ali buna ve içindekilere bizim ihtiyacımız yok. Ali (as) onu aldı ve oradan ayrıldı. Ömer halîfe olduğunda, Ali'den kendilerine o Kur'ân'ı getirmesini istedi... ve dedi ki: Ey Ebü'l-Hasan Ebû Bekir'e getirdiğin Kur'ân'ı getirsen de üzerinde birleşsek. Ali (as) dedi ki, heyhât artık imkânsız. Size, kıyamet gününde bundan haberimiz yoktu demeyesiniz diye getirmiştim. Ya da Kur'ân'ı bize getirmedin demeyesiniz diye getirmiştim. Benim yanımda olan bu kitaba ancak soyumdan gelen temizlenmişler ve vasîler dokunabilir. Ömer onun ortaya çıkması için belli bir süre var mı? diye sorunca Ali (as), "evet, çocuklarımdan kâim otaya çıkınca onu ilan ederek insanları ona yönlendirir ve sünnet yerine getirilmiş olur." Bkz. Muhammed Rızâ et-Tabesî en-Necefî, *eş-Şîa ve'r-Rec'at,* I/368.

339 İslam garip olarak doğmuştur, garip olarak dönecektir. Ne mutlu o gariplere !: Bu hadîs, bazı Şiî kaynaklarda şöyle açıklanmaktadır: "İslâm garip olarak doğmuştur, garip olarak dönecektir. Ne mutlu o gariplere!" Yani İslâm Peygamber (as)'in dediği gibi bu zamanda, ilk günlerindeki gibi kimsesiz kalmıştır. Allah'ın velisinin zuhûruyla güçlenecektir. Bkz. es-Sadûk, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Nime,* 116; el-Kummî, *Sefînetü'l-Bihâri'l-Envâr,* I/644; Meşkûr, 221 (Ta'likât).

340 2. Bakara 35.

iki ada vardır; her adada bir hüccet bulunur. Hüccetlerin sayısı on ikidir. (*Her hüccetin bir dâîsi vardır.*) Her dâînin bir eli vardır. Buradaki "el"den maksat, [*Peygamberlerin delilleri gibi*] delil ve burhanları olan ve bunları gösterebilen şahıstır. Hücceti, baba; daîyi anne; eli ise oğul diye isimlendirirler. Böylece onlar Hıristiyanların teslîs akîdesini benimsemiş olurlar. Zira Hıristiyanlara göre Allah, baba (-*Allah'ın şanı yücedir ve onların*
75 *dediklerinden münezzehtir*-); mesih, oğul; Meryem de annedir. En büyük hüccet baba olan Rabb'dır. Dâiye annedir; el, oğuldur. (-*sapıklar Allah adına yalan söylemektedirler ve tamamen dalâlet ve apaçık bir hüsran içindedirler.*-) Bunlar, Yüce Allah'ın farz kıldığı bütün emirlerin ve Hz. Peygamberin sünnetlerinin zahirî ve batınî olduğunu zannederler. Bunlara göre, Allah'ın kitap ve sünnette açık nasslarla kullarından istediği ibadetlerin hepsi darbı mesellerden ibarettir; önemli olan bunların batınî manalarını kavramak ve onunla amel etmektir; kurtuluş ancak böyle mümkün olur. Bu nassların zahirine göre hareket etmek [*Nasların zâhirî kısmı, Allah'ın uymayı yasakladığı kısımdır, onunla hareket etmek*], helâk olmaktır (*ve sapıklıktır*); bu da Allah'ın hakkı bilip söylemeyen [*ve ona inanmayan*] bir kavme, [*isyan etmeleri sebebiyle*] vermiş olduğu en kötü cezanın bir küçük parçasıdır (cevher/cüz).

Bu Ebü'l-Hattâb'ın taraftarlarının hepsinin kabul ettiği bir görüştür. (*Bunlar, Ehl-i Kıble'nin öldürülmesi, mallarının alınması, küfre girdiklerine şahitlik edilmesi gibi konularda Hâricilerden Ezârika*[341] *ve Beyhesiyye*[342] *fırkalarının görüşleri-*

341 el-Ezârika: Bunlar, Nâfî' b. el-Ezrak'ın taraftarlarıdır. O, Ezârika takımının en büyük fakihlerindendir. O ve taraftarları Ali b. Ebî Tâlib ve bütün Müslümanları tekfir ettiler. Nâfi dedi ki: Müslüman taraftarlarımdan hiç kimseye, onlardan olmayan birisinin namaza çağırdıklarında onların çağrısına uyması, onların kestiklerini yemesi ve onlardan birisi ile evlenmesi helal değildir. Onun nazarında, onlar Arap kafirleri ve putperestler gibidir. Ona göre, onların bulundukları yer, küfür diyarıdır, kendilerini (muhalifleri), çocuklarını ve hanımlarını öldürmek helaldir. O, ne sözde ne de fillerde takiyyeyi caiz görüyordu. Böylece kendisine muhalefet eden kişinin mazeretini normal karşılıyordu. Kendi görüşlerini benimseyenlerden, gücü yettiği hâlde savaştan geri kalıp evlerinde oturanları (Ka'de) ya da kendilerine katılmayanları tekfir ediyordu. Onlar, büyük günah işleyenleri tekfir ettiler. Nâfî', zânî için recim cezası uygulanmasına karşı çıkmıştır. Çünkü

ni kabul ederek insanları sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirilmeyi (isti'râz) ve onları öldürmeyi helal saydılar.) [*Bunlar, Hâriciler-*

bu konuda Kur'ân'da hiçbir nass yoktur. Yine o, namuslu erkeğe iftirada bulunana iftira cezasının uygulanmasını da inkar etmiştir. Fakat bu cezayı namuslu kadınlara zina iftirasında bulunanlara uygulanmıştır. Çalınan şeyin miktarı ister az, ister çok olsun, hırsızın elinin kesilmesine hükmetmiştir. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 68-69, 70; en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red alâ Ehli'l-Bidâ' ve'l-Ehvâ,* 61, 69; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 284; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 87-89, 101, 126, 127, 452, 463; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ ve'l-Mezâhib*, 164; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 4, 51, 178; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 20, 54, 60-62, 66, 67, 69, 79, 85, 95; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/189, 190; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 49-51; Ebü'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 33, 47; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/137-141; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 11, 12; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'Iyn,* 177-78, 201, 275; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 54; es-Seksekî, *el-Burhân*, 20-24; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 38, 40; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/354; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 26; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 31, 52-54; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 124; el-Gazalî, *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, 14; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/422-23; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 43-44; Muhammed Rızâ ed-Düceyli, *Fırkatu'l-Ezârika*, Necef 1973.

342 Beyhesiyye: Ebû Beyhes b. Âmir'in taraftarlarından oluşan Hâricî fırkalarından birisidir. İbn Kuteybe, onun Sa'd b. Dubey'a b. Kays soyundan olan ve Medîne valisi Osmân b. Hayyân tarafından öldürülen Heydam b. Câbir isimli kişi olduğunu kaydeder (Bkz. *el-Ma'ârif,* 622). Şehristânî ve Makrizî'ye göre, o, Sa'd b. Dab'aoğullarından Ebü'l-Heysem el-Heysam b. Hâlid'dir (Bkz. *el-Milel ve'n-Nihal*, I/144-148; *el-Hıtat*, II/355). Bazı kaynaklara göre ise, İbn İmrân'dır. Onlara göre, günah işleyen kimseye, valiye götürülüp had cezası uygulanmadıkça kafir denmez. Hatta valiye götürülmedikçe ne kafir ne de mümin denebilir. Beyhesiyye'den bazıları, İmâm kafir olursa, raiyyeti de kafir olur derler. Başka birisi de her içeceğin aslı itibariyle helal olduğunu, sarhoşluk dolayısıyla namazın terkinin ve Allah'a sövmenin sarhoşluk devam ettiği sürece ne haddi ne de küfrü gerektiren bir durum olmadığını söyler. Bir kimse Allah'ı, Peygamberini ve onun getirdiklerini tanımadıkça Müslüman olmaz. O, imanın, amel ve söz değil, kalbin bilgisi olduğunu söylüyordu. Muhaliflerine gelince, Resulullah'ın düşmanları gibidir. Müslümanların yaptığı gibi onlarla birlikte oturmak helaldir. Bkz. Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 284; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 113-118, 120, 126; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/134; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 165; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 80; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 71, 78, 79; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/190; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 60; Ebu'l-Meâlî, *Kitâbu Beyâni'l-Edyân*, 35, 50; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/144-148; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l-'Iyn,* 176, 275; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 56; es-Seksekî, *el-Burhân*, 23; İbn Daî er-Razî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 42; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 26; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 32, 52, 60; İbn Serrâc, *Tezkiretü'l-Mezâhib*, 135; el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/431-32; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 113-114; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif,* 622; Ömer Ebû'n-Nasr, *el-Havâric fi'l-İslâm,* 106; Le Chatelier, *Les Confreries Musulmanes,* 50.

den Ezârika ve Beyhesiyye fırkalarının görüşlerini kabul ederek Ehl-i Kıble'nin sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirilmesine (*isti'râz*), *öldürülmesine, kanlarının akıtılmasını, mallarının alınmasını ve küfre girdiklerine şahitlik edilmesini helal saydılar.*] Bu konuda şu ayeti delil gösterdiler:

"... Puta tapanları bulduğunuz yerde öldürün."[343] [*Aynı şekilde bunlar şunu iddia ettiler: Onları öldürmek, kurbanlık boğazlamak ve haccın farzlarına saygı göstermekle aynıdır. Allah'ın "Kim Allah'ın hacc için koyduğu ilkelere saygı gösterirse, şüphesiz bu kalplerin takvasındandır."*[344]]Ayrıca bunlar, kadın
76 ların esir alınmasını ve çocukların öldürülmesini de mübah görürler; bunun için de, Allah'ın "Yeryüzünde hiç bir inkarcı bırakma"[345] ayetini delil kabul ederler. Bunlar, öldürme işine imâmet fikrine inananan fakat kendi görüşlerinde benimsemeyenlerden; bilhassa Mûsâ b. Cafer[346] ve ondan sonra oğul-

343 9. Tevbe 5.
344 22. Hac 32.
345 71. Nuh 26.
346 Ebü'l-Hasan Mûsâ el-Kâzım b. Cafer (128/745-183/799): Medîne yakınlarında Ebvâ'da doğmuştur. Babası Cafer es-Sâdık, annesi de, bir berberi olan Hamîde'dir. Künyesi Ebü'l-Hasan ve bazan da Ebû İbrâhîm, lakabı ise, "Hiddetini Yenen" anlamında el-Kâzım'dır. Medîne'ye yerleşmiştir. İmâmiyye'ye göre on iki imâmın yedincisidir. O, Hâşimoğullarının ileri gelenlerinden idi. O, alim, zühd ve takva ehli, yumuşak huylu, cömert ve yardım sever bir zat idi. Mûsâ Kâzım, vefatına kadar on yıl Mansûr'un, on yıl Mehdî'nin, bir yıl da Hâdî'nin ve yaklaşık oniki yıl da Hârûn Reşîd'in hilâfetlerinde yaşamıştır. Babasının vefatından sonra da, herhangi bir şekilde siyasete karışmamış ise de, Abbâsî halîfelerinin dikkatini çekmiştir (Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* 165). el-Mehdî onu Bağdât'a çağırtarak orada hapsetmiştir. Sonra tekrar Medîne'ye gönderdi. Harûn er-Reşîd, Medînelilerin Kâzım'a beyat ettikleri haberini alınca, hac için geldiğinde, 179/795 yılında Medîne'ye uğramıştır ve Kâzım'ı yanına alarak Basra'ya götürmüştür. Onu İsâ b. Cafer'in bir seneden beri yattığı yere hapsetmiştir. Kâzımı daha sonra Bağdât'a nakletti ve orada hapiste iken öldü. Onun zehirlenerek öldürüldüğü de söylenmektedir. Onun üzerinde arap kıyafeti vardı ve esmere yakın tene sahipti. Bağdât'ın batı yakasındaki Kureyş mezarlığına gömülmüştür. Bugün orası, Kâzimîler adıyla meşhur olup, taraftarlarınca ziyaret edilir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân,* II/393; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn,* 413 vd.; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* III/209; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XIII/27-32; İbn Tolûn, *el-Eimmetu'l-İsnâ Aşariyye,* 87-93; el-Ya'kûbî, *Târîh,* II/414-415; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâs,* 357; el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kâfi,* Tahran 1388, I/476 vd.; ez-Ziriklî, el-*A'lâm,* VII/321; R. Strothmann, "Mûsâ Kâzım" maddesi, *İA.*, VIII/667-8; Edgard Blochet, *Le Messianisme dans l'Hetérodoxie Musulmane*, Paris 1903.

larının imâm olduğuna inananlardan başlamak, gerektiğini savunurlar. [*Bunlar, öncelikle Mûsâ b. Cafer ve ondan sonra oğullarının imâmetine inananları, daha sonra da imâmet fikrine inanan fakat kendi görüşlerini benimsemeyen ve mezheplerine katılmayan kimseleri öldürmekle işe başlamaları gerektiğini ileri sürerler. Onlara göre, öldürme işine her hangi bir kimseden değil, Mûsâ b. Cafer b. Muhammed ve ondan sora oğullarının imâmetine inananlardan başlamak gerekir.*] Bu fikirlerini desteklemek için Allah'ın; "Yakınınızda bulunan inkarcılarla savaşın; sizi kendilerine karşı sert bulsunlar."[347] ayetini delil gösterirler. Buna göre, önce bunlardan başlamak, daha sonra diğer insanlara dönmek vaciptir, derler. Çünkü diğer insanlar sayıca daha çoktur; bunlarsa (Karâmıta) sayı ve güç yönünden onlarla savaşacak durumda değildirler. Bunlar daha fazla Kûfe kırsalında ve Yemen'de bulunmaktadırlar; sayıları aşağı yukarı 100.000 civarındadır. [*Bu sebeple, öncelikle Cafer b. Muhammed'in oğullarından İsmâîl ve oğlu Muhammed'in dışında bir kimseyi imâm tayin eden kimselerden başlamak, sonra Hâşimoğullarından ve diğerlerinden imâm tayin edenlere, en sonunda da diğer insanlara geçmek gerekir. Karâmıta'nın sayısı oldukça artmıştır. Ancak güç ve kuvvetleri yoktur. Onların tamamı, Kûfe kırsalında idi, daha sonra Yemen'de, deniz sahillerinde, Yemâme ve civarında çok sayıda taraftar edinmiştir. Çok sayıda Arap, bu harekete katılarak desteklemiş ve onların fikirlerini yaymışlardır.*]

[162] (*Ebû Abdillah*) Cafer b. Muhammed'in taraftarlarından oluşan dördüncü bir fırka ise, imâmetin Cafer b. Muhammed'den sonra oğlu Muhammed[348] (*b. Cafer*)'e ait olduğu gö-

347 9. Tevbe 123.

348 Ebû Cafer Muhammed b. Cafer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib (203/818): Tâliboğullarının önde gelen alim ve kahramanlarındandır. O, Mekke'de yaşamış ve zühdü ile tanınmıştır. Yüzünün güzelliğinden dolayı *dîbac* (ipek atlas) lakabı verilmiştir. Ayrıca Me'mûn lakabı da vardır. O, bir gün oruç tutar, bir gün tutmazdı. Zeydiyye'nin kılıcı çekip isyan etme fikrini benimsemiştir. O, Mekke'de 199/814-15 senesinde Memûn'a karşı ayaklanmıştır. 200/815-16 senesinde el-Cârûdî Zeydiler ona tabi olup hilâfetini ve müminlerin emiri oluşunu kabul etmişlerdir. Hicazlılar ona biat etti. Bunun üzerine İshâk b. Mûsâ

rüşündedirler. Muhammed b. Cafer'in annesi Hamîde adında bir cariyedir (Ümmü veled); Muhammed b. Cafer, Mûsâ ve İshâk, Cafer b. Muhammed'in bir anneden olan çocuklarıdır. [*Onlar bir haberi onun imâmeti doğrultusunda te'vîl ederek şöyle bir iddia ileri sürerler:*] Bazıları, Muhammed b. Cafer'in henüz küçük bir çocukken, bir gün babası Cafer'in odasına girdiğini, [*babasının onu çağırması üzerine onun kendisine doğru hızlı bir şekilde koşarken*] babasına doğru koşarken ayağı gömleğine takılarak yanağı üzerine yere düştüğünü; bunun üzerine babasının kalkıp Muhammed'i öptüğünü [*ona doğru üzgün bir hâlde koştuğunu, onu kucağına aldığını ve onu öptüğünü*], yüzündeki toprağı [*elbisesiyle*] silip bağrına bastı-
77 ğını ve Muhammed'e şöyle dediğini rivayet ederler: Babamın [*Muhammed b. Ali'nin babasının*] şöyle dediğini işittim: [*Ey Cafer!*] Senin bana benzeyen bir oğlun olursa, ona benim adımı [*ve benim künyemi*] ver; o hem bana hem de Resulullah'a (sas) benzer ve onun sünneti üzeredir. Bu sebepten bu fırka, imâmetin önce Muhammed b. Cafer'in, ondan sonra da onun çocuklarının hakkı olduğuna inanırlar. Bu fırka, reisleri Yahyâ b. Ebî's-Sumeyt'e nisbetle, Sumtiyye [*Sumeytiyye*][349] diye

el-Abbâsî el-Culûdî (?), onu öldürmek için sefere çıkmıştır. Muhammed, Medîne yolunda Mekke'ye üç günlük mesafede olan Cuhfe'ye ve oradan Cüheyne'ye gidip halkı etrafında toplayarak Medine'ye hücum etmiştir. Muhammed'in taraftarlarının birçoğunu öldürmüştü ve onun da gözünü çıkarmıştır. Sonra onu Mekke'ye kilitlemiştir. Culûdî'den affını istemiştir ve o da affederek serbest bırakmıştır. Bir hutbe okuyarak, ancak Memûn öldükten sonra beyat edebileceğini söylemiştir. Culûdî, onu Merv'de bulunan Me'mûn'a göndermiştir. Me'mûn ona ikramda bulunmuştur ve Cürcân'da ölünceye kadar yanında alıkoymuştur. Cenaze namazını Me'mun kıldırmış ve orada defnedilmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh,* III/989 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI/311; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn,* 438-452; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 289; es-Safedî, *el-Vâfî,* II/291; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/69.

349 es-Sumeytiyye: Bu fırkanın liderinin adını Bağdâdî, Yahyâ b. Şumayt (Bkz. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 46); Şehristânî İbn Ebî Şumeyt (Bkz. *el-Milel*, 126); Makrizî, Yahyâ b. Şumeyt el-Ahmesî (Bkz. *el-Hıtat*, II/351); Meclisî ise Yahyâ b. Ebî Sıbt'e nispetle es-Sıbtiyye (Bkz. *Bihâru'l-Envâr*, IX/137) olarak vermektedir. O, Muhtâr b. Ebi Ubeyd es-Sakafî'nin komutanlarından biridir. Mâmakânî, şöyle dedi (Bkz. *Tenkihu'l-Makâl,* III/308): Yahyâ b. Ebî Sumt son derece zayıf ve sevimsiz birisidir. Sumeytiyye, ona nispet edilmiştir. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 47-48; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 286 (Şumeytiyye); el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâ-*

isimlendirilir. [*Bazıları, onların reisleri Yahyâ b. Ebî Şumeyt'e nisbetle Şumeytiyye diye bilindiklerini söyledi.*]

[163] Onlardan beşinci fırka, imâmetin Cafer'den sonra oğlu Abdullah b. Cafer[350] (*el-Eftah*)'in hakkı olduğuna inanırlar, çün-

miyyîn, 27 (Şumeytiyye); el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; el-Horezmî, *Erbâbu'l-Ârâ' ve'l-Mezâhib*, 169 (Şumtiyye); el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 20, 41, 46; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 38; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/196; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn*, 163; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 81; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/352; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25, 102; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 236.

350 Abdullah b. Cafer b. Muhammed el-Eftah (148/765): O, İsmâîl'den sonra kardeşlerin en büyüğü idi. Ancak babasının nezdinde, diğer çocukları kadar ikram görmemiştir. Babasına muhalefet etmekle suçlanmıştır. Onun Haşevîlerle oturup kalktığı ve Mürcie mezhebine meylettiği söylenmiştir. Babasından sonra imâmetin kendisine geçtiğini, hayattaki kardeşlerinin en büyüğünün kendisi olduğu fikrini ileri sürerek bunu delillendirince, bir grup ona tabi olmuştu, daha sonra onların çoğu onun görüşünden vazgeçerek imâmetin kardeşi Mûsâ'nın hakkı olduğunu benimsemişlerdir. Onlardan bir kısmı ise onun imâmetinde ısrar etmişti. Onlara Fathiyye veya Eftahiyye lakabı verilmiştir. Çünkü ayakları yayvan idi. Yani geniş tabanlı idi. Bu adla bilinmelerinin bir sebebi de, onları Abdullah'ın imâmetine çağıran daînin isminin Abullah b. Eftah veya Abdullah b. Fatîh veya Abdullah b. Fath olmasıdır. Abdullah b. Cafer imâmetinin 70. gününde ölmüştür ve geride kimsesi kalmamıştır. Onun kabri Bestam bölgesindedir. Ali b. Îsâ b. Adem el-Bestâmî'nin kabrinin yanındadır. Ebû Kâsım el-Belhi'ye göre, Fathiyye Caferiyye fırkalarının en büyüğü ve en kalabalığıdır. el-Fathiyye, Zürâre b. A'yen'in kendi görüşlerinden olduğunu iddia etmektedir. Eftahiyye, Cafer Sâdık'tan şöyle bir rivâyet nakleder: "İmâmet imâmın çocuklarının en büyüğünün hakkıdır. İmâm meclisimde oturan kişidir. İmâmı imâmdan başkası yıkayamaz, namazını kıldıramaz, mührünü alamaz ve ona varis olamaz." O, meclisinde oturan ve bütün bunların tamamını üslenen kişidir. Sâdık emaneti taraftarlarından birisine vermiştir ve ona, onu isteyene vermesini ve onu imâm seçmesini emretmiştir. Bunları ondan, sadece Abdullah istemiştir. Şeyh Müfid, *Mecâlis*'te şöyle dedi: Çünkü onlar Abdullah el-Eftah'ın babası tarafından tayin edildiğini değil, imâmetin en büyük çocuğa ait olduğu rivayetini işlediler. Bu söz kesinlikle rivayet edilmemiş, ancak şartlı olarak bu kabul edilmiştir. Şöyle ki, afet ve bela olmadığı müddetçe, imâmet en büyük çocuğun hakkıdır. Mûsâ b. Cafer'in imâmetini benimseyenler, dediler ki, Abdullah, din için bir tehlikeydi. Çünkü Ali ve Osmân hakkında verilecek hükmü Allah'a bırakan Mürcie mezhebini benimsiyordu. Abdullah'ın babası, oğlu yanından ayrılırken şöyle dedi: Abdullah (oğlum), tam bir Mürcii'dir." Abdullah, bir gün babası taraftarlarına hadis öğretiyorken onun huzuruna girmişti. Babası onu görünce, oradan ayrılıncaya kadar konuşmadı. Niçin konuşmadığı sorulunca şu cevabı verdi: "Onun Mürcî olduğunu yoksa bilmiyor musunuz? Ayrıca o, geniş bilgisi olmayan birisidir. Helal ve haramla ilgili hiç bir şey rivayet etmedi." O babasından sonra imâmetini iddia edince kolay birkaç mesele ile imtihan edildi. Bunlara cevap veremedi. Bkz. eş-Şeh-

kü Cafer öldüğünde, çocukları içinden yaşca en büyük olan, [*kendinden sonra*] babasının yerine oturan, imâmetini ve babasının kendisine vasiyet ettiğini ileri süren Abdullah b. Cafer'dir. Bu hususta delilleri Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed'den nakledilen şu rivâyettir [*Bu konuda, Cafer ve babasından rivâyet edilen haberleri delil getirdiler*]: İmâmet, [*tayin edilmesi şartıyla*] imâmın çocuklarından en büyük olanın hakkıdır. Küçük bir grup hariç, babası Cafer b. Muhammed'in imâmetini kabul eden herkes [*ve onun taraftarlarının önde gelenleri*], Abdullah'ı ve onun imâmeti fikrini kabul ettiler. Ona karşı çıkan bu küçük
78 grup hakikatı bildikleri için, Abdullah'ı helal, haram, namaz, zekat [*hac*] ve buna benzer konularla çeşitli sorularla onu imtihana tabi tutmuşlar, onun bu konularda yetersiz olduğunu tespit etmişlerdir. Abdullah b. Cafer'in imâm olduğuna inanan bu fırka Fethiyye diye bilenen fırkadır. Böyle isimlendirilmesinin sebebi, Abdullah'ın başının basık-geniş veya bazılarına göre de, ayaklarının büyük olmasından dolayıdır. Başka bir rivayete göre, liderlerinin Kûfeli Abdullah b. Fetîh olması [*lider olarak Kûfeli Abdullah b. Fâtîh'i tayin etmeleri*] sebebiyle ona nisbetle Fethiyye ismini almışlardır. Şiî alimlerin ve fakihlerin hepsi, [*Cafer'in vefatı üzerine*] bu fırkayı [*ve Abdullah'ın imâmeti fikrini*] desteklemişler; Abdullah b. Cafer'in ve ondan sonra da çocuklarının imâmetinden şüphe etmemişlerdir.

[164] Abdullah öldüğünde geride erkek evlat bırakmadığı için, [*bu topluluk fikirlerinin doğruluğundan şüphelendiler ve bunalıma girerek daha önceki görüşlerinden döndüler. Çünkü Ali b. el-Hüseyin'den, Muhammed b. Ali'den ve Cafer b. Muhammed'den rivâyet ettikleri pek çok rivâyette, İmâmet'in, Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşte olmayacağını, kıyamet kopuncaya kadar evlatlarda, evlatların evlatlarında devam edeceği bildirilmektedir.*] Fethiyye'nin çoğu, -bir kaç kişi hariç- onun [*Abdullah*] imâmetinden vazgeçip Mûsâ b. Cafer'in imâm olduğunu kabul etmişlerdir. Taraftarlarından bir grup henüz Abdullah b.

ristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/195; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 27-28; el-Keşşî, *Ricâl*, 534; el-Müfîd, *Mecâlis*, II/104; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-lyn*, 163; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/274; el-Makrizî, *Hıtat*, II/351; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, IX/175.

Cafer hayattayken, [*bazı rivâyetleri elde etmeleri sonucu önceki görüşlerinden vazgeçerek kendisini terk ettiler*] (*kendisini terk ederek Mûsâ b. Cafer'in* (*as*) *imâmetini benimsemişlerdi.*) [*Cafer'den naklettikleri rivâyetlerden birisi şöyleydi: Benden sonra İmâmet, oğlum Mûsâ'ya geçecektir. Cafer, bununla açıkca Mûsâ'yı kastetti ve onu tayin etti. Ayrıca Abdullah'la ilgili olarak imâmda bulunmaması gereken ve bulunduğu takdirde imâm olmasına engelleyen pek çok özelliği onlara haber verdi. Onlardan bazısı, onun Mûsâ'ya şöyle dediğini rivayet ettiler: Ey oğulcuğum! Kardeşin benim oturduğum yere oturacak ve benden sonra imâm olduğunu iddia edecek. Onunla, kavga etme ve onunla asla konuşma. Çünkü ailemden benden sonra ölecek ilk kişisidir.*]

Abdullah'ın ölümünden sonra da, kendisinin imâmetine bağlı kalan bir grup hariç, taraftarlarının hepsi, Mûsâ'nın imâmetini kabul etmişlerdir. Abdullah'ın imâmetine bağlı kalan küçük grup da, daha sonra Mûsâ'nın imâmetini benimsemişlerdir. Abdullah b. Cafer, babasından sonra takriben 70 gün yaşamıştır.

[165] [*Onun ölümünden sonra taraftarlarından bir grup, onun ölümüyle İmâmet'in sona erdiği, ondan sonra imâmın olmayacağı fikrini benimsedi.*]

[166] [*Onlardan küçük bir grup Mûsâ b. Cafer'in ölümünden sonra, çoğunluğun görüşünden ayrıldı ve şu iddiada bulundu: Abdullah b. Cafer'in cariyeden olma bir oğlu vardı. Onu Yemen'e gönderdi. O, orada büyüdü ve Muhammed adı verildi. Babasının ölümünden sonra Horasan'a göçtü ve oraya yerleşti. O bugüne kadar sağdır ve babasından sonra imâm odur. O, beklenen Kâim İmâm'dır. Bu görüşlerini Hz. Peygamber'in şu sözüyle delillendirdiler: Zamanın imâmının ismi benim ismimle, babasının ismi de babamın ismiyle aynı olacaktır. Ayrıca Cafer b. Muhammed'den rivâyet edilen şu rivâyetleri de delil getirdiler: İmâm, kendi soyundan birisini bırakmadan ölmez. Bu sebeple çocuğu olmayan imâmın, imâm iken ölmesi câiz değildir. Bu fırkanın çok az sayıda taraftarı bulunmaktadır. Bir grup, Irak bölgesinde ve Yemen bölgesindedir, ama çoğunluğu Horasan'dadır.*]

[167] [*Onlardan küçük bir grup da, İmâmet'in kıyamete kadar Abdullah'ın oğlunda olduğunu ve oğlu öldüğünde tek bir oğlu olması sebebiyle imâmetin oğlunun oğluna geçtiğini iddia etmektedir.*]

[168] Onlardan altıncı bir fırka, babasından sonra, Mûsâ b. Cafer'in imâm olduğunu kabul ederken Abdullah'ın imâmetini reddeder; (*hareketinde*), babasının meclisinde oturmasında ve imâmet iddiasında bulunmasında hata işlediğini belirtir. (*Ebû Abdullah'ın* (*as*)) [*Cafer b. Muhammed'in*] seçkin taraftarları arasında Hişâm b. Sâlim [*el-Cevâlikî*],[351] Abdullah b. Ebî

351 Ebû Muhammed/Ebü'l-Hakem Hişâm b. Sâlim el-Cevâliki el-Cûfî el-Allâf: Bişr b. Mervân'ın kölesidir. Tûsî, onu bazen es-Sâdık'ın ashabından bazen de Kâzım'ın ashabından gösterir (Bkz. *Ricâl,* 318, 345). Necâşî demiştir ki: Hişâm b. Sâlim (Merv ve Belh arasında büyük bir bölge) Cüzcân esirlerinden idi. O, sikadır, onun *Kitâbu'l-Hac*, *Kitâbu't-Tefsîr* ve *Kitâbu'l-Mi'râc* adlı eserleri vardır (Bkz. *Ricâl,* 434). Bağdâdî diyor ki: Bu Cevâlikî, İmâmiyye mezhebindeki aşırılıkları yanında, tecsîm ve teşbîh konusunda daha aşırıdır. Çünkü iddiasına göre, mabûdu, insan şeklindedir ama o, et ve kandan olmayıp, yükseklerde parlayan bir nurdur. Ayrıca onun insanın duyuları gibi beş duyusu olduğunu, elleri, ayakları gözleri, kulağı, burnu ve ağzının bulunduğunu; gördüğü şeyden başka bir şeyle işittiğini, diğer duyularının da aynı şekilde farklı olduklarını ve onun üst yarısının boş, alt yarısının dolu olduğunu iddia etmiştir. Ebû Îsâ el-Verrâk'ın naklettiğine göre o, mabudunun siyah nurdan siyah saçları olduğunu ve onun geri kalan kısmının beyaz nur olduğunu iddia etmiştir (Bkz. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 51). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî *Makâlât*'ında şu bilgileri vermektedir: Hişâm b. Sâlim yüce Allah'ın iradesi konusunda, Hişâm b. Hakem ile aynı görüşü ileri sürmüştür. Buna göre, onun iradesi harekettir ve bu irade manevi yönden olup ne Allah'tır ne de ondan başka bir şeydir. Yüce Allah bir şeyi istediğinde hareket eder ve böylece istediği olur. Rafizîlerin ileri gelenlerinden olan Ebû Mâlik el-Hadramî ile Ali b. Heysem, Allah'ın iradesinin hareket olduğu görüşündedirler, ancak onlar Yüce Allah'ın iradesi, onun gayrıdır demişlerdir (Bkz. *Makâlât,* 41-42). el-Cevâlikî'nin kulların fiilleri hakkında da şöyle dediği nakledilmiştir: Kulların fiilleri cisimdir, çünkü alemde cisimlerden başka bir şey yoktur. Böylece o, kulların cisimleri yapabileceğine cevaz vermiştir. Benzeri bir görüş Şeytânu't-Tâk'tan (Müminü't-Tâk) da rivayet edilmiştir. el-Cevâlikî ve Şeytânu't-Tâk'tan nakledildiğine göre, hareketler insanın fiilleridir. Çünkü Yüce ve Ulu Allah, insana eylemi emretmiştir. Ancak uzun, geniş ve derinliği olan işlenmiş eylem (mef'ûl) sayılır; uzunluğu, genişliği ve derinliği olmayan işlenmiş eylem (mef'ûl) olamaz (Krş.: el-Eş'arî, *Makâlât,* 44-45; 346). Şehristânî, Hişâm'ın şöyle dediğini nakleder: el-İstitâat, güç sahibinin bir parçasıdır. Hişâm, imâmların ma'sûm olduklarını kabul ederken, peygamberlerin günah işleyebileceklerini mümkün görmektedir. İkisinin arasındaki farkı şöyle açıklar: Peygamber kendisine vahiy geldiği için hatasından dolayı uyarılır.

Ya'fûr,[352] Ömer [*Amr*] b. Yezîd Biyâ' es-Sâburrî,[353] Muhammed b. Nu'mân Ebî Cafer el-Ahvâl Müminü't Tâk,[354] Ubeyd b. Zürâ- 79

O da hatasından vazgeçip tevbe eder. İmâmın kendisine vahiy gelmediği için ma'sûm olması gerekir. İbnü'n-Nedîm onun hakkında şu bilgiyi vermektedir: Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî Şiî Kelamcıdır. O, imâmet konusunda Ebû Ali el-Cubbâî ile bir tartışmaya katılmıştır. Onun *Kitâbu'l-İmâme* ve tamamlayamadığı *Kitâbu Nakzi'l-İmâme alâ Ebî Ali* adında iki eseri vardır (Bkz. *el-Fihrist,* 252). Cevâlikiyye fırkası Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî'nin taraftarlarıdır. Onlar şöyle dediler: "Cafer b. Muhammet'ten sonra İmâm oğlu Mûsâ b. Cafer'dir. Çünkü Cafer taraftarlarından büyük bir kesimin huzurunda Mûsâ'nın imâmetini ilan etti. Sonra, Mûsâ b. Cafer'in ölümü üzerine Cevâlikiyye ikinci kez bölündü ve üç alt gruba ayrıldı. Onlardan bir grup dedi ki: Mûsâ b. Cafer öldü ve onun ölümü kesindir. Bunlara Kat'iyye denilmiştir. Başka bir grup Mûsâ b. Câ'fer, ölmedi, diridir, ölmemiştir ve yeryüzünü adaletle doldurunca kadar da ölmeyecektir. Bu gruba vakıfa adı verilmiştir. Ayrıca Memtura da denilmiştir. Diğer bir grup da, biz Mûsâ'nın ölüp ölmediğini bilemeyiz, ancak biz onun ve oğlunun durumunu gerçek yönüyle bilinceye kadar imâmetine inanmaya devam edeceğiz (Bkz. Neşvânu'l-Himyerî, *el-Huru'l-Iyn,* 149, 164, 165). Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*'inde dedi ki: Hişâm b. Hakem'in kötülenmesi, özellikle de Hişâm b. Sâlim'e nispet edilenler hakkında çeşitli varyantlarıyla gelen haberlere cevap olarak şu söylenebilir: Abdülmelik b. Hişâm el-Hannât *Ricâl* kitaplarında adı geçmeyen ve kim olduğu bilinmeyen birisidir. Nasıl olur da o, imâmlara yakın olan böylesine yüce bir zatı cerhedebilir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 34; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 252; et-Tûsî, *el-Fihrist,* 207; *Ricâl*, 345; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Hûru'l-Iyn,* 149, 164, 165; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 48-52; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/216, 220; el-Keşşî, *Ricâl,* 565-68; en-Necâşî, *Ricâl*, 434; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/302; İbn Hazm, IV/93; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belâğa*, I/294; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* II/143; el-Erdebîlî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* II/314-317.

352 Abdullah b. Ebî Ya'fûr el-Abdî: Abdî kabilesinin kölesidir. Kûfelidir. Tûsî, onu es-Sâdık'ın taraftarlarından saymakta ve Abdulkays'ın kölesi ve Kûfeli birisi olarak bildirmektedir (Bkz. *Ricâl,* 264). Necâşî, Ebû Ya'fûr'un isminin Vefd olduğunu söyler. Vefdân olduğu da söylenmektedir. Künyesi Ebû Muhammed olup, güvenilir, saygın ve Ebû Abdillah'a karşı çok iyi davranan bir kişidir. Onun es-Sâdık veya Mûsâ el-Kâzım (128/745-46-183/799) döneminde öldüğü söylenmektedir. O, Kûfe mescidinde Kur'ân okuyordu. Cafer es-Sâdık onun hakkında şöyle dedi: Abdullah b. Ebî Ya'fur dışında vasiyetimi kabul eden ve emrime itaat eden hiç kimseyi bulamadım. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin bahsettiği Ya'fûriyye fırkası, (Bkz. *Makâlât*, 49) Abdullah b. Ebî Ya'fûr'a nispet edilmiş olabilir. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İsâmiyyîn,* 49; el-Keşşî, *Ricâl,* 514; el-Esterabâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 198; el-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 193; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/165; el-Erdebîlî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/467-70.

353 Ebü'l-Esved Ömer b. Muhammed b. Yezîd Beyyâ' es-Sâburrî: Sakîf kabilesinin kölesidir ve Kûfelidir. Ebû Abdillah es-Sâdık ve Ebü'l-Hasan el-Kâzım'dan gelen rivâyetlerde yer alan kimseler içerisinde en güvenilir ve saygınıdır. Onun *Kitâb fî Menâsiki'l-Hac ve Ferâizihi* adlı kitabı vardır ve

re [*b. A'yen*],[355] Cemîl b. Derrâc,[356] Ebân b. Tagleb,[357] Hişâm b. el-Hakem[358] ve benzeri tanınmış Şiîler, onların ilim erbabı, fa-

onda zikredilenlerin tamamı, Ebû Abdillah'tan dinlediklerinden oluşur. Sâdık onun için "Ey İbn Yezîd! Vallahi! Sen bizim Ehl-i Beytimizdensin" demiştir. Bkz. en-Necâşî, *Ricâl,* 283; el-Keşşî, *Ricâl,* 623; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 234; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 255; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/349; et-Tûsî, *Ricâl,* 252; el-Hıllî, Hulâsatu'l-Akvâl, el-Erdebîlî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/637.

354 Ebû Cafer Muhammed b. Num'ân el-Becelî el-Ahval Mü'min et-Tâk (160/777): Asıl adı Muhammed b. Nu'mân el-Becelî el-Ahval Ebû Cafer Şâh et-Tâk b. Âmmi'l-Münzir b. Tarîfe'dir. Tûsî, onu bazen bu unvanla Sâdık'ın taraftarları (Bkz. *Ricâl,* 296); bazen de Mümin et-Tâk lakabı ile Kâzım'ın taraftarları arasında gösterir (Bkz. *Ricâl,* 343). O, esasında eş-Şeyh'in *el-Fihrist'i*nde belirttiği gibi, Muhammed b. Nu'man el-Ahval'dir, yani Mümin et-Tâk'tır. Muhalifleri ona Şeytân et-Tâk demişlerdir. O, sika, güçlü bir mütekellim ve hazır cevap birisidir. Onun *Kitâbu'l-İmâmet, Kitâbu'l-Ma'rifet, Kitâbu'r-Red alâ'l-Mu'tezile fî İmâmeti'l-Mefzûl, Kitâbu'l-Cemel fî Emri Talha ve'z-Zübeyr ve Âişe, Kitâbu İsbâti'l-Vasiyye* ve *Kitâbu İf'âl Lâ Tef'al, Kitâbu'l-İhticâc fi İmâmeti Emîri'l-Mü'minîn, Kitâbu Kelâmihi Ale'l-Havâric, Kitâbu'l-Mecâlis mea Ebî Hanîfe ve'l-Mürcie*, gibi bazı eserleri vardır. Necâşî ve Keşşî onu şu adla zikrettiler: Muhammed b. Ali b. Nu'man b. Ebî Tarîfe el-Becelî el-Ahval Ebû Cafer el-Kûfî es-Sayrafî, Mümin et-Tâk ve Sâhib et-Tâk. Muhalifleri ona Şeytân et-Tâk dediler. Onun babasının amcası el-Münzir b. Ebî Tarîfe'dir. Onun dükkanı Kûfe'nin Tâku'l-Mehâmil'de idi. Onun *Kitâbu Mecâlisihi Maa Ebî Hanîfe ve'l-Mürcie* adlı kitabında Ebû Hanîfe ile aralarında geçen hikayeler vardır. Bunlardan birisi şöyledir: Bir gün Ebû Hanîfe, "Ey Ebû Cafer! Siz rec'ati benimsiyorsunuz" deyince, o da "evet" dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, "şu cüzdanından bana beş yüz dinar borç verir misin ? Onu sen ve ben birlikte geri döndüğümüzde sana geri vereceğim" deyince, ona hemen şu cevabı verdi: "senin insan olarak döneceğine dair bir kefil istiyorum. Çünkü ben senin maymun olarak dönmenden korkuyorum", bu durumda benden aldığın şeyi geri almam mümkün olmaz." Keşşî, ona Şeytân et-Tâk adının verilmesini şöyle açıklıyor: O, sarraftı, halk paraların sahte olduğundan şüphelendiklerinde ona gösterirlerdi. O, dirhemlerin sahte (Süttûk) olduğunu söylerdi. Bunun üzerine halk onun için şöyle derdi: O, Şeytân et-Tâk'ın ta kendisidir ("Süttûk", gümüş suyuna batırılmış sahte paradır. Bir rivayette, "süttûk" nedir? diye soruldu. Gümüş ve bakırdan olmak üzere iki tabakalı para olduğunu söyledi). *Kamus'ta* et-Tâk kelimesinin açıklaması şöyledir: et-Tâk Taberistân'da bir kaledir. Muhammed b. en-Nu'mân Şeytân et-Tâk oraya yerleşmiştir. Gulât-ı Şîa'nın alt gruplarından birisi olan Şeytâniyye kendisine nispet edildi Bu görüş yanlıştır. Çünkü en-Necâşî (Bkz. *Ricâl,* 325), Keşşî ve İbnü'n-Nedîm gibi alimlerin tamamı, onun dükkanının Kûfe'de Tâku'l-Mehâmil semtinde olduğunu söylüyorlar. Ona Şeytan adının verilmesi ya Keşşî'nin dediği gibi paraların arasından sahte olanı çıkarmasındandır, (Bkz. *Ricâl,* 422) yada Mâmakânî'ye göre, doğrusu, insanların onu bu sıfatla isimlendirmeleri, onun Ebû Hanîfe ve diğer Şiî olmayan alimlerle tartışması ve onları delilleriyle susturması sebebiyledir. Bundan dolayı ona karşı duyulan düşmanlık, onun isminde geçen Mü'min lâfzının Şeytan olarak değişmesiyle

kihleri ve kelamcıları bulunmaktadır. (*Onlar Mûsâ b. Cafer'in imâmlığını kabul ettiler. Abdullah b. Cafer'in imâmlığını kabul*

sonuçlanmıştır. Onun ismiyle ilgili çeşitli rivayetlere gelince, Mü'min et-Tâk ceddi Muhammed b. Numan'a nispet edilmiştir. Bunlar, Şîa'nın rivâyet ettiklerinin özetidir. Ancak Şiî olmayanlardan gelen rivâyetlere gelince, onu Şeytân et-Tâk olarak isimlendirmektedirler. Şeytâniyye fırkası ona nispet edilir. Eş'arî şöyle demektedir: Şeytâniyye Allah'ın kendi zatında alim olduğunu, cahil olmadığını ileri sürer. Ancak Allah eşyayı takdir edip murad ettiği zaman bilir. Allah'ın takdiri ve dilemesi olmadan bilmesi imkânsızdır. Çünkü o, alim değildir. Ancak hiçbir şey Allah'ın takdir etmesi ile yaratması olmadıkça şey olmaz. Onlara göre takdir, iradedir. Allah bir şeyi dilediği zaman onu bilmiş olur. Allah dilemedikçe, onu bilmedi. Onlara göre iradenin anlamı hareketin başlatılmasıdır. Harekete geçince, Allah onu bilir. Aksi taktirde alimlik vasfı ile vasıflanması caiz olmaz. Onlar Allah'ın olmayan bir şeyi bilmekle vasıflandırılmamasını savundular. Şeytan et-Tâk dedi ki: Hareketler yaratıkların eylemleridir. Çünkü Allah onlara fiili emretmiştir. Fiilin işlenmiş olaması (mef'ûl), ancak uzun, geniş ve derin olma boyutlarıyla ortaya çıkar. Onlar bütün bilgilerin zorunlu olduğunu, bununla birlikte Allah'ın bazı insanları bilgiden mahrum bırakmasının caiz olduğunu söylediler. Allah bilgiyi hepsine vermeyip bazısına verdiği zaman, bilgiden mahrum bırakılmalarına rağmen, onları ikrarla sorumlu tutar. Makrizî, onu Mu'tezile'nin alt gruplarından olan Şeytâniyye'den sayar (Bkz. *el-Hıtat,* II/348). Şehristânî oldukça ilginç bilgiler vermektedir: Mü'min et-Tâk'ın iddiasına göre, Allah insan suretinde bir nurdur. Fakat Allah'a cisim demekten kaçınıyordu. Ne var ki Allah'ın Ademi kendi suretinde yarattığı konusunda bir haberin bulunmaktadır. İbn Nu'mân, bazı eserler yazmıştır. Bunlardan biri *İf'al Lâ Tef'al*'dir. Bu eserde, büyük fırkaların Kaderiyye, Havâric, Âmme ve Şîa olmak üzere dört tane olduğunu belirtir. Sonunda bu fırkalar içerisinde Şîa'nın kutuluşa eren fırka olduğunu söyler. Bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn,* 37, 43, 51; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 250-51 (*Tekmile,* 8); en-Necâşî, *Ricâl,* 325-26; el-Keşşî, *Ricâl,* 422-35; et-Tûsî, *el-Fihrist,* 161-2; *Ricâl,* 296, 343; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 324; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* I/218-201; el-Bağdâdî *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 161, 52-53; et-Tüsterî, *Mecâlisu'l-Müminîn,* 147; İbn Hazm, *el-Fasl,* IV/181; el-Hayyât, *İntisâr,* 36 (Dipnot:2), 106; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* III/160; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* II/208-209.

355 Ubeyd b. Zürâre b A'yenü'ş-Şeybânî el-Kûfî: Tûsî, bir eserinde onu Sâdık'ın taraftarları arasında sayar (Bkz. *Ricâl,* 243). Diğer bir eserinde eş-Şeybani'nin bir kitabından bahseder (Bkz. *el-Fihrist,* 137-38). Müfîd, bunun *Risâle fi'r-Red ala Ashâbi'l-Aded* adlı eser olarak kaydeder. Haram ve helaller konusunda fetvalar veren saygın kişilerdendi. Necâşî de (Bkz. *Ricâl,* 233-34), Ebû Abdillah Ubeyd b. Zürâre'nin sika olup tereddüt bulunmadığını söylemiştir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 309; et-Tûsî, *el-Fihrist,* 137-8; *Ricâl,* 243; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 216; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/235; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/524-26.

356 Ebû Ali Cemîl b. Derrâc Ebû's-Sabîh b. Abdillah en-Nehaî el-Kûfî: Tûsî, *Fihrist*'inde Cemîl b. Derrâc'ın saygın birisi olduğunu söyler. O, sikadır... (Bkz. 73) *Rical*'inde ise, onu bazan Sâdık'ın (Bkz. 177), bazen de Kâzım'ın

eden herkes bunların görüşlerini kabul etti.) [*Onlar, babası vefat ettiğinde Mûsâ b. Cafer'in imâmetini benimseyen kimseler-*

taraftarlarından (Bkz. 333) sayar. Necâşî'nin verdiği bilgiye göre, o hayatının sonlarına doğru kör oldu ve Rızâ zamanında öldü (Bkz. *Ricâl,* 126-27). Keşşî de, onun rivayetlerinin sahih olduğu ve fakihliği bir grup tarafından doğrulanan kimselerden olduğu bilgisini vermektedir. Mâmakânî de güvenilir kimseler kanalıyla, Cemîl b. Derrâc'ın kabrinin Dicle üzerinde Târimiyye'de olduğunu söyledi. Şu anda Semîke denilen yerin karşısında bir yerdir. Burada bir kabir vardır. O şeyh Cemîl b. Kâzım'ın kabri olarak bilinir. Fakat aslında o kabir Cemîl b. Derrâc'ın kabridir. Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist,* 73; *Ricâl,* 177, 333; en-Necâşî, *Ricâl,* 126-27; el-Keşşî, *Ricâl,* 520-22; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 87; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/232; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/165-67; Meşkûr, 230 (Ta'likât).

357 Ebû Saîd Ebân b. Tagleb b. Reyyâh el-Bekrî el-Cerîrî (141/758): Cerîr b. Abbâd b. Sabî'a b. Kays b. Sa'lebe b. Ukâşe b. Sa'd b. Bekr b. Vâil'in kölesidir. Güvenilir birisi idi. O, Şîa içerisinde saygın bir kişiydi. el-Bâkır onun için şöyle demiştir: "Medîne mescidinde otur ve insanlara fetva ver. Çünkü ben, Şîa içerisinde senin gibi birinin görülmesini istiyorum." Onun ölüm haberini alınca Sâdık şöyle dedi: "Vallahi! Ebân'ın ölümü beni çok üzdü." O, kıraat alimi, fakîh ve lügatçi idi." Bazı kitaplar yazdı. Onların isimleri İbnü'n-Nedîm (Bkz. 308) ve Tûsî'nin *Fihrist*'inde (Bkz. 44-45) ve Necâşî'nin eserinde (Bkz. 10-13) geçmektedir. O, Ebû Abdillah es-Sâdık'ın zamanında 141/758 yılında vefat etti. Bu nedenle Mûsâ b. Cafer el-Kâzım'ın zamanına kavuşamadı. Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî ve Nevbahtî'nin her ikisinin de, Ebân'ın Mûsâ'ya yetiştiği ve imâmetini kabul ettiği konusunda verdikleri bilgi, muhtemelen yanlıştır. Zehebî, onu Gulât-ı Şîa'dan sayar (Bkz. *Mizânu'l-İ'tidâl,* I/4). Bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist,* 44-45; et-Tûsî, *Ricâl,* 106, 151; İbn Sa'd, *Tabâkât,* VI/360; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* I/4; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 15; et-Tüsteri, *Mecâlisu'l-Mü'minîn,* 135; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 4; İbn'ü-Nedîm, *el-Fihrist,* 308; en-Necâşî, *Ricâl,* 10-13; Keşşî, *Ricâl,* 242; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* I/3; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/9-11.

358 Ebû Muhammed Hişâm b. Hakem (190/805-06 ?): Kûfe'de doğdmuştur. Vâsıt'ta büyümüştür. Kinde kabilesinin kölesidir. O, Kûfe'de Şeybanoğulları arasında oturuyordu, daha sonra 199/814-15 senesinde Bağdat'a görüştüğü ve aynı sene orada öldüğü söylenmektedir. O, Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed ve oğlu Ebü'l-Hasan ile karşılaşmıştır. Onun bu iki imâmdan pek çok rivayeti bulunmaktadır. İmâmet konusunda söz sahibi biridir. Mezhebinin görüşlerini akılla destekledi. Kelam ilminde derinleşmiş hazır cevap biriydi. Kendisine bir gün Muâviye Bedir savaşına katıldı mı? denilince, "evet" karşı tarafta idi, dedi. Zamanında İmâmiyye'nin önde gelen kişisiydi. Bağdat'ta yaşadı. O, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile dostluk kurmuştu. Kelam ve nazar toplantılarından sorumlu idi. Bermekîlerin gücünün zayıflaması üzerine gizlenmişti. Kûfe'de ölmüştür. Me'mu'n'un hilâfetine kadar yaşadığı da söylenmiştir. Onun, *el-İmâme, el-Kader, eş-Şeyh ve'l-Gulam, ed-Delâlât ala Hudûsi'l-Eşyâ', er-Red ala'l-Mu'tezile fi Talha ve'z-Zubeyr, er-Red ala'z-Zenâdıka, er-Red la Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî* ve *er-Red ala Şeytân et-Tâk* gibi eserleri vardır. Bu zat, doğruluğu, yüceliği ve imâmlar katında yüksek dereceye sahip olduğu konusunda İmâmiyye'nin üzerinde ittifak ettiği kimselerdendir. Fakat Şiî olmayanlar, onu eleştirmiştir. Tecsîm görüşü dolayısıyla onu

dir. Hatta Ebû Abdillah'ın ölümü üzerine Cafer'in bütün taraftarları onların görüşlerini benimsedi.] Böylece, hepsi birlikte

kötüleyen haberler bulunmaktadır. Hişâmiyye fırkası onun adına nispet edilmiştir. Bağdâdî, Hişâm b. el-Hakem'in mabudu hakkında şu iddialarda bulunduğunu söylüyor: "O sınırlı ve sonlu olan bir cisimdir. Onun uzunluğu yerin uzun olduğu kadar, onun genişliği derinliği kadardır. O, gümüşten yapılmış saf bir zincir her yanı yuvarlak bir inci gibi, ışıldayan parlak bir nurdur. Onun rengi, tadı ve kokusu vardır. Sonra der ki: "Mekân yok iken, Allah vardı, sonra hareket ve mekânı yarattı. Böylece onun hareketi ile mekân meydana geldi ve o, onun için de oldu. Onun mekânı da Arştır." Bazılarının Hişâm'dan naklettiklerine göre o, mabudu hakkında şöyle söylemiştir: "O, kendi karışı ile yedi karıştır. Allah ile hissedilebilen cisimler arasında bazı yönlerden benzerlikler vardır. Böyle olmasaydı, ona delalet etmezlerdi. Gerçek şu ki, Yüce ve Ulu Allah, toprağın altındaki şeyleri, kendisine bağlı olan ve toprağın derinliklerine nüfuz eden bir şua ile bilir." Dediler ki "onun şuası gizli olan cisimlerin ötesi ile temas etmemiş olsaydı, onların arkasındaki şeyleri göremez ve bilemezdi." Hişam'ın iddiasına göre Allah eşyayı bir bilgi ile bilmeden bilir ve bilgi onun aynı gayrı ve bir parçası değil sıfatıdır. Yine o, Allah'ın kudreti, işitmesi, görmesi, kudreti hayatı ve iradesi hakkında şunları söylemiştir: "Bunlar ne kadîmdir ne de muhdestir. Çünkü sıfat tavsîf olunamaz. Hişâm Kur'ân hakkında da şöyle demiştir: "Gerçekte o ne yaratıcıdır ne de yaratılmıştır. Kur'ân için yaratılmış veya yaratılmamıştır da denemez. Çünkü o bir sıfattır. Ona göre sıfat vasıflandırılamaz. Hişâm, imâmların günahlardan korunmuş olduklarını söylediği hâlde Peygamber'in isyanını caiz görüyordu. Hişâm cismin parçalarının sonlu olduklarını ileri sürüyordu. Nazzam, muhtemelen, daha küçük parçalara ayrılmayan cismin *el-Cüzün ellezi la Yetecezza* bulunmadığı görüşünü ondan almıştır. Hişâm'a göre, cisimler birleşebilirler. İnsan beden ve ruh olmak üzere iki kısımdan oluşur. Beden ölüdür, ruh ise hisseden, idrak eden bir şeydir ve o nurlardan bir nurdur. İbn Nedim'in dediğine göre, (Bkz. *el-Fihrist,* 249-50), Hişâm b. Hakem (Cafer es-Sâdık'ın) kendisine dua ettiği kişilerdendir. Cafer ona demiştir ki, sana Resullullah (sav)'in söylediğini söylüyorum. Dilin ile bize yardım ettiğin sürece Rûhu'l-Kudüs'ün desteği sürer. eş-Şeyh el-Müfîd diyor ki, Hişâm b. el-Hakem Kûfe'de ikamet ediyordu. Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed nezdinde yüksek bir mertebeye ulaştı. Hişâm b. Hakem, daha henüz sakalları yeni çıkan bir çocukken Minâ'da Cafer'in huzuruna çıktı. Onun huzurunda Şîa'nın önde gelenlerinden Hümrân b. A'yen Kaysu'l-Mâsır, Yunus b. Ya'kûb ve başkaları da vardı. Bütün bunların huzurunda Cafer, Hişâm b. el-Hakem'i onlara yeğleyerek kendine yakın oturttu. Ebû Abdillah bu yaptığının arkadaşlarının gücendiğini anlayınca, dedi ki, bu kalbiyle, diliyle ve eliyle bizim destekçimizdir. Ebû Abdillah, o mescitte Hişâm b. el-Hakem'e, Allah'ın isimleri ve türetildikleri kökleri hakkında soru sormuş, o da cevap vermişti. Sonra ona dedi ki, Ey Hişâm! Bize ve Allah'a düşmanlık eden mülhidlere karşı koyacak şekilde anladın mı? Hişâm, evet dedi. Bunun üzerine Ebû Abdillah şöyle dedi: "Allah öğrendiklerinden yararlanmanı nasib etsin ve seni doğrudan ayırmasın. Bunları anlattıktan sonra Hişâm dedi ki, Vallahi! o günden beri beni Tevhid'de mağlup eden olmadı. İşte bulunduğum konuma ben böyle geldim. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/42, 70, 96, 98, 216, 217, 219, 225; el-Hayyât, *el-İntisâr,* 37, 66, 83, 84, 181 vd.;

Mûsâ (*b. Cafer*)'nın imâmetine tâbi oldular. Ancak onlardan bir grup bu görüşü kabul etmedi. Abdullah'ın ondan sonra da Mûsâ'nın imâmlığına inandılar. Onlardan Abdullah b. Bükeyr b. A'yen,[359] Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî[360] ve bu iki kişiyle [*onlar-*

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* 249-50 (*Tekmile,* 7); el-Müfîd, *Mecâlis,* I/30; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn,* 31-33, 44, 60, 207-08, 210; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 20, 48-51, 53, 96, 101, 170, 260; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* III/249; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* II/143; en-Necâşî, *Ricâl,* 433-34; et-Tûsî, *el-Fihrist,* 207-09; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 368; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 359; el-Kummî, *Sefînetü'l-Bihâr,* II/719; el-Keşşî, *Ricâl,* 526-564; ez-Zehebî, *Lisânü'l-Mizân,* VI/194; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* II/313-14; ez-Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII/85; "Hişam b. al-Hakam Ebu Muhammed, *İA.*, V/541; Mustafa Öz, "Hişâm b. Hakem" maddesi, *TDVİA.*, XVIII/153-54.

359 Ebû Ali eş-Şeybânî Abdullah b. Bukeyr b A'yen b. Sünsün (?) el Kûfî: Şeyh Tûsî onu Sâdıkın taraftarları arasında sayar (Bkz. er-*Rical,* 230). Ayrıca Tûsî, *el-Fihrist*'inde dedi ki, Abdullah b. Bükeyr *Fathî* mezhebindendir. Bununla beraber güvenilir bir kişidir (Bkz. 136). Keşşî'nin söylediğine göre, Muhammed b. Mes'ûd demiştir ki, Abdullah b. Bükeyr ve Fathiyye'den bir grup, onlar bizim fıkıhçı arkadaşlarımızdandır. Öyle ki onlar arasında İbn Bükeyr, İbrn Fazzâl Hasan b. Ali ve değerleri bulunmaktadır (Bkz. *Ricâl*, 635). O başka bir yerde dedi ki, Abdullah b. Bükeyr, çoğunluk onun söylediklerinin doğru olduklarında müttefiktirler ve onlar onun fakîh olduğunu da kabul ederler (Bkz. *Ricâl*, 217). Allâme el-Hıllî, onun hakkında, her ne kadar farklı bir mezhebin görüşlerini benimsemiş olsa da, rivayetine güveniyorum, demektedir (Bkz. *Hulâsa,* 195). Ayrıca bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist,* 136; *Ricâl,* 224; el-Keşşî, *Ricâl,* 217, 635; ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* II/26; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 200; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 195; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/17; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/473-476.

360 Ebü'l-Yakzân/Ebü'l-Fazl Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî: Şeyh Tûsî, onu bazan Ammâr b. Ebî'l-Yakzân es-Sabatî ismiyle Sâdık'ın taraftarlarından saydı. Onun kardeşi Sabbâh'tır (Bkz. *Ricâl,* 251). Bazan da Kâzım'ın taraftarlarından saydı ve onun için şöyle dedi: Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî Kûfelidir ve Medâin'de ikamet etmiştir. Ebû Abdillah rivâyet olundu (Bkz. *Ricâl,* 240). O, başka bir eserinde dedi ki, Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî, Fathî'dir ve onun büyük yeni ve muteber bir kitabı vardır (Bkz. *Fihrist*, 147). Necâşî'ye göre, Ebü'l-Fadl Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî, köledir. Onun kardeşleri, Kays ve Sabbâh Ebû Abdillah ve Ebü'l-Hasan'dan rivayet ettiklerine göre onlar rivâyet konusunda sikadırlar (Bkz. *Ricâl,* 290). Onun Rızâ'nın taraftarlarından ve Fathî olduğu söylenmektedir. Ehl-i Nakil'den bir grup, onu zayıf görmüştür. Ammâr es-Sabati, zayıf ve fasid görüş sahibi olarak görülmüştür. Bu yüzden bazı Şiî alimler, sırf onun rivayetiyle amel edilmeyeceği fikrindedirler. Ammâriyye fırkası ona nispet edilmiştir. Bağdâdî bu konuda şu bilgileri verir: Ammâriyye, Ammâr adındaki bir iddiacıya mensupturlar. İmâmeti Cafer es-Sâdık'ta sürdürüler. Ondan sonra imâmın onun oğlu Abdullah olduğun iddia ederler. Abdullah onun büyük oğlu idi ve düz taban idi. Bu yüzden ona uyanlara Eftahiyye denir (Bkz. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 46). İbn Hazm'ın verdiği bilgiye göre, Şîatu Benî Abbâs'tan bir fırka Hıdâş lakaplı Ammar'ın Peygam-

la] beraber olan bir topluluk daha önce bunun [*Cafer ölünceye kadar*] caiz olmadığını söyledikleri hâlde bunlar, imâmetin bu iki kardeş için caiz olduğunu söylediler. Mûsâ b. Cafer'in imâmlığını kabul eden cemaat, (*ikinci defa hapsedilmesine kadar onun imâmeti konusunda ihtilaf etmediler*; *imâmetin ona ait olduğunu söylediler.*) Ancak daha sonra ikinci defa [*Hârûn*] Reşîd'in, onu hapse atması üzerine imâmeti hakkında ihtilafa düştüler; onun imâmetinden şüphe ettiler ve beş fırkaya bölündüler. Mûsâ b. Cafer, ikinci hapsedildiği Reşîd'in hapishanesinde öldü.

[169] Onlardan bir fırka, onun es-Sindî b. Şâhik'in[361] [*Hârûn'un -daha önce es-Sindî b. Şâhik'in yanında hapsedilmişti-*] hapishanesinde yattığını, bu sırada Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin[362] gönderdiği zehirli taze hurma ve üzümle onu zehirleyip[363] öldürdü-

berliğine hükmedince, Hâlid b. Abdillah el-Kasrî'nin kardeşi Esed b. Abdillah onu yakalatıp öldürtmüştür (Bkz. *el-Fasl*, IV/186). Ayrıca bkz. et-Tûsî, *el-Fihrist,* 117; *Ricâl*, 250; el-Keşşî, *Ricâl*, 524, 707, 793; en-Necâşî, *Ricâl*, 206; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl,* 242; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn,* 28; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 39; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/186; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 247; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/318; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* I/613-14.

361 es-Sindî b. Şâhik: Abbâsî halîfesi Hârûn'un korumalarının başıydı. Taberî'de onun ismi Mansûr'un kölesi es-Sindî b. Şâhik olarak geçmektedir. el-Mâmakânî'nin verdiği bilgiye göre ise, Şeyh Sadûk *Kitâbu Men La Yahzuruhu'l-Fakîh* adlı eserinde Taziye konusundan sonra gelen en-Nevâdir bölümünde Şeyh Sadûk'un isnadında geçmektedir. eş-Şeyh es-Sadûk'un *Uyûn-i Ahbâr er-Rızâ ve Gayrih* eserinde verdiği bilgiye göre ise, o, Mûsâ el-Kâzım'ı zehirleyen melundur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el- Lübâb,* I/571; Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Mekâtilut-Talibiyyîn*, 417; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 145; et-Taberî, *Târîh,* III/146; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/71; İbn Tolun, *el-Eimme el-İsnaaşeriyye,* 93.

362 Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (120/737-38-190/805-806): Bermekoğullarının efendisidir. Abbâsî Halîfe'si Hârûn Reşîd'in hocası ve mürebbisidir. Yahyâ'nın oğlu el-Fazl ile süt kardeşidir. Bu sebeple ona baba diye hitabediyordu. Hârûn halîfe olunca mührü Yahyâ'ya vererek işleri ona devretmiştir. Yahyâ cömertliği ve güzel yönetimi ile meşhur olmuştur. Bu şöhreti, Hârûn Reşîd'in Bermekî'lerle arası açılıncaya kadar sürmüştür. Ancak daha sonra onu tutuklatmıştır ve Rakka'da ölünceye kadar hapiste yatmıştır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyati'l-A'yân* V/265-73; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XIV/128-132; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* II/327; ez-Ziriklî, *el-A'lam,* VIII/144; Hakkı Dursun Yıldız, "Yahya b. Halid", *İA.*, XIII/348-50.

363 Zehirli taze hurma ve üzümle onu zehirledi: Keşşî'nin er-Rızâ'dan zayıf bir tarikle rivayet ettiğine göre, Yahyâ b. Hâlid, zehirli 30 taze hurma ile el-Kâzım'ı zehirledi. Hârûn, Bermekî ailesini cezalandırdığı zaman, Cafer

ğünü ileri sürer. Bunlara göre Mûsâ b. Cafer'den [*babasından*]
80 sonra imâm, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'dır.[364] Bu fırka, Mûsâ (*b. Cafer*)'nın öldüğüne ve (*ondan sonra*) oğlu Ali [*b. Mûsâ*]'nin imam olduğunu kesin olarak hükmettikleri için, "Kat'iyye"[365] diye

b. Yahyâ'dan başlamıştır Yahyâ b. Hâlid'i hapsetmiştir. Ebü'l-Hasan, Arafat'ta vakfeye durup dua ediyor ve sonra başını önüne eğiyordu. Bunun sebebi sorulunca şöyle demiştir: Bermekîlerin babama yaptıkları dolayısıyla Allah'tan onları cezalandırmasını istiyorum. Allah bugün benim duamı kabul etti. Şiî bazı yazarlara göre, Arafat'tan ayrıldıktan sonra fazla uzun sürmemiş, Cafer ve Yahya'nın durumları değişmiştir. Bkz. et-Tefrişî, *Nakdu'r-Ricâl*, 372; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/314; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât*, II/327; Meşkûr, 235 (*Talikât*).

364 Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım b. Cafer es-Sâdık (148//765-203/818): Künyesi Ebü'l-Hasan, lakabı Rızâ'dır.Medîne'de doğmuştur.İmâmiyye Şîa'sının 8. imâmıdır. Ehl-i Beyt'in önde gelenlerinden ve seçkinlerindendir. Siyah tenliydi. Annesi Habeşlidir. Abbâsî halîfesi Me'mûn onu çok seviyordu, bu sebeple onu Irak'a getirterek onu veliahd tayin etmiştir. Ona Âl-i Muhammed'in seçkin kişisi (er-Rızâ) lakabını verdi ve kızı Ümmü Habib ile evlendirdi. Adına para bastırdı. Abbâsilerde sembol olan siyah kıyafet ondan dolayı yeşile dönüştürüldü ve bu Ehl-i Beyt'in sembolü hâline geldi. Irak'ta sıkıntılar arttı ve Bağdat halkı Me'mûn'a karşı isyan ederek Ali er-Rızâ Tûs'ta iken onu görevden aldılar. Onun yerine amcası İbrâhîm b. el-Mehdî'ye beyat ettiler. Bunun üzerine Me'mûn ordusuyla onlara hücum etti. İbrâhîm önce gizlendi. Daha sonra teslim oldu. Me'mûn'da onu affetti. Me'mûn hayatta iken er-Rızâ, Tûs'ta vefat etti ve Me'mûn'un babası er-Reşîd'in yanına defnedildi. Çok üzüm yediğinden dolayı ya da zehirlenmesi sonucu hastalanarak öldüğü söylenmektedir. es-Sıbt b. İbnü'l-Cevzî şöyle demiştir: Bir kısım insanların onu Me'mûn'un öldürdüğünü söyleseler de bu yanlıştır. Çünkü o öldüğünde Me'mûn onun ölümüne çok üzülmüş ve günlerce yemeden ve içmeden kesilmiştir. Bu sebeple ölmüştür. Bkz. el-Ya'kubî, *Târîh*, II/453 vd; el-Kuleynî, *Usûlu'l-Kafî*, I/311-19; el-Mes'ûdî, *Murûc*, IV/28; et-Taberî, *Târîh*, III/1030; İbn Hallikân, *Vefâyât*, I/321; es-Sadûk, *Uyunu'l-Ahbari er-Ridâ el-Eimmet el-İsna Aşer*, 97; Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Havâs*, 360; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/26; Meşkûr, 235 (*Ta'likât*); Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 144.

365 Kat'ıyye: Bağdâdî, Şehristânî ve Makrizî göre, onlar Mûsâ el-Kâzım'ın kesin olarak öldüğüne inanmaları dolayısıyla Kat'ıyye olarak isimlendirilmişlerdir. Friedlaender, bu kelimeyi Katî'iyye olarak okumuştur (Bkz. agm., XXIX (1908), 50). Ona göre, Mûsâ b. Cafer b. Muhammed'in kesin olarak öldüğüne inanmaları dolayısıyla Katî'iyye olarak isimlendirildiler. Onlar Şîa'nın çoğunluğunu oluşturmaktadır. İddialarına göre, Cafer b. Muhammed, oğlu Mûsâ b. Cafer'i imâm tayin etmiştir, O da imâmeti oğlu İbn Mûsâ'ya, o da oğlu Hasan b. Ali'ye ve o da oğlu gizli ve beklenen Muhammed b. Hasan'a devretmiştir. Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 47-48; el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 204; Ebû Hâtim İsmaâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 290, 291, 293, 306, 311; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 17, 29; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124; el-Malatî, *et-Tenbîh*, 32-33; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41, 48, 52; er-Resğenî, *Muhtasar Kitâbi'l-Fark beyne'l-Fı-*

isimlendirilmiştir. Kat'iyye fırkası, imâmet konusunda herhangi bir şüpheye düşmedi; ilk inançları üzere devam ettiler.

[170] Onlardan ikinci fırka ise, Mûsâ b. Cafer'in ölmediğini; yeryüzünün doğusundan batısına kadar her tarafa malik oluncaya ve tıpkı zulümle dolduğu gibi bütün yeryüzünü adaletle doldurunca kadar ölmeyeceğine, yaşamakta olduğuna Kâim ve Mehdî, yani gaib olarak yaşayan kurtarıcı olduğuna inanırlar. Bu ikinci fırka mensupları, Mûsâ b. Cafer'in güpe gündüz [*öldürülmekten korktuğu için*] hapisten çıktığını, fakat hiç kimsenin onu görüp tanımadığını; Sultan ve adamlarının yalan söyleyerek insanları aldatmak için onun öldüğünü iddia ettiklerini; [-*onlar hapiste ölen ve daha sonra alınıp Kureyş mezarlığına götürülerek defnedilen bir adamla onu karıştırdılar. Öyle ki insanlar bu kabrin Mûsâ b. Cafer'in kabri olduğunu iddia ederler.*-]; gerçekte ise onun ölmeyip insanlardan gizlendiğini ve saklandığını ileri sürerler. Onlar, babası Cafer (*b. Muhammed*)'in, Mûsâ b. Cafer hakkında "o, Kâim ve Mehdî'dir; başının dağdan yuvarlanarak üzerinize düştüğünü görseniz bile onun öldüğüne inanmayınız; zira o [*lideriniz*] Kâim'dir, yaşamaktadır" sözünü delil getirirler.

[171] Onlardan bazıları [*bir grup*] o Kâim'dir; fakat öldü; geri dönüp ortaya çıkıp imâmlığını izhar edinceye kadar [*ne çocuklarından ne de başkalarından*] hiç bir kimsenin imâmette hakkı yoktur. Taraftarları, Mûsâ b. Cafer'in öldükten sonra döndüğüne, fakat onun [*kendilerinin bildiği*] bir yerde gizlenerek yaşamakta olduğuna; iyiliği öğütleyip kötülüğü yasakladığına; taraftarlarından (*güvendiği kimselerin*) onunla buluşup görüştüğüne inanırlar. (*Onlar, bu konuda Ebû Cafer'in oğlu Mûsâ hakkında söylediği "Ona Kâim'in dönmesinin sebebi, öldükten sonra dirilecek ve yaşayacak olmasındandır," sözünü delil olarak gösterirler.*)

rak, 60, İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/181; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 39; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/39, 198-99; er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 83; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, 25, 102-103; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 142; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 361-62.

[172] [*Onlardan bazıları, onun gizlendikten sonra geri geleceği zamana kadar farklı mekânlarda dolaştığına inanırlar.*]

[173] Onlardan bazıları da [*Bir başka grup ise*], Mûsâ b. Cafer ölmüştür ve tekrar dirilecek (el-Kâim)tir. Onun durumu Îsâ b. Meryem'in durumu gibidir. O, dönmemiştir [*Onun dönmüş olduğuna inananları yalanladılar.*], ancak imâmetini ilan etme zamanı geldiğinde [*kıyamet günü*] dönecek; yeryüzünü (*zulüm ve haksızlıklardan temizleyip*) adaletle dolduracaktır. (*Babası, oğlu Mûsâ b. Cafer hakkında "o, Îsâ b. Meryem'e benzer; oğlum,*
81 *Abbâsoğulları tarafından öldürülecekti", demektedir. Gerçekten de o böylece öldürüldü, derler.*) [*Onlar, babasının onun hakkında şöyle dediğini nakladerler: "Gerçekte benim bu oğlum, Îsâ b. Meryem gibidir. Abbâsoğulları, onu iki defa yakalayıp hapsediyorlar ve ikinci defa öldürülüyor. O öldürülmüştür.*]

[174] Taraftarlarından bazıları Mûsâ b. Cafer'in öldürülmediğini söyleyerek şöyle dediler: O öldü; Allah onu kendi katına yükseltti; kıyam vakti geldiğinde onu tekrar gönderecektir. (*Bu görüşte olanların tamamı, Mûsâ b. Cafer'in imâmlığı ile imâmeti sona erdirdikleri, onu el-İmâm ve Kâim tanıdıkları, ondan sonra hiç kimsenin imâmlığını kabul etmedikleri ve başka birisinin imâmlığını caiz görmedikleri için, "Vâkıfa"*[366] *diye isimlendirildiler.*)

366 el-Vâkıfa: Keşşî, Vakıfa'nın ortaya çıkışını şöyle anlatır: Eş'asların yanında mallarının zekatı ve ödemeleri gerekli olan şeyler karşılığı 30 bin dinar toplanmıştı. Onlar bunu, Mûsâ el-Kâzım'ın Kûfe'deki iki vekiline gönderiyorlardı. Onlardan birisi Hayyân es-Serrâc idi ve onun yanında bir başkası daha vardı. Mûsâ, o sırada hapiste idi. Dolayısıyla onun rolünü üslendiler, anlaşmalar yaptılar ve oldukça pahalı şeyler aldılar. Mûsâ'nın öldüğü haberi kendilerine ulaşınca onun öldüğünü inkar ettiler. Zamanın imâmı olduğu için ölmeyeceğini Şiîler arasında yaydılar. Şîa'dan bir grup onlara inandı ve onların bu fikirlerini insanlar arasında yaydılar. Ancak öldüklerinde, yanlarında bu malların Mûsâ'nın varislerine verilmesini bildiren vasiyetleri bulundu. Bunun üzerine onların bu iddialarının kaynağının mala-mülke olan hırsları olduğu ortaya çıktı (Bkz. *Ricâl*, 760). Müfîd dedi ki; Vâkıfa, ileri sürdükleri görüşlerini Ebû Abdillah'tan rivâyet ettikleri hadislerle delilendirdi. Bunlardan birisi şöyledir: Mûsâ b. Cafer doğduğunda Ebû Abdillah Mûsâ'nın annesi Berberî Hamîde'nin huzuru girdi ve dedi ki; Ey Hamîde! Muhteşem bir şey! Melek senin evine hulûl etti. Aynı şekilde şunu da söylediler: Kendisine zamanın imâmının adı sorulunca Hadîdetü'l-Hallâk olduğu söylendi (Bkz. *Mecâlis*, II/106). Mâmakânî ise,

[175] Mûsâ b. Cafer'in taraftarlarından bazıları ise, onun yaşamakta, olduğunu kabul ederler, Rızâ (as) ve ondan sonra [*Rızâ'nın çocuklarından*] imâm olarak çıkanların imâm olmadıklarını; fakat Mûsâ b. Cafer tekrar ortaya çıkıncaya kadar sırasıyla onun halîfeleri olduklarını, insanların bu halîfelerin emrettiklerini kabul etmek, [*dinleyip itaat etmek*] ve yasakladıkları ile iktifa etmek zorunda olduklarını söylerler. [*Çünkü kendisinden sonra halîfe olacak kişiyi, o tayin etmiştir ve emirlerine uymayı o emretmiştir.*] (*Ali b. Mûsâ'nın imâmetine inanan muhaliflerin bir kısmı, Vâkıfa'yı "memtûre" diye isimlendirildiler. Onlar için genellikle bu isim kullanıldı ve onlar bu isimle tanındılar. Onların Memtûre diye adlandırılmalarının sebebi, Ali b. İsmâîl el-Mîsemî ile Yûnus b. Abdirrahmân'ın aralarında tartışmaları ve Ali b. İsmâîl, Yûnus b. Abdirrahman'a, müna kaşanın büyümesi üzerine "gerçekte siz, yağmur altında ıslan-* 82

eserinde şu bilgileri vermektedir: Vâkıfe için Mûseviyye de denir. Onlar üç fırkaya bölünmüşlerdir: Birincisi, Mûsa el-Kâzım'ın öldüğü veya yaşadığı konusunda şüphe edenler ki bunlar Memtûre olarak adlandırılır. İkinci grup, onun öldüğünü kesin olarak kabul edenler ki bunlar Kat'iyye olarak isimlendirilir. Bir diğer grup ise onun hayatta olduğunu iddia ediyorlar ki bunlar Vâkıfiyye olarak bilinirler (Bkz. *Mikyâsu'l-Hidâye*, 82). Yunus b. Abdirrahmân'dan gelen bir rivayet de şu bilgiler verilmektedir: Ebü'l-Hasan öldüğünde onun naiblerinden her birinin yanında yüklü miktarda mal vardı. Onların onun ölümü konusunda duraklayıp inkar etmelerinin sebebi bu maldı. Ziyâd el Kindî'nin yanında yetmiş bin dinar ve Ali b. Ebî Hamzâ'nın yanında ise 30 bin dinar bulunuyordu. Yûnus b. Abdirrahmân dedi ki, bunu görüp gerçeği anlayınca ve Ebû Hasan er-Rızâ'nın durumunu öğrenince, bunu her yerde anlatmaya ve insanları Ali er-Rızâ'ya çağırmaya başladım. Bunun üzerine o ikisi bana haber göndererek neden böyle yapıyorsun, eğer mal istiyorsan sana yardım ederiz dediler. Bana 10 bin dinar garanti vereceklerini taahhüt ettiler ve sus dediler. Ben onların bu teklifini kabul etmedim ve dedim ki; Biz sadıklardan şöyle rivayet ettik: Bidatler ortaya çıktığı zaman Alim'in yapması gereken bildiğini söylemesidir. Eğer bunu yapmazsa, İmân nuru ondan alınır. Ben bu konuda cihadı asla terk etmeyeceğim. Bunun üzerine bena karşı çıkarak düşmanlıklarını izhar ettiler. Vâkıfa ismi, Mûsâ el-Kâzım'ın dışındaki insanların da yani Ali, Cafer Sâdık ve el-Hasan el-Askerî'nin ölmediğine inananlar için kullanılabilir. Bkz. el-Keşşî, *Ricâl,* 755-763, 786; Müfid, *Mecâlis*, II/106; el-Mâmakânî, *Mikyâsu'l-Hidâye*, 82; Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 47-48; Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 289-90; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 28-29; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V/124, 128; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/198, 202; el-Irakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 87, 89; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 175-176; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 454-455; Friedlander, agm., XXIX (1908), 40, 50.

mış köpeklersiniz" demesidir. O, bu sözüyle: "siz leşlerden daha pis kokuyorsunuz; çünkü köpekler yağmurda ıslandığı zaman leşten daha kötü kokar", demek istiyordu. Bu tarihten itibaren onlara bu lakab verildi ve bugüne kadar bu isimle tanındılar... Çünkü bugün bir kimseye sen "memtûr" adamsın denildiğinde onun özellikle Mûsâ b. Cafer'in imâmetine bağlanan Vâkıfa fırkasından olduğu anlaşılır. Onların tamamı, ölünce arkasında bir halife (*Vâkıfa*) *bırakır. Vâkıfa, sadece Mûsâ'nın taraftarlarına verilen bir lakaptır.*)[367]

[176] Memtûre'den bir fırka şöyle der: Biz onun ölüp ölmediğini bilemeyiz [*bilinmez*]; çünkü elimizde onun Kâim ve Mehdî olduğuna delil teşkil eden birçok haber mevcuttur; bu haberleri yalanlamak caiz değildir. Öte yandan, babasının, dedesinin ve atalarının öldüğüne dair sahîh haberler vardır. Bu durumda, açık, meşhûr ve mütevâtir olduğu için haberlerin inkarı ve reddedilmesi caiz değildir. Çünkü böyle bir adamın yalan söylemesi düşünülemiyeceği gibi, onun aleyhinde yalan uydurmak da caiz değildir. [*Böyle birisi hakkında, farklı görüş sahipleri ve mezhep mensuplarının* (*Ehlü'l-İhtilaf ve'l-Milel*) *ayrılığa düşmesi caiz değildir.*] Ölüm haktır. Yüce Allah dilediğini istediği şekilde yapar. Biz bu konuda görüş belirtmeyiz (tavakkuf); onun öldüğünü veya hayatta olduğunu söylemeyiz. Onun imâmetine bağlılığımızı devam ettiriyoruz ve başkasının imâmetine boyun eğmeyiz. Onun durumu ve onun [*öldüğünü ve ondan sonra imâm olduğunu iddia ederek*] yerine kendisini imâm olarak nasbeden, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın durumu bizce sarahat kazanmadığı sürece Mûsâ b. Cafer'in imâmetinden vazgeçemeyiz. Şayet onun imâmeti, tıpkı kendinden önce babasının imâmetinin doğrulandığı gibi, taraftarlarının haberleriyle değil de, imâmetinin kabulünü ve ona ait olduğunu ispat eden, [*babasının kendisini tayin ettiğini ve*] babasının öldüğünü gösteren deliller ve alametlerle doğrulanırsa elbette onu kabul ederiz ve tasdik ederiz. (*Bu fırka da el-Memtûre'dendir.*)

367 Bu kısım, Kummî'de 178. paragrafın sonunda geçmektedir.

[177] Onlardan bazıları Ebü'l-Hasan (*er-Rızâ*)'ın bazı hâllerini görünce onun imâmetine kesin olarak inandılar. Bundan sonra onlardan bir fırka* onun taraftarlarının rivâyetlerini (*ve onun hakkındaki görüşleri*) doğruladılar [*ve onları kabul ettiler*]; tekrar onun imâmetiyle ilgili olan görüşlerine döndüler. 83

[178] Kûfelilerden Benî Esed'in mevlası Muhammed b. Beşîr'in taraftarları olan "el-Beşîriyye" [*el-Hesmeviyye ?*] fırkası ise şöyle der: Mûsâ b. Cafer ne ölmüştür ne de hapsedilmiştir; O, haydır, gaiptir, [*gizlenmiştir*] ve el-Kâim el-Mehdî'dir. O, gaybeti vaktinde, yerine [*ümmete*] Muhammed b. Beşîr'i halîfesi tayin etmiş ve onu vasîsi yapmıştır. Mührünü ve taraftarlarının [*dinî ve dünyevi hususlarda*] muhtaç olduğu bütün ilimleri ona vermiştir. [*Bütün*] işlerini ona devretmiş ve onu kendi makamına getirmiştir. Mûsâ b. Cafer'den sonra imâm Muhammed b. Beşîr'dir. [*Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd,*[368] *Osmân b. Îsâ el-Kilâbî*[369] *kanalıyla Muhammed b. Beşîr'in şöyle*

* Bununla Musa Kazım kastediliyor olabilir.

368 Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd b. Yaktîn: Esed b. Huzeymeoğullarının kölesidir. Ebû Cafer el-Ubeydî el-Yaktînî el-Bağdâdî el-Yunusî nispetleriyle bilinmektedir. Yunusî olarak isimlendirilme sebebinin, Yûnus b. Abdirrahmân'dan çok rivâyet etmesi olduğu söylenir. Şeyh Tûsî *Ricâl*'inde bazen Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd el-Bağdâdî adıyla onu Rızâ'nın (Bkz. s. 367), bazen el-Hâdî'nin (Bkz. s. 391), bazen de el-Askerî'nin (Bkz. s. 401) taraftarları arasında zikreder. *Ricâl* alimleri arasında onunla ilgili iki farklı görüş vardır. eş-Şeyh et-Tûsî ve bazılarına göre, o (hadis rivayetinde) zayıftır. Necâşî 'ye göre ise, güvenilir bir ravidir. Onun Gulat'tan olduğu söylenmektedir. Allâme el-Hıllî, *Hulasa*'sında, *Ricâl* uleması arasında onun rivayetinin kabul edilmesi görüşünün ağır bastığını ifade eder. Ayrıca onun hakkında Tûsî *el-Fihrist*'te şöyle dedi: Muhammed b. Ubeyd el-Yaktînî, zayıftır. Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Babûya, onu *Ricâl* kitabı *Nevâdıru'l-Hikme*'ye almadı ve ondan rivâyet etmedi, çünkü Gulât'ın görüşlerini benimsiyordu. Onun *Kitâbu'l-İmâme, Kitâbu'l-Ma'rife, Kitâbu Bu'di'l-İsnâd, Kitâbu Kurbi'l-İsnâd, Kitâbu'l'-Vasâya, Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân, Kitâbu't-Tecemmül ve'l-Mürüvve ve Kitâbu'l-Emel ve'r-Recâ'* adlı kitapları vardır. Necâşî dedi ki, o çok güvenilir, pek çok rivâyet sahibi ve güzel kitaplar yazmış birisidir. Ebî Cafer es-Sânî'den yazılı ve şifâhî olarak rivâyetleri bulunmaktadır. Bkz. et-Tûsi, *Ricâl*, 367, 391, 401; *el-Fihrist*, 171; en-Necâşî, *Ricâl*, 333-334; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/167; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl*, 327; el-Erdebilî el-Haîrî, *Câmiu'r-Ruvât*, II/166-171.

369 Ebû Amr Osmân b. Îsâ er Revvâsi' el-Âmirî el-Kilâbî: Vâkıfa fırkasının önde gelenlerinden (şeyh) idi. Mûsâ b. Cafer'in vekillerinden birisiydi ve onun mallarının koruyucusuydu. el-Kâzım'dan rivâyet etmiştir. Keşşî dedi ki, o

dediğini duyduğunu rivayet etti: "İnsan'ın zâhiri, geçici; batını ise ezelîdir. Ayrıca dedi ki, o düalizme (isneyn) inanıyordu. Hişâm b. Sâlim onunla bu konuda tartıştı. Sonunda onu kabul etti ve onu yalanlamadı] Muhammed b. Beşîr de, vefatından önce, oğlu Semî' b. Muhammed (*b. Beşîr*)'i vasîsi tayin etmiştir. İmâm odur. Semî'in vasî tayin ettiği kimse de, Mûsâ[*b. Cafer*]'nın hurûc etmesi vaktine ve zuhûruna kadar, ümmetin kendisine tabi olmakla yükümlü olduğu imâmdır. İnsanlar, mallarından ve kendisiyle Allah'a (*cc*) yaklaşmakta oldukları diğer şeylerden imâmın hakkını [*babalarının haklarını*] ödemeleri gerekir. Bu hakkın Kâim'in kıyâmına kadar bu kimselere [*Muhammed b. Beşîr'in yerine bıraktığı vasîlerine*], ödenmesi [*onlara*] farzdır. Beşîriyye fırkası mensupları, Ali b. Mûsâ ve Mûsâ'dan [*ondan*] sonra imâmet iddiasında bulunan Mûsâ [*b. Cafer*] evladının, [*temelsiz iddialarda bulunan yalancılar olduklarına*] neseblerinin gayri sahîh olduğuna inanırlar. Ayrıca onun soyundan uzak dururlar [*onun soyundan yüz çevirirler*] ve imâmet davalarında [*davaları sebebiyle*] onları tekfir ederler. Onların imâmetini kabul edenleri de küfürle suçlarlar, can-
84 larını ve mallarını mübah sayarlar. Bunlar Allah'ın kendilerine sadece beş vakit namazı ve Ramazan orucunu farz kıldığına inanırlar. Zekat, hac ve diğer farzları inkar ederler. Beşîriyye

Mûsâ'nın vekili idi ve İmâm Rızâ'nın malı onun elindeydi. Onu vermemek istedi ve bu yüzden Rızâ ona kızdı. Sonra pişman oldu ve malı gönderdi. O, 60 yıl yaşadı. Ebû Hamzâ es-Sumali'den rivâyet edildiğine göre, o, rüyasında el-Hâir'de öleceğini gördü. Bunun üzerine Kûfe'deki evini terk etti ve çocuklarıyla beraber Hâir'e yerleşti. Ölünceye kadar orada yaşadı ve oraya defnedildi ve daha sonra Keşşî şöyle dedi: Osmân b. Mûsâ, Mısır'da idi ve onun yanında da çok sayıda mal -30 bin dinar olduğu rivayet edilir- ve altı cariye vardı. Mûsâ Kâzım öldüğünde, Ali er-Rızâ onlara haber göndererek babasının öldüğünü ve ona ait yanlarında bulunan malları ve cariyeleri mirasçıları arasında taksim etmek için göndermelerini istedi. Osmân b. Îsâ, ona babasının ölmediğini geriye dönmesini beklediklerini yazdı. Bunun üzerine Ali er-Rızâ, babam gerçekten ölmüştür, biz onun mirasını taksim ettik, bu konudaki haberler doğrudur diye tekrar mektup yazdı. Ancak bu defa Osmân b. Îsâ şu cevabı verdi: Eğer baban ölmediyse bunda senin hiç bir hakkın yoktur. Şayet öldüyse bundan herhangi bir şey ödememi bana emredemezsin. Cariyeleri özgürlüğüne kavuşturdum ve onları nikahladım. Bkz. et-Tûsî, *Ricâl*, 340, 360; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl*, 219; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/247.

fırkası, erkek ve kadınlarla her türlü cinsi münasebeti de mübah sayarlar. (*Aziz ve Yüce*) Allah'ın şu ayetini görüşlerine delil gösterdiler: "... yahut onları hem kızlar hem erkeklerle evlendirir..."[370] Bunlar tenâsühe ve imâmların aslında tek bir imâm olduğunu, bir bedenden başka bir bedene intikal etmek suretiyle sayılarının arttığına inanırlar. (*Ellerinde bulunan*) mallarından ve diğer her şeyden [*mallarının yenilenlerinden, ırzları ve diğer şeylerden*] ortaklaşa faydalanmalarının vacib [*ortak*] olduğunu söylerler. İmâmlardan her kim Allah için her ne vasiyet ederse, bu önce Semî' b. Muhammed'in ondan sonra da, tayin ettiği vasîlerinin hakkıdır. Beşîriyye fırkasının "tevfîz" konusundaki görüşleri Gâliyye Mufavvıza'nın[371] [*el-Mufrıta/ Aşırılar*] görüşlerinin aynısıdır. [*Râfizîlerin bu fırkası, Memtûre*[372] *diye isimlendirilir. Onlar için genellikle bu isim kullanıldı ve onun için bu isimle tanındılar. Onların el-Memtûre diye ad-*

370 42. Şûrâ, 50.

371 el-Mufavvıza/el-Mufavvızıyye: Allah'ın Muhammed'i yarattıktan sonra, alemin yaratılması ve işlerinin idaresini ona havale ettiğini iddia eden kimselerin adıdır. Onlara göre, Alemi yaratan Allah değil o'dur. Sonra Muhammed, alemin idaresini Ali b. Ebî Tâlib'e havale etmiştir. İşte o da, ikinci idare eden (el-Müdebbiru's-Sânî)'dir. Fahreddîn Râzî şöyle demektedir: Onların iddiasına göre, yaratıcı Ali'nin ve evlatlarının ruhlarını yarattı ve kainatın yönetim işini onlara verdi. Bunlarda yeryüzünü ve gökyüzünü yarattılar ve dediler ki biz bundan dolayı Rükû'da, Subhâne Rabbiye el-Azîm, Secde'de de Subhâne Rabbiye'l-A'lâ diyoruz. Çünkü ilâh Ali ve evlatlarıdır. En büyük ilâh, alemin yönetim işini onlara havale etmiştir. Bkz. el-Malatî, *et-Tenbîh*, 174; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 176, 194, 195, 261; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V/357; el-lrakî, *el-Fıraku'l-Müfterika,* 31, 43; er-Razî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 90; İbn Dâî er-Râzî, *Tabsıratu'l-Avâm*, 176-77; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân*, 32, 116, 119; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 424-425.

372 el-Memtûra: Vâkıfa grubunun diğer bir adıdır. Çünkü onlar imâmeti Mûsâ b. Cafer'de bitirenler ve ondan başkasında devam etmediğine inananlardır. Bu fırkanın muhaliflerinden birisi onlara Memtûra adını verdi. Şöyle ki onlardan bir kişi, Mûsâ b. Cafer'in öldüğüne kesin olarak inanan Yûnus b. Abdirrahmân'la tartıştı. Yûnus ona şöyle dedi: Benim nazarımda sizler, yağmurda ıslanmış köpeklerden daha aşağısınız. Bu sebepten onlara böyle kötü bir lakap verildi. Bkz. el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 204; Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, 289, 290, 306, 311; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 29; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 47; el-İsferâyinî, *et-Tabsîr*, 39; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/39, 198-199; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûrü'l- 'İyn,* 164-165; er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn*, 82; Meşkûr, *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 426-427; Friedlaender, agm., XXIX (1908), 40.

landırılmalarının sebebi, Ali b. İsmâîl el-Mîsemî[373] *ile Yûnus b. Abdirrahmân kendi aralarında tartıştılar; Ali b. İsmâîl, Yûnus b. Abdirrahmân'a, aralarındaki münakaşanın büyümesi üzerine "siz, Şiî bir fırka değilsiniz, sadece yağmur altında ıslanmış köpeklersiniz", dedi. O, bu sözüyle, siz leşlerden daha pis kokuyorsunuz; çünkü bu köpekler yağmurda ıslandığı zaman leşten daha kötü kokar", demek istiyordu. Bu tarihten itibaren onlara bu lakab verildi ve bugüne kadar bu isimle tanınırlar. Çünkü bugün bir kimseye sen "memtûr" adamsın denildiğinde onun, özellikle Mûsâ b. Cafer'in imâmetine bağlanan Vâkıfa fırkasından olduğu anlaşılır. Onlardan çok azı hariç, ölünce arkasında bir halîfe (Vâkıfa) bırakır. Vâkıfa, sadece Mûsâ'nın taraftarlarına verilen bir lakaptır.*][374]

[179] Mûsâ b. Cafer (*as*) 128/745 senesinde doğdu; 129/746 senesinde doğduğunu söyleyenler de vardır. [*Hârûn*] Reşîd, onu 179/795 senesi Şevval ayının bitmesine on gün kala Medine'den götürdü. Hârûn (*Reşîd*), Ramazan ayında yaptığı Umre'den dönerken Medine'ye gelmişti. Daha sonra Hârûn haccı yaptı ve dönüşünde Mûsâ b. Cafer'i beraberinde götürdü. Basra yolu üzerinde ondan ayrıldı ve onu Îsâ b. Cafer b. Ebî Cafer
85 el-Mansûr'un[375] yanında hapsetti. Sonra onu Bağdat'a getirtti

373 Ebü'l-Hasan el-Mîsemî Ali b. İsmâîl b. Şuayb b. Mîsem b. Yahyâ et-Temmâr (179/795): Ali er-Rızâ'nın taraftarlarındandı. Esedoğullarının kölesiydi. Kûfeliydi, fakat Basra'da oturuyordu. Şîa'nın önde gelen mütekellimlerindendi. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve Nazzâm'la kelami tartışmalar yapmıştır. Yazdığı eserleri arasında *el-Kâmil* adını verdiği *Kitâbu'l-İmâme, Kitâbu't-Talak, Kitâbu'n-Nikâh, Kitâbu Mecâlisi Hişâm b. Hakem, Kitâbu'l-Mut'a-* İmâmet konusunda tasnif ettiği bir eserinin adıdır- *Kitâbu'l-İstihkâk* bulunmaktadır. Dedesi Mîsem et-Temmâr, Ali (as)'ın saygın taraftarlarındandır. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 249; et-Tûsî, *Ricâl*, 362; *el-Fihrist*, 117; en-Necâşî, *er-Ricâl*, 251; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II/351; el-Hayyât, *el-İntisâr*, 118; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl*, 226; el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, II/270; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât*, 558.

374 Bu kısım Nevbahtî'de 81-82. sayfalarda geçmektedir. Ritter tahkikinde ise, 68-69. sayfalara rastlamaktadır.

375 Îsâ b. Cafer b. Ebî Cafer el-Mansûr el-Abbâsî (185/801): Abbâsî halîfesi Mansûr'un torunu, Harûn Reşîd'in amcasının oğludur. Hârûn Reşîd, onu altıbin kişilik bir orduyla Umân'a vali olarak gönderdi. O, bir süre kaldıktan sonra Ezd lideri el-Vâris el-Harrûsî onun üzerine bir ordu gönderdi. Îsa, yenildi ve esir alınarak hapsedildi. Sonra hapishaneye habersizce giren bazı kişilerce öldürüldü. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/275.

ve es-Sindî b. Şâhik'in hapishanesine hapsetti. O, Bağdat'ta, hapsedildiği bu hapisanede(!) 183/799 [*133/751*][376] senesinde Recep ayının 25. gecesi öldü. Öldüğünde 54 veya 55 yaşında idi. Kureyş'e ait mezarlardan birisine gömüldü. (*Başka bir rivayete göre de o, vasiyeti üzerine, bukağılarıyla birlikte gömülmüştür.*) İmâmeti 35 sene birkaç ay sürmüştür. Annesi, Hamîde isimli bir cariyedir. (Ümmü veled) Hamîde, Cafer'in oğulları Mûsâ, İshâk[377] ve Muhammed'in anneleridir.

Taraftarları Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın ölümünden sonra ihtilaf ettiler ve birçok fırkaya [*beş fırkaya*] bölündüler:

[180] (*Onlardan*) bir fırka Ali b. Mûsâ'dan sonra imâmın Muhammed b. Ali[378] olduğuna inanır; zaten ondan başka oğlu yoktu. Me'mûn, kızını Muhammed b. Ali'ye nikahlamıştı. [*Me'mun'un kızıyla evliydi.*] Bunlar, Hz. Peygamber devrinden beri (*süregelen*) ilk uygulama gereğince vasiyete uydular.

[181] Onlardan başka bir fırka ise, Ahmed b. Mûsâ b. Cafer'in[379] imâmlığını kabul eder; [*onun imâm olduğuna kesin*

376 Kummi'nin verdiği tarih yanlıştır, muhtemelen yazım hatasından kaynaklanmıştır.

377 İshâk b. Cafer b. Muhammed: Cafer Sâdık'ın oğludur ve imâmet konusunda Cafer Sâdık taraftarıdır. Şiî alimlerin bildirdiğine göre, o faziletli, barışcı, vakar sahibi ve müctehid birisidir. İmâmetin kardeşi Mûsâ Kâzım'a geçtiğini iddia ediyordu. Ayrıca Mûsâ'nın imâmetine dair nassı da babasından kendisinin rivâyet ettiği söylenir. Bkz. el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl*, 52; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl*, 39; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, I/113; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât*, 81.

378 Ebû Cafer Muhammed b. Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım (195/811-220/835): Şiî İmâmiyye'nin dokuzuncu imâmıdır. Medîne'de doğdu ve babası Ali er-Rızâ ile Bağdat'a göçtü. Künyesi Ebû Cafer, en meşhur lakabı el-Cevâd ve et-Takî'dir. Babası ölünce bakımını el-Me'mûn üstlenmiş ve Zeyneb adlı kızıyla evlendirmiştir. Bundan kısa süre sonra Medîne'ye yerleşmiş ve hayatını ilim, zühd ve takva ile uğraşarak burada geçirmiştir. Daha sonra tekrar Bağdat'a dönmüş ve burada ölmüştür. Bkz. el-Kuleynî, *el-Usûl min'l-Kâfî*, I/492-97; İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsnaaşeriyye*, 101-104; Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Havâs*, 368; el-Yafiî, *Mir'ât*, II/80; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III/54; İbn Hallikân, *Vefâyât*, I/450; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/271-272; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 168-69; R. Strothmann, "Muhammed b. Ali" maddesi, *İA*., VIII/477-78.

379 Ahmed b. Mûsâ b. Cafer b. Muhammed: Babası Mûsâ Kâzım'dır ve ailenin Ali er-Rızâ'dan sonra en çok sevilen ve güvenilen kişisidir. Yüz köleyi özgürlüğüne kavuşturmuştur. Bazı kaynaklar onun mezarının Şîraz'da oldu-

olarak inanır]; onun ve Rızâ'nın (as) vasî tayin edildiklerini[380] ileri sürerler ve bu iki kardeşin imâmetini caiz görürler. (*Bunlar, Ahmed b. Mûsâ'nın, babası tarafından Ali b. Mûsâ'dan*
86 *sonra vasî tayin edildiğini söylerler.*) Neticede bunlar [*görüşlerinde Abdullah b. Cafer'in taraftarları olan*] Fethiyye fırkasının görüşlerine yakın bir gürüşü benimsediler [*savundular*].

[182] Bunlardan diğer bir fırka da Müellife adı verilen Şîa fırkasıdır. Bunlar daha önce hakkı destekleyip, babasının ölümünden sonra [*Mûsâ üzerinde tevakkuf edip ölümünü inkar ettikten sonra*] Ali b. Mûsâ'nın imâmetini kabul etmişlerdir [*Rızâ'nın imâmetine inanmışlardır*]. Buna böylece inanıp, er-Rızâ'nın ölümüyle birlikte, Mûsâ b. Cafer'den sonra [*üzerinde*] imameti onunla bitirdiler.

[183] Bunlardan bir fırka da Muhaddise fırkasıdır. Bunlar daha önce İrca' fikri mensupları ve [*Nâbite'den olan*] Hadîs Taraftarları iken, sonradan Mûsâ b. Cafer'in, ondan sonra da Ali b. Mûsâ'nın imâmetini benimsediler. Bunlar dünyaya düşkünlükleri ve ikiyüzlülükleri sebebiyle, Şiîliği benimsediler. Ali b. Mûsâ'nın ölümünden sonra da eski hâllerine [*İrca' fikrine*] döndüler.

ğunu ve "Seyyidu's-Sâdât" olarak bilindiğini kaydeder. Söylendiğine göre, o yakınları ile birlikte Medine'den çıkıp Horasan'daki kardeşi Ali er-Rızâ'nın yanına gitmek istemiş ve Şîraz'a vardığında kardeşinin vefatını öğrenince Şîraz valisi onun gidişine engel olmuştur. Bunun üzerine anlaşmazlık çıkmış, o ve beraberindekiler öldürülmüştür. Muînuddîn Ebî'l-Kâsım el-Cüneyd eş-Şîrâzî eserinde dedi ki; Ahmed b. Mûsâ Şîrâz'a geldi ve kardeşi Ali er-Rızâ'nın Tûs'ta ölümünden sonra Me'mûn döneminde Şîrâz'da öldü. Bir rivayete göre Ahmed şehid edildi ve mezarının nerede olduğu bilinemedi. Atabek veziri Mukarribuddîn Mes'ûd b. Bedr onun mezarını bularak yeniden inşa etmiştir (Bkz. *Şeddü'l-İzâr,* 289). Onun adına nispetle Ahmediyye olarak bilinen bir fırka ortaya çıkmış ve Mûsâ b. Cafer'in imâmeti oğlu Ahmed'e vasiyyet ettiğini iddia etmiştir. Bkz. el-Hansârî, *Ravzatu'l-Cennât*, 12; Muînüddîn Ebü'l-Kâsım Cüneyd eş-Şîrâzî, *Şeddü'l-İzâr fî Hattı'l-Evzâr an Zuvvâri'l-Mezâr,* Tahran 1328, 289; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 30; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr,* IX/175; el-Harezmî, "Erbâbu'l-Ârâ ve'l-Mezâhib", 170; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 48; et-Tefrişî, *Nakdü'r-Ricâl,* 35; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, I/97; el-Erdebilî el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* 72.

380 Kummî'de geçen farklı ibareye [*er-Rızâ vasî tayin edildiğinde Ahmed b. Mûsâ'yı vaîi tayin ettiğini (?) ileri sürerler*] şeklinde bir anlam vermek mümkünse de daha sonraki ifadelerden Nevbahtî'nin metninin genel bağlama daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Kummî'de bir yazım hatası söz konusudur.

[184] Zeydiyye'nin [*Zeyd taraftarı*] etkili ve yaygın olan seçkinlerinin ve basiret sahiplerinin (*Ekviyâ'*) meydana getirdiği bir başka fırka ise, el-Me'mûn'un fazilet ve üstünlüğünü açıklayıp Ali b. Mûsâ'ya [*insanların huzurunda*] beyat etmesi üzerine, [*görüşlerinden vazgeçerek*] dünya malı için Ali b. Mûsâ'nın imâmetini kabul ettiler. Böylece bir süre [*bir asır*] itaatkar görünerek insanları aldattılar. Ali b. Mûsâ'nın ölümü üzerine tekrar [*fırkalarına*] Zeydiyye'ye döndüler.

[185] Ali b. Mûsâ, 203/818 senesi Safer ayının sonlarında, Me'mûn'la birlikte Irak'a giderken, Horasan bölgesinde, Tûs'ta[381] öldü. O, öldüğünde 55 yaşında idi. [*Bazıları, onun 52 yaşında iken öldüğünü söyledi.*] Ali b. Mûsâ, 151/768 senesin- 87
de doğmuştu. Bazılarına göre ise o, 153/770'de doğmuştur. İmâmet süresi 20 sene 7 [*4*] aydır. O, Tus'ta, Hamîd (Humeyd) b. Kahtâbe et-Tâî'nin[382] evinde medfundur. Annesi Şehd [*Süha*] isimli bir cariyedir.[383] Bazılarına göre onun adı Neciye'dir [*Tehiye*].[384] Mûsâ b. Cafer'in cariyelerden doğma [*çocuklarının tamamı*] 18 erkek 15 kız çocuğu vardır. (*Ali b. Mûsâ bunların en büyüğü idi.*) Me'mûn, Basra ve Fâris yolu üzerinde iken, o sırada Horasan'da bulunan Ali b. Mûsâ'yı Recâ b. Ebî'd-Dahhâk'la[385] birlikte, 200/816 senesi sonlarında, huzuruna ge-

381 Tûs: Nisâbûr'a on fersah uzaklıkta bir şehirdir. Taberân ve Nevkân denilen bölgeleri içine alır. Horasân'ın kültürel ve siyasi merkezidir. Oniikiimâmiyye Şîası'nın sekizinci imâmı Ali er-Rızâ'nın mezarı buradadır. Şu anda buraya Meşhed-i Rızâ denmektedir. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VI/70; V. Minorsky, "Tus" maddesi, *İA.*, XII/II/123-130.

382 Hamîd b. Kahtâbe b. Şebîb et-Tâî (159/776): Ordu komutanlığı yapmıştır. 142/759 yılında Mısır valisi, ondan sonra Cezîre valisi olmuştur. Ermenistân ve Kâbûl savaşlarına katılmıştır. Akabinde Horasân valisi olmuş ve ölünceye kadar bu görevi sürdürmüştür. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/141; III/459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/510, VI/38-39; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II/283.

383 Ona böyle bir isimin verildiği konusunda bir bilgi yoktur.

384 Muhammed Sâdık, doğrusunun Neceme olabileceğini söyler. Bkz. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 87, dipnot: 3.

385 Recâ' b. Ebî Dahhâk el-Cercerâî (226/879-80): Abbâsî halîfesi Me'mûn'un döneminde Harac Dîvân'ı başkanlığına getirilmişti. Mu'tasım döneminde, Şam'ın, Vâsık döneminde ise Şam ve Ürdün ordusunun harac işleri sorumlusu olmuştur. Vâsık'ın görevlilerinden Ali b. İshâk tarafından Şam'da öldürülmüştür. Cercerâ, Bağdâd ile Vâsıt arasında dicleye yakın bir bölgenin adıdır. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/993, 1313; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XVIII/122 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I/220.

tirtti. Me'mûn kızını da Rızâ'ya nikahlamıştı. [*Rızâ, Me'mûn'un kızıyla evliydi.*]

[186] Ebû'l-Hasan er-Rızâ'nın oğlu Muhammed'in 7 yaşında iken ölmesi, taraftarlarının bir kısmının Ahmed b. Mûsâ'nın
88 imâmlığını kabul etmesine; bir kısmının da tekrar tevakkuf görüşüne dönmesine; neticede iki fırkaya ayrılmasına sebep oldu. Ebü'l-Hasan er-Rızâ'nın taraftarları, 7 yaşındaki oğlu Muhammed'i çocuk sayıp küçük buldular. Onlar şöyle dediler: Ancak buluğ çağında olan bir kimsenin imâmlığı [*imâm olması*] caizdir. Şayet Allah'ın baliğ olmayana itaat etmeyi emretmesi caiz olsa idi, Allah'ın baliğ olmayan birisine teklifte bulunması da caiz olurdu. Nitekim buluğ çağında olmayan birisine tekliflerin yüklenmesi de düşünülemez. Aynı şekilde baliğ olmayan bir çocuğun insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarla ilgili hükümleri, bu hükümlerin sınırlarını kaidelerini, inceliklerini, dinin emirlerini ve Hz. Peygamber'in getirdiği bütün şeri hükümleri, [*bütün*] ümmetin kıyamet gününe kadar dinî ve dünyevi işleriyle ilgili olarak muhtaç olduğu hususları bilmesi de mümkün değildir. Buluğ çağından bir derece aşağıda olan birisinin bunları anlaması caiz olsa idi; buluğ çağından iki, üç, dört derece ve hatta sabî derecesinde olan birinin de bu hükümleri anlaması caiz olurdu. Daha da ileri giderek beşikteki çocuğun veya delinin de bu hükümleri kavraması caiz olurdu. Hâlbuki bu, akla uygun olmayan, anlaşılmayan ve insanlarca benimsenmeyen bir husustur. [*Onun imâmetine inanan ve onu doğrulayan kimseler onlara karşı şöyle bir delil getirdiler: Şüphesiz Allah'ın hüccetleri resuller, nebîler ve imâmlardır. Aynı zamanda onlar Allah'ın yeryüzündeki burhanları, bize göre, halîfeleri ve yaratıkları için gönderdiği hüccetler olup onlarda yaş ve buluğ şartı aranmaz. Bize göre Allah, büyüğü de, küçüğü de hüccet getirebilir. Çünkü o, Nûh'u, beşyüz yaşında iken kendi kabilesine gönderdi, Îsâ'yı ise, beşikte bir çocuk iken, hüccet ve nebî yaptı. Buluğ çağına girmiş birisinin yükümlü tutulmasına ve sizin bu konudaki kanıtınıza gelince, deliliniz geçersizdir. Çünkü Allah Îsâ'yı (as) namaz, zekat ve annesine iyi davranmakla yükümlü tutmuş ve onu nebî olarak görevlendirmiştir. Nitekim Azîz ve Yüce Allah Îsâ ve onun beşik-*

te iken inkarcılara hüccet getirmesini anlatırken şöyle demiştir: "Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, o beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekatı emretti. Beni anneme saygılı kıldı; beni bedbaht bir zorba yapmadı."[386] *Bu, bize Allah'ın bu yaşında onu zorba yapmadığını bildirmiştir. Hâlbuki size göre zorbalık, kulların fiili olduğu için buluğ çağına ermemiş birisinde olamaz. Ayrıca her ne kadar biz bu emredilenlerin niteliğini aklımızla kavrayamasak da Allah, zorbalığı yasaklayıp kınamış, Îsâ'yı namazla, zekâtla ve annesine itaatle yükümlü tutmuştur. Zaten yaratıklardan hiç kimse mucize özelliği taşıyan burhan ve delillerin niteliğini bilmesi imkânsızdır. Çünkü bu her yönüyle bir mucize olup niteliği kavranamaz. Allah Yahyâ b. Zekeriyâ*[387] *kıssasında ise şöyle demiştir: "... Biz henüz sabî iken ona hikmet verdik."*[388] *Dolayısıyla sizin Ahkâm ilmi ve hüküm (kaza) ile ilgili söylediklerinizin hiç bir dayanağı yoktur. Yüce Allah, Yûsuf'un şâhidini*[389] *sözü ve erdemiyle övmüştür. Onların arasında anlaşmazlık çıkınca, Kral,Yûsuf ve Kralın hanımı arasında cereyan eden bu hadisenin çözümü için onun şahidliğini (hüccet) kabul ettiklerinde, Allah onun şehadetine izin verip onu hakem (beyan) ve hüccet sayarak ona "şâhid" ismini verdi. Böylece onun şehadetiyle, Azîz'in karısı tarafından işlenen kötülük ve ahlaksızlıktan ve Yûsuf'u kadının nefsinden murat almak istediği iddiasından temize çıkardı. Kral Azîz, olayın hanımının bir tertibi olduğunu anlayınca onu suçlu buldu. Çünkü Resuller, Nebîler ve İmâmlar, hem küçük yaşta hem de buluğ çağından sonraki dönemlerinde, mesajı tebliğ etmeleri, nübüvvetin sıkıntılarına dayanmaları*

386 19. Meryem Suresi, 30-33.

387 Yahyâ b. Zekeriyâ: İsrailoğullarına gönderilmiş bir Peygamberdir. Hz. İbrâhîm'in soyundandır. Bkz. es-Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ'*, 221; Ebü'l-Fidâ', *Târîh*, 1/135.

388 19. Meryem Suresi, 12.

389 Şâhidu Yûsuf: Bunun kim olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Saîd b. Cübeyr ve Dahhâk onun Allah'ın beşikte konuşturduğu çocuk olduğunu söyledi. İkrime ve Katâde ise, o hikmet sahibi ve akıllı bir çocuk idi dediler. Süddî de, onun Yûsuf'a atılan iftirada hakemlik yapan ve Yûsuf'un suçsuzluğunu ispatlayan kişi olduğunu iddia etti. Bkz. es-Sa'lebî, *Kısasu'l-Enbiyâ'* 75.

ve emredilenleri yapmaları dolayısıyla bu kuralın dışındadırlar. Böyle bir delillendirmeyi dikkate almayarak daha önce benimsedikleri görüşlerine geri döndüler.]

[187] Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Mûsâ'nın imâmlığını[390] kabul edenler daha sonra, yaşının küçüklüğü dolayısıyla onun ilminin niteliği [ve *onun elde ediliş biçimi*] konusunda birçok ihtilafa düştüler. Onlardan bir kısmı diğerlerine şöyle dedi: Ancak alim olan imâm olabilir, hâlbuki Ebû Cafer, babası öldüğü zaman buluğ çağında bile değildi; nasıl ilim sahibi olabilir? İlmi kimden öğrenmiştir?

[188] [*Bir kısmı dedi ki, o, babasından öğrenmiştir. Bizzat babası ona öğretti ve dolayısıyla ilmini babasından öğrendi. Başka türlü olması mümkün değildir.*]

89 [189] [*Onların geriye kalan taraftarları ise, bu fikri yalanlayarak şöyle cevap verdiler:*] (*Bu itirazlara bazılarınca şu şekilde cevap verildi*): Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Mûsâ, ilmini babasından almış olamaz [*babasının ona öğretmesiyle de olamaz.*] Çünkü babası Horasan'a nakledildiğinde, Ebû Cafer'in yaşı henüz dört sene ve bir kaç aydı. Bu yaşda olan birinin, dinin [*dinî ilimlerin*] detayını ve ana meselesini öğrenme çağında olmadığı açıktır. Ancak Allah (cc) ona bu ilimleri, ilham, kalbe bırakılan hikmetli söz, kulak çınlaması,[391] sadık rüya, onunla konuşan melek,[392] meşale, sutun ve kandil dikme[393]

390 Kummî'de, "Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Mûsâ'nın ümmetini kabul edenler" şeklinde geçmektedir. Bunun bir yazım hatası olduğu kanaatindeyiz. Bu yüzden çeviride bir farklılık olarak metne koyma gereği duymadık.

391 *en-Nüket fi'l-Kalb ve'n-Nakar fi'l-Âzân*: Birincisi, kalbe ilkâ dilen hikmetli söz yani ilhâm; ikincisi ise, borazan veya başka şeylerle duyurulan kralın emridir. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn,* Nüket maddesi; Meşkûr, 243 (Ta'likât).

392 *el-Melek el-Muhaddis*: Konuşan Melek demektir. Şiîlere göre, Hz. Muhammed'in vasîleri olan imâmlar muhaddes kimselerdir. Yani Cibrîl de dahil melekler, görünmeyerek onlara konuşurlar. Şiî rivayetlerde, bu kimselerin sesi duyduğu, ancak sahibini görmediği, bunun meleğe ait bir konuşma olup olmadığını onun kişideki sükûnet ve vakar etkisi bırakmasından anlaşıldığı belirtilmiştir. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn*, Hadese Maddesi; el-Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, I/271; Meşkûr, 243 (Ta'likât).

393 *Refu'l-Menâr ve'l-Amûd:* Kandil veya sütun/kule dikmek demektir. Bunun anlamı şudur: Menâr yol rehberi ve tepesinde ateş yakılan yüksek yer de-

yollarıyla ve amellerin [*kendilerine*] arz edilmesi[394] gibi imâmın bilgi kaynaklarını gösteren yollarla ona buluğ çağında öğretmiştir. Çünkü bu söylenenlerin tümü, [*onların imâmların bilgisinin işaretleri ve kaynakları oldukları*] sağlam senetlere dayalı sahih haberlerle tespit edilmiştir. Bu sebeple, bu haberler red ve inkar edilemez [*ve böyle haberler, kaynaklarının sahihliği dolayısıyla yalanlamaz.*]

(*Bunlardan bazılarına göre*),[395] Ebû Cafer'in buluğ çağından önce imâm olması demek, baliğ olduğunda imâmet hakkının yalnız ona ait olması demektir. [*Bu dönemde imâmet makamına ondan başkasının geçmesi uygun olmaz. Çünkü babası onu vasî tayin etti ve biz onun imâmetini onayladık. Ayrıca babasının kendisinden başka çocuğu da yoktu.*]

[190] [*Onların bir kısmı da, onun imâm olması demek, bu makamın buluğa erinceye kadar başkasına değil sadece ona ait olduğu şeklindeki fikrini benimsediler, ancak ona itaatin, emretme ve yasaklama yetkisinin vacip olmadığını, başkasının değil de sadece onun imâm olduğunu kabul etmek gerektiğini ileri sürdüler.*] İmâm buluğ çağına girdiği zaman, [*ümmetin din ve dünya ile ilgili ihtiyaç duydukları bilgileri*] öğrenir, ancak bu bilgilerin kaynağı bir önceki fırkanın gösterdiği gibi, ilham kalbe bırakılan hikmetli söz, [*kulak çınlaması ve ona konuşan*] melek" şeklindeki kaynaklardan değildir. Çünkü, Hz. Peygamberin (sav) vefatından sonra vahyin [*hangi tür ve ne şekilde olursa olsun tamamının*] kesildiği ümmetin icmâsı ile sabittir. İlham, [*kendine*] yararlı konularda daha önce bil-

mektir. Yani insanlara doğru yolu gösteren ve onların amellerinin kontrol eden rehberlerin/imâmların kastedildiği bir benzetmedir. İmâmlar aynı şekilde her tarafın gözlenip kontrol edildiği yüksek sütun ve kulelere benzetilmiştir. Bazı rivâyetlerde melekler bu şekilde tanımlanmıştır. Şöyle ki her bölgeden sorumlu bir melek vardır ve bu melek orada olup bitenleri Allah'a bildirir. Bkz. et-Tarîhî, *Mecmau'l-Bahreyn,* Nûr maddesi.

394 Arzu'l-A'mâl: Amellerin arz edilmesi demektir. Şîa'ya göre, ister kafir ister mümin olsun bütün insanların yaptıklarının her sabah Peygamber'e ve imâmlara arz edilmesi anlamına gelir. Amellerin imâmlara arz edildiğine dair rivâyetler ileri sürülmüştür. Bkz. el-Kuleyî, *Usûl mine'l-Kâfî*, 219.

395 Bu kısım Nevbahtî'nin Muhammed Sâdık Al Bahri'l-Ulûm tahkikinde bulunmaktadır. Bkz. s. 89.

diğin bir bilgiyi düşünce sırasında tekrar o bilgiyi hatırlaman demektir. Çünkü, bunca teferruat sebepleri ve ihtilaflarıyla, bizzat duymak yoluyla bir şeye vakıf olmadan önce, hükümlerin, [*farzların, sünnetlerin* (*sünen*)] ve dinin ibadetlerinin (Şerâiu'd-Dîn) bilinmesi mümkün değildir. Mesela, insanlardan en sağlıklı düşünen, en açık hatırlayan [*akılca en olgun, hafızaca en mükemmel*] ve en isabetli düşünen birinin, kaynağından duymadan ne kadar düşünürse düşünsün öğle namazının dört, akşamın üç, sabah namazının iki rek'at olduğunu düşünce yoluyla çıkarsayamaz, akılla bilemez, akılla
90 veya [*aklî olgunlukla*] bunu [*belirleyemez*] ve delillendiremez, deneme yanılma yoluyla bunu kavrayamaz ve ilahi yardımla (et-tevfîk) bu konuda kesinlikle bilgi sahibi olamaz.

[*Bu tür bir şeyi*] ilahî yardım (tevfîk) ve başkasının öğretmesi dışında bilinemez. [*bilemez*]. Böylece imâmın ilham ve ilahî yardımla bir şey bilmesi çürütülmüş oluyor. Fakat (*biz*) onun bu ilmi, buluğ çağına geldiğinde, babasının kitaplarından, kendisine bu kitaplarda miras bıraktığı ilimden [*kendisine miras olarak bıraktığı usûl ve furû'*] ve (*onlarda usûl ve furû' ilgili olarak yazıp bıraktığı şeylerden*) öğrenmiş olduğunu söyleriz [*söyler*]. [*Bu fırka mensuplarından bazıları, hükümlerde kıyas yapmayı imâm için caiz gördüler. Onlar kıyasın resuller, nebiler ve imâmlar için caiz olacağını ileri sürerler. Yûnus b. Abdirrahmân diyor ki, Resulullah kendisine ayrıntılı olmayan bir şekilde* (*mücmel*) *vahiy emredildiğinde, ciddiye alarak kıyasla hüküm çıkarıp meseleleri çözüyordu.*]

[191] Bu fırka mensuplarından bazıları [*Onlar*], sadece imâmın hatadan ve kusurdan (*ve kasden günah işlemekten*) masum olduğu için, bildiği usullerle hükümlerde (ahkâm) kıyas yapabileceğini; dolayısıyla kıyasda hata etmeyeceğini [*etmesinin caiz olmadığını*] söylediler [*ileri sürerler*]. Bu fırka mensupları, imâmlarının baliğ olmaması sebebiyle, imâmın bilgisi ve ilim öğrenmesi konusunda güç durumda kaldıklarından böyle bir görüşü kabul ettiler.

[192] Bunlardan bazıları ise, yaşı küçük olsa bile imâmın buluğa ermiş olması gerekir [*buluğa ermiş olması gerekir.*]

Çünkü o, Allah'ın hüccetidir, sabî olmasına rağmen bilmesi caizdir; ilham, kalbe bırakılan hikmetli söz, kulak çınlaması, rüya, konuşan melek, sutun/kule yapmak ve kandil [*ve çerağ*] yakmak/yükseltmek, amellerin kendilerine arz edilmesi ve benzeri yollarla bilgi sahibi olabilir, dediler. Seleflerinden Allah'ın önceki hüccetleri için de caiz olduğu gibi, bütün bunlar imâm için de mümkün olan hâllerdir. Nitekim bu gibi hâller, [*İmâmlar, Resuller ve Nebilere göre, bunlara daha çok ihtiyaç duyarlar. Çünkü melekler Resullerle, yüz yüze görüşerek onlara Allah'ın vahyini, mesajını ve ihtiyaç duydukları şeyleri şifahi olarak aktarırlar. İmâmlara gelince, melekler Allah'tan her hangi bir şey alıp onlarla yüz yüze görüşmezler, bundan dolayı da onlara her hangi bir şey şifahen vahyedilmez.*] Onlar, bu görüşlerine [*İmâmın, Resullerin ve Nebîlerin yaşları konusunda*] Yüce Allah'ın sabî iken Allah'ın kendisine hüküm verdiği Yahyâ b. Zekeriyâ'yı, Îsâ b. Meryem'in (bilme) sebeplerini, Yûsuf b. Ya'kûb ile Melîk'in karısı [*Azîz ve karısı*] arasındaki sabînin hükmü ve şehadetini, Süleymân b. Dâvûd'un [*babası tarafından*] öğretilmeksizin hükmü bilmesini ve buna benzer şeyleri [*diğer insanların ve insanlar nazarında buluğa ermemiş Allah'ın diğer huccetlerin durumlarını*] delil gösterirler. (*O, insanlara göre, Allah'ın diğer hüccetleri arasında nice, insanlara göre baliğ olmayanlar vardı.*) [*Buluğa ermemiş olsalar da, nesepleri onlar için bir hüccettir.*]

[193] Muhammed b. Ali b. Mûsâ, 195/811 senesi Ramazan **91**
ayının onbeşinde doğmuştur.[396] Mu'tasım[397] hilâfeti zamanında onu Bağdat'a getirtti, 225/868 yılı Muharrem ayının 28'ine kadar burada kaldı. Aynı sene Zilkâde ayının sonunda Bağdat'ta öldü.[398] Kureyş mezarlığında dedesi Mûsâ b. Cafer'in

396 Muhammed Sâdık, onun doğum tarihi hakkındaki farklı görüşleri kaydetmektedir. Bkz. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 91, dipnot: 1.

397 Muhammed b. Hârûn er-Reşîd el-Mu'tasım (179/795-227/841): Abbâsî halîfelerinden birisidir. 218/833 yılında halîfe oldu. Meşhur Sâmerrâ' şehrinin kurucusudur ve bu şehirde ölmüştür. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/1164-1329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/439-525; el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/471-78; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III/342; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/127-28.

398 Muhammed Sâdık, onun ölüm tarihi hakkındaki farklı görüşleri kaydetmektedir. Bkz. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 91, dipnot: 2.

[*kabrinin*] yanına gömüldü. Öldüğünde 25 yaşından iki ay 20 [*üç ay 15*] gün almıştı.[399] Annesi Hayzerân isimli bir cariyedir (Ümmü veled); annesi bu ismi almadan önce Durre [*Zürre*] ismini taşıyordu.[400] Daha sonra Hayzerân ismi verildi. [*Rızâ ona Hayzerân adını verdi.*] Muhammed b. Ali b. Mûsâ'nın imâmeti 17 sene [*17 sene dokuz ay*] sürmüştü.[401]

[194] Muhammed b. Ali'nin imâmetine inananlar, ondan sonra oğlu ve vasîsi Ali b. Muhammed'in[402] imâmlığını kabul
92 ettiler. Ancak onlardan bir grup, Ali b. Muhammed'in imâmetini kabul etmeyerek, kardeşi Mûsâ b. Muhammed'in[403] imâm olduğuna inandılar. Ne var ki, bunlar çok kısa bir süre Mûsâ b. Muhammed'in imâmeti üzere kaldılar ve Mûsâ (*b. Muhammed*)'nın imâmetini reddederek Ali b. Muhammed'in imâmlığı fikrine döndüler. [*Çünkü Mûsâ, onları yalanladı, onlarla ve kendisi adına imâmet iddiasında bulunanlarla ilişkisini kesti.*] Ali b. Muhammed ölünceye kadar onun imâmetine bağlı kaldılar.

399 Muhammed Sâdık, onun yaşı hakkındaki farklı görüşleri kaydetmektedir. Bkz. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 91, dipnot: 3.

400 Onun ismi konusunda diğer görüşler için bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 91, dipnot: 4.

401 Krş. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 91, dipnot: 5.

402 Ali el-Hâdî b. Muhammed el-Cevâd b. Ali er-Rızâ (212/828-254/868): Muhammed Cevâd et-Takî'nin oğlu ve İmâmiyye'nin onuncu imâmı olan Ali el-Hâdî, Medîne yolu üzerindeki bir köyde doğmuştur. Doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. el-Hâdî ve en-Nâkî lakabıyla meşhurdur. Medîne'de Irak, İran ve Mısırlı pek çok insan ondan ders almıştır. Abbâsî halîfesi Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde ona dokunulmamıştır. Ancak onun pek çok kimsenin ilgi odağı hâline geldiği, evinden silah ve kitaplar bulundurduğu ihbarı üzerine evinde arama yapılmış, ihbarla ilgili herhangi bir şey bulunamayınca, alınıp Mütevekkil'e götürülmüştür. Bundan sonra Sâmerrâ'da ikamete mecbur edilmiştir. Ali el-Hâdî, bundan sonraki hayatını bu şehirde geçirmiştir. Bkz. el-Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, I/497-8; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/20; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III/54; İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsnâ Aşer*, 107; Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-Havâs*, 373; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân*, II/434; Fığlalı, *İmâmiyye, Şîası*, 169-70; Ahmet Saim Kılavuz, "Ali el-Hâdî", *TDVİA*., II/394-95.

403 Ebû Cafer el-Hüseyini Mûsâ el-Müberkâ' b. Muhammed el-Cevâd b. Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım: Şiî alimlerdendi. Onun soyundan gelenlere "Rızâvîler" denirdi. Kûfe'ye yerleşmişti, ancak 256/869-70 yılında Kum'a göçtü ve orada vefat etmiştir. Bkz. ed-Dâvûdî, *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Ali Ebî Tâlib*, 190; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 349; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/259.

Ali b. Muhammed Sâmerrâ'da[404] öldü. Halîfe el-Mütevekkil[405] Yahyâ b. Hürsüme b. A'yün'e[406] emrederek onu, 254/868 senesi Recep ayının 3'ünde[407] Medine'den huzuruna getirtti. (*O, öldüğünde 40 yaşında idi.*)[408] Onun Sâmerrâ'ya gelişi 233/847 senesi Ramazan ayının 23. gecesi Çarşamba günü olmuştur. Ali b. Muhammed, 214/829 senesi Recep ayının 13. gecesi [*bazıları, Receb'in 22. gecesi Perşembe günü doğduğunu söyler ki rivayetler arasında en doğrusu budur.*] Çarşamba gününde doğmuştur. O, ölümüne kadar, Sâmerrâ'da (*evinde*) [*ölünceye kadar Sâmerrâ'da kaldı ve evine defnedildi.*] 20 sene dokuz ay on gün yaşadı. İmâmeti 33 sene yedi [*dokuz*] ay sürmüştür.[409] **93**

[*Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd b. Yaktîn bana şöyle bir haber bildirdi: "O, 222/837 yılı Zilhicce ayının 16. gecesi Cumartesi*

404 Sâmerrâ: Abbâsî halîfesi Mutasım'ın Sürre men Reâ adıyla kurduğu bir şehirdir. Daha sonra halk dilinde Sâmerrâ olarak telaffuz edilmiştir. Sâmerrâ, Bağdâd ile Tikrit arasında Dicle üzerindedir. Halîfe Mu'temid döneminde burası askerî garnizon olmaktan çıkarılmış ve Bağdat'a taşınmıştır. Bu şehrin sadece Asker bölgesi günümüze kadar ulaşmıştır. İmâmiyye'nin onuncu imâmı Ali b. Muhammed ve onbirinci imâmı el-Hasan b. Ali'nin mezarları buradadır. Hatta Şîa, onikinci imâm Muhammed el-Mehdî'nin bu şehirde gizlendiğini ve bundan dolayı burada ortaya çıkacağına inanmaktadır. Bkz. İbn Abdillah el-Bağdâdî, *Merâsıdu'l-İttilâ'*, Sâmerrâ maddesi; H. Violet, "Sâmerrâ", maddesi, *İA*., X/144-146.

405 Cafer b. Muhammed b. Hârûn el-Mütevekkil el-Abbâsî (206/821-247/861): Abbâsî halîfelerindendir. Bağdâd'da doğmuştur. Kardeşi Vâsık'ın ölümü üzerine 232/846'de halîfe olmuştur. Daha sonra hilâfet merkezini Bağdâd'dan Şâm'a taşımış, ancak tekrar Sâmerrâ'ya dönmüştür. Bu şehirde ölmüştür. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/1368 *vd.*; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII/165; el-Ya'kûbî, *Târîh*, II/484-492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/33-34; Ziriklî, *el-A'lâm*, II/127; K.V. Zetteresteen, "el-Mütevekkil", *Eİ*., VIII/863-64.

406 Yahyâ b. Hürsüme b. A'yen: Abbâsî halîfesi Mu'tasım ve Mütevekkil'in komutanlarındandı. Mütevekkil, onu Ali b. Muhammed b. er-Rızâ'yı Medîne'den getirmekle görevlendirmiştir. Daha önce Haşeviyye'nin görüşlerini benimseyen Yahyâ b. Hürsüme'nin, Ali b. Muhammed'in büyüklüğünü öğrenince mezhep değiştirdiği ve onun taraftarı olduğu söylenmiştir. Bkz. et-Taberî, *Târîh*, III/1261, 1560; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/322.

407 Bu konuda farklı tarihler verilmektedir. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 92, dipnot: 2.

408 Kaç yaşında öldüğü konusu ihtilaflıdır. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 92, dipnot: 4.

409 İmâmet görevinde kaç yıl kaldığı ihtilaflıdır. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 93, dipnot: 2.

günü doğdu. Babası, oğlu sekiz yaş 11 günlük iken vefat etti. O, onun doğum tarihini Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Eyyûb el-Mekkî'den aldı. Muhammed b. İbrâhîm, hayır sahibi, faziletli ve dürüst bir kimse idi. Hicaz postası sorumlusuydu. O, yazıyı Me'mûn'a okudu ve ona bu olayı ve tarihini haber verdi. Ali b. Muhammed'in doğduğu gün Medine'de bulunuyordu.] Annesi, (*Sevsen isimli*) bir cariyedir (ümmü veled); bazıları onun adının Sümane olduğunu söylerler.[410]

[195] Ali b. Muhammed'in imâmlığını kabul edenlerden bir fırka, sağlığında onun imâmetinden vazgeçtiler; Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî[411] isimli bir adamın nebî olduğuna inandılar. Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî, kendisinin Ebü'l-Hasan el-Askerî [*Ali b. Muhammed el-Askerî*] tarafından gönderilen bir nebî [*ve resûl*] olduğu iddiasında bulundu. O, tenâsüh fikrini benimsiyor ve Ebü'l-Hasan hakkında aşırı gidiyordu, onun Rab olduğunu ileri sürüyordu. Bütün haramları helal sayıyordu. Erkeklerin birbirleriyle evlenmelerinin helal olduğunu söyledi; bunun [*ilişkiye girilen kişide*] tevâzu, [*alçak gönüllü-*

410 Sümâne: Mağripli birisi olup lakabı es-Seyyide, künyesi ise Ümü'l-Fazl idi. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 93, dipnot: 3.

411 Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî (270/883): Tûsî onu Muhammed el-Cevâd'ın taraftarlarından birisi olarak vermektedir. *Kitâbu'l-Gaybe*'de rivayet edildiğine göre de, o Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali'nin taraftarıdır. Ebû Muhammed öldüğünde, Ebû Cafer Muhammed b. Osmân'ın yerine geçtiğini, zamanın imâmı olduğunu ve imâma açılan kapı olduğunu iddia etti. Ebû Cafer Muhammed b. Osmân, onu eleştirdi ve onunla ilişkilerini kesti. Nusayriyye fırkasının kurucusudur. Basra'nın önde gelen alimlerinden olduğu söylenen İbn Nusayr, Şiî-İmâmiyye'nin onuncu imâmı Ali en-Nakî'nin hayatında onun tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia ediyor; onun hakkında aşırı görüşler ileri sürerek tenâsuhtan söz ediyordu. Onun ilâhlığını söylüyor ve haramları helal kılıyordu. Başka bir rivayete göre de o, onbirinci imâm Hasan el-Askerî'nin "bab"ı olduğunu ileri sürmüş ve onun vefatıyla da oğlu Muhammed b. el-Hasan'ın mehdiliğini kabul etmiştir. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasan b. Furât onun bu fikirlerini destekliyordu. Geniş bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,* 15; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 196; el-Esterâbâdî, *Menhecü'l-Makâl*, 327; et-Tusi, *Kitâbu'l-Gaybe*, 259-260; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* III/195; Fahruddîn er-Râzî, *el-İ'tikâdât*, 91-92; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/183; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/220-21; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, I/240; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, II/309-310; et-Tûsî, *Ricâl,* 398-99; Meşkûr, 246-247 (T'alikât), *Ferheng-i Fırak-i İslâmî*, 450-451; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri,* 180.

lük] ve itaatkarlık (tezellül) türünden bir şey olduğunu; [*yine bu eylemin ilişkiye giren* (*fâ'il*) *ve ilişkiye girilen* (*Mef'ûlün bih*) *bakımından*] şehvetlerden ve güzel şeylerden birisi olduğunu; (*Azîz ve Yüce*) Allah'ın bunlardan hiç bir şeyi haram kılmadığını iddia etti. [*Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan b. Furat*] 94
Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât[412] onun bu sapıklıklarını destekliyordu [*ve ona yardım ediyordu*]. [*Bana böyle bir şeyi, Muhammed b. Nusayr'le alakalı olarak Ebû Zekeriyya Yahya b. Abdirrahmân b.Hakân anlattı. Dediğine göre, Muhammed, hizmetçisini Nusayr'in üzerinde iken görmüştü. Bu şekilde görüp böyle bir davranışı dolayısıyla onu ayıplayınca şöyle cevap verdi: Bu lezzetlerden biri olup bir çeşit Allah'a tevazu ve kibirlenmeyi terk etmek demektir.*] Öleceği sırada [*Muhammed b. Nusayr ölümüne sebep olan illete yakalandığında*] ona, -hasta ve dili tutulmuş bir vaziyyete iken- kendisinden sonra imâmın kim olduğu soruldu. O, [*kekeleyerek zayıf bir şekilde*] Ahmed dedi. Ancak taraftarları bu Ahmed'in kim olduğunu kavrayamadılar. [*o, bu sırada öldü.*] Taraftarları [*ondan sonra*] üç fırkaya bölündüler.

[196] Onlardan bir fırka, onun oğlu Ahmed olduğunu söyledi.

[197] Bir ikinci grup ise, onun Ahmed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât [*Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. Furât*[413]] olduğunu söyledi.

[198] Üçüncü fırka da, onun Ahmed b. Ebî'l Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. Bişr b. Zeyd [*Ahmed b. Ebî'l-Hüseyin b. Bişr b. Zeyd*] olduğunu kabul etti. Bu şekilde bölünen

412 Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât (254/868): Tûsî, eserinde onun Muhammed b. Mûsâ es-Şerî'î olarak verir ve Askerî'nin taraftarları arasında sayar. Bazı aşırı fikirlere sahiptir. 254/868 yılında ölmüştür. Bkz. et-Tûsî, *Ricâl*, 402; el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/193.

413 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât (270/883): İmâmiyye Şîa'sına göre güvenilir birisi değildir. Fırat nehrine nispetle kendilerine Furatoğulları denilen bir kabileye mensuptur. Bu kabile Ali b. Ebî Tâlib taraftarıdır. Ahmed b. Mûsâ, Abbâsî halîfesi Muktedir'in veziri Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât'ın kardeşir. Ebü'l-Abbâs, döneminin önde gelen edebiyatçı ve bilginlerindendir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb,* II/199; Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-Elkâb,* I/364; Meşkûr, 248 (Ta'likât).

taraftarları, bir daha bir konuda birleşemediler. Bunlar Ebû Muhammed [*Hasan b. Ali*]'in nebî olduğunu ileri sürdüler. Bu fırka, "Nemîriyye" diye isimlendirildi.

[199] Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsâ (*er-Rızâ* (*sa*)) vefat edince taraftarlarından bir fırka oğlu Muhammed'in[414] imâmetini kabul etti. Muhammed, babasının sağlığında, Sâmerrâ'da öldü. Taraftarları onun ölmediğini ve yaşamakta olduğunu ileri sürdüler. Babasının ona işaret ettiğini ve kendilerine, kendisinden sonra onun imâm olduğunu bildirdiğini, bu görüşlerine delil getirdiler. İmâmın yalan söylemesi caiz olmadığı gibi, bu hususta bedâ'da caiz değildir. Ölümü, [*babası hayatta iken*] herkesin gözü önünde olmuşsa da, gerçekte ölmemiştir. Fakat babası, bir zarar gelmesinden korktuğu için, onu gizledi (gayyebehu). Muhammed Kâim ve Mehdî'dir. Bu fırka mensupları, İsmâîl b. Cafer'in taraftarlarının görüşünün aynısını, Muhammed hakkında söylediler.

95 [200] Ali b. Muhammed'in diğer taraftarları, [*oğlu*] Hasan b. Ali'nin[415] imâm olduğuna inandılar; onun imâmetinin babasının [*kendisine*] vasiyeti ile sabit olduğunu söylediler. Ha-

414 Ebû Cafer Muhammed b. el-İmâm Ali el-Hâdî: Ehl-i Beyt mensubudur. Babası hayattayken ölmüştür. Mezarı Sâmerrâ'dadır. Şu anda Seyyid Muhammed makberesi adıyla bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. Onun dokuz çocuğu olduğu ve dördünün Sâmerrâ'dan Azerbeycan bölgesindeki Huvva ve Selemmas'a göçtüğü ve burada öldürüldükleri söylenir. Bunlar İshâk, Mahmûd, Cafer ve İskender'dir. Mir Sultân el-Buhârî onun soyundan gelmektedir. Buhârâ'da onun soyundan gelenlere Buhârâlılar denilmektedir. Bkz. Meşkûr, 248-49 (Ta'lik'at).

415 Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Hâdî b. Muhammed el-Cevâd b. Ali b. Mûsâ el-Hüseyinî el-Hâşimî (232/846-260/873): İmâmiyye'nin onbirinci imâmıdır. Babası Ali el-Hâdî'dir. el-Hâdî ve en-Nakî lakaplarıyla meşhurdur. Babasıyla birlikte Medînetu'l-Asker olarak bilinen Sâmerrâ'ya göçtüğü söylenir. Bu yüzden el-Askerî olarak da bilinir. Hindçe, Farça ve Türkçe bildiği, cömert ve merhamet sahibi birisi olduğu rivâyet edilir. Abbâsî halîfesi Mu'temid döneminde Sâmerrâ'da 260/873'te vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir. Bkz. el-Kuleynî, *el-Usûl min'l-Kâfî*, I/503-514.; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II/94 vd.; el-Kummî, *Sefînetu'l-Bihâr*, I/259; İbn Tolûn, *el-Eimme el-İsna Aşer*, 113; Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretu'l-Havâs*, 376; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II/200; Meşkûr, 249 (Ta'likât); Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 170; Hamid Algar, "Hasan el-Askeri" maddesi, *TDVİA.*, XVI/289.

san b. Ali'nin künyesi Ebû Muhammed'dir. Bununla birlikte Ali b. Muhammed'in taraftarlarından az bir grup, Hasan b. Ali'nin kardeşi Cafer b. Ali'nin[416] imâmetini kabul ettiler ve şöyle dediler: [*Babası*],* Muhammed'in ölümünden sonra, onu vasîsi tayin etmiştir. Böylece onun imâmetini kabul etmeyi vacip kılmış ve onun imâm olduğunu açıklamıştır. Bu sebeple bunlar onun kardeşi Muhammed'in imâmlığını inkar ettiler. Babası, ona zarar gelmesinden korktuğundan ve onu korumak istediğinden böyle yaptı; gerçekte imâm Cafer b. Ali'dir, dediler. [*Bunlar, Hâlis Caferiyye* (*el-Caferiyye el-Hulles*) *fırkasıdır.*]

[201] Hasan b. Ali, 232/846 senesi Rebiyülahir ayında doğ- **96**
muş,[417] 260/873 senesi Rebiyülevvel [*Rebiyülahir*] ayının 8'inde Cuma günü Sâmerrâ şehrinde ölmüştür. Evinde, babasının gömüldüğü hücreye gömüldü. Hasan b. Ali, öldüğünde 28 yaşında idi.[418] Cenaze namazını Ebû Îsâ b. Mütevekkil[419] kıldırdı. İmâmet süresi 5 sene 8 ay 5 gündür.[420] Onun halefi görülmediği gibi, kesin olarak bir oğlu olduğu da bilinmemektedir. Ondan intikal eden mirası kardeşi Cafer ile annesi arasında taksim olunmuştur. Annesi, Asefân isimli cariye (ummu veled)dir.[421] Ebü'l-Hasan bu kadına daha sonra Hadîs adını vermiştir.

416 Ebû Abdillah Cafer b. Ali (271/884): Kardeşi Hasan'dan sonra imâmet iddiasında bulunduğu için Şiîlerce yalancı lakabı verilmiştir. 45 yaşında Sâmerrâ'da ölmüş ve babasının yanına defnedilmiştir. Bkz. el-Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfî*, I/504; et-Tûsî, *el-Gaybe*, 225-227; el-Kummî, *Sefînetu'l-Bihâr*, I/163; ed-Dâvûdî, *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Ali Ebî Tâlib*, 189; Sadûk, *Kemâlu'd-Dîn*, 313.

* Bu kelime yanlışlıkla konulabilir. Çünkü Muhammed onun kardeşidir.

417 Doğum tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 95, dipnot: 2.

418 Yirmidokuz yaşında öldüğü de söylenir. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 96, dipnot: 2.

419 Ebû Îsâ b. el-Mütevekkil: Abbâsi halîfesi el-Mu'temid Billah'ın kardeşidir. Bkz. et-Taberî, et-*Târîh*, III/1873.

420 Altı yıl sürdüğü de söylenir. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 96, dipnot: 3.

421 Bu isim sadece bu kitapta geçmektedir. Onun bilinen isimleri Sevsen, Selîl ve Hadîs'tir. Bkz. Muhammed Sâdık, *Fıraku'ş-Şîa*, 96, dipnot: 4.

Hasan b. Ali'nin taraftarları, onun ölümünden sonra 14 [*15*] fırkaya bölündüler.

Birinci fırka,[422] şöyle der: Hasan b. Ali ölmemiştir, yaşamaktadır; yalnızca gizlenmiştir ve zamanın İmamı'dır (Kâim). İmâm, yerine geçeceği bilinen bir oğul bırakmadan ölemez. Çünkü yeryüzü, imâmdan yoksun kalamaz. Bundan dolayı Hasan b. Ali'nin imâmeti sabittir. el-Kâim'in iki defa gaybet hâlinde olacağına dair rivayet vardır. İşte bu birinci gaybettir; o tekrar ortaya çıkacak ve tanınacaktır. Sonra ikinci kez kaybolacaktır. Bu fırka mensupları Hasan b. Ali hakkında, Vâkıfa'nın Mûsâ b. Cafer hakkındaki görüşlerine benzer bazı görüşler benimsemişlerdir. Bunlara, Vâkıfa ile sizin aranızda ne fark vardır, diye sorulduğunda şöyle derler: Vâkıfa, onun öldüğü ortaya çıktığında, Mûsa'nın imâmetinde karar kıldıkları (tevakkuf) için, hata etmiştir; çünkü Mûsâ, kendinin vasiyet ettiği, yerini alacak birisi varken ölmüştür. Bu kimse Rızâ'dır, ondan başka on kişiden fazla halef bırakmıştır. Bunlardan her imâm, tıpkı babaları gibi, yerine açık ve tanınan bir halef bırakarak öldükleri sabittir. Dolayısıyla bu imâm da (Mûsâ) mutlaka ölecektir. Yaşadığı hususunda karar vermilmesi (tevakkuf) caiz olan Kâim ve Mehdî, arkasında halef bırakmaksızın öldüğü kesinleşen kimsedir. Böylece o imâmın taraftarları, ortaya çıkacağı zamana kadar onun imâmetine bağlı kalmak (tevakkuf) zorunda kalırlar; çünkü bir imâmın yerine halef bırakmadan ölmesi caiz değildir, doğru olan onun gaip olduğudur.

[202] [*Birinci fırka,*[423] *İmâmiyye olarak bilinen fırkadır. Bunlar şöyle derler: Hasan b. Ali'nin ölümünden sonra, Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali Rızâ'nın soyundan yeryüzünde Allah'ın kulları için bir hücceti, ülkelerinde halîfesi ve emriyle hükmeden birisi* (*Kâim*) *olacaktır. O, emreden, yasaklayan, atalarından aldığını tebliğ eden ve seleflerinin Allah'tan aldıkları ilimleri, kitapları, ahkamı, faraizi ve sünnetleri kendisine emanet ettiği*

422 Kummî, bunu İkinci fırka olarak zikretmiştir.
423 Nevbahtî bu fırkayı Onikinci fırka olarak zikretmiştir.

kişidir. Ayrıca o, insanların ihtiyaç duydukları dinî emir ve dünyevi maslahatları bilir. Babasının halefi ve vasisi olup kendisinden sonra görevi yürütecek olan Kâim'dir. Kıyamet gününe kadar, nesillerin yaşam süreleri ve doğum düzeni bakımından imâmların daha önce yaşayanları için geçerli ve daha sonrakiler arasında da yürürlükte olacak ilk metodu ve uygulana gelen sünneti üzere doğru yola erdiren, ümmetin hidayet rehberi ve mehdisidir. İmâmetin işleyişinde her hangi bir değişiklik olmaz ve ortadan kalkmaz. İmâmet, Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşte olmaz ve kardeşten kardeşe geçmez. Bu, caiz değildir; insanlık son bulup Allah'ın emirleri, yasakları ve kulları üzerindeki sorumluluk kalkıncaya kadar İmâmet ancak Hasan b. Ali b. Muhammed'in soyundan devam edebilir. Allah'ın emirleri yürürlükte olduğu sürece bu durum da geçerlidir. Yeryüzünde sadece iki kişi kalsa, birisi hüccet olur. Allah'ın kullarına yönelik emir ve yasakları devam ettiği ve yarattıkları ile ilgili yükümlülük varoldukça, onlardan birisi ölse, diğeri hüccet olur. İmâmet, babası hayatteyken ölen birinin soyundan devam edemeyeceği gibi ölen kişinin imâmeti, babası hayattayken kesinleşmemişse ve insanlar onu hüccet olarak kabul etmemişse, kardeşi veya başkası da ona vasî olamaz. Bu husus mümkün (caiz) olsaydı, bu durumda İsmâîl b. Cafer b. Muhammed taraftarlarının görüşü doğru olurdu ve Cafer b. Muhammed'in vefatından sonra oğlu Muhammed b. İsmâîl'in imâmeti sabit olurdu. Ayrıca bu şekilde inanan Mubârekiyye ve Karâmıta görüşlerinde haklı olmuş olurlardı. Şöyle ki, bu husus İmâmiyye Şîası'nın bu grupları arasında asla tartışılmayan türden sadık imâmlardan rivayet edilen, kendisinden şüphe duyulmayan bir hususdur ve bununla ilgili rivayet edilen haberlerin kaynağının sıhhati, rivayetlerin (esbab) sağlamlığı, isnatlarının mükemmelliği ve ravilerinin güvenilirliği üzerinde hâlihazırda onların icmâsı vardır. Buna göre Hasan ve Hüseyin'den sonra kıyamete kadar imâmet kardeşten kardeşe geçmez. Yeryüzü kendisinden önceki imâmın soyundan gelen bir hüccetten hâli olamaz. Şayet yeryüzü bir saat bile imâmsız olsaydı, üzerindekilerle birlikte batardı. Biz, Hasan b. Ali'nin imâmetine kesin olarak bağlıyız, onun öldüğüne kabul

ediyoruz, kendisinden sonra soyundan bir halefi olduğuna inanıyoruz ve bu inancımızda samimiyiz. O, babası Hasan b. Ali'den sonraki imâmdır; şu anda gizlenmektedir, korkması dolayısıyla saklanmaktadır ve böyle davranmakla emrolunmuştur. Ne zaman ki, Allah (ac.) kendisine izin verirse, kendisinden önceki ataları gibi o da ortaya çıkıp durumunu ilan edecektir. Çünkü her konuda yetki Allah'ındır. Onun ortaya çıkması, gizlenme, konuşması veya susması hususunda dilediğini yapar ve istediğini emreder. Nitekim, elçisine, peygamberlikle görevlendirildiğinde durumunu açığa vurmayıp susmasını ve düşmanlarından gizlenmesini emretmiş ve bunun üzerine o da imâmetten daha yüce ve daha önemli olan peygamberliğini gizlemişti. Peygamberliğini ilan etmesini emredinceye kadar bu şekilde senelerce devam etmişti. Allah'ın belirlediği an gelince, kendisine emredileni açığa vurmuş ve kavmine açıkça davette bulunmuştu. Peygamberliği ilan edilip mucize deliller, bağlayıcı apaçık burhanlar ve hüccetle, ortaya konduktan sonra, Kureyş ve diğer Arap ve Arap olmayan insanlar... O ve inanan ashabı şiddete maruz kalınca, (Allah) onlara Habeşistan'a hicret etmelerini emretmiş ve orada kavmiyle birlikte ikamet etmişti. Ebû Tâlib ölünce, kendisi ve geriye kalan ashabının hayatından endişeye kapılmış ve bunun üzerine Allah Medine'ye hicret etmesini ve mağarada gizlenerek düşmanlarından korunmasını emretmişti. Burada korku ve yakalanma endişesi içerisinde birkaç gün kaldıktan sonra ona izin vermiş ve dışarı çıkmasını emretmişti. Müminlerin emiri Ali'nin minberde söylediği "Allah, hüccetinin ve apaçık delillerinin (beyyinat) batıl olmaması için, yeryüzünü, yaratıklarına görevlendirilen ve açıkça bilinen veya gizlenip saklanan bir hüccetinden yoksun bırakmaz." Şeklindeki meşhur söz varken, nasıl olur da (İmâm) yalnız, tek başına, kovulmuş, dışlanmış, aranan, babası ve dedesi dolayısıyla haksızlığa uğrayan birisi olur ? Bununla ilgili olarak imâmlardan aktarılan sahîh ve meşhur haberler bulunmaktadır. Allah'ın işlerini sorgulamak ve hakkında bilgi sahibi olmadıkları şeyin peşine düşüp onu açıklamaya çalışmak kullarına düşmez. Çünkü Allah, bunu onlardan gizlemiş ve saklamıştır. Nitekim Allah, peygamberine "Bilmediğin şeyin

ardına düşme."[424] *diye buyurmuştur. Bundan dolayı onlara emredilmedikçe, inanan erkek ve kadınların, Allah'ın gizlediği bir şeyi öğrenmeye çalışması, ismini ve yerini araştırması, onun durumu ve yeri hakkında soru sorması doğru değildir. Çünkü o* (*as*)*, Allah'ın gizlemesiyle gizlenmiş, Allah'ın ve atalarının emrine uymuştur. Bundan dolayı onun durumunu araştırmak, bulunduğu yeri aramak, durumunun ne hâlde olduğunu sormak yasaklanmış olup kesinlikle helal değildir. Çünkü böyle bir şeye kalkışmak, Allah'ın bizden gizlediği bir şeyi açıklayıp ortaya çıkarmak, durumunu ilan etmek ve onu adıyla anmak Allah'a karşı gelmek, onun ve taraftarlarının* (*Şîa*) *kanının dökülmesine ve şerefinin ayaklar altına alınmasına yardım etmek demektir. Allah, kadın erkek bütün müminleri rahmetiyle bundan korusun. Onun durumunun gizlenmesi ve zikredilmemesinde canın korunması ve yaşatılması; dinimizin selameti, Allah'ın ve imâmlarımızın emrine yönelmek ve itaat etmek vardır. Allah lütfu ve merhametiyle bizi ve bütün müminleri taatine ve rızasına muvaffak etsin. Biz ve insanlardan hiç kimse, imâmı kendi kendi görüşüyle, aklıyla ve ictihadıyla seçemez. Bu nasıl olabilir ki? Yüce Allah peygamberlerine, nebilerine ve bütün insanlara bu hususta uyarı da bulunarak kitabında, insanlara bu türden bir şeyde seçim hakkı verilmediği ile ilgili olarak şöyle buyurmuştur: "Allah ve peygamberi bir hüküm vermiş ise, artık mümin erkek ve kadınların bu hususta seçim hakkı yoktur..."* [425] *Bir başka ayette de şöyle buyurmuştur: "Rabbin dilediğini, yaratır ve seçer. Onların* (*emredildikleri bir konuda*)[426] *seçme hakkı yoktur..."*[427] *Hüccetleri ve imâmları seçme ve onları görevlendirme yetkisi sadece Allah'a aittir. Bu sebeple Allah onları görevlendirir, seçer ve gizler. Dilediği zaman onları otaya çıkarır ve durumlarını ilan eder. Dilediği zaman da onu gizleyerek açığa çıkarmaz. Çünkü Allah yarattıkları hakkında yapacağı işleri ve onların menfaatlerine olan şeyleri daha iyi bilir. İmâm da kendi*

424 17. İsrâ', 17/36.
425 33. Ahzab, 36.
426 Kummî, bu kısmı ayetin arkasında açıklayıcı bir cümle olarak zikretmektedir.
427 28. Kasas 68.

işlerini, döneminin olaylarını ve Allah'ın emirleri sonucu meydana gelen olayları bizden daha iyi bilir. İmâmeti açık, konumu belli, doğumu ve hayatı herkesce bilinen; avam ve havas arasında nesebi inkar edilmeyen, ismi, hayatı ve imâmeti bilinen Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed şöyle demiştir: "Kim ki beni ismimle çağırırsa, Allah ona lanet etsin." Dostlarından ve taraftarlarından (Şîa) biri yolda ona rastlamıştı; ancak yolunu değiştirmiş ve takiye yaparak ona selam vermemişti. Ebû Abdillah daha sonra onunla buluştuğunda, bu davranışından dolayı ona teşekkür etti, onu haklı buldu ve onu övdü; kendisine tanışıklık göstererek selam vereni yerdi ve hakkında kötü sözler söyledi. [Ebû] İbrâhîm'den de, kendisine ismiyle hitap edilmeyi yasaklama konusunda babasından nakledilenlere benzer şeyler rivayet edilmiştir. Bütün bunlar, takiyyedir ve düşmandan korkulduğu içindir. Bu konuda Ebü'l-Hasan er-Rızâ şöyle diyordu: "Şayet bu topluluğun (kavm) benden ne istediğini bilseydim, yanımdaki dinimin tasvip etmediği güvercin ve horoz oyunu ile ve benzeri şeylerle kendimi helak ederdim." Bütün bunlar düşmanlardan şiddetle gizlenmek ve takiyye yapmanın gerekliliğinden dolayıydı. Bu sebeple şiddetli takibatın olduğu, baskı altında zor durumların yaşandığı, sultanın kendilerine zulüm ettiği ve benzerlerinin hukukuna riayet etmediği şu zamanımızda, nasıl olur da takiyye terk edilebilir? Bunun yanı sıra geçmişte Ebü'l-Hasan Mütevekkil'den eziyet ve işkence görmüştü. Salih b. Vasîf'in[428] *-Allah lanet etsin- bu topluluktan Ebû Muhammed'e kötü şeyler yaptı. Onu hapsedilip öldürülmesini emretti ve onunla birlikte Ehl-i Beyti'ni hapsetti. Ayrıca meşhur ismi bilinmeyen ve doğumu kendilerinden gizlenmiş olan imâmı öğrenebilmek için Şîa onun takibatına uğradı, ondan eza gördü ve sıkıntı çekti. Doğumu kendilerinden gizlenmiş olanlara onun ismini deşifre ettiği bilinmektedir. "Kâimin doğumunun insanlardan gizleneceğine, adının anılmayacağına ve isminin bilinmeyeceğine, kıyamından*

428 Sâlih b. Vasîf (256/869): Abbâsî halîfelerinden Müstaîn, Mu'tez ve Mühtedî dönemlerinde önde gelen Türk komutanlardandı. Bkz. el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl,* II/94; el-Esterâbâdî, *Menhecu'l-Makâl*, 181; et-Taberî, *Târîh,* III/1460, 1480, 1688, 1695; Muhammed Sadık Âl Bahri'l-Ulûm, *Fıraku'ş-Şîa*, s. 111, Dipnot: 1.

önce ortaya çıkıp kendisine uyuluncaya kadar bulunduğu yerin bilinmeyeceğine dair pek çok sahih rivayet vardır. Gizlenmesi ve saklanması ile ilgili olarak zikrettiğimiz ve ortaya koyduklarımıza rağmen, kendisinin ve babasının güvenilir taraftarlarının -sayıları az da olsa- onun durumunu bilmeleri gerekir. Çünkü bir imâmın kendisinden sonraki imâmı vasiyyet ile belirlemesi, ancak seçkin dostlarından meydana gelen en az iki veya daha fazla adaletli şahit huzurunda geçerli ve sabit olur. Ancak önceki imâmın tek bir çocuğu varsa, bu durumda, Ebû Cafer Muhammed b. Rızâ'dan rivayet edildiği üzere, imâm böyle bir belirlemeye gerek duymaz. Şöyle ki Ebû Cafer, Muhammed b. Îsâ b. Abdillah el-Eş'ârî[429] *ile benzer bir konu hakkında tartışırken ona şöyle demiştir: "Ey Ebû Ali! Benim imâmetim hakkında şek ve şüphe ortadan kalktmıştır. Çünkü babamın benden başka çocuğu yoktur. Bununla birlikte Rızâ, ona işaret ve vasiyyette bulunmayı, bunu da şahit huzurunda yapmayı terk etmedi. Böyle olması gerekiyordu, çünkü Resulullah'ın ve ondan sonraki imâmların geçerli olan uygulaması bu şekildeydi. Ayrıca Müminlerin Emiri ve Hasan da böyle yapmıştı. Hatta Hasan, Resulullah'ın kendilerinin imâmetine vasiyyet ve işarette bulunmasına rağmen, Hüseyin'e bu konuda vasiyyet ve işarette bulundu. O hâlde İmâmet, Allah'ın emirleri yürürlükte olduğu müddetçe, Hasan b. Muhammed'in* soyunda olup kardeşten kardeşe, amcaya, amca oğluna, -dedesi hayatta iken babası ölen çocuğa- çocuğunun çocuğuna* (*torununa*) *geçmez. Çünkü imâmet, kişiden sadece kendi sülbüne geçer*; *imâm sulbünden bir çocuğu ve torunu olmadıkça da ölemez.* (*İmâmette*) *herkesce bilinen usul budur. Bu husus, Allah'ın rahmeti üzere, hidayet üzere olan İmâmiyye Şîası'nın üzerinde icmâ ettiği zorunlu ve gerekli bir prensiptir* (*garaz*). (*Onikinci imâm*) *Hasan b. Ali'nin* (*ra*) *vefat ettiği güne kadar icmâmız bu şekilde devam etti.*]

429 Ebû Ali Muhammed b. Îsâ b. Abdillah b. Sa'd el-Eş'arî: Kum'un önde gelen güvenilir alimlerindendi. Sultanın yanında büyük itibara sahipti. Ali er-Rızâ'dan ders aldı. Onun *Kitâbu'l-Hutab* adlı bir eseri vardır. Bkz. el-Mâmakânî, *Tenkîhu'l-Makâl*, III/168.

* Doğrusu Hasan b. Ali olabilir. Krş. Nevbahtî, 111.

97 İkinci fırka[430] ise bu konuda şöyle dedi: Hasan b. Ali ölmüştür ve öldükten sonra yaşamaktadır. O, Kâim ve Mehdî'dir. Çünkü biz, Kâim'in anlamının, öldükten sonra tekrar dirilmek (kıyam) olduğunu, çocuksuz olarak diriltileceği anlamında olduğunu rivayet etmiştik. Şayet imâmın yaşayan bir çocuğu olsaydı, o öldükten sonra tekrar dirilmemek üzere ölmesi daha uygun olurdu. Çünkü bu durumda imâmet halefinin hakkıdır, o hiç kimseye vasiyette de bulunmamıştır. Böylece Hasan b. Ali'nin Kâim olduğunda şüphe yoktur. Hasan b. Ali ölmüştür. O, öldüğünde arkasında çocuk ve halef bırakmadığında da kuşku yoktur. O, vasiyet etmedi, çünkü öldükten sonra yaşama dönmüştür. Bize rivayet edildiğine göre, İmâmın kâim olduğu haberi insanlara ulaşınca şöyle derler: kemikleri çürüdüğü hâlde falan kişi nasıl imâm olabilir; o hâlen yaşamaktadır; gizlidir, gözükmez, ancak vakti geldiğinde zuhur edecek ve insanların
98 başına geçip yeryüzünü, tıpkı zulümle dolduğu gibi adaletle dolduracaktır. Bunlar, imâmın öldükten sonra yaşadığını, korkudan dolayı gizlenmiş olduğunu söylerler. Zira onlara göre, Hz. Ali'den rivayet edilen bir haber gereğince, yeryüzünün adil, insanlar arasında yaşayan veya korkudan dolayı gizli bulunan bir kâim huccetten hâli olması caiz değildir. Nitekim Ali b. Ebî Tâlib bir hutbesinde şu duada bulunmuştur: "Ey Allahım! huccetlerinin ve burhanlarının batıl olmaması için, yeryüzünü zahir veya gaib huccetinden hâli kılma." Ali b. Ebî Tâlib'in bu sözü de, onun ölümünden sonra da yaşadığına delil teşkil eder. Bu fırka ile bir önceki fırka arasındaki tek fark; bu fırkanın Hasan b. Ali'nin ölümünü doğrulaması; ötekinin ise onun ölmesini inkar ederek gizli olarak yaşamakta olduğunu söylemesidir. Bu fırka, Vâkıfa'dan Mûsâ b. Cafer hakkında benzeri görüşleri ileri süren fırkaya benzemektedir. Onlara da bu görüşünüzü neye istinaden söylüyorsunuz ve bu hususta delililiniz nedir, denildiğinde, rivayetleri te'vil etme cihetine gittiler.[431]

430 Kummî, Üçüncü fırka olarak zikretmiştir.

431 Nevbahtî, bu fırkayı bazı farklılıklarla beraber Dokuzuncu fırka olarak zikretmiştir.

[203] *İkinci fırka*[432] *ise, şöyle der: Hasan b. Ali ölmemiştir, yaşamaktadır; o yalnızca gizlenmiştir ve Zamanın İmâmıdır (Kâim). İmâm, yerine geçecek herkesce bilinen bir oğul ve halef bırakmadan ölemez. Çünkü yeryüzü imâmdan yoksun kalamaz ve de hüccet Allah'ındır. Bu sebeple insanların, kendisine vasiyet edilen kimsenin imâmetini kabul etmesi gerekir. Hasan b. Ali'ye gelince, imâmetin kendisine vasiyet edildiği kesindir, ayrıca babası da, onun imâmeti hususunda işarette bulunmuştur. Yeryüzü, insanlara gönderilen imâm ve hüccetten bir saat bile yoksun kalamaz. İşte bu onun (birinci) gaybetidir. O, tekrar ortaya çıkacak ve tanınacaktır. Sonra Kâim olarak ikinci kez kaybolacaktır. Bu fırka mensupları, bu konuda Vâkıfa'nın Mûsâ b. Cafer hakkındaki bazı görüşlerini benimsemişlerdir. Onlar şu iddiada bulunurlar: Vâkıfa, Mûsâ hakkında imâmetinde karar kıldıkları (tevakkuf) için hata etmiştir. Çünkü, Mûsâ b. Cafer (ra) geride on küsür erkek evlat bırakarak öldü. İmâmetin sona erdirilmesi (vukûf), sadece kesin olarak halef bırakmaksızın öldüğü ortaya çıkan kimse için olabilir. Böyle bir kimsenin imâmetinde tevakkuf gerekir. Bu, İmâmın kendi neslinden apaçık ve güvenilir bir halef bırakmadan ölmesi söz konusu olamayacağından dolayıdır. Şayet Mûsâ b. Cafer'in bilinen meşhur erkek çocukları olduğu hâlde imâmeti onda sona erdirmek (tevakkuf) doğru olsaydı, Müminlerin Emir'i Ali ve ondan sonra çocuklarında imâmeti sona erdirmiş olan Vakıfa, bu konuda isabet etmiş olurdu. Nitekim bunlar da Musa'nın imâmetinde tevakkuf edenlerin haberlerine benzer haberleri delil getirdiler. İmâmetinin babasından kendisine geçtiği kesinleşmiş bir imâmın kaybolduğunu (fıkdân) ve onun işaret ettiği, herkesçe bilinen ve meşhur bir halefinin var olmadığını göre, Hasan b. Ali'nin gizlendiği ve ölmeyip sağ olduğunu doğrulamıştır.*

Üçüncü fırka[433] ise, Hasan b. Ali ölmüştür; ondan sonra imâm kardeşi Cafer'dir; çünkü Hasan b. Ali onu vasisi tayin etti, imâmeti ondan aldı ve böylece imâmet ondan kendisine geçti, der. Onlara Hasan ve Cafer yaşadıkları sürece, birbirleri-

432 Kummî, bu fırkayı Yedinci fırka olarak zikretmiştir.
433 Kummî, bu fırkayı yedinci fırka olarak zikretmiştir.

ne küskün, hasım ve düşman idiler, sizin de Cafer'in ona yap-
99 tıklarını, Hasan'ın endişelerini/korkuların ve sağlığında ona yaptığı kötü muameleyi ölümünden sonra mirasını taksim ederken onlara yaptıkları şeyleri biliyorsunuz, denilince onlar şöyle cevap verdiler: Onlar görünüşte (zahir) böyleydiler; gerçekte ise (bâtın), birbirinden memnun idiler, birbirilerini destekliyorlardı ve aralarında bir ihtilaf yoktu. Cafer her zaman ona itaat etti ve sözünü dinledi. Eğer Cafer'den Hasan'a muhalif bir şey sadır olmuş ise, bunun sebebi Hasan'dır; çünkü Cafer, Hasan'ın vasisidir; imâmet ona el-Hasan'dan intikal etmiştir. Bunlar, daha sonra Fethiyye fırkasının bazı görüşlerini benimsediler ve Mûsâ b. Cafer'in kardeşi Abdullah'ın vasiyeti ile imâm olduğunu, imâmetin babasından değil, kardeşi Abdullah'tan ona geçtiğini ileri sürdüler. Bunlar Abdullah b. Cafer'in imâmlığını kabul ettiler; böylece daha önce inkâr ettikleri, karşı çıktıkları imâmeti benimsemiş oldular ve mezheplerinin sahih olduğunu göstermek için imâmeti kendilerine farz kıldılar. Onların reisleri ve bu görüşe davet eden daileri, Kûfeli kelamcılardan, Ali b. et-Tâhî el-Hazzâz[434] diye bilinen birisi idi. Hazzâz, Fethiyye fırkasında, tanınmış bir kimseydi; Cafer'in imâmetini destekliyenlerdendi ve halkı ona çağırdı. O, güçlü bir kelamcıydı, Uht el-Fâris b. Hâtim b. Mâhuyeh (Mahaveyh) el-Kazvînî, Hasan b. Ali'nin imâmetini inkâr etmekle birlikte, Hazzâz'a bu konuda yardım etti ve babasının Hasan'ı değil de Cafer'i vasi tayin ettiğini söyledi.

[204] *Üçüncü fırka*[435] *ise şöyle dedi: "Hasan b. Ali ölmüştür, ancak öldükten sonra tekrar dirilmiştir. O, Zamanın İmamı ve Mehdisi'dir (el-Kâim el-Mehdî)." Onlar, bu konuda imâmetin Mûsâ b. Cafer'de bittiğini ileri süren Vâkıfa'dan bir fırkanın delillendirdiği bir rivayetle delillendirmişlerdir. Cafer b. Muham-*

434 Ali b. et-Tâhî el-Hazzâz: Ezd kabilesinden Tâhiye b. Sûd b. el-Hacer'e nispet edilir. Basra'da bu sülalenin yerleştiği Tâhiye adıyla bir mahalle vardı. Bazı kayıtlarda et-Tâcinî şeklindedir. Bu durumda ikisi farklı kişiler olması muhtemeldir. Tûsî, onun Ali b. el-Hazzâz adıyla verir ve onun büyük bir mütekellim olduğunu Kelam'la ilgili eserleri bulunduğu ve Rey'de öldüğünü kaydetmektedir. Bkz. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV/26; et-Tûsî, *el-Fihrist*, 130; Meşkûr, 251 (Ta'likât).

435 Nevbahtî, bu fırkayı İkinci fırka olarak zikretmiştir.

med'den rivayet ettiklerine göre, o şöyle demiştir: "Kaim ismi, öldükten sonra tekrar hayata döneceği için verilmiştir." Hasan b. Ali'ye gelince, o ölmüştür. Onun öldüğünde arkada bir halef ve bir vasî bırakmadan öldüğünde şüphe olmadığı gibi onun Kaim olduğunda ve öldükten sonra diriltilip yaşamakta olduğunda da hiç bir şüphe yoktur. Çünkü yeryüzü, herkesce bilinen bir hüccetten yoksun kalamaz. Bu durumda o, gözden kaybolarak gizlenmiştir, ancak bir gün ortaya çıkacak ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır.

Dördüncü fırka[436] ise şöyle der: Hasan'dan sonra imâm Ca- 100
fer'dir. İmâmet ona ne kardeşi Muhammed ve ne de Hasan'dan intikal etmiştir; babasından ona geçmiştir. Ondan sonra imâm yoktur. Hasan da imâm değildir; çünkü Muhammed babasının sağlığında öldü. Hasan da geride, bir evlad/halef bırakmadan öldü. O, asılsız iddialarda bulunan birisi idi. Buna delilimiz şudur: imâm vasîsini tayin etmedikçe ve yerine bir halef bırakmadıkça ölmez. Hâlbuki Hasan bir vasi bırakmadan ve bir erkek çocuğa sahip olmadan öldü. Bu sebeple onun imâmeti batıl olmuş (sona ermiş)tur; çünkü imâmın mutlaka zahir, tayin etmiş olduğu bilinen bir halefi olması icabeder. Aynı şekilde, onun ceddi Ebû Abdillah Cafer b. Muhammed ve diğerlerinin Hasan ve Hüseyin'den sonra imâmet kardeşlere intikal etmez sözü mucibince, imâmetin Hasan ve Cafer'de olması caiz değildir. Böylece bu, bize imâmetin Cafer'in hakkı olduğunu, imâmetin ona kardeşleri yoluyla değil, babası kanalıyla geçtiğini ispatlamış olduk.

[205] *Dördüncü fırka[437] ise şöyle der: Babası ve dedelerinin öldüğü gibi, Hasan b. Ali'nin de öldüğü, yalanlanamayacak türden mütevatir haberlerle, ölümüne pek çok kimsenin şahit olması ve bunun çok sayıda dost ve düşmanın rivayetiyle doğrulanmıştır. Dolayısıyla bu konuda, şüphe gereksizdir. Ayrıca onun ardında herhangi bir halef bırakmadığı da bu gibi*

436 Kummî, bu fırkayı Sekizinci fırka olarak zikretmiştir.
437 Nevbahtî, bu fırkayı bazı farklılıklarla birlikte Dokuzuncu fırka olarak verir.

sebeplerle doğrulanmıştır. Bize göre, bu iki yönün doğruluğu kesinleşince, Hasan b. Ali'den sonra imâm olmadığı ve imâmetin onunla sona erdiği konusu da doğrulanmıştır. Bu, hem akıl, hem kıyas ve hem de gelenek açısından mümkündür. Hâlbuki Muhammed'den sonra nübüvvetin sona ermesi ve ondan sonra herhangi bir nebinin (şey) olmaması nasıl caizse, aynı şekilde imâmetin sona ermesi de caizdir. Çünkü risalet ve nübüvvet, daha şerefli ve yüce bir görevdir. İnsanlar, bu ikisine daha fazla ihtiyaç duyarlar. Risalet ve nübüvvetle birlikte apaçık delil (hüccet) daha gerekli oldu ve mazeret için gerekçe kalmadı. Bu sebeple risaletle birlikte apaçık burhanlar ve hayrete düşüren alametler sona ermiştir. Aynı şekilde İmâmetin sona ermesi de caizdir. Onlar bu konuda Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed'den gelen şu haberi delil getirdiler: Cafer b. Muhammed'e, yeryüzünün bir hüccetten yoksun olup olmayacağı sorulunca şu cevabı verdi: "Hayır, yeryüzü bir hüccetten yoksun olmaz. Ancak Allah, günahları yüzünden bir kavme öfkelendiğinde, onları hüccetsiz bırakır. Bize göre, yaşadığımız dönem böyle bir dönemdir. Allah dilediğini yapar." Bu fırka, imâmın (kaim) yetkiyi ele almasını ve mehdinin ortaya çıkmasını gerekli görmez ve bu konuda bedâ'nın anlamlarından birisini benimser.

101 Beşinci fırka[438] da tekrar babasının sağlığında ölen Muhammed b. Ali'nin imâmetine döndüler; Hasan ve Cafer'in hakları olmayan imâmet iddiasında bulunduklarını ileri sürdüler; babalarının onlara vesayet ve imâmetle ilgili bir işarette bulunmadığını; bu hususta ondan hiç bir şeyin rivayet edilmediğini; imâmetlerini gerekli kılan bir nass bırakmadığını söylediler. Zaten her kişi, özellikle de Cafer bu vasıflara (imâmete) layık değildi. Çünkü Cafer, herkesçe bilinen bazı kötü vasıflara sahipti. Cafer'de bulunan bu kötü hasletlerin adil bir imâmda bulunması caiz değildir. Hasan ise, yerine geçecek bir halef bırakmadan öldü. Bu durumda babasının onun imâmetine işaret ettiği gerçek olan Muhammed'in imâm olduğunu anlamış olduk. Hasan ise, yerine geçecek bir halefi olmadan

438 Kummî, bu fırkayı Altıncı fırka olarak zikretmiştir.

ölmüştür. Hâlbuki imâmın yerine geçecek bir halef bırakmadan ölmesi caiz değildir. Öte yandan, Cafer'in babasının sağlığında ve onun ölümünden sonra, nefsine hakim olmayarak ahlaksızlık yapan ve aleni olarak günah işleyen birisi olduğunu daha önce gördük.

Bu özelliklere sahip olan birisinin, bir dirhem üzerine dahi şahadeti sahih kabul edilemez. O hâlde böyle birisinin Resulullah'ın makamına geçmesi nasıl olur? Yüce Allah, açıkça -fısk ve 102
fucur işleyen birinin şahitliğini kabul etmezken fazileti büyük son derece hassas ve halkın bu derece ihtiyaç duyduğu imâmet böyle bir kişiye nasıl verilir? Çünkü imâmetle Allah'ın dini bilinir ve onun rızası kazanılır. Böyle bir şey fasıklığı açık olan bir kimseye nasıl verilebilir? Günah işlemek, takiyye olarak da caiz değildir; çünkü bu Azîz ve Yüce Allah'ın rızasına uygun olmadığı gibi, Allah'a nisbet edilmesi de doğru değildir. Bize göre, imâmetin Cafer gibi bir kimse için uygunluğu ve yerine halef bırakmadan ölen birinin imâmeti geçersiz olunca, geriye, sadece onların kardeşleri Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin imâmetinin delillendirilmesi meselesi kalmaktadır; çünkü ondan sadece iyilik ve iffet sadır olmuştur ve onun bilinen bir nesli vardır. Bununla birlikte babası, kendi yerine geçeceği konusunda işarette bulunmuş ve böyle bir işaretin asılsız olduğu söylenemez. O hâlde onun hem imâm ve hem de Kâim ve Mehdî olduğuna inanmak gerekir; aksi takdirde imâmetin aslının olmadığı fikrini benimsemek gerekir ki, bu da asla doğru olmaz.

[206] *Beşinci fırka*[439] *ise şunları söyler: Hasan b. Ali ölmüştür ve öldüğü de doğrulanmıştır. İmâmet, Muhammed'in soyundan daha önce ölenlerden birisini göndereceği vakte kadar, kesintiye uğramıştır* (*inkita*). *O dilerse, Hasan b. Ali'yi, dilerse de onun dedelerinden birisini gönderir. Bu olmak zorundadır. Çünkü imâmın yetkiyi ele geçirmesi ve mehdinin ortaya çıkması Allah'ın kesin bir hükmüdür. Bu konu, nakledilen haberlerle teyid edilmiş, rivayetlerle doğrulanmış ve ümmetin ittifakıyla gerçekleşmiştir. Bunun geçersiz kılınmış olması caiz değildir*

439 Nevbahtî, bu maddeyi Dokuzuncu maddede kısmen zikretmiştir.

ve böyle bir şey de olamaz. Nübüvvet meselesine gelince, Allah, kitabında bunun sona erdiğini, Muhammed'den sonra herhangi bir nebinin olmadığını bildirmiştir, ancak İsa b. Meryem ile Muhammed arasında olduğu gibi hiç bir resul, nebi ve imâmın gönderilmediği bir fetret dönemi olacaktır. Böyle bir durumda, aynı şey imâmet için de geçerli olacaktır. Çünkü Hasan b. Ali'nin ölümü doğrulanmıştır. Ayrıca kendisinden sonra bir halef bırakmadığı da kesin olarak ortaya çıkmıştır. Öyleyse geride evlat bırakmadığı için imâmet sona ermiştir. İmâmetin, babadan oğula geçtiği için başka bir soyda asla devam edemeyeceğine göre ve Hasan ve Hüseyin'den sonra amcaya, amca oğluna veya herhangi bir kardeşe intikali de söz konusu olamayacağına göre, onlardan bir imâm (kaim) gelinceye kadar, imâmete son verilmiştir. Ortaya çıkıp yetkiyi ele geçirince, Kıyamet kopana kadar imâmet sürecektir.

103 Onlardan altıncı fırka[440] da şöyle der: Hasan b. Ali'nin Muhammed diye isimlendirdiği ve imâmetine işaret ettiği bir oğlu vardır. el-Hasan b. Ali'nin ölüp arkasında bir halef bırakmadığı görüşü batıldır. İmâmeti ve vasiyeti sabit olan, yaptığı işler herkes tarafından bilinen bir imâmın arkasında bir halef bırakmadan ölmesi nasıl tasavvur olunur? Hâlbuki onun halefi kaimdir ve ölümünden birkaç sene önce doğmuştur. Bunlar onun halefinin imâmeti ve Hasan'ın ölümü konusunda ve onun halefinin adının Muhammed olduğu konusunda kesin kanaat sahibidirler.

Altıncı fırka taraftarları, Muhammed'in gizli olup, Cafer ve diğer düşmanlarından korktuğu için, görünmediğini iddia ederler. Onlara göre, bu onun ilk gaybet hâlidir. O İmâm ve Kâim'dir. Babasının sağlığında imâm olduğu bilindi ve nassla tayi edildi. Babasının ondan başka halefi yoktu. O kesinlikle imâmdır.

[207] *Altıncı fırka[441] da şöyle der: Hasan ve Cafer hiçbir zaman imâm olmadılar. İmâm, babasının sağlığında ölen Muhammed*

440 Kummî, bu fırkayı Onbirinci fırka olarak zikretmiştir.
441 Nevbahtî, bunu Beşinci fırka olarak zikretmiştir.

idi. Babaları, Hasan ve Cafer'den hiç birisine vasiyette bulunmadı ve birinin imâmetine de işaret etmedi. Ancak onlar, hak sahibi olmadıkları bir şeyin peşine düştüler. Bu yüzden Hasan, arkada evlat bırakmadan ölmüştür. Cafer ise, zaten imâmete layık değildi. Çünkü o, aleni olarak yakışıksız davranışlarda bulunan ve ahlaksızlık yapan, nefsine hakim olamayıp ulu-orta günah işleyen, haramları çiğneyen birisi idi. Bu özellikleri sahip olan birisinin bir dirhem üzerine dahi şehadeti uygun olmazken, imâmete ve Nebinin makamına geçmesi nasıl uygun olabilir? Takiyye olarak dahi günah işlemek doğru değildir. Nitekim, bu konuda Ebü'l-Hasan er-Rızâ şöyle diyordu: "Şayet bu topluluğun (kavm) benden ne istediğini bilseydim, yanımdaki dinimin tasvip etmediği güvercin ve horoz oyunu ile ve benzeri şeylerle kendimi onların nazarında helak ederdim." Resulullah'ın makamına, yalnızca salih, takvalı, iffetli, vakarlı, Allah'a isyan etmeyen, hata ve küçük günahlardan masum olanların geçmesi uygundur. Herkesçe apaçık bilinen ve tanınan bir halefi olmaması ve halefi olmayan bir kimsinin de imâm olamaması gibi gerekçelerle Hasan'ın imâmeti geçersiz olunca, dine karşı aleni olarak ahlaksızlık yapan ve büyük günah işleyen kimsenin imâmeti daha fazla geçersizdir. Sadece günahsız (masum), takva sahibi, temiz, kötülüklerden kendini koruyan, iyiliksever ve iffetli kimseler imâm olabilir. Bu durumda zorunlu olarak Muhammed b. Ali'nin imâmetini kabul etmekten başka çıkar yol kalmıyor. Zira ondan iyilik ve iffet dışında bir şey sadır olmamıştır. Ayrıca kendisinin imâmetine babası işarette bulunmuştur. İmâm, imâm olmayan birisine işarette bulunmaz. Bunlar, Ebû Abdillah'ın oğlu Abdullah'a işarette bulunduğu şeklindeki rivayetleri inkar ederek Abdullah'ın imâmetini ileri sürenlerin herhangi bir rivayete dayanmaksızın bunu benimsediklerini söylediler. Ancak bunlar İmâmetin bir önceki imâmın en büyük oğlunda devam ettiğinine dair haberlere yöneldiler. Diğer yandan bu fırka mensupları, Muhammed b. Ali'nin, erkek bir halefi olduğunu iddia ettiler.

[208] *Onlardan bir kısmı da şöyle dedi: O yaşamaktadır, ölmemiştir, fakat babası (oğlunun) başına geleceklerden korktu-*

ğu için onu saklamış ve gizlemiştir. Hasan ve Cafer'in imâmeti geçersiz olduğu gibi Muhammed'in imâmeti de geçersiz olursa, o takdirde babaları Ebü'l-Hasan'ın ve ölmüş gitmiş dedelerinden imâm olanların imâmeti de geçersiz olmuştur.

Yedinci fırkanın[442] görüşleri de şöyledir: el-Hasan'ın ölümünden sekiz ay sonra bir çocuğu doğdu. Onun henüz hayattayken bir çocuğu olduğunu söyleyenler, yalancıdırlar, iddialarında tutarsızdırlar.

Çünkü, eğer onun bir çocuğu olsaydı, başkalarının gizli kalmadığı gibi o da gizli kalmazdı. Zaten onun çocuk bırakmadan ölüp gittiği bilinmektedir. O, böyle bir konuda inat edemez. Bunun böyle olduğunu gözün tanıklığı (iyân), akıl ve gelenek de reddeder. İmam öldüğünde, çocuğun ana karnında olduğu/henüz doğmadığı, hem sultan hem de halk nezdinde apaçık ve kesin olarak bilinmekteydi. Hatta çocuğun durumu (cinsiyeti) belli olmadığı için Sultan tarafından da onaylanmayarak mirasın taksimi durduruldu. Ölümünden 8 ay sonra onun bir çocuğu doğmuştu. O, gizlenen çocuğuna Muhammed adının verilmesini emir ve vasiyet etmişti. Onlar, Ebü'l-Hasan er-Rızâ'dan rivayet edilen şu haberi bunun caiz ve doğru olduğu hususunda delil gösterdiler: Rızâ şöyle der: "Siz annesinin karnındaki ceninle ve annesini emen çocukla imtihan edileceksiniz."

[209] *Yedinci fırka*[443] *ise şöyle der: Hasan b. Ali, geride bir evlat bırakmadan ölmüştür, ondan sonra imâm, kardeşi Cafer b. Ali'dir. Çünkü Hasan onu vasisi tayin etti, Cafer de, onun vasiyyetini kabul etti. Böylece İmâmet Hasan'dan Cafer'e geçmiştir. Daha sonra onlar, Fethiyye'nin Abdullah ve Mûsâ b. Cafer hakkında ileri sürdüğü bazı görüşleri benimsediler. Ayrıca onlar, bu değişikliğin Bedâ' yoluyla gerçekleştiğini iddia ettiler. Nitekim Allah, İsmail b. Cafer hakkında da görüş değiştirmiş (bedâ') ve bunun neticesinde onun ecelini yetirip İmâmeti Abdullah ve Musa'ya vermişti. Aynı şekilde İmâmeti Hasan'a ver-*

442 Kummî, bunu Onüçüncü fırka olarak zikretmiştir.
443 Nevbahtî, bunu Üçüncü fırka olarak zikretmiştir.

di, ancak daha sonra onun soyunda devam etmemesi Allah'a daha uygun göründü, bunun üzerine fikir değiştirerek İmâmeti kardeşi Cafer'e verdi. Bundan dolayı Hasan b. Ali'den sonraki imâm Cafer'dir.

Sekizinci fırka[444] da şöyle der: Hasan'ın kesinlikle bir çocuğu yoktur. Çünkü biz bunu araştırdık ve her yönden inceledik, 104
fakat onun bir çocuğu olduğunu tespit edemedik. Şayet öldüğünde bir çocuğu olmayan Hasan gibi birisi hakkında gizli bir çocuğu vardı dememiz doğru olsaydı, halef bırakmadan ölen herkes için de benzer bir iddia da bulunmak caiz olurdu. Aynı şekilde Hz. Peygamber hakkında da nebî ve resûl olan bir çocuk bıraktığı şeklinde bir iddiada bulunmak caiz olurdu. Abdullah b. Cafer b. Muhammed için de oğlunu bir halef bıraktığı iddiasında bulunmak caiz olurdu. Ebû'l-Hasan er-Rızâ'nın da Ebû Cafer'den başka üç çocuğunu halef bıraktığını, ancak bunlardan birisinin imâm olduğunu söylemek de caiz olurdu. Zira, Hasan'ın bir halef bırakmadan öldüğüne dair haber, Resulullah'ın sulbünden bir erkek çocuk halef bırakmadan öldüğünü bildiren haberin aynısıdır. Buna göre ne Abdullah b. Cafer'in bir halefi ne de Rızâ'nın dört çocuğu vardır. Böylece onun bir çocuğu olduğu meselesi, asılsız bir iddia olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Fakat burada gizlilik içerisinde gerçekleşen hamilelik söz konusudur. O, doğum yaptığında imâm olacak erkek bir çocuk doğuracaktır. Çünkü İmâmın halef bırakmadan ölmesi caiz değildir. Aksi takdirde imâmetin batıl olacağı ve yeryüzünün hüccetten hâli bulunacağı söz konusu olur.

Hasan'ın sağlığında bir çocuğu olduğu görüşünü savunanlar, diğerlerine karşı şu delili getirdiler: Benzer bir fikri benimsediğiniz bir konuda bize karşı çıktınız; bununla da kalmadınız, ona aklın kabul etmediği şeyleri izafe edecek kadar ileri gittiniz. Kaim bir hamilelik olduğunu söylediniz. Çocuğu bulmak için çalıştığınızda onu bulamadınız ve bu sebeple onun varlığını inkâr ettiniz. Ne var ki biz, hamileliği öğren-

444 Kummî, bu fırkayı Ondördüncü fırka olarak zikretmiştir.

me ve onun doğruluğunu tesbit etme hususunda sizden daha fazla ısrarlı olduk ve incelemede bulunduk. Fakat bütün gayretlerimizi sarf etmemize rağmen onu bulamadık. O hâlde çocuk konusunda biz sizden daha doğruyuz; çünkü bir adamın gizli, açıkça bilinmeyen ve ölümünden sonra zahir olan bir çocuğunun olması ve böylece nesebinin sahih olması akıl,
105 adet ve örf bakımından caizdir. Bu durumda iddia ettiğiniz mesele (emr) çirkin ve iğrenç bir iddiadır; her akıllının aklı onu inkâr eder; bu örf ve adete de aykırıdır. Bununla birlikte, sadık imâmlardan hamileliğin dokuz aydan fazla olmayacağına dair birçok sahih rivayet mevcut olmasına rağmen, iddia etmiş olduğunuz hamileliğin üzerinden seneler geçtiği hâlde, hâlâ siz hiçbir sahih ve açık deliliniz olmadan görüşünüzde inat ediyorsunuz.

[210] *Sekizinci fırka da şöyle der: "İmâm Cafer b. Ali'dir. İmâmet, babası Ali b. Muhammed'den kendisine geçmiştir. Hasan'ın imâmetini ileri sürmek bir yanılgıdır ve hatadır. Bizim, onun imâmetinden vazgeçerek Cafer'in imâmetini benimsememiz gerekir. Nitekim Abdullah b. Cafer'in imâmetine inananlar, Abdullah'ın ölümü üzerine bu fikirlerinden vazgeçip, Abdullah'ın geride halef bırakmadan ölmesi dolayısıyla Mûsâ b. Cafer'in imâm olduğu fikrini benimsemek zorunda kaldılar. Çünkü onlar, "İmâmet önceki imâmın en büyük oğlunun hakkıdır." şeklindeki bir rivayetin yorumundan hareket ederek bu fikre vardılar. Hasan, geride evlat bırakmadan öldüğünde, onun imâmetini kabul etmekle hata ettiklerini, imâmetin geride halef bırakmayan kimselerde olmasının caiz olmadığını ve Muhammed'in babası hayatta iken ölmüş olması dolayısıyla imâm olamayacağını anladılar. İmâmetini önce savunup sonra bu kararı hata kabul edip ondan vazgeçilmesi olmayacak bir şeydir. O, imâm olan ve itaati farz olan babasının sağlığında ölmüştü. Kendinden sonraki birisinin imâmeti, ancak bir önceki imâmın işarette bulunması ve vasiyet etmesiyle kesinleşir. Hâlbuku Hasan geride evlat bırakmadan ölmüştür. O hâlde bize göre onun batıl bir iddiada bulunduğu doğrulanmıştır. Çünkü imâm, -hepimizin icmâ ettiği gibi- ancak vasiyet edeceği ve imâmeti yü-*

rütmek için makamını kendisine teslim edeceği herkesçe bilinen ve tanınan bir halef bıraktıktan sonra ölür. İmamet, Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşte dönmez (kardeşten kardeşe geçmez). Hiç şüphesiz imâm, babasının kendisine vasiyeti dolayısıyla Cafer'dir.

Dokuzuncu fırka[445] da şunları söyler: Hasan b. Ali'nin babasının, dedesinin ve diğer atalarının öldüğü sahih haberlerle sabittir. Aynı şekilde, Hasan'ın ölümü ve ondan sonra imâm olmadığı da yalanlanması mümkün olmayan haberle sabittir. Bu, akla ve örfe göre caizdir. Hâlbuki nübüvvetin sona ermesi ve Muhammed'den (sav) sonra başka bir nebinin olmaması nasıl caizse, aynı şekilde imâmetin sona ermesi de caizdir. Öte yandan sadık imâmlardan rivayet edilmiştir ki, insanlar işledikleri günahlardan ötürü Allah'ın gazabına maruz kalmadıkları müddetçe, o dünyayı hüccetsiz bırakmayacaktır ve tayin edilen vakte kadar hücceti onların arasından kaldırmayacaktır. Yüce Allah istediğini istediği şekilde yapar. Bu sözümüzde imâmeti iptal etme anlamı yoktur. Bu durum bir başka yönden de caizdir, şöyle ki: Hz. Peygamberden önce, onunla Hz. Îsâ (as) arasında bir nebî ve bir vasî yoktur. Bize gelen haberlere göre, Peygamberler arasında ikiyüz veya üçyüz senelik fetret dönemleri olduğu ve bu dönemlerde ne bir nebi ne de bir vasi olduğu belirtilir. Meselâ Sâdık (as) şöyle demiştir: Fetret dönemi resul ve imâmın mevcut olmadığı zamandır. Bugün yeryüzü hüccetsizdir; Allah'ın dilediği zaman Âl-i Muhammed (as) soyundan Kâim'i (zamanın imâmını) göndermesine kadar böyle kalacaktır. Kâim'in gönderilmesiyle 106
birlikte, tıpkı Hz. Muhammed'in (sas), resullerin bulunmadığı fetret döneminde gönderilip Îsâ'nın ve kendisinden önceki Peygamberlerin öğrettiği dini yenilediği gibi, yeryüzü ölümünden sonra tekrar canlanacaktır. Yüce Allah dilerse Kâimi gönderir. Kâim gönderilinceye ve önceki imâmların emrettikleriyle yasakladıkları ortaya çıkıncaya kadar, o bağlanmamız gereken bir hüccettir, onlardan bize ulaşan bilgiler, onun ölü-

445 Kummî, bu fırkayı bazı ilavelerle Beşinci fırka olarak zikreder.

münü kabul etmekle birlikte, bir öncekine bağlı kalmaktır. Nitekim Hz. Peygamberin Peygamber oluşuna kadar, Hz. Îsâ'nın emir ve nehiyleri ve Îsâ'nın ve vasilerinin ilminden çıkan bilgiler, onun Peygamberliğini ve ölümünü kabul etmeye bağlılık ve Îsâ'dan sonra zuhur eden vasilerine uymak, insanlar için bir hüccet olmuştur.

[211] *Dokuzuncu fırkanın inancı ise, Fethiyye'nin inancı gibidir. Onların Fakihleri ve Ehl-i Re'y'in'in dediğine göre, Hasan b. Ali'nin, babasının vasiyeti ile imâm iken ölmüştür. İmâmet, babasının ölümünden sonra geriye kalanlar arasında onun en büyük çocuğunun hakkıdır. Bu sebepten babası işarette bulunsa dahi, ne kendisi hayatta iken ölenler ve ne de çocuğu imâmete hak sahibidir. Çünkü, imâmeti kesinleşmiş kişi, kendi soyundan arkada bir halef bırakmadan asla ölmez. İmâm, oğlan torununa da (oğlunun oğluna) vasiyyette bulunamaz. Böyle bir şey caiz değildir. Hasan b. Ali'den sonra Cafer'den başkasının imâm olması caiz değildir. Çünkü Hasan'ın, babasının vasiyette bulunacağı Cafer'den başka bilinen ne bir oğlu ve ne de bir kardeşi vardır. Nitekim Cafer b. Muhammed de en büyükleri olması dolayısıyla Abdullah'a vasiyet etmiştir. Çünkü en büyük varken başkalarının olması doğru olmaz. Ayrıca Sünnet bu şekildedir ve haberler de bunu doğrulamaktadır. Zira Cafer b. Muhammed de aynı doğrultuda işarette bulunmuştur. Pek çok sahih haberle de Abdullah'ın imâmeti kesinleşmiştir. Abdullah'tan sonra da imâmeti kardeşi Mûsâ'ya ait göstermiştir. Çünkü Abdullah'ın imâmet şartalarını taşıyan bir evladının olmayacağı bilinmekteydi. Onlar dediler ki, İmâmetin Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşte devam etmeyeceğine dair rivayet edilen haberler doğrudur, reddedilemez. Ancak ölen kardeşin erkek çocuğu var ise bu kural geçerlidir. Şayet onun bir erkek çocuğu yoksa, onun dışında başka bir kardeşi de olmadığından dolayı imâmet hiç şüphesiz zorunlu olarak diğer kardeşe geçer. Eğer başka bir kardeşi yada kardeşleri varsa, bu görev onların en büyüğüne aittir. Bunun aksi ancak büyük kardeşe rağmen, babası kendisine işarette bulunması durumunda olabilir. Tek çocuk söz konusu ise, işarete ihtiyaç kalmaz ve imâmet ona verilir. Ayrıca*

"İmâmı, ancak imâm yıkar", şeklinde rivayet edilen hadislerin de doğru olduğunu ve Cafer b. Muhammed'i Abdullah'ın emriyle Mûsâ'yı yıkadığını söylediler. Çünkü Abdullah'tan sonra imâm o idi. Dolayısıyla, onu Mûsâ'nın yıkaması caizdir. Sonuç olarak "İmâmı, ancak imâm yıkar", şeklindeki haberler, doğrudur ve bu şekilde anlaşılabilir.

Onuncu fırka şunları söyler: Babası hayatta iken ölen Ebû Cafer Muhammed b. Ali, babasının ona vasiyeti, işareti, delaleti, ismi ve şahsıyla bizzat tayin etmesiyle imâmdır. İmâmeti sabit ve gerçek olan bir imâmın imâm olmayan birisini imâm göstermesi caiz değildir. Muhammed'in vefatı sırasında yerine bir vasi tayin etmemesi ve bir imâm bırakmaması caiz değildir. Aynı şekilde, imâmeti dedesi tarafından sabit olanının babasını da kendine vasî tayin etmesi caiz değildir. Yine o, babasının emir ve yasaklarına ortak olamayacağı gibi, babasıyla birlikte emreden ve imâmeti onunla paylaşan birisini kendi yerine ikame etmesi de caiz değildir. O hâlde Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin imâmeti babasının ölümünden sonra sabittir. O, vasiyet etmek mecburiyetinde olduğundan dolayı, kendi hizmetinde bulunan babasının "Nefîs" adlı kü- 107
çük bir kölesine vasiyet etmiştir. "Nefîs" adındaki bu köle, Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin güvendiği ve itimat ettiği bir şahıstır. Kitaplarını, sahip olduğu ilimleri, silahları ve ümmetin muhtaç olduğu her şeyi ona vermiştir. Muhammed, Nefîs adlı köleye, babam öldüğünde sana bıraktığım bu emanetleri kardeşim Cafer'e ver, bu durumu babamdan başkasına bildirme, diye vasiyet etti. O, kendisini töhmetten kurtarmak ve tanınmamak için böyle yapmıştır. Ebû Cafer ölüp, Nefîs'in aile efradı ve Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali'ye meyyal olanlar onun hikayesini öğrenince ve durumunu anlayınca Nefîs'e hased ettiler ve onun başına çeşitli meseleler açmaya çalıştılar. Nefîs, onların bu hâllerini öğrenince, kendisini öldürmelerinden, imâmetin iptal edilmesinden vasiyyetin yok olmasından korktu ve Cafer'i çağırıp ona imâmeti vasiyyet etti; babasının sağlığında ölen kardeşi Ebû Cafer Muhammed b. Ali'den almış olduğu bütün emanetleri, vasiyyet edildiği şekilde ona teslim

etti. Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib de, Kûfe'ye gittiğinde aynı şekilde hareket ederek kitaplarını, vasiyyeti ve elinde bulunan silahları ve diğer şeyleri Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme'ye[446] verdi; bütün bunları ona emanet etti; ona bu emanetleri, Medine'ye döndüğünde küçük oğlu Ali b. el-Hüseyin'e vermesini emretti. Ali b. el-Hüseyin Şam'dan Medine'ye döndüğünde, Ümmü Seleme, Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'in kendisine verdiği her şeyi, vasiyet edildiği şekilde ona verdi ve teslim etti. Kardeşi Muhammed'in vasiyeti üzerine Nefîs tarafından bütün emanetler ve vesayet kendisine verilen Cafer'in imâmetinin durumu aynen böyledir. Cafer'in imâmetini kabul eden bu fırka, Hasan'ın imâmetini inkar etti ve şöyle dedi: Babası ne ona ne de vasiyetini değiştirerek oğlu Muhammed'e vasiyet etmiştir. Bu onlara göre doğrudur, bu yüzden Cafer'in imâmetini kabul etmişlerdir ve bunu savunmuşlardır. Bu
108 fırka, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (as) hakkında çok aşırı sözler sarfederek onu ve onun imâmetine uyanları tekfir etmişlerdir. Bunlar Cafer hakkında da çok aşırı görüşlere sahip olup onun Kâim olduğunu, Hz. Ali'den üstün olduğunu iddia ederek Kâim'in Hz. Peygamberden sonra mahlukâtın en faziletlisi olduğuna inanırlar. "Nefîs, bir gece (evinden) alınarak, evde bulunan büyük bir havuza atıldı, orada boğularak öldü. Bundan dolayı bu fırka mensuplarına Nefîsiyye adı verildi.

[212] *Onuncu fırka şöyle der: İmam, babasının onun imâm olacağına dair işarette bulunması ve belirlemesiyle, bizzat ismi ve özellikleriyle tayin etmesiyle Muhammed b. Ali'dir. İmâmın, imâm olmayan birisinin imâmetine işarette bulunması ve vasiyet etmesi caiz değildir. Babası işarette bulunmamış ve vasiyet etmemişse, imâmeti geçerli olmaz. Daha sonra Allah, beda so-*

446 Ümmü Seleme Hind bnt. Süheyl el-Kureşiyye el-Mahzûmiyye (596-62/681): Hz. Peygamber'in hicretin 4. yılında evlendiği hanımıdır. İlk Müslüman olan zeki ve akıllı hanımlardan birisidir. Kocası Ebû Seleme b. Abdilesed b. el-Mugîre ile birlikte Habeşistân'a göç etmiştir. Oğlu Seleme orada doğmuştur. Daha sonra Medîne'ye göç etmişlerdir. 387 civarında hadis nakletmiştir. Medîne'de 62/681 yılında vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Hacer, el-İsâbe, Kitâbu'n-Nisâ, IV/458 (1309); el-Yâfîî, Mirâ'tu'l-Cenân, I/137; el-Mâmakânî, Ricâl, III/72; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/97-98.

nucu, babası hayatta iken Muhammed'e öleceğini hissettirince, bu görevi babasının emri ile kardeşi Cafer'e bıraktı ve ona vasiyet ederek bu vasiyeti, ilimleri (ulûm) ve silahı da Ebü'l-Hasan'ın hizmetçisi olan, Nefîs adlı bir hizmetçiye teslim etti. Bu hizmetçi Muhammed b. Ali'nin güvendiği ve itimat ettiği bir kimse idi. Bu sebeple Muhammed, kitapları ve vasiyeti ona teslim ederek öldükten sonra bütün bunları yanında tutmasını ve babası Ebü'l-Hasan ölünce de hepsini acilen kardeşi Cafer'e teslim etmesini emretti. Babasının kendisine böyle emrettiğinden dolayı bu şekilde yaptı. Nitekim Hüseyin b. Ali de, vasiyeti, kitapları ve silah'ı Nebi'nin (sav) hanımı Ümmü Seleme'ye vermiş ve ona bunları Medine'ye döndüğünde küçük oğlu Ali b. el-Hüseyin'e teslim etmesini emretmişti. Ali b. Hüseyin Medine'ye dönünce her şeyi ona teslim etti. Bu sebeple İmâmet kardeşi Muhammed'in kendisini vasiyyeti ile Cafer b. Ali'ye geçti. Zira Cafer, kendisiyle ilgili olarak babası tarafından değil, kardeşi Muhammed tarafından imâm tayin edildiği iddiasında bulundu. Bu fırka en-Nefisiyye diye isimlendirildi.

[213] *Nefisiyye'den bir fırka şöyle der: İmâmet Muhammed b. Ali'nindir, kendisine bizzat babası vasiyette bulundu ve ondan başkasına vasiyet etmedi. Allah, bu konuda fikir değiştirince (beda) kardeşi insanların ihtiyaç duyduğu şeyleri kendisine takdim etmek için ona bunu haber verdi. Muhammed'in (vefatı sırasında) yerine bir vasi tayin etmemesi ve bir imâm bırakmaması caiz değildir. Aynı şekilde, imâmeti dedesi tarafından sabit olanın babasını da kendine vasi tayin etmesi caiz değildir. Çünkü kendisi Konuşan İmâm (Natık), Muhammed ise Konuşmayan İmam'dır (Samit). Yine o, babasının emir ve yasaklarına ortak olamayacağı gibi, babasıyla birlikte emreden ve imâmeti onunla paylaşan birisini kendi yerine ikame etmesi de caiz değildir. O hâlde, Konuşmayan İmam'ın (Ebû Cafer Muhammed b. Ali) imâmeti, ancak Konuşan İmâm'ın ölümünden sonra kesinleşir. O, vasiyet etmek, mecburiyetinde olduğundan dolayı, babasının "Nefis" adlı küçük bir hizmetçisine vasiyet etmiştir. "Nefis" adındaki bu hizmetçi, Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin güvendiği ve itimat ettiği bir şahıstır. Sahip olduğu ilimleri, va-*

siyetleri, silahları ve babasının kendisine emanet ettikleri her şeyi ona vermiştir. Muhammed, Nefis adlı hizmetçiye, babam öldüğünde sana bıraktığım bu emanetleri kardeşim Cafer'e ver ve bu durumu babamdan başkasına bildirme, diye emretti. O, kendisini töhmetten kurtarmak ve tanınmamak için böyle yapmıştır. Muhammed öldüğünde, Hasan b. Ali'ye meyyal olan ev halkı, onun başından geçenleri, yaptıklarını hissettiler ve bazılarının bu vasiyete tanık olduklarını öğrendiler. Bunun üzerine bu hizmetçiye hased ettiler ve onun başına çeşitli meseleler açmaya çalıştılar. Nefis, durumu anlayınca kendisini öldürmelerinden, imâmetin iptal edilmesinden vasiyetin yok olmasından korkarak Cafer'i çağırıp ona vasiyyet etti; Muhammed b. Ali'den almış olduğu bütün emanetleri, aynen kendisine vasiyyet ettiği şekilde ona teslim etti. Bu konuda Huseyn b. Ali'nin, savaşmak üzere Kûfe'ye gittiğinde yapmış olduğu şeyi delil getirdiler. Onlara göre, Cafer'in imâmetinin durumu da aynen böyledir. Dolayısıyla İmamet kardeşi Muhammed'in vasiyeti üzerine Nefis tarafından Cafer'e teslim edilmiştir. Onlar, Hasan b. Ali'nin vasiyetini inkar ettiler ve şöyle dediler: Babası ne ona ne de vasiyetini değiştirerek oğlu Muhammed'e vasiyet etmiştir. Bu onlara göre doğrudur, bu yüzden Cafer'in imâmetini kabul etmişlerdir ve bunu savunmuşlardır. Bu fırka, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (as) hakkında çok ileri giderek onu ve onun imâmetine uyanları yalanlamışlar ve tekfir etmişlerdir. Bunlar Cafer hakkında da çok aşırı görüşlere sahip olup onun Kaim olduğunu, Müminlerin Emiri Hz. Ali'den faziletli olduğunu ve Hasan ile Hüseyin ve ümmetin tamamından üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar bu konuyu şu şekilde gerekçelendirdiler: Kâim, Hz. Peygamber'den sonra mahlukâtın en faziletlisidir. Bu yüzden Nefis, bir gece yakalanıp evde bulunan büyük bir havuza atıldı, orada boğularak öldü. Bundan dolayı bu fırka mensuplarına Hâlis Nefisiyye (en-Nefisiyye el-Hâlisa) adı verildi.

Onbirinci fırkanın[447] görüşleri de şöyledir: Kendilerine bu konuda, imâmın Cafer mi, yoksa başkası mı olduğu soruldu-

447 Kummî, bu fırkayı Onbeşinci fırka olarak zikretmiştir.

ğunda şu cevabı verdiler: Biz imâmetin Hasan'ın çocuklarına mı yoksa kardeşine mi ait olduğu konusunda ne diyeceğimizi bilemiyoruz; durum bize göre pek açık değildir. Bu yüzden biz, Hasan b. Ali imâmdı ve öldü; yeryüzü bir hüccetten hâli olmayacağına göre, durum açıklığa kavuşuncaya ve sabit oluncaya kadar herhangi bir görüş ileri sürmüyoruz ve tevakkuf ediyoruz.

[214] *Onbirinci fırka*[448] *ise şöyle dedi: Hasan b. Ali, imâm iken ölmüş ve halefi olarak Muhammed adıyla bilinen buluğa ermiş oğlunu bırakmıştır. Bu sebeple, babasından sonraki imâm odur. Ayrıca Hasan b. Ali, onu işaret etmiş ve onu göstermiştir. Onun hakkında endişe etmesinden dolayı, hayatı boyunca gizlenmesini emretmiştir. O, amcası Cafer'den korktuğu için gizlenmiştir. Muhammed, babası hayatta iken tanınmıştı. Zaten Hasan b. Ali'nin ondan başka da oğlu yoktu. Dolayısıyla o, kesinlikle İmâm ve Kâim'dir. Onlar bu konuda Cafer b. Muhammed'den rivayet edilen şu haberi delil gösterdiler: Cafer şöyle dedi: Kaim, doğumu insanlara gizli olan, adı anılan ve dillerde dolaşan, ama insanların tanımadığı bir kimsedir. Bu fırka, açıktan Cafer'i inkar ederek nesebini başka birisine ait gösterir ve bu iddialarını imâmlara dayandırdılar; ayrıca Cafer hakkında büyük ithamlarda bulunurlar.*

Onlardan onikinci fırka İmâmiyye fırkasıdır. Bunlar şöyle derler: Mesele, önceki fırkalarının hiçbirinin dediği gibi değildir. Allah'ın yeryüzünde Hasan b. Ali evladından bir hüccet vardır; Allah'ın emri yerini bulmaktadır. Hasan b. Ali'nin soyundan biri, eski geleneklere ve ilk metoda göre babasının vasîsidir. İmâmetin, Hasan ve Hüseyin'den sonra, kardeşten kardeşe intikal etmesi mümkün değildir; caiz de değildir. Aynı şekilde, yaratıklar varolduğu sürece imâmetin Hasan b. Ali evladının dışında olması da caiz değildir; Allah'ın emirleri yürürlükte olduğu sürece imâmet böyle devam eder. Yeryüzünde sadece iki kişi kalsa, bunlardan biri hüccet olurdu. Allah'ın emir ve yasakları kainatta kaim olduğu sürece bu iki kişiden 109

448 en-Nevbahtî, bu fırkayı Altıncı fırka olarak zikretmiştir.

birisi ölse, diğeri hüccet olur. İmâmeti sabit olmayan bir kimsenin soyunda imâm olmaz ve babası hayatta iken hücceti sabit olmadan ölen birisinde ve soyunda da olmaz. Eğer bu caiz olsa idi, İsmâîl b. Cafer'in taraftarlarının görüşü ve mezhepleri de doğru olurdu; dolayısıyla Muhammed b. Cafer'in* imâmeti de sabit olurdu. Yine Cafer b. Muhammed'in ölümünden sonra, Muhammed b. Cafer'in imâmetini iddia edenler de haklı olurdu. Bahsettiğimiz bu görüş, az önce adı geçen fırkalar arasında tartışılmaksızın sadık imâmlardan intikal eden görüştür. Bu rivayetin kaynağının sıhhatinde, sebeplerinin sağlamlığında ve isnadının doğruluğunda asla şüphe yoktur. Zira yeryüzünün bir hüccetten hali olması caiz değildir. Şayet yeryüzü bir saat bile hüccetten hali olsaydı, üzerindekilerle birlikte batardı. Bu durumda, yukarıda zikredilen bütün fırkaların görüşlerinden hiç biri doğru değildir. Biz ise, daha öncekinin (Hasan b. Ali) öldüğünü ve onun imâmetini bütünüyle kabul ediyoruz, öldüğüne inanıyoruz ve onun, kendi soyundan birini yerine halef bıraktığını itiraf ediyoruz. Onun halefi ise, kendisinden önceki ataları gibi o da ortaya çıkıp kendi durumlarını izhar edince, bizzat imâm olur. Allah bu konuda ona izin verecek; çünkü her konuda yetki Allah'ındır; onun ortaya çıkması veya gizlenmesi hususunda Allah dilediğini yapar ve istediğini emreder. Nitekim müminlerin emiri şöyle demiştir: Allahım! yeryüzünü, hüccetin ve delillerin batıl olmaması için açıkca tanınan veya gizli ve saklı bulunan yaratıklarına görevlendirdiğin hüccetinden hâli kılma. Bize böyle emredildi ve ölen imâmlardan bize ulaşan sahih haberler de bu anlamda gelmiştir. Çünkü insanların Allah'ın emirlerini araştırma,
110 bilmedikleri konuda hüküm verme ve kendilerinden gizlenenlerin peşine düşme hakları yoktur. Keza, insanların bu hususta kendilerine emir verilinceye kadar söz konusu imâmın ismini anmaları ve yerini sormaları caiz değildir. Çünkü imâm (as.) gizlidir, düşmanlarından korkmaktadır ve bizzat Allah tarafından gizlenmiş ve gözükmezdir. Onun durumunu

* Doğrusu Muhammed b. İsmail olabilir. Krş. Kummî, 202. madde.

araştırmak bizim görevimiz değildir, üstelik bunu araştırmak ve peşine düşmek haramdır, helal de değildir; caiz de değildir. Çünkü bizden gizlenen bir şeyi ortaya koyup açığa vurmak, onun ve bizim kanlarımızı mübah saymaktadır. Onu gizlemek ve hakkında bildiklerimizi söylememek, bizim ve onun kanını korumak demektir. Böylece ne bizim ne de hiç bir müminin rey ve ihtiyara dayanarak imâm seçmesi caiz değildir.

İmâmı ancak Allah seçer, ikame ve tayin eder, dilediği zamanda onu ortaya çıkarır. Çünkü Allah kulları hakkında kendi idaresini ve onların menfaatini daha iyi bilir. İmâm da kendini ve zuhur zamanını bizden daha iyi bilir. İmâmeti açık, yeri bilinen, nesebi sahih, doğumu aşikâr olan, hayatı herkesce (havam-avâm) bilinen Ebû Abdillah es-Sâdık şöyle demiştir: "Her kim beni ismimle çağırırsa, Allah ona lanet etsin." Taraftarlarından bir adam devamlı onunla karşılaşmak isterdi, fakat imâm onu görünce yolunu değiştirirdi. İmâmdan rivayet edildiğine göre, taraftarlarından birisi, imâmı yolda görünce yolunu değiştirdi ve imâma selam vermedi. Bu davranışından dolayı imâm ona teşekkür etti, onu övdü ve şöyle dedi: Falan adam benimle karşılaştı ve bana selam verdi; iyi bir şey yapmış olmadı. İmâm, adamı bu davranışından dolayı kınadı ve onun hakkında kötü sözler söyledi. Aynı şekilde, Ebû İbrâhîm Musâ b. Cafer'den (as) de, kendisine ismiyle hitabedilmemesi hususunda buna benzer haberler rivayet edilmiştir. Ebü'l-Hasan er-Rızâ (as) şöyle diyordu: Şayet bu topluluğun (kavm) 111
benden ne istediğini bilseydim, yanımdaki dinimizin tasvip etmediği güvercinlerle, horozlarla ve benzeri şeylerle meşgul olmakla kendimi helâk ederdim. Öyleyse devletin sıkı bir takibatta bulunup zulmettiği, imâm gibilerinin hukukunu gözetmediği ve Hazret'in (Hasan b. Ali) zindanda Salih b. Vasîf'ten kötü muamelelere maruz kaldığı bir dönemde, durumu, ismi bilinmeyen ve doğumu gizli kalmış birini, ismi ve alamatiyle (sıfatıyla) anmak nasıl uygun olur? Kâim'in doğumunu insanların bilmeyeceğine, adının dillerde dolaşmayacağına ve tanınmayacağına dair pek çok rivayet vardır. Onun zuhur edinceye kadar imâm olmayacağı (kıyam) bilinir. O, ortaya çıkıp

imâm oğlu imâm ve vasi oğlu vasî olarak tanınıncaya kadar kıyam etmeden önce de, ona uyulur. Bununla birlikte, kendisinin ve babasının güvenilir taraftarlarının sayıları az da olsa, onun durumunu bilmeleri gerekir. Yeryüzünde Allah'ın hükümranlığı devam ettikçe Hasan b. Ali'nin soyundan imâmet kesintiye uğramayacaktır; imâmet hiçbir zaman onun kardeşlerine geçmeyecektir, geçmesi de caiz değildir. İmâmın veya bir başkasının işaret ve vasiyeti en az iki şahit veya daha fazlası huzurunda sahih olabilir.

112 İşte gerçek İmâmiye Şîası'nın öteden beri takip ettiği ve üzerinde ittifak ettiği imâmet yolu ve herkesce bilinen metod budur.

[215] *Onikinci fırka ise, Hasan b. Ali hakkında benzer görüşler ileri sürdü. Şöyle ki onun Ali adında erkek bir halefi vardır. Onlar, bunun Muhammed olduğunu ileri sürenleri yalanladılar. Ayrıca onlar, Hasan'ın Ali'den başka bir oğlunun olmadığını, özellikle babasının yakın çevresinin onu tanıdığını ve onu gözleriyle gördüklerini iddia ettiler. Bunlar Kûfe'nin kırsalında yaşayan küçük bir grubtur.*

Onüçüncü fırkanın inancı ise, Fethiyye fırkasınınki gibidir. Onların fakihleri ve fırka mensuplarından Abdullah b. Bükeyr b. A'yen ve benzeri takva ve ibadet ehlinin inançları Fethiyye fırkasının düşüncelerine paralellik arz etmektedir. Bunlara göre, Hasan b. Ali vefat etmiştir, babasından sonra imâm o idi; Hasan b. Ali'den sonra ise, imâm Cafer b. Ali'dir. Nitekim Abdullah b. Cafer'den sonra imâm Mûsâ b. Cafer olmuştur. Bu gelenek "imâm öldükten sonra, imâmet onun en büyük çocuğunun hakkıdır" meâlindeki rivayet edilen habere dayanmaktadır. Sadık'dan rivayet edilen: "İmâmet, Hasan ve Hüseyin'den sonra, kardeşlere geçmez" haberi de doğrudur ve başkası caiz değildir. Bu durum, ölmüş bir önceki imâmın arkasında kendi soyundan çocuk bıraktığı zaman böyledir, imâmet geri de bıraktığı halefinde kalır, kardeşine geçmez. Şayet imâm öldüğünde arkada kendi sulbünden halef bırakmaz ise zorunlu olarak imâmet kardeşine geçer.

Çünkü onlara göre hadisin anlamı budur. Ayrıca "İmâmı imâmdan başkası yıkayamaz", anlamında rivayet edilen hadisi de böyle anlamışlardır. Onlara göre doğru olan da budur, bundan başkası caiz değildir. Bunların iddialarına göre, Abdullah'ın emri üzerine Cafer b. Muhammed'i Mûsâ yıkamıştır. Çünkü ondan sonra imâm Mûsâ idi. Bu durumda Mûsâ'nın yıkamaması da caiz değildir, çünkü o Abdullah'ın huzurunda Susan İmâm (el-İmâm es-Sâmit) bir imâmdır. İşte bu "Hâlis Fethiyye" fırkası, büyük kardeş ölür de arkasında kendi sülbünden halef bırakmaz ise imâmetin diğer kardeşe geçeceğine cevaz veriyor. Bu anlayış sahipleri nezdinde, zorunlu olarak bu yoruma ve ifade etmeye çalıştığımız anlam ve haberlere göre imâm Cafer b. Ali'dir.

Kitap burada bitmektedir. Alemlerin Rabbı olan Allah'a hamd olsun.

[216] *Onüçüncü fırkanın görüşleri de şöyledir: Hasan b. Ali'nin ölümünden sekiz ay sonra doğmuş bir oğlu vardır, ancak o gizlenmiş olduğundan ne adı ne de yeri bilinebilir. Onlar, bunun mümkün olduğu konusunda Ebü'l-Hasan er-Rızâ'dan rivayet edilen şu haberi delil gösterdiler: "Siz, annesinin karnındaki bir ceninle ve annesini emen bir çocukla imtihan edileceksiniz."*

[217] *Ondördüncü fırka da şöyle der: Hasan b. Ali'nin asla bir erkek bir çocuğu olmamıştır; çünkü biz, bu hususu bütün yönleriyle inceleyip gizli ve açıkça kontrol ettik; babasının sağlığında onunla ilgili haberi de çeşitli yollarla araştırdık, fakat onun varlığına dair bir bilgi elde edemedik. Şayet öldüğünde herkesçe tanınan ve bilinen bir çocuğu olmayan Hasan b. Ali gibi birisi hakkında gizli bir çocuğu vardı dememiz caiz olsaydı, halef bırakmadan ölen herkes için de benzer bir iddiada bulunmak caiz olurdu. Aynı şekilde Hz. Peygamber hakkında da resul ve nebî olarak bir çocuk bıraktığı şeklinde bir iddiada bulunabilirdi. Ayrıca Fethiyye'nin 'Abdullah b. Cafer'in imâm olacak erkek bir çocuğa sahip olduğu' iddiası da geçerli olurdu. Böylece, onlara göre, babası hayatta iken bir erkek çocuğun varlığı iddiası geçersizdir. Fakat ortada gizlilik içerisinde gerçekleşmiş, daha*

sonra halk ve sultan tarafından öğrenilen ve doğrulanan bir hamilelik söz konusudur. Bu durum, bir gizlilik içerisinde doğrulanmıştır, ancak daha sonra Sultan ve halkın bu durumu öğrenmişlerdir. Onlara göre de bu doğrudur ve doğum yaptığında imâm olacak bir erkek çocuk doğuracaktır. Çünkü İmâm'ın halef bırakmadan bu şekilde ölmesi caiz değildi. Onlar, bu hususta, "Kâim'in hamileliği ve doğumu insanlardan gizli olacaktır." şeklinde Cafer'den rivayet edilen bir haberi delil getirdiler.

[218] *Onbeşinci fırkanın görüşleri de şöyledir: "Bu hususta, kafamız karışık olduğu için ne diyeceğimizi bilemiyoruz. Hasan b. Ali'nin bir oğlu var mı yok mu, imâmet Cafer b. Ali'nin mi yoksa Muhammed'in hakkı mı, onu da bilemiyoruz. Çünkü bu konuda çok sayıda farklı görüş bulunmaktadır. Ancak biz Hasan b. Ali'nin kendisine itaatin farz olduğu bir imâm olduğuna; imâmetinin kesin olduğuna, vefat ettiğine ve ölümünün doğruluğuna, yeryüzünün bir hüccetten yoksun kalmayacağına inanıyoruz. Bu sebeple ondan sonra bir imâmın varlığına hükmetme konusunda her hangi bir görüş ileri sürmeyerek tevakkuf ediyoruz. Çünkü bize göre onun bir halefi olduğu doğrulanmadı ve durumu netleşmedi. Ama sonunda bir gün doğrulanacaktır ve her şey apaçık ortaya çıkacaktır. "Bir imâm öldüğünde kendinden sonraki halefi bilinmiyorsa, diğeri size aşikar olana kadar önceki imâma bağlı kalın", rivayetinde emr olunduğumuz gibi, durum netleşene dek önceki imâma tabi olacağız. Biz, bu fikri benimsiyoruz ve buna bağlı kalacağız. Ayrıca biz Ebû Muhammed (Hasan b. Ali)'in ne imâmetini ne de ölümünü inkar ediyoruz. Onun ölümden sonra dünyaya tekrar geleceğini (rec'at) diyemeyiz. Ondan başkasının soyundan olan hiç bir kimsenin imâmeti konusunda da kesin hüküm veremeyiz. Allah, dilediği zaman durumu bize açıklayıp ortaya koyuncaya ve bize imâmı tanıtıncaya kadar, Hasan'ın başkasının soyundan olan hiç kimsenin imâmeti konusunda hüküm veremeyiz ve ona tabi olamayız. Bu fırka, Cafer b. Ali'nin kendi çocuklarının veya başkalarının imâmetini, hiç bir şekilde doğrulamaz, onların imâmetini meşru görmez ve onları hüccet kabul etmez... Çünkü Şîa'da bir imâmın imâmetinin, sadece babasının açık vasiyeti ile gerçek-*

leşeceği hususunda her hangi bir ihtilaf yoktur. Hâlbuki Cafer'e ne açık ne de gizli bir vasiyetin olduğu tesbit edilememiştir. Her hangi bir imâma tabi olanlar, imâmın imâmeti kimden aldığı, kendisine kimin vasiyette bulunduğu ve kim tarafından görevlendirildiği gibi İmâmetinin kaynağı ile ilgili hususlarda ayrılığa düştüler. Her hangi bir imâma tabi olanlar, imâmeti kimden aldığı, kendisine kimin vasiyette bulunduğu ve kim tarafından görevlendirildiği gibi İmâmetinin kaynağı ile ilgili hususlarda ayrılığa düşülen her imâmın imâmeti batıldır ve asılsızdır. Cafer'in taraftarları da, onun imâmeti ve imâmetinin kaynağı konusunda ayrılığa düşüyorlar. Zira onlardan kimi, imâmetin ona babasının vasiyetiyle geçtiğini ve bu makama onun tarafından getirildiğini, kimi de babasının sağlığında ölmüş olan kardeşi Muhammed tarafından imâmete getirildiğini, kimisi de kardeşi tarafından atandığını savunur.

Kitap burada bitmektedir. Hamd Alemlerin Rabbi olan Allah'a aittir.[449]

449 Bu cümleler, Naşir tarafından konulmuştur. Bitiş cümlelerinin (tetimme) eksik olmasından hareketle, Cevad Meşkur, eserin son sayfası veya daha az bir kısmının eksik olduğu kanaatine varmıştır.

EK: 1
İMÂMİYE FIRAK-LİTERATÜRÜNE DAİR MÜLAHAZALAR*

Wilferd Madelung
çev. Ali Dere

Kumlu İmâmî Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef'in *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adlı eserinin, M.C. Meşkûr (Muhammed Cevâd Meşkûr[1]) tarafından neşri, bizim, İslâmî, özellikle de Şiî mezheblere dair İmâmî kitabiyata ait bilgimizi önemli ölçüde tamamlamaya elverişlidir. Sonuçların ilki, bu türün şimdiye kadar sadece bilinmekte olan diğer bir eserinin zaman zaman sorgulanan otantikliği kesinleşiyor: İlk kez Ritter tarafından neşredilen ve Abbâs İkbâl'in, muahhar eserlerdeki iktibaslara dayanarak onda Sa'd b. Abdillah'ın o zaman henüz bilinmeyen eserini teşhis ettiğini sandığı[2] *Kitâbu'l-Fıraq eş-Şî'a*'nın[3] müellifinin Meşkûr'un izah ettiği gibi[4] el-Hasan b. Mûsa en-Nevbahtî olduğundan artık şüphe edilemez, zira eser artık tam hâliyle durmaktadır. Burada iki farklı eser söz konusudur. Bununla birlikte İkbâl'in yanılgısının anlaşılır tarafı vardır: İki kitap da büyük ölçüde lafzen örtüşmektedir. Nevbahtî'nin eseri neredeyse tamamen Sa'd b. Abdillah'ın eserinde mevcuttur. Oysa Sa'd'ın eserinin sadece en-Nevbahtî'nin eserinin daha kısa bir metni olmadığını, her şeyden önce, Hasen el-Askerî'nin ölümden sonraki İmâmiyye "ekolleri"nin iki eserde yer yer birbirinden oldukça farklılaşan tasviri gösteriyor.[5]

İki eser arasındaki böylesi büyük bir örtüşme nasıl meydana gelmiştir? Meşkûr, düşüncesini iyice temellendirmeksizin,

* Orijinal ismi "Bemerkungen zur Imamitischen Fırak-Literature" olan bu makale *Der Islam*, 42 (1967)'da yayınlanmıştır.

1 Tahran 1963.

2 Abbâs İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, Tahran 1311, s. 141 vd.

3 tsh. Hellmut Ritter, İstanbul 1931.

4 Giriş, s. kâf vd.

5 en-Nevbahtî, s. 79 vd.; Sa'd, s. 102 vd.

Sa'd b. Abdillah'ın kendi eserini telif ederken en-Nevbahtî'nin eserini kullandığı ve en-Nevbahtî'nin kullanamadığı diğer kaynaklardan ilaveler yaptığı kanaatindedir.[6] Gerçekten de iki eser arasındaki lafzi örtüşme, en-Nevbahtî'nin kendi döneminin hadiselerine dair, hem de birinci elden haber verdiği pasajlarda bile görülmektedir: (**38**) Karmatîlere ilişkin bölümde[7] olduğu gibi, kısmen İmâmiye öğretisinin İmam el-Hasan el-Askerî'nin ölümü sonrası tasvirinde de. Öyleyse Sa'd b. Abdillah, en-Nevbahtî'nin her hangi bir kaynağını değil de bizzat onun kitabını elinde bulundurmuş olmalıdır. Sa'd'ın eserinin daha muahhar olduğu, sadece, en-Nevbahtî'nin kendi eseri çok önemli olmayan bazı değişiklikler dışında çağdaşının eserinin muhtasarı gibi gözükecek olsaydı, bunu müstakil bir kitap olarak neşretmezdi düşüncesinden dolayı tahmin edilmiyor. Bu husus daha ziyade her iki kitabın Karmatîlerin o dönemki konumlarına dair malumatta netleşmektedir. en-Nevbahtî'nin kitabının kendi ifadelerine göre 286/899 yılından önce telif edildiği kabul edilecek olursa,[8] Sa'd'ın tamamlayıcı bilgileri,[9] bu yıldan sonra yazdığını göstermektedir: en-Nevbahtî'nin Karmatîlerin ne savaş cesareti ne de gücü olduğuna dair emin oluşu yerine o, bunun geçmişte olduğunu açıklar: "Fakat şimdi pek çok Arap onlara iltihak etmiş ve böylece güçlenerek davalarını belli etmişlerdir." O, onların Sevâdu Kûfe ve Yemen dışında, el-Bahreyn, el-Katîf, Uman, Yemâme ve civar gibi deniz bölgesinde (*sevâhili'l-bahr*) de bulunduklarını bildirmektedir. En azından el-Ahsâ'în Ebû Sa'îd el-Cennâbî tarafından 286/899 yılındaki fethi, teliften önce vuku bulmuş olmalıdır. el-Yemâme, Ebû Sa'îd tarafından kesinlikle 290/903'ten önce fethedilmedi.[10] Suriye'deki Karmatî faaliyetine ilişkin bir kaydın olmaması, diğer taraftan eserin daha oradaki ayaklanma öncesinde, yani 289/902'den önce yazılmış olduğuna işaret edebilir.

6 Giriş, s. cîm vd.
7 en-Nevbahtî, s. 61 vd.; Sa'd, s. 83 vd.
8 Krş., *Isl.*, XXXVII, s. 50.
9 s. 86.
10 Krş., J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides*, s. 45 vd.

Keza 286/899 yılı civarıyla tarihlenebilen İsmâilî hareketteki bölünme[11] de, görünüşe göre Sa'd'da dolaylı olarak yansıtılıyor. O, Mûsâ el-Kâzım'ın ölümünden sonra bir fırkanın, Abdullah b. Ca'fer'in (es-Sâdık) Muhammed adında bir oğlunun olduğunu iddia ettiklerini haber verebiliyor. Abdullah bunu Yemen'e göndermiş, babasının ölümünden sonra oradan hâlâ yaşamakta olduğu Horâsân'a gitmiştir. Babasından sonra imâm ve kehanetlerde Muhammed b. Abdillah ismiyle zikredilen *Kâim* odur. Bu fırkanın -Sa'd ekler- Irak ve Yemen'de, ağırlıklı olarak ta Horâsân'da taraftarları vardır. (**39**) Bir grup Abdullah'ın oğlunun öldüğünü de savunmuştur; ancak imâmet kıyamete kadar onun neslinde kalacaktır.[12] Bu haberlerle bariz şekilde, sonradan Fâtımî Halîfesi olan Ubeydullah el-Mehdî'in Muhammed b. İsma'îl b. Ca'fer'in rec'atına dair İsmâîli öğretisinden vazgeçmesinden sonra bile ona sadık kalan taraftarları tarif edilmektedir. Ubeydullah, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra İsmâ'îl'in değil Abdullah'ın imam olduğunu, imametin onun neslinde devam ettiğini ve Abdullah'ın soyundan her kesin Muhammed adını aldığını, bu nedenle de Kâim'in, "zuhurun efendisi"nin Muhammed b. Abdillah[13] olduğunu ilan ediyordu. Sa'd b. Abdillah bu öğretiyi görünüşe göre kendi kalıbına sokuyor ve Ubeydullah'ın taraftarlarından yanlışlıkla iki fırka yapıyor. Onun, bu sapkınlığın (häresie) Mûsâ el-Kâzım'ın ölümünden sonra ortaya çıktığı ifadeleri karşısında ihtiyatlı olmak gerekiyor, zira bu konuda başka hiçbir yerde her hangi bir şey zikredilmez. Şayet Ubeydullah'ın eski bir öğretiye döndüğü haberi güvenilirse, Sa'd'ın bunu sadece yeni anlamından ötürü naklettiği kabul edilebilir. Zira onun bu fırkanın mekân olarak yayıldığı yerlere dair ifadeleriyle Ubeydullah taraftarlarının yayıldığı yerlere ilişkin bilinenler tamamen örtüşmektedir. Yemen'deki cemaat Ubeydullah'a bağlı kalmıştır. Irak'ta çoğunluk Hamdân Karmat ve Abdân (önderliğinde) ayrıldılar, fakat Zikreveyh ve adamları önceleri Fatimileri tut-

11 Krş., *Isl.*, XXXIV, s. 38 vd.
12 Sa'd, s. 88.
13 Veya Abdullah, İsmâ'îl adını aldığından Muhammed b. İsmâ'îl. Krş., *Isl.*, XXXVII, s. 69.

tular ve Ubeydullah'a karşı sadık göründüler. oldukça ilginç olan, öğretinin taraftarlarının en fazla Horâsân'da bulundukları ifadesidir. Bu, anti-İsmâîlî polemikçilerin, Horasan'daki ilk veya ikinci İsmâîlî propagandistin Ubeydullah tarafından gönderildiği beyanıyla tamamen örtüşmektedir.[14] en-Nevbahtî ve Sa'd b. Abdillah'ın anlatımları o zamanlar birbirleriyle rekabet eden İsmâîlî sapkınların (Häretiker) faaliyetlerinin İmâmi çevrelerde ne kadar dikkatli gözlendiğine şehadet etmektedir.

Sa'd b. Abdillah bu durumda kitabını en-Nevbahtî'den epey sene sonra kaleme almış ve onun eserini temel kaynak olarak kullanmıştır. Onun bu veya diğer eserlerin nüshalarını esasen zikredip zikretmediği tespit edilemez, zira yegane el yazmasının mukaddimesinin (*hutbe*) başlangıcından itibaren sayfalar hacmindeki bir kopukluk sergilemektedir.[15] O pekala, (**40**) eseri İmâmî ekol geleneğine ait addetmiş ve selefini tesmiye etme mükellefiyeti hissetmemiş olabilir. Zaten en-Nevbahtî'nin kendi kaynakları karşısındaki tavrı da aynen böyledir: onun kitabının ilk kısmının temelini, her hangi bir yerde onu veya müellifini zikretmeksizin, 2/8. asrın ilk yarısına ait bir metin oluşturmaktadır. Bu metin ileride ele alınacak muhtelif ipuçlarına dayanarak, büyük ihtimalle İmâmî alim Hişâm b. el-Hakem'in *Kitâbu İhtilâfi'n-Nâs fî'l-İmâme*[16] adlı eseri olarak teşhis edilebilir.

Gerçekten de en-Nevbahtî'nin eserinin ilk kısmı -genelde nakledilen başlığının vaat ettiği gibi- kesinlikle sadece *Fıraku'ş-Şî'a*'nın tasvirini ihtiva etmez, bilakis imâmet meselesinde İslâm ümmetinin ihtilafını ele alır. Daha birinci cümle Hişâm'ın metninin başlığıyla örtüşerek şu bilgiler verilmektedir: "Ümmetin fırkaları, gerek Şî'a'ya meyledenler gerekse diğerleri, imâmet meselesinde Muhammed'in ölümünden beri her dönemde ihtilaf etmiştir. Ancak biz bu kitabımızda, fırkalar, onların görüş ve ihtilafları ... hakkında bilgimize ula-

14 Krş., *Isl.*, XXXVII, s. 109, dipnot : 366.
15 Krş., Sa'd, s. 2, dipnot: 1.
16 Krş., İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 175; et-Tûsî, *Fihristu Kutubi'ş-Şî'a*, s. 355.

şanları zikrediyoruz."[17] Bu açıkça en-Nevbahtî'nin kendinin değil, önündeki metnin cümleleridir. Görüşleri aktarılan diğer Sünniler, Mürcie, Mu'tezile istisnasız II./VIII. asrın sonlarından önce faaldir. Buna mukabil eserin sonraki kısmında -en-Nevbahtî'nin başlığına uygun olarak- yalnızca Şi'î fırkalar, tam olarak ifade etmek gerekirse İmâmî fırkalar ve onlardan neşet eden sapkınlıklar ele alınır.

Diğer işaretler de, en-Nevbahtî'nin eserinin ilk kısmına II./VIII. asrın sonundan önce kaleme alınmış bir metnin temel oluşturduğunu desteklemektedir. Müellif, Abdullah b. Mu'âviye'nin taraftarları hakkındaki haberine ilaveten, aşırı fırkaların (gulât) insicamlı bir tasvirini verir.[18] O burada müteselsilen imamlara göre düzenlenmiş tasvirini keser ve öne almak suretiyle, genel tasnifine göre daha sonra aktarılması gereken aşırı grupları[19] da ele alır. Bu bahsi kapatırken, bunların, (**41**) kendilerini Şi'î olarak kabul eden aşırıların fırkaları olduğunu belirtir.[20] Bundan sonra Abbasî Şi'a gruplara dair tasvirini sürdürür ve bunlar arasında özellikle, Abbasîlerle alakalı olarak aşırı öğretileri savunan[21] ikisini, fakat bunları da, Abbasî Şî'ası'nı genel olarak aşırılardan addedip ele aldıktan sonra zikreder.[22] Ele alınan gulât fırkalar istisnasız II./VIII. asra aittir. Daha sonra, Mûsâ Kâzım'ın taraftarlarını ele alınırken en-Nevbahtî gulâttan Beşîriyye,[23] Alî el-Hâdîs'in taraftarlarını ele alırken de Nemîriyye'yi[24] (=Nusayriyye) görünüşe bakılırsa artık aynı kaynaktan yararlanmadan zikreder.

Abbasî Şi'asına dair anlatımlarında müellif mükerreren hâli hazır durumdan bahseder: Abbasiyye "İmâmetin el-Abbâs'ın zürriyetinin olduğunu kabul eder ve İmâmeti bu güne kadar

17 en-Nevbahtî, s. 2.
18 en-Nevbahtî, s. 32 vd.
19 Muhammed el-Bâkır'ın taraftarlarından oluşan Mansûriyye (s. 34 vd.) ve aslen Ca'fer es-Sâdık'ın taraftarı olan Hattâbiyye (s. 37 vd.) gibi.
20 en-Nevbahtî, s. 41.
21 s. 46.
22 s. 29 vd., 35.
23 s. 70.
24 en-Nevbahtî, s. 78.

onların arasından devam ettirir."[25] Abbâsi el-Mansûr, oğlu el-Mehdî için bey'ata zorlayıp, el-Mansûr'un selefi es-Seffâh tarafından ikinci halef tayin edilen yeğeni Îsâ b. Mûsâ'yı haleflikten tardettikten sonra, Abbâsî Şi'ası'nın bir kısmı el-Mehdî'yi İmâm olarak tanımayı reddettiler. Onlar daha ziyade Îsâ'nın İmâmetinde kararlı kaldılar ve imâmeti bu güne kadar Îsâ'nın soyundan devam ettirdiler.[26] Râvendiyye ise "el-Mansûr bizim tanrımızdır; o, tanrının peygamber ve elçilerini öldürdüğü gibi, bizi şehitler olarak öldürür iddiasında bulundular. ... Bu güne kadar da bunda ısrar ettiler."[27] Burada en-Nevbahtî'nin konuştuğunu var saymak zordur. Abbâsî Şî'ası Hârûn er-Reşîd döneminden beri artık resmî destek bulamamaktaydı ve görünüşe göre hemen kısa süre zarfında tamamen yok olmuştu. Her hâlükarda III./IX. asrın sonlarına doğru hâlâ pek çok kolda yaşamaya devam ettiği hiç muhtemel gözükmemektedir. Burada en-Nevbahtî sadece kaynağını lafzen iktibas etmiş olmalıdır. Bu kaynak aşikar Hârûn er-Reşîd dönemine aittir; zira müellif bütün Abbâsî imâmlarını anneleriyle birlikte tadad etmeyi onda keser.[28] Muğîre'nin taraftarlarını da, onların 'bu güne kadar' el-Muğîre'nin peygamber olduğunu ve ölüleri dirilttiğini iddia ettikleri tarzında,[29] en-Nevbahtî'den daha eski olan kaynağın müellifi dile getirmiş olmalıdır. **(42)**

Müellif, Mu'tezile'nin, Kur'an ve Sünnete uyan, ister Kureyşli isterse Nebatlı olsun herkesin imâmete hakkı olduğu kanaatini haber verir. Ne var ki, (aynı değerdeki) bir Kureyşli ile Nebatlı söz konusu olursa bu durumda Kureyşliyi seçerlermiş.[30] Bu, erken Mu'tezile'nin genel tasavvurudur. Ancak en-Nevbahtî dönemi için bu pek de isabetli değildir: Buna, münhasıran Kureyşlilerin hakkı olduğu tezi iyice yerleşmişti.[31]

25 s. 32.
26 s. 45.
27 s. 47.
28 s. 46.
29 s. 55.
30 s. 10.
31 Krş., Benim '*Der Imam al-Qâsim b. Ibrâhîm*' adlı çalışmam, s. 42. O dönemde hem Bağdat Mu'tezilesinin başı Ebü'l-Kâsım el-Belhî, hem de Basra Mu'tezilesinin başı EbûAlî el-Cubbâ'î Kureyşli olmayan birinin imâmetinin

Ayrıca, en-Nevbahtî'deki Zeydî Cârûdîlere dair haber görünüşe göre II./VIII. asırdan gelmektedir. Çünkü Cârûdîlerin, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık ve çok az miktarda Zeyd b. Alî ve Abdullah b. el-Hasan'dan olanın dışında hukukî muhtevalı hiç bir rivayet nakledemedikleri iddia edilir.[32] Daha sonraki Zeydîlerin, kendilerine hukukî muhtevalı rivayetleri nakleden Alî yanlısı daha fazla otoriteleri vardı.[33] -Huseyniyye ele alınırken tesmiye edilen son imâmlar İsâ b. Zeyd b. Alî (ö. 166/783) ve Muhammed b. Abdillah'tir[34] (145/762).

Muhammed b. Cafer es-Sâdık hakkındaki haberde müellif, onun 200/815 senesindeki başarısız kalan ayaklanmasından hiç bahsetmez. Onun "Muhammed'in taraftarlarının ona ve ondan sonra da soyuna İmâmet hakkını tanıdıkları izahı,[35] müellifin eserini Muhammed'in ölümünden sonra yazdığı, aksi takdirde benzer durumlarda olduğu gibi halefleri de ismen zikrederdi tarzında yorumlanamaz. Anlaşılan Muhammed'in İmâmî taraftarları onun erkek çocuğu olmadan ölen kardeşi Abdullah'ın taraftarları karşısında, kendi imamlarının imâmeti soyuna miras bırakabildiğine sarılıyorlardı. Muhammed'in İmâmî taraftarları çabucak dağılmış gözüküyor. (**43**) Daha sonra onun taraftarları olarak, imâmet'in irsî olmadığını düşünen Zeydiler (Cârûdîler) zikredilir.[36] Muhammed'in, kendisinden sonra imam olarak kabul edilmiş bir halefi, görünüşe göre hiç bir yerde zikredilmez.

en-Nevbahtî'nin anlatımına uygun olan yerde eklediği, sadece eski eserlerden yapılan münferit iktibaslar değildir. İlk bölümün bütün tertibi daha ziyade, II./VIII. asrın ikinci yarı-

hiçbir Kureyşli şartları yerine getiremiyorsa caiz olacağını öğretiyorlardı (el-Belhî hakkında: Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 275; Ebû Alî hakkında: el-Mutevekkil Ahmed b. Süleymân, *Hakâiku'l-Ma'rife*, elyazması, Ambros C99, v.: 98b). Bu fiilen imâmetin Kureyşlilere hasredilmesi anlamına geliyordu.

32 en-Nevbahtî, s. 49.

33 Krş., *Der Imam al-Qâsim*, s. 48, 83.

34 en-Nevbahtî, s. 51.

35 en-Nevbahtî, s. 65; ancak, en-Nevbahtî'nin hâlâ aynı kaynağı kullanıp kullanmadığı şüphelidir. Krş., aşağıda, s. 46 vd.

36 Krş., Ebü'l-Ferec el-Isfahânî, *Makâtilu't-Tâlibiyyîn*, thk. Sakr, s., 538; *Der Imam al-Qâsim*, s. 51.

sına ait bitmiş bir eseri temel (asıl) olarak kullandığını ve bu esere dayanarak anlatımını kendi dönemine kadar sürdürdüğünü desteklemektedir.

Hişâm b. el-Hakem'in *K. İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmâme*'sinden başka bir İmâmî kaynak düşünülebilir mi? Şimdiye kadar, en-Nevbahtî'nin kaynağının teşhisi hakkında emin olmayı sağlayabilecek bu kitaptan yapılmış her hangi sarih bir iktibas yoktur. Diğer taraftan, sonraları, görünüşe göre en-Nevbahtî'nin kaynağı olarak gündeme gelebilecek II./VIII. asra ait İmâmî hiç bir eser zikredilmez.[37] Fakat tamamen bilinmeyen bir *risâle* de olmuş olamaz, aksi takdirde Sa'd b. Abdillah da metni kendi tasvirinin temeli olarak kullanmış olamazdı. Daha ziyade burada İmâmî nakil tarafından genellikle miyar olarak kabul edilmiş bir eserin söz konusu olduğu varsayılabilir. Fakat, daha sonraları da İmamîler arasında "imâmetin izahını parlatan ve öğretiyi güzelleştiren" (*hezzebe'l-mezhebe*) âlim olarak kabul edilen Hişâm b. el-Hakem de rahatlıkla müellif olarak gündeme gelebilir.[38]

Eser, el-Eş'arî ve Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin, onun *Kitâbu'l-Makâlât*'ından yaptıkları iktibas pasajlarının da gösterdiği gibi, besbelli Mu'tezilî Zurkân (ö. 278/891) tarafından da kullanıldı.[39] (**44**) Diğer taraftan, Hişâm b. el-Hakem'in öğ-

37 *K. el-İmâme* unvanlı pek çok kitap bu noktada gündeme gelmez, zira bu kitaplar Şî'î doktrine göre imâmetin zorunluluğunu işlerler, fikir ayrılığını (*ihtilâf*) değil.

38 Krş., İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire trz., *Tekmile* s. 7. Ara sıra ona, özellikle Mu'tezile kelamının imâmîler arasındaki temsilcileri tarafından saldırılıyordu; fakat, onu tam bir müşebbihe protipi olarak gören Mu'tezile polemiği karşısında çoğunlukla savunuldu (krş., İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 80). Ancak Mu'tezilî eğilimde olmayan İmâmîler de ona düşmanlık besliyordu. Sa'd b. Abdillah, ona ve onun önde gelen taraftarı Yûnus b. Abdirrahman'a karşı bir *K. Mesâlib Hişâm ve- Yûnus* yazdı. Başka bir imâmî, Alî b. İbrâhîm b. Hâşim, bunun üzerine saygın iki alimi bir risalede savundu. Sa'd, *K. er-Red 'alâ Alî b. İbrahîm b. Hâşim fî Ma'nâ Hişâm ve-Yûnus* ile cevap verdi. Krş., Sa'd, Giriş, s. Yâ vd. Fakat Sa'd, en-Nevbahtî gibi Mu'tezilî eğilime müntesip olmamış olmalıdır.

39 Necâdât hakkında bkz. el-Eş'arî, *Makâlât,* s. 125; en-Nevbahtî, s. 10; Süleymân b. Cerîr hakkında bkz. el-Eş'arî, *Makâlât,* s. 68; en-Nevbahtî, s. 9; Ebû Hanîfe hakkında bkz. Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 275; en-Nevbahtî, s. 10.

retisinin detaylarına dair, aksi takdirde nakledilmeyen pek çok malûmat Zurkân'dan gelmektedir[40] ki, onun Hişâm'ın eserlerini bizzat okuduğu rahatça kabul edilebilir.

Ayrıca, müellifin görüşlerini naklettiği alimlerden dikkat çekecek kadar çoğunun Hişâm b. el-Hakem ile münakaşada bulundukları haber veriliyor: Mu'tezilî Ebü'l-Huzeyl,[41] en-Nazzâm,[42] el-Asamm,[43] Zeydî Suleymân b. Cerîr,[44] İmâmî İbn et-Temmâr (Alî b. Mîsem)[45] ve Dırâr b. Amr[46] bunlardandır.

Nevbahtî'nin kitabının bu kısmındaki metne mukabil, Sa'd b. Abdillah'ın eseri bir dizi ilaveler sergilemektedir.[47] Yüzeysel bir inceleme bile, bu anlatımların büyük bir kısmının aynı kaynaktan gelemeyeceği kanaatine götürür. Bu ilaveler, kısmen bu kaynağın verileriyle açık bir tezat içindedir ve farklı terminoloji kullanmaktadır, kısmen çok sonraki hâdiseleri ve gelişmeleri ele almakta, hatta kısmen metne beceriksizce ilave edilmiş gözükmekte ve tasvîrin insicamını koparmaktadırlar. Bir yerde Sa'd, en-Nevbahtî'deki metnin büyük bir parçasını bile, muhtemelen daha tafsilî olan kendi tasvîriyle olan paralellik ve çelişkileri engellemek için atmaktadır.[48] Bu şartlar altında, Sa'd'ın -belki bir şüphenin olabileceği- az miktardaki ilaveleri de diğer kaynaklardan alınmış telakki etmek gerekecektir.

Sa'd b. Abdillah metni, en-Nevbahtî'ninkine nispetle, bu kapsamlı ilaveler yanında, münferit kelimeler veya kısa cüm-

40 Krş., el-Eş'arî, *Makâlât*, indeks; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Bedr, s. 50 vd.
41 Krş., el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 32.
42 Krş., el-Keşşî, *Ricâl*, thk. Ahmed el-Huseynî, s. 234; en-Nevbahtî, Giriş, s. kâf-zây.
43 Krş. İbnu'l-Murtazâ, *Tabakât el-Mu'tezile*, thk. Diwald-Wilzer, s. 57.
44 Krş., el-Keşşî, s. 223.
45 Krş., Sa'd, s. 141.
46 el-Keşşî, s. 223.
47 Krş., Meşkûr'un tam olmayan listesi, Sa'd, Giriş, kâf vd.
48 Krş., Sa'd, s. 26 vd.; en-Nevbahtî, s. 24 vd. en-Nevbahtî'deki 30. sayfaya mukabil, Sa'd'daki metnin (paragraf:76 s. 37 vd.) yerinin değişmesi de kesinlikle talidir ve müellifin Beyâniyye'yi incelemeyi kapatma arzusuna bağlıdır. Bu yer değişikliği, en-Nevbahtî'nin kaynağındaki fırkaların imâmlara göre yapılan taksimini altüst etmektedir.

lelere yapılmış pek çok kısa ilave ve bir sürü aslında önemli olmayan varyantları muhtevidir. (**45**) Birtakım bozulmuş pasajlar bir tarafa bırakılacak olursa, en-Nevbahtî bu durumlarda da kaynağının metnini daha iyi muhafaza etmiş gözükmektedir. Bu ilavelerin pek çoğu kesinlikle veya büyük ihtimalle kaynağa yabancı olarak tefrik edilebilir. Yalnızca az sayıdaki pasajda, Sa'd'ın, kaynağın en-Nevbahtî'nin kısaltmış olması muhtemel aslî metnini iktibas ettiği ihtimali en azından düşünülebilir.[49]

Diğer taraftan, bu kaynağın Sa'd b. Abdillah gibi Kum'un önde gelen bir aliminin meçhulü olmuş olduğunu tasavvur etmek güçtür. O, en-Nevbahtî'nin eserini mümkün olduğunca tamamlama çabasına rağmen, bu kaynaktan ya hiç ya da kıymeti harbiyesi olmayan şeyleri yeniden ikame edebiliyorsa, buradan, bizzat en-Nevbahtî'nin bu kaynağı lafzına epey sadık kalarak veya büyük ölçüde metin çıkarmaları olmaksızın istinsah etmiş olduğu tahmin edilebilir. Fakat en-Nevbahtî'nin bu kaynağı esaslıca tamamladığını da hiç bir şey desteklemiyor. O kitabının bu ilk kısmının hiçbir yerinde kendi dönemine kadar uzanan müteakip gelişmeleri kaydetmeye çalışmaz. Farklı yabancı haberleri, kendi haberleri ve eleştirisiyle birleştirmesi suretiyle ortaya çıkan bazı dağınıklığa rağmen, tasvirdeki iç birlik, hiç bir yerde Sa'd'ın ilavelerinin çoğunda olduğu kadar dağılmış gözükmemektedir. en-Nevbahtî hiç bir yerde kaynağa, bilmiş olması gereken muhalif haberleri de ilave etmez.[50]

en-Nevbahtî'de bu kaynaktan yapılan iktibasın boyutu nedir? Müellif Harûn er-Reşîd'in hakimiyeti döneminde yazdığından, onun Şiîler hakkındaki naklî en azından Mûsâ el-Kâzım'ın (148-183/765-799), hatta kısmen Alî er-Rızâ'nın (183-203/799-818) imâmetini kapsayabiliyordu. Ancak en-Nevbahtî'de yer alan metin, onun bu kaynağa bu kadar fazla, en

49 Abbâsî taraftarlarına dair haberdeki kısa ilaveler gibi. Bkz. Sa'd, s. 65, son satırlar; s. 66, satır: 3'e kadar; s. 68 satır: 13 vd.

50 Yalnızca bazı imâmların biyografilerine dair değişik varyantlar aktarılır. Krş., en-Nevbahtî, s. 22, 53. Burada en-Nevbahtî'nin ilaveleri söz konusu olabilir. Sa'd ise daha başka versiyonları eklemiştir (s., 24 vd., 70).

azından münhasıran tabi olduğunu desteklemez. el-Kâzım'ın ölümünden sonraki fırkaların tasviri çok muhtemel tamamen dışarıda tutulabilir. Eski kaynakta gulât grupların tasviri bes-belli bitirilmiş olmasına rağmen aşırı Beşîriyye'den bahsedilir ki, bu haber ilk defa el-Kâzım'ın ölümünden epey bir süre sonra, (**46**) muhtemelen de er-Rızâ'nın ölümünden sonra kaleme alınmış olmalıdır.[51] Kaynağın İbn et-Tammâr olarak isimlendirdiği İmâmî alim artık Alî b. İsmâ'îl el-Mîsemî olarak zikredilir.[52] Hişâm b. el-Hakem'in kendisi daha önce, Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünden sonra Mûsâ el-Kâzım'ın imametini tanıyan bir alimler grubu içinde anılır.[53]

Hişâm b. el-Hakem'in Mûsâ el-Kâzım'dan sonra yaşayıp yaşamadığı da gerçekten şüphelidir. Öğrencisi Yûnus b. Abdirrahmân'ın bildirdiğine göre o, Mûsâ'nın Hârûn er-Reşîd dönemindeki hapisliği sırasında ölmüştür.[54] Diğer haberlere göre ise o, Bermekîlerin Mûsâ el-Kâzım'ın ölümünden üç yıl sonraki çöküşünden beri, saklanmak zorunda kalmış ve bilahare ölmüştür. Fakat onun faaliyeti her hâlükarda es-Sâdık ve el-Kâzım dönemine denk düşmektedir. el-Kâzım'ın ölümünden sonraki halef meselesine ilişkin tavrı hakkında bir şey nakledilmez. Böylece o eserini pek de Alî er-Rıdâ'ya kadar devam ettirmiş olamaz.

Hişâm'ın, eserini, Ca'fer es-Sâdık'ın halefi meselesi etrafında ortaya çıkan fırkaların tasvirinden sonra Mûsâ el-Kâzım'ın imametini ikrarla bitirdiği, en-Nevbahtî'nin kendi anlatımını sürdürmek için bunun yerine, bizzat Hişâm'ı da zikretmek suretiyle, el-Kâzım'ın taraftarları olan gruplar hakkındaki haberi koyduğu düşünülebilir.[55] Ancak en-Nevbahtî'nin es-Sâdık sonrasının olayları için dahi hâlâ aynı kaynağa tabi olup olma-

51 s. 70 vd. Fırkanın gelişimi, kurucusunun ölümünden sonrası için de takip edilir ve er-Rızâ'dan sonra imâmet iddiasında bulunandan bahsedilir.

52 en-Nevbahtî, s. 69.

53 en-Nevbahtî, s. 69.

54 Krş., el-Keşşî, s. 228.

55 Bu fırka hakkındaki haberin, Hişâm b. el-Hakem gibi hâdiselere yakından katılmış muasır birinden gelemediğini, Ebân b. Tağlib'in Mûsâ el-Kâzım tarafını tutan ulema listesinde zikredilmesi de gösterir. Ebân ise daha önce 141/758'de, Ca'fer es-Sâdık'tan yedi sene önce ölmüştür.

dığı şüphelidir. Elbette o burada da daha eski bir kaynağı kullanmaktadır: o bu kaynağın anlatımına, o zamanların İsmailî hareketine, özellikle Karmatîlere dair kendinin bir haberini ilave eder. Ayrıca o, öncelikle bu kaynağın hiç bahsetmediği, bu hareketin Hattâbiyye'ye bağımlılığını göstermeye çalışır.[56] (**47**) Onun döneminin İsmâiliyye genel kavramı, kaynaktaki daha dar anlamla örtüşmez ve en-Nevbahtî onun İsmâiliyye tarifini ayırt etmek gayesiyle Hâlis İsmâiliyye (*el-Hâlisa*)[57] vasıflamasını ekler. Bu takdirde en-Nevbahtî'nin burada kullandığı kaynak kesinlikle İsmâilî hareketin 3./9. asırdaki güçlenmesinden daha eski olmalıdır. İyice sistematikleştirme ve fırka isimleri hakkında oluşturulan muamma, bu tasvirin es-Sâdık'ın ölümünden sonraki olaylarda lider rol oynayan Hişâm b. el-Hakem gibi bir muasırdan kaynaklanıp kaynaklanmayacağı sorusunu ortaya çıkartıyor.

Cevap her ne olursa olsun en-Nevbahtî'nin es-Sâdık'ın ölümüne kadarki tasviri büyük bir ihtimalle onun birinci kaynağına atfedilebilir. Zeydî Süleymân b. Cerîr'e bağlanan İmâmîler ve onların imâmlara[58] karşı polemiklerine dair haber, birinci elden geliyor intibaını uyandırıyor. Süleymân b. Cerîr'le tartışan ve onun delillerini fevkalade tanıması gereken Hişâm b. el-Hakem olabilir.

en-Nevbahtî'nin eserinin ilerleyen bölümlerinde hangi kaynakları kullanmış olduğu açık bir soru olarak durmaktadır. es-Sâdık ve el-Kâzım'ın ölümünden sonraki fırkaların tasvirindeki el-Eş'arî[59] ile olan kısmen güçlü örtüşmelere dikkat edilmesi gerekir. Bu örtüşmeler, aslî ortak bir kaynağa hamledilebilir. Ne var ki el-Eş'arî de burada kaynaklarını en-Nev-

56 en-Nevbahtî, s. 58, satır: 17'den s. 64, satır: 14'e kadar. Ebü'l-Hattâb'ın ve onun taraftarlarından yetmiş kişinin sonuna dair haber, besbelli Sa'd b. Abdillah'ın elinde mufassal bir versiyonu bulunan bir kaynaktan gelmektedir. Krş., Sa'd s. 81 vd.

57 en-Nevbahtî, s. 58, satır: 5.

58 en-Nevbahtî, s. 55 vd.

59 *Makâlât*, s. 25 vd. el-Eş'arî'nin es-Sâdık'ın ölümünden sonraki fırkaları tasvîri -talî olarak ilave edilmiş Karmatîler hakkındaki haber bir tarafa bırakılacak olursa- sayı, sıra ve büyük ölçüde lafızda en-Nevbahtî'ninkiyle örtüşüyor.

bahtî kadar az teşhis ettiriyor. en-Nevbahtî'nin dayanmış olabileceği bu döneme ait Şi'î *fırak* eserleri bilinmemektedir. Ancak, İmâmîlerin anlayışında telif edilmiş eseri *Kitâbu'l-İmâme* dolayısıyla ara sıra kendilerinden biri olarak gördükleri ve iktibas ettikleri Ebû İsâ Muhammed b. Hârûn el-Verrâk'ın *Kitâbu'l-Makâlât*'ı düşünülebilir.[60] el-Hâkim el-Ğuşemî'nin el-Verrâk'ın eserinden bir alıntısı (**48**) onun 250/864'ten sonra yazdığını[61] ve el-Mes'ûd diğeri ise tarafından onun ölüm tarihi olarak söylenenin (247/861'ı müteakip), diğer bazı nedenlerden dolayı tahmin edildiği gibi,[62] güvenilir olmadığını gösteriyor. Yine bu alıntı el-Eş'arî'nin Şî'a'ya izahlarında, sarahaten belirttiğinden daha sık el-Verrâk'a dayandığını da gösteriyor.[63]

Sa'd b. Abdillah'ın ilavelerinde kullandığı kaynaklar hakkında da neredeyse tamamen varsayımlara dayanmak durumdayız. Sadece bir kaç pasajda o, kısa tanıklık haberlerine dair ravilerini zikretmektedir.[64] İki uzun haberi ise, Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd b. Yaktîn-Yûnus b. Abdirrahmân'dan nakledilmiş olarak zikreder.[65] el-Keşşî'deki isnadın da gösterdiği gibi Muhammed b. Îsâ, Sa'd b. Abdillah'ın başlıca ravisiydi

60 Krş., Sa'd, Giriş, s. yâ-bâ. el-Verrâk'ın Şî'a fırkaları tasvîri *K. el- Makâlât*'ın bir kısmıydı. Bununla birlikte en-Necâşî bir *K. İhtilâf eş-Şî'a*'yı *Makâlât*'tan ayrı zikreder. Bkz. *er-Ricâl*, Bombay 1317, s. 263. -Şî'ilerin fırak- eserleri Nasr b. es-Sabbah el-Belhî ve Ebû Tâlib el-Enbârî (Krş., İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 140 vd. ve Meşkûr, Sa'd'daki Giriş, s. Yâ-dâl vd.) en-Nevbahtî'nin kaynağı olmaları söz konusu olmayacak kadar daha muahhardır. İkbâl ve Meşkûr tarafından aynen zikredilen *K. el-Behce* unvanlı bir fırak eserinin müellifi Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed en-Nu'aymî'yi tarihlendiremiyorum.

61 el-Hâkim el-Ğuşemî, el-Verrâk'ı haberin sahibi (asl) olarak vasıflar. Bu habere göre Cârûdîlerin bir kısmı Muhammed b. Abdillah (en-Nefs ez-Zekîye)'nin, diğerleri Muhammed b. el-Kâsım Sâhib et-Tâlikân'ın, bir diğerleri de Yahyâ b. Umer (ö. 250/864)'in geri döneceğini (rec'at) beklemektedir. *Serh 'Uyûn el-Mesâil*, elyazması, Leiden Or. 2584, v. 21b. Bundan sonr İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-Emel*, kısmen (Verrâk iktibası olmaksızın) Strothmann tarafından zikredilir. Bkz. *Staatsrecht der Zaiditen*, s. 65, dipnot: 1.

62 Krş., S. M. Stern, *EI*., "Ebû İsâ al-Verrâk" maddesi.

63 *Makâlât*, s. 67, satır: 12-16. el-Hâkim el-Ğuşemî'deki Verrâk iktibasıyla neredeyse lafzen örtüşmektedir.

64 Krş., Sa'd, s. 91, 100, 100 vd.

65 Sa'd, paragraf: 122, 123.

ve o da kendi cihetinden bilhassa Yûnus'tan nakletmekteydi. Haberlerden biri, Yûnus b. Abdirrahmân'ın Gulât'ın tanrı öğretisi hakkındaki esaslı bir gözlemini, diğeri ise, daha detaylı bir varyantı el-Keşşî'de bulunan[66] Beşîriyye'nin kurucusu olan Muhammed b. Beşîr'in entrikalarına dair bilgileri ihtiva etmektedir.

Diğer bazı ilavelerde Sa'd b. Abdillah besbelli kendi görüş, gözlem ve bilgilerini aktarmaktadır. Onun Sıffîn harbi sonrası hakem olayına ilişkin Şî'a'nın düşüncesi,[67] Alî er-Rızâ'nın ölümünden sonra henüz reşit olmayan oğlu Muhammed b. el-Cevâd'ı tam imam kabul edenlerin anlayışı,[68] Karmatîler (**49**) ve Muhammed b. Abdillah b. Ca'fer'in onun dönemindeki[69] sözüm ona taraftarları, Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonraki fırkalar hakkındaki bu tür tamamlayıcı izahlarında ve muhtemelen Zeydîlerin imâmet öğretilerine dair ifadelerinde[70] durum böyledir.

Büyük oranda gulât fırkalara ilişkin geri kalan ilaveler kitap nüshalarından geliyor gibidir. Gerçekten en azından iki aşikar farklı kaynak tahsis edilebilir. Sa'd bir kaynağı pek çok yerde, ancak bir hayli kısaltma ve seçmeci tavırla zikreder. Hemen hemen bütün bu pasajlar için Sünnî eserlerde, özellikle el-Eş'arî'de paralel pasajlar bulunmaktadır. Bu kaynak muhtemelen Ebû İsâ el-Verrâk'ın daha önce belirtilen *Kitâbu'l-Makâlât*'ı olarak teşhis edilebilir; ne var ki, el-Verrâk'ın Cârûdîler hakkındaki yukarıda zikredilen ifadeleri Sa'd'da[71]

66 el-Keşşî, s. 406 vd. Keza Muhammed b. Îsâ ve Yûnus'a atfedilir.

67 Sa'd, paragraf: 43.

68 Sa'd, s. 95, satır: 14, paragraf: 96'ın sonuna kadar. Bu meseledeki tartışmaları tanımlanmadaki bazı daha kısa ilaveler de, örneğin Yûnus b. Abdirrahmân'ın (s. 98, satır: 7 vd.) argümanı hakkında olduğu gibi, Sa'd'a atfedilebilir. Diğer bazıları yalnızca en-Nevbahtî'deki metin boşluklarını dolduruyorlar.

69 Krş., yukarıda s. 38 vd.

70 Sa'd, s. 19, ilk paragraf. Sa'd bilinçlice daha s. 18, satır: 15'te en-Nevbahtî (s. 19)'deki metin *fe-huve el-imâm*'ı *fe-huve müstahakkun li'l-İmâme* olarak değiştiriyor. Ayrıca, s. 71, satır: 10'daki ilave. Krş., *'Der Imam al-Qâsim*, s. 155.

71 Fakat Zeydî fırkaları Sabbâhiyye ve Yakubiyye hakkındaki ifadeleri (Sa'd, s. 71) görünüşe göre aynı kaynaktan gelmektedir. el-Eş'arî gibi, *Makâlât*, s.

bulunmamasına rağmen, en eski Şi'î fırkalar hakkındaki açıklamaları büyük ölçüde aynı kaynağa -ama bunun el-Eş'arî vasıtasıyla olan rivayetine değil-[72] dayanan İbn Hazm'da yer almaktadır.[73] Diğer taraftan, el-Verrâk eserini (**50**) görünüşe göre kesinlikle Şi'î bir eğilimle yazmamış olmasına rağmen,[74] bu eser İmâmî Sa'd b. Abdillah'ın her hangi bir Sünnî kaynaktan daha öncelikli kaynağı olabilmektedir.[75] Ondaki Kâmili-

69, satır: 10-14. Diğer taraftan el-Mes'ûdî'deki yedi Zeydî fırka listesi, Strothmann (*Staatsrecht*, s. 31) ve Van Arendonk (*De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen*, s. 79 vd.)'un istediği gibi, hemencik el-Verrâk'a isnad edilemiyor. el-Mes'ûdî, el-Verrâk'ı sadece Zeydî fırkalar hakkında yazanlardan biri olarak zikrediyor. Liste el-Mes'ûdî tarafından tahminen değişik kaynaklardan bir araya getirilerek oluşturulmuştur.

72 Sa'd'ın bu kaynaktan aldığı ve el-Eş'arî'nin iktibas etmediği veya kısaltığı pek çok malumata dair İbn Hazm'da paralel pasajlar bulunmaktadır. Krş., Kâmiliyye hakkında Sa'd, paragraf: 48; el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 8 vd.; İbn Hazm, *el-Fısal*, IV, 183. Muğîriyye hakkında: Sa'd, paragraf: 90; el-Eş'arî, s. 17, İbn Hazm, IV, 184 vd. el-Eş'arî'de Abdullah b. Muğîre'nin imâmetine dair ifade yoktur. İbn Hazm ise, tasvîri esasen Sa'd'ınkinden daha ziyade el-Eş'arî'ninkiyle örtüşmesine rağmen bunu nakleder. Mansûriyye hakkında: Sa'd, paragraf: 95; el-Eş'arî, s. 9 vd.; İbn Hazm, IV, 185 vd. Sa'd ve İbn Hazm kaldırılan emirlere dair büyük oranda örtüşen bir liste verirken el-Eş'arî *askata farâiz* diye kısaltır. Öldürülenlerin malının beşte birinin alınacağına dair Sa'd'ın en-Nevbahtî'nin metnine ilave ettiği ifade de yine İbn Hazm'da yer alıyor. Bezîğiyye hakkında: en-Nevbahtî'nin metnine karşılık Sa'd (s., 52, satır: 6) Bezîğ'in Kûfe'de dokumacı olduğunu ilave ediyor. el-Eş'arî'de (s. 12) Bezîğ'in kendini peygamber olarak takdim ettiği gibi, bu ifade de yer almıyor. Bu ifadeler tekrar İbn Hazm (IV, 186)'da yer alıyorlar. İbn Hazm'ın Bezîğiyye ve Hattâbiyye'nin diğer fırkaları hakkındaki haberine, el-Eş'arî'den bazı farklılıklar olmasına rağmen, aynı kaynak temel teşkil ediyor olmalıdır. İbn Hazm, el-Eş'arî gibi Hattâbiyye'nin beş grubundan bahseder, oysa görünüşe göre bunlardan, özellikle el-Eş'arî tarafından isimlendirilenlerle örtüşen yalnızca üçünü zikreder. Onun daha önce zikredilen Muğîriyye ve Mansûriyye'yi, Friedländer (*JAOS,* XXIX (1908, s. 97)'nin kabul ettiği gibi, Hattâbiyye'den addettiği muhtemel değildir. Ya metin eksik olarak rivayet edilmiş veya İbn Hazm dikkatsizlikten beş fırkaya dair ifadeyi bunların tümünü saymaksızın iktibas etmiş olmalıdır. İbn Hazm tahminen el-Verrâk'ın eserini doğrudan iktibas etmez.

73 *el-Fısal fi'l-Milel ve'n-Nihal*, IV, 129.

74 Krş., el-Eş'arî'deki Hişâm b. Hakem ve Hişâm el-Cevâlîkî hakkındaki müsait olmayan iktibaslar: s. 33vd.

75 Sa'd'ın, Memtûre'yı Râfıza'nın bir fırkası olarak vasıflanması da onun Şi'î olmayan bir kaynak kullanmış olduğuna delalet ediyor (Sa'd, s. 92 satır: 13). İmâmiyye'ye hakareti ifade eden bu tabir Sa'd tarafından sadece yanlışlıkla İmâmî olmayan bir kaynaktan alınmış olabilir. Müteakip tüm metin en-Nevbahtî'deki (s. 68 vd.) tertip karşısında daha sonraki bir pasaja itilmiştir.

ye'ye,[76] Beyâniyye[77] Abdullah b. Mu'aviye'nin taraftarları,[78] Mansûriyye,[79] Hattâbiyye,[80] Mu'ammeriyye,[81] Bezîğıyye,[82] Sabbâhiyye ile Ya'kûbiyye[83] ve Muğîriyye[84] hakkındaki muhtemel ilaveler bu kaynaktan gelmektedir. el-Eş'arî'deki pek çok paralel pasaj diğer taraftan onun Gulât, Râfıza ve Zeydiyye fırkalarını tasvirine büyük ölçüde aynı kaynağın temel oluşturduğunu tahmin ettiriyor. Görünüşe göre o bunları yerine göre bir hayli kısaltmış, lafzı değiştirmiş ve diğer kaynaklardan tamamlamıştır. Ancak onun asıl kaynağı el-Verrâk'tır.

(**51**) Sa'd diğer kaynakdan hacimli pek çok haber alır. Burada söz konusu olan besbelli Şi'î gulât fırkalara dair bir eserdir. En son zikredilen fırka Mûsâ Kâzım'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Beşîriyye'dir. Bu durumda müellif, Hişâm b. el-Hakem'den sonra yaşamış, onun eserini muhtemelen pek çok yerde kullanmış ve tamamlamıştı. Fakat onun tasvîri bazı noktalarda gerek Hişâm gerekse el-Verrâk'tan bir hayli ayrılmaktadır. Müellifin diğer kaynaklardan ayrılarak, Gulât fırkaların erken dönem gelişiminde Harbiyye'ye atfettiği hakim rol tipiktir. O neredeyse bütün erken dönem hareketini bu isim altında tasnif etmeye çalışır. Kurucu Abdullah b. Amr b. Harb'ı, Şî'a'nın aşırı akımının sözde kurucusu Abdullah b. Sebe' ile ilişkilendirir. Özellikle muahhar fırkalara dair paralel pasajlar Sünnî kaynaklarda azdır.[85] el-Keşşî'deki pek çok

76 Paragraf: 84; el-Eş'arî, s.10.

77 s. 33, satır: 10-12, s. 37, satır: 1-2; el-Eş'arî, s. 5. Ayrıca muhtemelen paragraf: 71-74: yalnızca paragraf: 73 ve 74 için el-Eş'arî'de paralel pasajlar vardır (s. 6), fakat görünüşe göre bütün metin birbirine bağlıdır.

78 Paragraf: 86; el-Eş'arî, s. 6.

79 Paragraf: 95. Krş., el-Eş'arî, s. 9; Paragraf: 96. Krş., el-Eş'arî s. 24.

80 s. 5, 1 satır: 1-4; el-Eş'arî, s. 10 vd.

81 s. 54 satır: 8-9 ve s. 106; el-Eş'arî, s. 11.

82 Paragraf: 107; el-Eş'arî, s. 12.

83 s. 71; el-Eş'arî, s. 69.

84 Paragraf: 151; el-Eş'arî, s. 7. Paragraf: 88-90; el-Eş'arî, s. 8 vd. Sa'd'ın, Abdullah b. Mu'âviye'nin ölümünden sonra, onun taraftarlarından bir grubun, kendi halefi olarak el-Muğîre'yi tayin etmiş olduğunu iddia ettikleri şeklindeki kronolojik olarak imkânsız olan bilgisinin bu kaynağa dayanıp dayanmadığı şüpheli gözüküyor. Her hâlükârda bu bilgi İbn Hazm ve el-Eş'arî'de yer almıyor.

85 Mesela, Sa'd'ın muhtemelen ikinci kaynağından iktibas ettiği, Muhtâriyye (Keysâniyye)'nin bir grubuna hakkındaki mufassal bir haberi için bkz.

paralel pasaj şüphesiz doğrudan Sa'd'ın kitabından iktibastır. Müellif kesinlikle İmâmî idi. Sa'd'ın, Sebe'iyye,[86] Keysâniyye,[87] Harbiyye,[88] es-Serî el-Aksam'ın taraftarları,[89] Hattâbiyye, Muhammise, Ulbâ'iyye ve Beşîriyye[90] hakkında ilaveleri muhtemelen bu kaynağa irca edilebilirler.

Bunlardan başka bu kaynağın müellifi hakkında onun İmâmî olduğu ve Mûsâ Kâzım'ın ölümünden sonra yazdığının ötesinde, sadece varsayımlar vazedilebilir. Bir taraftan onun Hişâm b. el-Hakem'in eserine olan bağımlılığı, diğer taraftan Sa'd b. Abdillah'ın ona olan güçlü itimadı nazarı itibara alınınca, Yûnus b. Abdirrahmân düşünülebilir. O Alî er-Rızâ zamanında İmâmîlerin ileri gelenlerinden olmayı başarmış ve 208/823'te ölmüştü. Eserleri arasında *K. er-Redd 'alâ el-Gulât* zikredilmektedir.[91] Onun Gulât'ın öğretileriyle olan münakaşasının her hâlükârda Sa'd b. Abdillah'ın malumu olduğunu, bunun sarahaten ona atfettiği uzun iktibas ispatlıyor.

paragraf: 57. Kısa ve kelimesi kelimesine aynı paralellikler el-Eş'arî'de bulunuyor (s. 21 vd.). Yukarıda Sa'd'ın birinci kaynağına atfedilen pasajların bazısında, metnin el-Eş'arî'den epeyce farklılaştığı yerde de ikinci kaynaktan iktibaslar veya onun tasvîrinden etkilenme düşünülebilir. el-Verrâk'ın önünde, muahhar, özellikle de İmâmî olmayan fırkalar için kesin olarak, kısmen Hişâm b. el-Hakem ve Sa'd'ın ikinci kaynağının müellifinin önündeki kaynaklar vardı. el-Verrâk'ın Hişâm'ın eserini veya Sa'd'ın ikinci kaynağını bizzat kullandığı sonucu hiçbir yerde ikna edici tarzda çıkarılamıyor (şayet bu olmuşsa) bunun muhtemelen Hişâm'ın eserinin olduğu daha rahat varsayılabilir.

86 s. 20, satır: 2-4, s. 21, satır: 3-8.

87 Paragraf: 58, s. 26, satır: 10'dan paragraf: 64'ün sonuna kadar; s. 27, satır: 14'ten paragraf: 67'e kadar.

88 s. 39, satır :12vd., s. 40, satır: 10'dan paragraf: 64'ün sonuna kadar.

89 s. 52, satır: 16 vd.

90 Paragraf: 108-121, 124-126. Müstakil metin parçaları muhtemelen Sa'd'ın ilaveleridir.

91 en-Necâşî, s. 312.

EK: 2
FIRAKU'Ş-ŞÎA VEYA *MAKÂLÂTU'L-İMÂMİYYE* NEVBAHTÎ'NİN Mİ YOKSA KUMMÎ'NİN Mİ?*

es-Seyyid Muhammed Rızâ el-Hüseynî
çev. Mehmet Kalaycı

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Hamd alemlerin Rabbı olan Allâh'a, Salât ve Selâm da emîn olan nebîye ve onun tertemiz Ehl-i Beyt'ine olsun.

Arap ve İslam mîrasının neşri ile meşgul olan çok sayıda oryantalist arasında Alman müsteşrik Helmut Ritter, Akâid ve Fırak sahasındaki kapsamlı çalışmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Çalışmaları arasında dikkat çekenlerden biri de kendisinin, Alman Müsteşrikleri Cemiyeti'nin İslâmî Yayınlar serisinin dördüncü kitabı olarak neşrettiği *Fıraku'ş-Şîa* isimli kitaptır. Kitap, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'ye nispet edilerek, ilk defa 1931 yılında İstanbul Devlet Matbaasında basıldı.[1] Ritter, gerekli çıkartmaların ve düzeltmelerin yapılmasında oldukça titizlik göstermiş ve kitaba bilimsel bir fihrist hazırlamıştır. Kendisi bu çalışmayla, kültürümüze teşekkürü hak eden bir katkıda bulunmuştur.

Allâme es-Seyyid Hibetüddîn eş-Şehristânî el-Kâzımî, bu baskısında eserin yazarı Nevbahtî'nin biyografisi ve kitabın kendisiyle ilgili incelemeyi içeren bir mukaddime yazmıştır.

Eserin basılma tarihinden itibaren, Nevbahtî'ye nispeti konusunda birtakım araştırmalar yapıldı. Bu sahada meşhur olan iki uzman kişi, bu konuyu tartıştı. Bunlardan biri, Zencân'da Şeyhülislâm olan Allâme eş-Şeyh Fazlullah ez-Zencânî'dir. Ona göre eserin Nevbahtî'ye nispeti doğrudur.

* Bu makale, yazarın *el-Makâlât ve'l-Fırak*'ın yazarı Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî hakkında hazırladığı genişçe bir çalışmanın bir bölümü olup, *Turâsunâ* dergisinin 1-1 (1405) sayısı, 28-51 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

1 Bibliotheca Islamica, *Die Sekken Der Schi'a Von Al-Hasan Ibn Musa An-Naubahti*, İstanbul 1931.

Diğeri ise, Prof. Abbâs İkbâl el-Âştiyânî'dir. O, böyle bir nispetin doğru olmadığı görüşündedir. Ona göre kitap, Nevbahtî'nin çağdaşı olan Ebü'l-Kâsım Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî'ye aittir. Prof. İkbâl, bu görüşünde matbu eser (*Fıraku'ş-Şîa*) ile Kummî'nin** kitabından elimizdeki metinlerin benzerliğine dayanmaktadır. **(29)**

Bu tartışma, henüz Kummî'nin kitabının tam metni mevcut değilken yapılmıştı. Fakat sonunda Dr. Muhammed Cevad Meşkûr, kitabın bir nüshasını buldu ve Tahran'da 1963 yılında *el-Makâlât ve'l-Fırak* ismiyle yayımladı. Ona göre Kummî'nin bu eserinin bulunması, tartışmaya nihaî bir çözüm getirmekteydi. Zira böylelikle *Fıraku'ş-Şîa*'nın Nevbahtî'ye nispeti konusu da kesin bir neticeye bağlanıyordu. Meşkûr, bu konuda Zencânî'nin görüşüne katılmakta ve şöyle demektedir:

"Merhum Abbâs İkbâl tarafından ortaya atılan şüphe, Sa'd b. Abdillâh b. Ebî Halef el-Eş'arî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının bir nüshasının bulunmasından sonra ortadan kalkmış ve Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sının, Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Fırak ve'l-Makâlât* veya *Fıraku'ş-Şîa*'sından farklı bir eser olduğu anlaşılmıştır. Tamamı kaybolan çok sayıda *Fıraku'ş-Şîa* eseri arasında sadece bu ikisi bize kadar ulaşmıştır."[2]

Fakat ben, sırf Kummî'nin kitabının bulunmasıyla şüphenin tamamen ortadan kalktığı kanaatinde değilim. Şöyle ki, Prof. İkbâl'e göre bu şüphenin asıl kaynağı, *Fıraku'ş-Şîa* ile erken dönem eserlerde Kummî'nin kitabından yapılmış olan alıntılar arasındaki benzerliktir. İkbâl'in iddiası açıkça şu iki şıkkı içermektedir. Bunlardan;

İlki, İstanbul'da basılan kitabın, Nevbahtî'nin kitabı olmadığıdır.

** Yazar, makale boyunca el-Eş'arî veya Sa'd isimlerini kullanmaktadır. Fakat biz, bu ismin okuyucular zihninde Eş'arî mezhebinin kendisine nispet edildiği Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ile karışabileceği endişesiyle, Eş'arî yerine meşhur adıyla Kummî ismini kullanmayı uygun gördük. Ancak yazarın doğrudan alıntıda bulunduğu yerlerde kullanılan isimleri olduğu gibi korumayı tercih ettik (çev.).

2 el-Kummî, Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Matbaatu Haydari, Tahran 1963, Muhammed Cevad Meşkur'un Mukaddimesi, s. KafCim.

İkincisi ise, İstanbul'da basılan kitabın, Kummî'ye ait olduğudur.

Kummî'nin kitabının tam metninin bulunması (eserin ona aidiyeti ile ilgili deliller ilerde gelecektir), Nevbahtî'ye nispetle basılan *Fıraku'ş-Şîa* ile Kummî'nin kitabı arasında hatırı sayılır derecedeki farklılık sebebiyle iddianın ikinci şıkkını geçersiz kılmaktadır.

Birinci şıkka gelince, bu noktada bir şekilde görüş ayrılığı var olsa da, bu, tartışmanın özüyle ilgili bir farklılık değildir. Çünkü Kummî'nin kitabının ortaya çıkarılmasından sonra bu kitapla İstanbul baskısı [*Fıraku'ş-Şîa*] arasındaki benzerlik göz önünde bulundurularak meselenin incelenmesi daha doğru olur.

Araştırmacının endişesini ortadan kaldıracak bir sonuca ulaşabilmesi için bu konuda daha fazla incelemeye, karşılaştırmaya ve tetkike ihtiyaç vardır. Bu noktada her iki müellife ve kitaba da bir göz atmak gerekmektedir.

Nevbahtî

Asıl adı, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'dir. Ebû Sehl'in kız kardeşinin oğludur. Şeyh Tûsî, onu *Ricâl* adlı eserinde zikretmiş ve güvenilir biri olduğunu belirtmiştir.[3] *el-Fihrist* isimli kitabında da filozof-kelamcı olarak nitelemekte ve şöyle demektedir: "O sağlam itikatlı bir İmâmiyye mensubu idi." Ayrıca, Nevbahtî'nin eserlerinden birkaçının ismini de vermektedir.[4]

Necâşî de *er-Ricâl*'inde Nevbahtî'den: "Kendi döneminde 300 yılından önce ve sonra meslektaşları karşısında üstünlüğü ile tanınan Kelamcı şeyhimiz" şeklinde bahsetmekte ve kitaplarından pek çoğunun ismini vermektedir.[5] **(30)**

3 et-Tûsî, Muhammed b. el-Hasan, *Ricâlü't-Tûsî*, Matbaatü'l-Haydariyye, Necef 1381, s. 462.

4 et-Tûsî, *el-Fihrist*, Matbaatü'l-Haydariyye, Necef 1380, s. 71, Nu: 161.

5 en-Necâşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *er-Ricâl*, Tahran Kitap Yayın Merkezi, Matbaatü Mustafavî, s. 49-50.

Seyyid Hibetüddîn eş-Şehristânî, Nevbaht ailesinin biyografisini konu alan *Nevbahtiyye* isimli kendi kitabından alıntılarda bulunarak, İstanbul baskısında Nevbahtî'ye münhasıran bir biyografi hazırlamış[6] ve bu, kitabın diğer baskılarında da yayınlanmıştır.

Prof. İkbâl de Farsça kaleme aldığı *Hândân-i Nevbahtî* isimli kitabında Nevbahtî'nin biyografisi ile ilgili olarak ayrıntılı açıklamalarda bulunmaktadır.[7]

Nevbahtî, felsefi görüşler, makâlât ve fırak sahasının (el-Ârâ ve'l-Makâlât ve'l-Fırak) en meşhurlarındandır. Kelami problemlerle ilgili ve reddiye tarzında pek çok kitap kaleme almıştır. Eserleri arasında en meşhuru, fırkaların tarihi ve görüşleri ile ilgili *Kitâbu'l-Ârâ ve'd-Diyânât* isimli eseridir. Tûsî, bu eseri ona nispetle zikretmiş ve tamamlayamadığını belirtmiştir.[8] Necâşî de kitaptan bahsetmiş ve kendisinin bu kitabı Şeyh Müfîd'e okuduğunu söylemiştir.[9] İbn Şehrâşûb da bu eserden, Nevbahtî'nin biyografisi altında bahseder.[10]

Abdurrahmân b. el-Cevzî, eserin bazı bölümlerini *Telbîsü İblîs* isimli kitabında nakletmiştir.[11] Prof. Helmut Ritter, *Fıraku'ş-Şîa*'nın ilk baskısının mukaddimesinde İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiklerinin tümünü nakletmektedir.[12]

Prof. İkbâl de İbnu'l-Cevzî ve başkalarının bu kitaptan yaptığı alıntılarla ilgili bir liste hazırlamıştır.[13]

Fıraku'ş-Şîa

Necâşî, *er-Ricâl*'inde böyle bir eseri Nevbahtî'ye ait bir eser olarak zikreder. Necâşî, bu kitabın hemen ardından Nevbah-

6 en-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ, *Fıraku'ş-Şîa*, Matbaatu Devle, İstanbul 1931, s. Ha-KafElif.

7 İkbâl, Abbâs Âştiyânî, *Hândân-i Nevbahtî*, Matbaatu Meclîs, Tahran 1311, s. 125-165.

8 et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 71, Nu: 161.

9 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 50.

10 İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî, *Meâlimu'l-Ulemâ*, Matbaatü'l-Haydariyye, Necef 1380, s. 32-33.

11 İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman el-Bağdâdî, *Nakdu'l-İlm ve'l-Ulemâ* (*Telbîsu İblîs*), Matbaatu İdâretu't-Tıbâati'l-Münîre, Mısır trz. s. 39, 46, 63.

12 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul Baskısı, s. KafBe-KafZe.

13 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 139.

tî'nin *er-Red alâ Fırakı'ş-Şîa mâ halâ el-İmâmiyye* isimli bir başka kitabından söz eder.[14]

Necâşî dışında, İbn Nedîm, Tûsî ve İbn Şehrâşûb gibi erken dönem bibliyografyacılarından hiçbiri, Nevbahtî'ye bu isimde bir kitap atfetmemiştir.[15]

Fakat, kimi eserlerde Şiî fırkalar tasnif edilirken, Nevbahtî'nin kitabından bahsedildiği görülmektedir. Önde gelen bazı alimler, söz konusu yerlerde Nevbahtî'ye atfedilen kitapla *Fıraku'ş-Şîa*'nın kastedildiği sonucuna varmışlardır. Söz konusu kitaplardaki ilgili ibarelerin buna ne ölçüde işaret ettiğini görmek amacıyla bu eserlere bir göz atmak yerinde olacaktır:

1. *el-Fusûlü'l-Muhtâra*: Bu kitap, Şerîf Murtazâ'nın, hocası Şeyh Müfîd'in *el-Uyûn ve'l-Mehâsin* isimli kitabının bazı bölümlerinden seçerek derlediği bir kitaptır.[16] Kitapta, on birinci imam el-Hasan b. Ali el-Askerî'nin ölümünden sonra Şiî fırkaların durumu hakkında bilgi verilirken şöyle bir ifade geçmektedir: "Hasan el-Askerî'nin taraftarları, onun ölümünün akabinde -Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ'nın dediği şekilde- on dört gruba ayrılmışlardır."[17]

Şayet bu itiraz cümlesi, *el-Fusûlü'l-Muhtâra* nüshalarında aslen var olan bir cümle olsaydı -ki biz matbu kitabın aslı olan yeni bir yazma nüshaya dayanmaktayız- o zaman bu, eserin Nevbahtî'ye nispetinin doğru olmadığını teyit eden iyi bir delil olurdu. Çünkü Müfîd'in Nevbahtî'den naklettikleri ile şu an matbu olan *Fıraku'ş-Şîa* arasında -ileride de bahsedileceği gibi- hem nicelik, hem de fırkaların sayımı ile ilgili sıralama bakımından oldukça fazla farklılık bulunmaktadır.[18] **(31)**

14 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 50.

15 İbn Nedîm, Muhammed b. İshak el-Varrâk, *el-Fihrist*, Matbaatu Danişgah, Tahran 1391, s. 225; eş-Şeyh et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 71, Nu: 161; İbn Şehrâşûb, *Meâlimu'l-Ulemâ*, s. 32-33.

16 Bkz. Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ Tasânîfi'ş-Şîa*, XVI/244, XV/386.

17 eş-Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Hüseyin el-Mûsevî, *el-Fusûlü'l-Muhtâra mine'l-Uyûn ve'l-Mehâsin li'l-Müfîd*, Matbaatü'l-Haydariyye, Necef 1381, s. 258.

18 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul baskısı, s. 79. Bunu bir önceki kaynakla karşılaştırınız.

2. İbn Teymiyye el-Hanbelî'nin eseri *Minhâcu's-Sünne en-Nebeviyye*. Kendisi, Şiî fırkaların sayıca fazlalığını açıklarken şöyle der: "el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve onun dışında bazı kimseler Şiî fırkaların tasnifi ile ilgili eserler yazmışlardır."[19] Bu ifade, söz konusu eserin, *Fıraku'ş-Şîa* olduğunu ortaya koymaksızın, yalnızca Nevbahtî veya başkalarının Şiî fırkaların tasnifi ile ilgili eser yazdıklarına işaret etmektedir. Fakat İbn Teymiyye, Nevbahtî'nin Necâşî tarafından *er-Redd alâ Fırakı'ş-Şîa mâ halâ el-İmâmiyye* adıyla verilen eserine dayanmış olabilir.

Muhtemelen İbn Teymiyye, Nevbahtî'nin Şiî fırkalarla ilgili bilgilerinde yalnızca Necâşî'nin verdiği bilgiye dayanmaktadır ve eserlerin asıllarından kesinlikle haberdar değildir. Yukarıdaki ifadeye gelince, bu ifade, *Fıraku'ş-Şîa*'sı şöyle dursun, Nevbahtî'nin herhangi bir kitabının dahi İbn Teymiyye'de bulunduğuna delalet etmez.

3. eş-Şehîdü'l-Evvel el-Âmilî'nin *ed-Durûsü'ş-Şer'iyye fî Fıkhi'l-İmâmiyye* adlı eseri. Kitâbu'l-Vakf ana başlığının ikinci dersinde vakfedilenin tayini ile ilgili olarak şöyle bir ifade geçmektedir: "Şîa imametin kesintisiz bir şekilde Ali [ve soyuna] ait olduğunu ileri sürenlerdir. İbn Nevbaht onları gerçek Müslümanlar olarak görmüş ve onları yetmiş üç fırkaya tamamlamıştır."[20]

Bu ifadeden açıkça anlaşılmaktadır ki, Şehîd, Nevbahtî'nin Müslümanları Şîa'ya, Şîa'yı da Peygamber'in, bir tek fırka dışında hepsinin cehenneme gideceği şeklinde bildirdiği yetmiş üç fırkaya hasretmeyi amaçlayan bir kitabını görmüştür. Bundan dolayıdır ki, Şehîd'in, Nevbahtî'nin diğer bir eseri *er-Redd alâ Fırakı'ş-Şîa mâ halâ el-İmâmiyye*'ye dayanmış olabileceği kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Zira Nevbahtî'nin bizzat kendisi bir İmâmî idi. Dolayısıyla onun yetmiş iki fırkayı reddedip, buna karşın kendi fırkası olan İmâmiyye'nin kurtulacağını ispata çalışmış olması gerekir.

19 İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî, *Minhâcu's-Sünne en-Nebeviyye*, Bulak-Mısır 1321, II/105.

20 eş-Şehîdu'l-Evvel, Muhammed b. Mekkî, *ed-Durûsü'ş-Şer'iyye fî Fıkhi'l-İmâmiyye*, Taş baskı, Başbakanlık Bölümü (el-Kuta'u'l-Vezîrî), v. 116.

Bu ihtimal, Şehîd'in zikrettikleri ile karşılaştırıldığında onun referansta bulunduğu eserin, matbu *Fıraku'ş-Şîa* olması ihtimalinden daha uygundur. Çünkü matbu olan kitapta şu şekilde bir ifade geçmektedir: "Ümmetin Şiî ve Şiî olmayan bütün fırkaları, Allâh'ın Muhammed'in ruhunu teslim almasından beri her asırda, her imamın hayatında ve ölümünden sonra imamet konusunda ihtilafa düşmüşlerdir."[21]

Bu pasaj, Müslümanlar kelimesinin bir başka ifadesi olan ümmet kelimesinin, kitabın müellifi nezdinde hem Şîa'yı, hem de Şîa dışındakileri içerecek tarzda kullanıldığını göstermektedir. O hâlde Şehîd'in Nevbahtî'den naklettiği tahsis fikri, [matbu *Fıraku'ş-Şîa* açısından] uygun düşmemektedir.

Matbu *Fıraku'ş-Şîa*'da bahsi geçen fırkaların yanı sıra, belirtilen sayı da [Müfid'in verdiği bilgi ile] çelişkilidir. Zira, her asır ve vakitteki fer'î fırkalar sayıldığı zaman bu sayı fazlasıyla artacak, veya aslî fırkalarla iş sınırlı tutulunca da sayı fazlasıyla azalacaktır.

Bu durumda Şehîd'in gördüğü kitabın, kesinlikle şu an matbu olan kitaptan farklı bir kitap olması gerekir. Nitekim onun, kitap için bir isim belirtmemiş olması da bunu desteklemektedir. **(32)**

4. *el-Muğnî*: Bu eser, Kâdî Abdulcebbâr'a aittir. İmâmiyye fırkaları başlıklı bölümde Kâdî'ye ait şöyle bir söz geçmektedir: "el-Hasan b. Mûsâ, İsmâilîlerin ve Karâmıta'nın görüşlerini açıklarken şöyle dedi."[22] Yine Zeydî fırkalar ele alınırken, "el-Hasan b. Mûsâ'dan hikaye edildiğine göre" şeklinde bir ifade geçmektedir.[23]

İkinci alıntı, arada sözlü bir vasıtanın bulunduğunu göstermektedir. Fakat birinci alıntı, Kâdî'nin nakilde bulunurken, Nevbahtî'ye ait bir kitaba dayandığını göstermektedir. Ne var ki, bu alıntıda da, Kâdî'nin, Nevbahtî'nin kitaplarından özel-

21 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul Baskısı, s. 2.
22 el-Kâdî Abdulcebbâr, el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *el-Muğnî fî Ebvâbi'l-Adl ve't-Tevhîd*, Daru'l-Mısriyye, Kahire trz., İmamet, II. Kısım, s. 182.
23 el-Kâdî Abdulcebbâr, *Muğnî*, s. 185.

likle *Fıraku'ş-Şîa* isimli kitabından nakilde bulunduğuna dair hiçbir işaret yoktur.

Nevbahtî'den nakilde bulunan kaynakların burada peşi sıra verilmesinden maksat, *Fıraku'ş-Şîa* adlı kitabının şöhret bulmadığının ve bahsi geçen kaynakların, nakillerinde ona dayandığının ispatlanamayacağının ortaya konmasıdır. Aksi takdirde onun adının gizlenmesinin ve kendisinden bu kadar az alıntı yapılmasının hiçbir gerekçesi olmazdı.

Fıraku'ş-Şîa isminde bir kitabın, Nevbahtî'ye nispetine gelince, her ne kadar erken dönem müelliflerinin pek çoğu onu zikretmemiş olsa da, itiraz edilemez bir imam olarak Necâşî'nin böyle bir eseri ona nispetinden sonra, bu konuda şüpheye yer yoktur. Zira Necâşî, Nevbahtî'yle ilgili biyografisinden anlaşıldığı kadarıyla onun eserlerinden en çok faydalanan birisidir. Çünkü Nevbahtî'nin *el-Ârâ ve'd-Diyânât* isimli kitabını Şeyh Müfîd'e okumuştur. Necâşî, Nevbahtî'ye atfen, kendisi dışında hiçbir mütercimin zikretmediği hacimli bir kitap listesi saymıştır. *Fıraku'ş-Şîa* da bunlardan birisidir.[24]

***Matbu** Fıraku'ş-Şîa*

Şu an kullanılan ve çeşitli yazma nüshaları bulunan bu metin, bu asrın -XIV. hicri asır- başlarından önce, müellifler ve râvilerce bilinmiyordu. İlk nüsha, merhûm Muhaddis en-Nûrî'de bulunan nüsha idi. Matbu nüshaya yazdığı mukaddimede Şehristânî, şöyle demektedir: "Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa* diye bilinen eserinin çeşitli yazma nüshalarını gördük. Ben, kendim için 1320'de ölen şeyhim Muhaddis en-Nûrî Muhammed Hüseyin'in kütüphanesinde gördüğüm nüshayı özetledim."[25]

Seyyid Sadr, "Kitabın bir nüshasının kendinde bulunduğunu ve bunun Şiî fırkaları konu edindiğini" söylemektedir.[26] Şeyh Tahrânî de *Fıraku'ş-Şîa* başlığı adı altında şunları söyler: "Bu kitaba *Mezâhibu'l-Fırak* da denmektedir. Kitabın tarafım-

24 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 50.
25 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul Baskısı, s. KafElif.
26 el-Kâzımî, es-Seyyid Hasan es-Sadr, *eş-Şîa ve Fünûnu'l-İslâm*, Matbaatu İrfan, Sayda trz, s. 57.

dan kopya edilmiş bir nüshası bende bulunmaktadır." Tahrânî daha sonra şu ifadelere yer verir: "Bu kitap, kapsamlı, gözden geçirilmiş güvenilir sağlam güzel bir kitaptır. Kitabın bir nüshası, Hindistan Râcih Feyz Âbâd kütüphanesinde bulunmaktadır."[27] Kitabın bir diğer yazması da Necef'teki Kâşifu'l-Ğıtâ kütüphanesinde 1082 numaralı mecmuada bulunmaktadır. Kitabın ismi, burada, "Şeyhimiz Nevbahtî'nin eseri *Kitâbu Ta'dâdi Fırakı'ş-Şîa*" şeklinde geçer.

Kitap, mecmuanın 213 ile 270. sayfaları arasında yer almaktadır. Yani 57 sayfadan ibarettir. **(33)**

Mecmuada bir önceki kitap, 1325 olarak tarihlendirilmektedir. Bir sonraki ise şu ifadelerle sona erer: "Beni bu şerefe nâil kılana binlerce senâ ve selâm olsun ki, *er-Risâletu'r-Ricâliyye fi'l-Hâiri'l-Hüseyniyye* âsî ve mücrim Abdulhamîd eş-Şerîf el-İsfehânî tarafından 1324 senesinin Recep ayında tamamlanmıştır."

Kâşifu'l-Ğıtâ kütüphanesindeki bir diğer yazma da 679 numaralı mecmuanın 1. ve 44. sayfaları arasında yer almaktadır. Yazmanın sonunda şu şekilde bir ifade geçer: "Bu, *el-Fırak ve'l-Makâlât*'ın bize ulaşan bir nüshasının sonudur. Allâh'a hamd olsun ki, Pazartesi günü hakîr, hâdî ve halef bir müstensih el-Merhûm eş-Şeyh AbduAli b. el-Merhûm eş-Şeyh Mûsâ Âl-i eş-Şeyh Hızır (Allâh onların günahlarını affetsin) tarafından tamamlandı."

Bir başka nüsha da Necef'teki Âyetullah el-Hakîm kütüphanesinde 1867 numaralı mecmuada kayıtlıdır. Bu nüsha, mecmuanın başında 21. sayfadan başlamaktadır. İlk sayfasında şu ifadelere rastlanmaktadır: "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu kitapta eş-Şeyh Ebû Muhammed'in eserinin, imamet taraftarlarının fırkaları ve bunların isimleri, kimlerin doğru yolda olduğu ve kimlerin de yanlış yolda olduğuna dönük deliller, aralarındaki ihtilaflar ve bunların sebepleri gibi konuları yer almaktadır." Bu ifade, muhterem imam ve rehber, muhakkik ve şöhret sahibi Şeyhuşşerîa el-İsbehânî'nin kalemiyle hicri 1326 yılında yazılmıştır.

27 Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, XVI/179.

Mecmuanın sonunda 41. sayfada, "Bu, bize ulaşan *el-Fırak ve'l-Makâlât* nüshasının sonudur" şeklinde bir ifade geçer.

Diğer bir nüsha da Âyetullah el-Hakîm kütüphanesinde bulunan 1037 numaralı mecmuada kayıtlı olup Allâme eş-Şeyh Muhammed es-Simâvî tarafından kopya edilmiştir. İlk sayfanın başlangıcında kırmızı mürekkeple şöyle denilmektedir: "eş-Şeyh el-Celîl Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsa en-Nevbahtî'nin eseri *Kitâbu'l-Fark fi'l-Mezâhib ve'l-Fırak.*" Sonunda da 62. sayfada siyah mürekkeple şu ifadeyi görmekteyiz: "Büyük alim İbn Nevbaht Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ'nın *el-Fark beyne'l-Fırak* isimli kitabı, Kâzımîler yöresindeki bir yazmaya dayanılarak Allah'ın fakir kulu Muhammed b. eş-Şeyh Tâhir es-Simâvî tarafından hicri 1332 yılının Rebîüssânî ayının son gecesinde tamamlanmıştır."

Nüshanın kenarlarında açık siyah mürekkeple yapılmış düzeltmeler bulunmaktadır. Yine aynı mürekkeple kitabın sonunda şu ifade geçer: "Daha sonra Kerbelâ'daki bir nüshaya göre tashih edilmiştir."

Matbu kitaba gelince, nâşiri, aşağıdaki şekilde tanımladığı bir nüshayı esas almıştır: "Eserin adı, *Kitâb fîhi Mezâhib Fırak Ehli'l-İmâme ve Esmâihâ ve Zikri Ehli Müstekîmihâ min Sekîmihâ ve İhtilâfihâ ve ilelihâ* olup Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî tarafından telif edilmiştir. Bahsettiğim bu nüshanın sonunda şu ifade yer alır: "Alemlerin Rabb'ı olan Allah'a hamd, Efendimize ve onun temiz Ehl-i Beyt'ine salât ve selâm olsun. Bu kitabın yazımı, Allah'ın fakir kulu Ahmed b. el-Hüseyin el-Ûmî (?) tarafından hicri 740 senesinde mübarek Şa'bân ayının ilk on gününün dördüncü günü yani Pazar günü bitirilmiştir."[28]

Bu cümle, benim vakıf olduğum kitabın Necef'teki yazma nüshalarında da geçmektedir. **(34)**

Nüshalarda dikkati çeken husus, kitabın isimlendirilmesi ile ilgili önemli bir probleminin varlığıdır. *Fıraku'ş-Şîa,*

28 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa,* İstanbul Baskısı, Yayıncının Mukaddimesi, s. Vav.

el-Fırak, Mezâhibu'l-Fırak, Ta'dâdu Fırakı'ş-Şîa, el-Fırak ve'l-Makâlât, el-Fark fi'l-Mezâhib ve'l-Fırak, el-Fark beyne'l-Fırak ve son olarak da kitabın ilk baskısında temel alınan el-Ûmî (?) nüshası ile es-Seyyid el-Hakîm kütüphanesindeki 1847 numaralı nüshada geçen uzunca bir isim olmak üzere çeşitli isimler kullanılmıştır.

İsimlendirme ile ilgili ihtilafa rağmen, bu nüshaların tamamı, kitabın el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'ye nispeti konusunda hem fikirdirler. O zaman, bu ittifakın kaynağı nedir?

Ne yazık ki, müstensihler, nüshaların yazımında hangi nüshaya dayandıklarına dair herhangi bir bilgi vermemektedirler. Acaba hepsi de tarih itibariyle en eski gözüken el-Ûmî (?) nüshasını temel almış olabilirler mi? Eğer böyleyse, o zaman el-Ûmî (?) nüshasının kendisi hangi nüshadan istinsah edilmiştir?

Fıraku'ş-Şîa adıyla basılan kitabın metnine dönüp baktığımızda, bunun Nevbahtî'ye nispeti konusunda zayıf da olsa, karîne oluşturacak herhangi bir şeyden yoksun olduğunu görmekteyiz.

Kitap, makalenin başında da dikkat çektiğimiz gibi, ilk defa müsteşrik Helmut Ritter'in itinalı tahkiki ve Seyyid Şehristânî'nin yazdığı mukaddime ile basıldı. Her ikisi de sahalarında uzman olmaları ve nüshanın basılmasında gerekli bütün gayreti göstermelerine rağmen, üzülerek belirtelim ki, kitabın Nevbahtî'ye nispetine ışık tutacak ve bunu ortaya koyacak değerlendirmelere girmemişlerdir.

Prof. İkbâl, anladığım kadarıyla şöyle demektedir: "Bu kitap, muhterem yayıncı ve Seyyid Şehristânî tarafından hiçbir kaynak gösterilmeksizin Nevbahtî'ye nispet edilmiştir. Oysa ki, kitabın kendisinde ne müellifin, ne de kitabın adı zikredilmektedir. Yalnızca (baskı için kullanılan) nüshanın kapağında, nüshanın yazarı olan Seyyid İlyas'a ait şu ifade bulunmaktadır: "Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin *Fîhi Mezâhibu Fırak Ehli'l-İmâme ve Esmâihâ ve Zikru Müstekîmihâ min Sekîmihâ ve İhtilâfihâ* adlı eseri."

Merhûm Mirza en-Nûrî'nin kütüphanesindeki nüshalardan istinsah eden Iraklı alimlerin tamamı, bu kitabın, Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı olduğunda ısrar ettiler ve onu kendi aralarında bu isimle andılar.

Matbu nüshanın sırf konu bakımından Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı ile örtüşmesi, varolan bütün nüshaları geç döneme ait iken, kitabın Nevbahtî'ye ait olduğuna kanaat getirebilmemiz ve bu konuda eser telif eden şahıslardan bir başkasına değil de yalnızca Nevbahtî'ye ait olduğuna hükmedebilmemiz için yeterli midir?"[29] Biz, Prof. İkbâl'in bu eleştirilerine katılıyoruz.

Kitap, İstanbul baskısının ardından *Fıraku'ş-Şîa* adıyla birkaç baskı daha yaptı. Bunlardan birincisi, Necef Haydariyye Matbaasında 1355 yılında basılmış olanıdır. Aynı matbaada 1379 yılında bir baskı daha basılmıştır. 1388'de yine aynı matbaa tarafından eserin dördüncü baskısı yapıldı. Necef baskısında Bahrulkelâm Allâme el-Celîl es-Seyyid Muhammed Sâdık kitaba bazı açıklamalar ve dipnotlar koymuştur. Kitabın yayıncısı da baskının, İstanbul'da yayınlanan Helmut Ritter baskısına dayandığına dikkat çekmiştir.[30] **(35)**

Bendeki baskının ilk sayfasının en altında şu ifade yer almaktadır: "Tashihini İbrâhim ez-Zeynî yapmıştır. (Daru'l-Fikr, Beyrut)" Burada eserin baskı tarihi, baskı yeri ve matbaası kast edilmemiştir. Ama anlaşıldığı kadarıyla, bu bir Beyrut baskısıdır. Öyle görünüyor ki, mukaddime kısmının parçalanıp yarısının kitabın sonuna konulması dışında, baskı harfi harfine İstanbul baskısı esas alınarak yayınlanmış, fakat buna dikkat çeken herhangi bir işarette bulunulmamıştır.

Son olarak bu sahanın uzmanı olan Şeyh Agâ Buzürk et-Tahrânî, Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı adı altında yapılan baskılarla ilgili şu değerlendirmede bulunur: "Bu kitap, 740 tarihli Ahmed b. el-Hüseyin el-Ûmî (?) hattına benzer eski bir nüshadan hareketle 1931 tarihinde İstanbul'da basıldı. Kitap,

29 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 142.
30 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, Necef 1388, IV. Baskı, s. 21.

Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî'ye nispet edilerek 1355'te Necef'te ve 1385'te de Tahran'da yeniden basıldı."[31]

Şeyh Tahrânî'nin bu sözü, onun bu iki kitabı yani Nevbahtî'ye nispet edilen *Fıraku'ş-Şîa* ile Kummî'ye nispet edilen *el-Makâlât ve'l-Fırak*'ı aynı kitap olarak gördüğü şeklinde anlaşılabilir. Bu yüzden eser, bazen Nevbahtî'ye nispet edilmiş ve onun ismiyle basılmış, bazen de aynı şekilde Kummî'ye nispet edilmiştir. İleride de üzerinde durulacağı gibi işte tam da bu noktada iki kitabın aynı kitap olduğu fikrini ileri süren kimsenin görüşünü destekleyen bir durum söz konusudur.

Kummî

Tam adı, Sa'd b. Abdillah b. Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî'dir. Necâşî onun hakkında: "Ebü'l-Kâsım, bu mezhebin şeyhi, fakihi ve önde gelen bir kişisidir,"[32] derken, Tûsî: "Saygın, oldukça geniş bir rivayet bilgisine sahip, pek çok eser sahibi ve sika bir kişi"[33] olarak tanıtmakta ve eserlerinden birkaçının ismini vermektedir.

Allâme Hillî'nin verdiği rivayetlere bakılacak olursa, onun, 299, 300 ya da 301 yılında vefat ettiği söylenebîlir.[34] Bütün *Ricâl* ve biyografi kitaplarında onun hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Dr. Muhammed Cevad Meşkur, *el-Makâlât ve'l-Fırak*'a yazdığı mukaddimede Kummî'nin hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiş[35] ve belli başlı eserlerinin isimlerini zikretmiştir.

Mezhepler Tarihi Sahasındaki Fırak Eseri

Eser, Tûsî[36] ve İbn Şehrâşûb'da[37] *Makâlâtu'l-İmâmiyye* ismiyle geçerken, Necâşî'de bu isimle geçmeyip, bilakis *Fıraku'ş-Şîa* olarak geçer.[38]

31 Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, c. XVI, s. 179.
32 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 133.
33 eş-Şeyh et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 101, Nu: 318.
34 el-Allâme el-Hillî, el-Hasan b. Yusuf, *Ricâlu'l-Allâme el-Hillî* (*Hulâsatu'l-Akvâl*), Matbaatu'l-Haydariyye, Necef 1381, s. 78-89.
35 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. Cim-Yâ
36 eş-Şeyh et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 101, Nu: 318.
37 İbn Şehrâşûb, *Meâlimu'l-Ulemâ*, s. 54.
38 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 134.

Bu eser, *Bihâr*'ın yazarı Allâme Meclisî'nin elinde bulunmaktaydı. Meclisî, kitaptan "eş-Şeyh el-Ecelli el-Mütekaddem Sa'd b. Abdillah'ın eseri *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâiha ve Sunûfihâ*" olarak bahsetmektedir.[39] Kaynaklarını değerlendirdiği bölümde şöyle der: "Şeyh **(36)** ve Necâşî, *Kitâbu'l-Makâlât*'ı Sa'd'ın kitapları arasında saymışlardır. Kitabın, Sa'd'a kadar varan doğru senetlerini vermişler ve eserin müellifi Sa'd'ı tanıtma ve belirlemenin ötesinde güvenilir ve saygın bir kimse olarak göstermişlerdir. Şeyh, *Ğaybet* isimli kitabında, Keşşî de *Ricâl*'inde bu kitaptan nakillerde bulunmuştur."[40]

Meclisî'nin sözünden -bu mezhebin kaynakları ve problemleri konusunda uzman birisi olarak- birkaç nokta tespit edilebilir:

1. Necâşî'nin *Fıraku'ş-Şîa* ismiyle zikrettiği kitap, Şeyh'in *Makâlâtu'l-İmâmiyye* ismiyle verdiği eserin aynısı olup tek bir kitap için iki ayrı isimlendirme söz konusudur. *ez-Zerîa* isimli geniş hacimli eserinden anlaşıldığı kadarıyla, sahanın uzmanı eş-Şeyh Agâ Buzürk et-Tahrânî de bu görüşe katılmaktadır. Çünkü, Kummî'nin kitabından kimi zaman *Fıraku'ş-Şîa* olarak, kimi zamanda *Makâlât* şeklinde bahsetmektedir.[41]

2. Meclisî'nin nüshasında geçen başlık -yani *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâihâ ve Sunûfihâ* şeklindeki başlığı kastediyorum- yalnızca kitabın konusunu açıklama amacıyla kullanılan bir ifadedir. Kitabın ismine gelince Necâşî ve Tûsî'de geçen iki isimden birisidir.

3. Keşşî'nin *Ricâl* kitabında "kimi ilim sahiblerinden" şeklinde naklettiği ifadeler, Kummî'nin bu *Makâlât* kitabından alıntılanmıştır. Keşşî'nin alıntıları ile *Makâlât*'ın ilgili yerlerinin birbirlerine harfi harfine uyduğunu görüyor olmamız, bunu desteklemektedir. Bunlardan birkaçını vermek gerekirse;

39 el-Meclisî, el-Allâme eş-Şeyh Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Matbaatu Haydariyye, Tahran 1376, I/15.

40 el-Meclisî, *Bihâr*, I/32.

41 Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, XXI/394 ve XVI/179.

1. Abdullah b. el-Eftah'ın taraftarları olan el-Fethiyye'nin açıklanmasında.[42]

2. Muhammed b. Beşîr el-Esedî'nin taraftarları olan el-Beşîriyye'nin tanıtımında.[43] Keşşî, ilgili yerde senedinde Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî'nin geçtiği bir rivayet vermektedir.

3. Sebeiyye fırkasının kendisine nispet edildiği Abdullah b. Sebe'nin tanıtımında.[44]

4. Nusayriyye fırkasının kendisine nispet edildiği Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'nin tanıtımında.[45]

Bu karşılaştırmadan anlaşılmaktadır ki, Keşşî, zikrettiklerinin metin bakımından *Makâlât* ile birebir mutabık olmasına rağmen, Kummî'nin kitabından nakilde bulunduğunu açıkça belirtmedi ve de söylediklerini doğrudan Kummî'ye isnat etmedi. Sadece "kimi ilim sahibi kimseler" şeklinde müphem bir atıfta bulundu. Verdiği rivayetin senedi ile ilgili işaret ettiğimiz gibi, Kummî'nin ismi yalnızca ikinci örneğin senedinde açıkça zikredilmektedir. Her ne kadar Kummî'nin kitabından İbn Kavleveyh (İbn Kavlûyeh) vasıtasıyla nakilde bulunulduğu muhtemelse de, bu açıklamanın şifahî yolla elde edildiği ortadadır.

Fakat görüldüğü kadarıyla Allâme Meclisî, Keşşî'nin bunu Kummî'nin kitabının aslından yani *Makâlat*'tan aldığı şeklinde anlamıştır. Aynı şekilde Prof. İkbâl de bu konuda tereddüt göstermez ve anladığım kadarıyla şunu söyler: "Ne var ki, Keşşî'nin naklettikleri, Şeyh Tûsî'ninkilerle karşılaştırıldığında, Keşşî'nin nakillerinin Kummî'nin bizzat kitabından

42 Bkz. el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 87, Paragraf Nu: 163. Ayrıca krş. eş-Şeyh et-Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl* (*el-Marûf bi Ricâli'l-Keşşî, li İntihâbihi minhu*), Matbaatu Danişgah, Meşhed 1348, s. 254, Paragraf Nu: 472.

43 Bkz. el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 91-92, Paragraf Nu: 178. Ayrıca krş. et-Tûsî, *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, s. 478-479, Paragraf Nu: 906-907.

44 Bkz. el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 20, Paragraf Nu: 56. Ayrıca krş. et-Tûsî, *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, s. 108, Paragraf Nu: 186.

45 Bkz. el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 100, Paragraf Nu: 195. Ayrıca krş. et-Tûsî, *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, s. 520, Paragraf Nu: 100.

yapıldığı bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır."[46] Zira ileride de geleceği gibi Tûsî'nin nakilleri doğrudan Kummî'nin kitabındandır.

O hâlde geriye tek bir ihtimal kalmaktadır. O da Keşşî'nin naklettikleri ile *Makâlât*'ta bulunanlar arasında görülen ehemmiyetsiz bir farklılıktır. Prof. İkbâl, bu hususa şu sözleriyle açıklık getirir: "Kelimelerde veya harflerde, ilave veya eksilme olmasının çok da ciddiye alınacak bir tarafı yoktur. Çünkü bu durum, her ikisinin de içeriğinin özüne zarar vermez. **(37)** Farklı ibarelerle nakledilmesi, kitabı nakleden ve istinsah edenlerden kaynaklanmaktadır. Buna benzer örnekler gayet yaygın ve sık rastlanan şeylerdi."[47]

Prof. İkbâl'in bu ifadeleri, *Fıraku'ş-Şîa*'nın Kummî'nin *Makâlât*'ının aynısı olduğu sanıldığı düşüncesiyle, [ondan yapılan] alıntıların, *Fıraku'ş-Şîa* ile karşılaştırılması üzerine kuruluydu. Bu alıntıları, bir de Kummî'nin *Makâlât*'ındakilerle karşılaştırdığımızda onun ifadelerinin doğruluğu daha net ortaya çıkmaktadır. Sonuçta farklılıklar, büyük ölçüde azalmakta ve önemsiz hâle gelmektedir.

Bu mukayese neticesinde Kummî'nin *Makâlât*'ının bir nüshasının Keşşî'nin elinde olduğunu ve *Ricâl* adlı eserinde bunu kullandığını söyleyebiliriz.

Benzer şekilde Şeyh Tûsî de *Ğaybet* isimli kitabında bu konuda şöyle demiştir: "Sa'd b. Abdillah dedi ki, Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî, kendisinin resûl ve nebî olduğunu iddia ediyordu." Tûsî, *Makâlât*'taki ilgili pasajı sonuna kadar vermektedir.[48]

Meclisî'nin yukarıda geçen sözünden de anlaşıldığına göre, Tûsî, *Kitâbu'l-Makâlât*'ı kullanmış ve ondan nakilde bulunmuştur. Prof. İkbâl de Tûsî'nin, kendi kitabında "Sa'd dedi ki" şeklinde nakilde bulunmasından ve "Sa'd'dan rivayet olunur

46 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 155.
47 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 155-156.
48 Bkz. el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 100, Paragraf Nu: 195. Ayrıca krş. eş-Şeyh et-Tûsî, *el-Ğaybet*, Matbaatu'n-Nu'man, Necef 1385, s. 244-245.

ki" veya "Sa'd'dan filan şahıs haber vermiştir ki" şeklinde alıntılarda bulunmamasından yola çıkarak, aynı şeyi söylemektedir. O hâlde "Sa'd dedi ki" şeklindeki ifade, alıntının şifahî yolla alınmayıp, doğrudan Kummî'nin kitabından yapıldığını göstermektedir.[49]

Sonuç olarak *Makâlât*'ın bir nüshasının Tûsî'de de bulunduğunu ve onun bu nüshayı kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Makâlât Nüshaları

Buraya kadar söylenenlerden çıkan sonuç, *Makâlât*'ın bu mezhebin önde gelen ilk temsilcileri nezdinde biliniyor olduğudur. Aynı şey Şeyh Meclisî için de geçerlidir. O, *Makâlât*'ı kullanmış ve Kummî'ye nispetini doğrulamıştır. Kitabın bizzat mevcut olan nüshalarına gelince, bu sahanın uzmanı Allâme Şeyh Tahrânî şunu söyler: "Kitabın bir nüshası Tahran'da meclis vekili olan Sultan Ali es-Sultânî el-Behbehânî'de, bir diğeri de es-Seyyid Muhammed el-Muhît'te bulunmaktadır."[50]

Şu ana kadar başka bir nüshadan söz edildiğine rastlamadım.

Sultânî nüshası, Dr. Muhammed Cevad Meşkûr'un ortaya çıkardığı nüshadır. Meşkûr, bu nüshayı temel alarak, *el-Makâlât ve'l-Fırak* ismiyle 1963'te kitabın ilk baskısını gerçekleştirdi. Bu nüshanın, el-Meclisî'deki nüsha olması, ihtimal dahilindedir. Zira Meşkûr, kitabı şu ifadelerle tanıtır: "Kitabın ismi, birinci sayfanın üzerinde "Sa'd b. Abdillah b. Ebî Halef el-Eş'arî el-Kummî'nin eseri olan *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâihâ ve Sunûfihâ ve Elkâbihâ* şeklinde geçmektedir." Devamında da şöyle der: "Eserin istinsah tarihi yoktur. Yazısı ise yeni değildir. Fakat kitabın yazım tarihini, hicri X. asır olarak tarihlendirebiliriz."[51] **(38)**

Dr. Muhammed Cevad Meşkûr, Kummî'nin kitabını, doyurucu bir tahkik ekleyerek ve ayrıntılı bir önsöz yazarak, son

49 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 15.
50 Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, XXI/394.
51 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. YâHa-YâZa.

derece güzel bir şekilde hazırlamıştır. Aynı şekilde bol kaynaklı dipnotlarla, metinle ilgili açıklama ve düzeltmelerde bulunmuştur. O bu dipnotları kitabın sonuna, 118-252. sayfaları arasına koymuş ve çalışmasını ilmî nitelikte fihristlerle tamamlamıştır. Böylece o, ilim alemine zikredilmesi gereken ve teşekkürü hak eden bir katkıda bulunan bir diğer kimsedir.

Dr. Meşkûr'un Nevbahtî'ye nispet edilen *Fıraku'ş-Şîa*'ya da ayrı bir önem verdiği, bundan dolayı da bu kitabı Fransızcaya tercüme ederek Paris'te çıkan *Târîhu'l-Edyân* isimli dergide beş sayıda yayınladığından bahsetmek de yerinde olur.[52]

Meşkûr görüş, itibariyle Şeyh Zencânî'nin tarafında yer almaktadır. *Makâlât*'a yazdığı mukaddimede[53] ve Meşhed Üniversitesi'nde düzenlenen Şeyh Tûsî'nin ölümünün 1000. yılını anma törenlerinde sunduğu bir tebliğinde[54] bu konunun incelenmesine yer verir.

Matbu nüshanın Kummî'ye nispetine gelince, bu husus, iki temel delile dayandırılmaktadır:

İlki, haricî bir delildir yani, bununla Keşşî ve Tûsî'nin kendi kitaplarında yer verdikleri metinleri kast ediyoruz. Her ikisinin de Kummî'nin kitabını kullandığına değinmiştik. Kitaplarında yer verdikleri alıntılarla şu an matbu olan nüshanın içeriğinin, herhangi bir atlama olmaksızın harfi harfine örtüştüğünü görüyoruz. Sadece bazı kelimelerin farklılaştığı ve kimi harflerin de takdim ve tehir edildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Fakat bu durum, eserin orijinalliğine zarar vermez. Zira bu gibi şeyler, tek bir kitabın çeşitli nüshalarında rastlanan ve bilinen türden şeylerdir.

İkincisi ise dahilî bir delildir yani, matbu nüshanın el-Ubeydî ve el-Yaktînî olarak bilinen Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd'den gelen rivayetleri içermesidir. Kendisinden *Makâlât*'ın iki ye-

52 Dr. Mashkur: *An-Nawbakhti: - Les Sectes Shiites Traduction Annote avec Introduction*, Parue das la revue l'histoire des religions, Presses Universitaires de France, CL 3, 1958.

53 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. Kaf-KafDal.

54 *Hazâre-i Şeyh Tusî* (*Mecmûatun mine'l-Kelimâti elletî Ulkiyet fî'z-Zikrâ'l-Elfiyye li'ş-Şeyh*), çev. Ali Devvânî, Matbaatu Kerç (?), İran 1349, II/193-8200.

rinde "bana bildirdi (haddesenî)" ifadesiyle nakilde bulunulur. Bunun doğrudan şifahî bir nakil olduğu açıktır.[55] Yine iki farklı yerde "anlattı (hakâ)" şeklinde bir alıntı vardır. Aynı şekilde bunun da arada vasıta olmaksızın gerçekleşen bir nakil olduğu ortadadır.[56]

Bu şahıs, *Makâlât*'ın müellifi Kummî'nin hem hocası ve hem de onun rivayetiyle meşhur olan kimselerdendir. Kummî'nin *Besâiru'd-Deracât*'ında[57] ve Tûsî'nin de *Ğaybet*'inde[58] kendisinden rivayette bulunulmuştur. Bütün *Ricâl* yazarları onun hayatı hakkında bilgi vermektedirler.[59]

Aynı şekilde bu kitapta -el-*Makâlât*'ta- Yahyâ b. Abdirrahmân b. Hâkân'dan rivayetler bulunmaktadır.[60] *Ricâl* eserlerinde bu şahıstan bahsedilmemiş olmasına karşın, tabaka olarak Kummî'nin kendisinden rivayeti muhtemeldir. Nitekim Kuleynî *el-Usûl fi'l-Kâfî*'sinde Ali b. İbrâhîm'in bu şahıstan naklettiği bir rivayete yer verir.[61]

Bu iki delil sebebiyle, *el-Makâlât ve'l-Fırak* ismiyle basılmış olan kitabın, Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî el-Kummî'ye nispetinin doğru olduğuna rahatlıkla hükmedebiliriz. **(39)**

İki Kitap Arasında Mukayese

İki kitap arasında mukayese yapılabilmesi için, öncelikle bu iki kitap arasında benzerlik ve farklılık noktalarının açıklanması gerekir. Dr. Meşkûr bu bağlamda şunları söylemektedir: "Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sı ile Kummî'nin *el-Fırak ve'l-Makâlât*'ı Şiî fırkalara ait kaybolmuş çok sayıda kitap arasından bize ulaşan iki kitaptır. Her iki eserde de ele alınan

55 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 91, Paragraf Nu: 178 ve s. 100, Paragraf Nu: 194.
56 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak* s. 62, Paragraf Nu: 122-123.
57 el-Hillî, eş-Şeyh Hasan b. Süleyman, *Muhtasaru Besâiri'd-Deracât*, Matbaatu'l-Haydariyye, Necef 1370, s. 3.
58 et-Tûsî, *el-Ğaybet*, s. 160, 281.
59 Bkz. el-Mâmekânî, Şeyh Abdullah, *Tenkîhu'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl*, Matbaatu'l-Murtazaviyye, Necef 1352, III/162-169.
60 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 100, Paragraf Nu: 195.
61 eş-Şeyh el-Kuleynî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâfî*, Matbaatu Haydari, Tahran 1377, III/324, Hadis Nu: 15.

meseleler ve bunların işleniş tarzı açısından genel bir benzerlik bulunmaktadır. İbareleri bakımından Kummî'nin kitabı ile Nevbahtî'ninki arasındaki benzerlik ve farklılıkları her sayfanın altında açıkladık. Ancak eş-Eş'arî'nin eseri, cüz'î metin ilaveleri içeren Nevbahtî'nin eserine oranla oldukça uzun ilaveler içermektedir." Meşkûr iki kitap arasında hangi noktalarda ziyadelik ve noksanlık bulunduğuna dair ayrıca bir liste vermiş ve Kummî'nin kitabının Nevbahtî'ninkinden yaklaşık otuz sayfa fazla olduğunu belirlemiştir.[62]

Meşkûr bir başka yerde şöyle söyler: "Bu iki kitabın metni, başlıklar ve konuların sıralanışı, hatta ibareler bakımından örtüşmektedir. İkisinden birinin diğerinden alınmış olduğu açıktır.

İkisi arasındaki fark, Sa'd b. Abdillâh'ın *el-Makâlât ve'l-Fırak*'ının pek çok yerde Nevbahtî'nin *Fıraku'ş-Şîa*'sına nazaran ilaveler içermesidir. Bu fazlalık da otuz küsur sayfadır."[63]

Açıkça görülmektedir ki, iki kitap arasındaki benzerlik gerçekten de büyük bir benzerliktir. Bu yüzden araştırmacıya bu iki eser, tek bir kitabın iki ayrı nüshası veya tek bir asla indirgenebîlecek iki ayrı kitap olarak görünebilir. O zaman da ya tahrif edilip özetlendikten sonra kitap Nevbahtî'ye nispeti söz konusudur. Veya ona ilaveler yapılıp yeniden düzenlendikten sonra Kummî'ye nispeti söz konusudur.

Prof. İkbâl de bu bağlamda anladığım kadarıyla şunları söylemektedir: "Ebü'l-Kâsım el-Eş'arî ve Ebû Muhammed en-Nevbahtî çağdaştılar ve yaklaşık olarak aynı zamanda, yani gerçekte hicri IV. asrın ilk on yılı içerisinde ölmüşlerdir. Bu alimlerden her ikisi de bir diğerinin kitabına muttali olmadıysa ve elimizdeki kitap (*Fıraku'ş-Şîa*) Nevbahtî'ye ait ise, o zaman kitabın içeriği ve ibareleri ile Eş'arî'den nakledilenler arasındaki birebir örtüşme, ne ile izah edilecektir?

Acaba Nevbahtî kaynak göstermeden, konuları olduğu gibi Eş'arî'nin kitabından gerçekten almış mıdır? Nevbahtî, Ke-

62 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. Kaf-KafCim.
63 *Hazâre-i Şeyh Tûsî*, II/199.

lam, Hikmet, Edebiyat ve el-Milel ve'n-Nihal ilmi (Mezhepler Tarihi) gibi çeşitli sahalardaki geniş bilgisi ve vukufiyetine karşın, düpedüz edebî bir hırsızlık sayılacağı hâlde böyle bir işe (yani referansta bulunmaksızın Eş'arî'den alıntıda bulunmaya) gerçekten girişmiş midir?

Ya da Şîa nezdinde kendisine itimat edilen fıkıhçı ve hadisçiler arasında yer alan ve İmâmiyye mezhebinin birçok rivayetine temel teşkil eden birisi olarak Eş'arî, konuları Nevbahtî'nin kitabından olduğu gibi alıntılamaya niyetlenmiş; ancak her ikisi de bu fırkanın alimleri nezdinde biliniyor oldukları için -alışılmış yöntemin dışında- Nevbahtî'nin ve kitabının ismini söylemekten çekinmiş midir? **(40)**

Bu iki ihtimalden hangisini alırsak alalım, nakilde bulunduğunu açıklamaksızın diğerinin konularını alıntılayanın düpedüz intihal yapmış olduğunun kabul edilmesi gerekir.

Her ikisi de kendi sahalarında ve alanlarında önemli kimseler olan Nevbahtî ve Eş'arî, böylesine çirkin bir nispetten uzaktırlar ve *Fıraku'ş-Şîa*'yı Eş'arî'ye nispet ettiğimiz takdirde, bu iki ihtimalden hiçbirine kesinlikle gerek kalmayacaktır.[64]

Prof. İkbâl, Kummî'nin *Makâlât*'ını görmediği için, İstanbul'da basılmış olan *Fıraku'ş-Şîa*'nın Kummî'nin kitabı olduğuna inanıyordu. Fakat ispat ettiğimiz üzere matbu *Makâlât*, Kummî'nin tam metnidir. Bundan dolayı *Fıraku'ş-Şîa*'nın ona ait olduğunda ısrar etmenin gereksiz olduğunu düşünüyor ve bilakis ilerleyen sayfalarda da görüleceği gibi bu kitabın, Kummî'nin kitabının bozulmuş bir özeti olduğuna inanıyoruz. Fakat *Fıraku'ş-Şîa*'nın Nevbahtî'ye ait olmadığı hususunda Prof. İkbâl ile aynı fikri paylaşıyoruz.

Fıraku'ş-Şîa'nın Nevbahtî'ye nispetinin doğru olduğunu kabul edenler arasında yer alan Şeyhülislam Zencânî, anlaşıldığı kadarıyla, *Fıraku'ş-Şîa* ile Kummî'nin metni arasındaki farklılıklardan hareketle, kitabın Nevbahtî'ye nispeti fikrini

64 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 156-157.

delillendirmektedir. Ancak o bunu söylerken, iki kitap arasındaki benzerliği göz ardı etmekte ve bundan dolayı da iki kitabın tek bir kitap olduğu sonucunu çıkaramamaktadır. Bu bağlamda şunları söylemektedir: "Ebû Muhammed en-Nevbahtî ile Sa'd b. Abdillâh el-Kummî el-Eş'arî'nin çağdaş olmaları sebebiyle, (Eş'arî'nin kitabından nakledilen ve matbu *Fıraku'ş-Şîa*'da var olan) bu ibarelerden, Sa'd'ın *Fıraku'ş-Şîa*'sının (*Makâlât*), Nevbahtî'nin telifi olan *Fıraku'ş-Şîa*'dan daha sonra yazılmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü genelde sonra yazılmış olan eserlerde karşılaşılan durum, önceki müellifin ibarelerine ilavede bulunmak ve bunlar üzerinde birtakım değişiklikler yapmak şeklindedir."[65]

Bu iddiaya herhangi bir delil ve kanıt göstermeksizin Dr. Meşkûr da katılmaktadır.[66] Bu, Prof. İkbâl'in zikrettiği şu sebeplerden ötürüdür:

İlki, ikisi de çağdaş ve aynı olayların içerisinde yer almış olmasına rağmen, elimizde Nevbahtî'nin eserinin, Kummî'ninkinden önce yazıldığına ışık tutabilecek herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Yaşadığı, gördüğü veya kendisine ulaşma ve bilgi sahibi olmada diğeriyle aynı imkânlara sahip olduğu bir şeyi, birinin diğerinden nakletmesinin gerekçesi ne olabilir?

İkincisi, Kummî'nin Nevbahtî'den nakilde bulunduğuna dikkat çekmeyip, yalnızca birtakım ilavelerde bulunmak suretiyle Nevbahtî'nin eserini kendisine izafe etmesinin gerekçesi nedir? Durum, her şeye rağmen bundan ibaret ise, Necâşî ve Tûsî gibi bu sahanın uzmanları, buna niçin dikkat çekmemiştir?[67]

Üçüncüsü, eğer Kummî -açıklasın veya açıklamasın-, Nevbahtî'nin kitabının nakledicisi ise, bu durumda Keşşî ve Tûsî'nin, doğrudan Nevbahtî'den nakilde bulunmamalarının hiçbir gerekçesi kalmaz. Zira o da bu sahanın en meşhurları

65 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 157.
66 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. KafCim-KafDal.
67 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 159.

arasındadır ve -zorunlu olarak- Kummî'nin kitabının kaynağı durumundadır.[68]

Bu mukayese, iki önemli sonucu beraberinde getirmektedir:

İlki, iki kitap arasındaki farklılık, Kummî'nin eserinde, Nevbahtî'ninkine nazaran **(41)** yaklaşık olarak otuz sayfalık bir fazlalığının bulunmasıdır. Dr. Meşkûr, bunu her iki kitabın da birbirinden farklı kitaplar olduğuna bir delil olarak görmektedir.

İkincisi ise, iki kitap arasında nazım, üslup ve pek çok cümle ile pasajda görülen benzerliklerdir. İşte bu nokta, ilerleyen sayfalarda da görüleceği gibi görüşümüzü dayandırdığımız en önemli husustur. Şeyhimiz Allâme Tahrânî'nin, Nevbahtî'ye nispet edilen *Fıraku'ş-Şîa*'yı Kummî'nin *Makâlât*'ının bir nüshası olarak görmesi, bunu destekleyen bir başka noktadır. Tahrânî'ye göre ortada tek bir kitap söz konusu olup, bu kitap, kimi zaman Nevbahtî'ye nispet edilerek *Fıraku'ş-Şîa* ismiyle basılmış, kimi zaman da Kummî'ye nispet edilerek *el-Makâlât ve'l-Fırak* ismiyle basılmıştır.[69]

Matbu Fıraku'ş-Şîa Nevbahtî'ye mi Aittir

Konu ile ilgili kendi görüşümüzü ortaya koymadan önce, her iki tarafın da görüşlerine değinmemiz yerinde olacaktır. Prof. İkbâl, kitabın Nevbahtî'ye ait olmadığını şu hususlara dayandırmaktadır:

İlki, matbu nüshanın Nevbahtî'ye nispetine dönük dahilî veya haricî herhangi bir delilin olmayışıdır. Bunun tek istisnası, yazma nüshalarda Nevbahtî'nin isminin geçmesidir. Fakat bu yazmaların hepsi de geç döneme ait olduğundan, dikkate alınmaz. Bunu, nüshalar hakkında bilgi verirken ortaya koymuştuk.

İkincisi, matbu *Fıraku'ş-Şîa* metninin, Keşşî ve Tûsî'nin Kummî'den yaptıkları nakillerle örtüşmesidir. Gerek Keşşî,

68 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 158.
69 Agâ Buzürk et-Tahrânî, *ez-Zerîa*, XVI/176, XXI/394.

gerekse Tûsî'nin naklettiklerinin, Kummî'nin kitabına nispetinin doğru olduğu hususuna daha önce değinilmişti.

Üçüncüsü ise, Şeyh Müfid'in Nevbahtî'den nakilleri ve onun Nevbahtî'nin kitabından "Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra Şîa'nın on dört fırkaya ayrıldığı" konusundaki alıntısı,[70] matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın mevcut metniyle örtüşmemektedir. Şu hâlde matbu kitap, Nevbahtî'ye ait olamaz.

Prof. İkbâl, Kummî'den yapılan nakillerle matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın mevcut metnini ayırdıktan sonra, kendi delillerini bir arada zikrettiği bir ifadesinde şunları söylemektedir: "Şemada Tûsî ve Keşşî'den naklettiğimiz ifadeler, kesinlikle Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî'den alınmıştır. Matbu *Fıraku'ş-Şîa*'dan naklettiklerimiz ise hem ibare, hem de içerik bakımından el-Eş'arî'den nakledilen ifadelerle örtüşmektedir. Bununla birlikte kitabın Nevbahtî'ye nispeti konusunda hiçbir delil ve işaret yoktur. Hâl böyle iken, hangi sebepten ötürü kitabın, Sa'd b. Abdillâh'ın kitabı olduğuna kanaat getirmiyoruz da, aksine onu Ebû Muhammed en-Nevbahtî'nin eserleri arasında sayıyoruz?"[71]

Şeyh Zencânî, İkbâl'in delillerinden ikincisine şu şekilde itirazda bulunur: "Şeyh Müfîd, (Nevbahtî'nin kitabından naklettiği) ibareler üzerinde tasarrufta bulunmuş ve kitabın metnini uzun oluşundan dolayı tam olarak almamıştır. Şöyle ki, o Nevbahtî'nin kitabında on ikinci fırka olan orijinal İmâmiyye fırkasını, önemine binaen ilk sıraya yerleştirmiş ve fırkanın görüşlerini İmamî mezhebine uygun olarak kendisi yazmıştır. Ardından, diğer fırkaları özetleyip tasarrufta bulunmak suretiyle, Nevbahtî'nin kitabındaki tertip ve bağlama uygun olarak vermiştir ki, bu ancak dikkatle incelendiğinde fark edilebilir."[72] **(42)**

Prof. İkbâl, bu itiraza şu şekilde cevap verir: "Müfîd'in *el-Fusûlu'l-Muhtâra mine'l-Uyûn ve'l-Mehâsin*'deki ibaresi ile

70 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul Baskısı, s. 79 ve eş-Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, s. 258.

71 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 156.

72 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 157-158.

matbu *Fıraku'ş-Şîa* arasındaki ihtilaflara ve -aslında her iki kitapta da mevcut olan- "on dört fırka" tertibinin, birbirinden farklı oluşuna gelince, şüphesiz biz bunu, matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın Nevbahtî'nin değil, el-Eş'arî'nin bir kitabı olduğuna delil getiriyoruz. Zira Keşşî ve Tûsî tarafından nakledilen konularla matbu *Fıraku'ş-Şîa* arasındaki örtüşme, Müfîd'inki ile matbu *Fıraku'ş-Şîa* arasında mevcut değildir.

Müfîd'in ibaresinde aşırı derecede bir kısaltmaya ilaveten, bu ibare matbu *Fıraku'ş-Şîa* ile ne metin bakımından, ne de fırkaların tasnifi bakımından örtüşmektedir. Öyle görünüyor ki bu, matbu kitaba ilave birtakım konuları içeren başka bir tertiptir. Biz burada Müfîd'in Nevbahtî'den naklettiği metin ile matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın metni arasındaki önemli farklılıklara dikkat çekmek istiyoruz:

1. Birinci fırka= On ikinci fırka (matbu *Fıraku'ş-Şîa*)

2. Dördüncü fırka= Üçüncü fırka (*Fıraku'ş-Şîa*)

3. Beşinci fırka= Dördüncü fırka (*Fıraku'ş-Şîa*)

4. Yedinci fırka= Altıncı fırka (*Fıraku'ş-Şîa*)"[73]

Bize göre, bu karşılaştırma, matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın Nevbahtî'ye ait olmadığı kanaatini güçlendirmektedir. Zira Müfîd'in Nevbahtî'den tasarrufta bulunmaksızın alıntı yaptığı ortadadır.

Müfîd'in naklettiklerinin, Nevbahtî'dekilerle uyuşmasının zorunlu olmadığı varsayılsa bile, onun nakilde bulunurken tasarrufta bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Neticede bu naklin delalet edeceği husus, Nevbahtî'nin Müfîd'in kendisinden nakilde bulunduğu fırkalarla ilgili bir kitabının var olduğudur. Bu ise üzerinde incelemeye gerek duyulmayan ve tartışma götürmeyen bir husustur. Kendisinden nakilde bulunulan kitabın, matbu *Fıraku'ş-Şîa* olması hususuna gelince, ibareleri matbu *Fıraku'ş-Şîa*'dan farklı olduğu sürece Müfîd'in sözünde buna delalet eden herhangi bir şey söz konusu değildir. *Fıraku'ş-Şîa*'da sadece on dört fırkadan bahsedilmiş olma-

73 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 159-160.

sı, bu konuda tek başına yeterli değildir. Çünkü Müfîd, Nevbahtî'nin bu konuda çok sayıda kitabı bulunduğu için bunlardan başka birini kullanmış olabilir. Bu konuda söylenecek çok şey vardır.

Şeyh Zencânî, İkbâl'in üçüncü deliline şu şekilde itirazda bulunur: "*-Fıraku'ş-Şîa'*daki ibarelerin aynısı gibi görünen-Keşşî'nin alıntıları ile *Fıraku'ş-Şîa* arasında bir mukayese ve değerlendirme yapıldığında, her ikisinin de birbirinden kesinlikle farklı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aynı şekilde Tûsî'nin *Ğaybet*'inde nakledilen ibare de matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın metninden farklıdır."[74]

Prof. İkbâl, bunu, buradaki ihtilafın, Kummî'nin kitabından nakilde bulunanlardan kaynaklanan bir ihtilaf olduğu fikriyle çürütmektedir.[75]

Bize göre, Keşşî ve Tûsî'nin naklettikleri ile *Fıraku'ş-Şîa* arasındaki ihtilaflar, kitabın özetlenmesinden kaynaklanan önemsiz ihtilaflardır. Bunlar, *Makâlât* nüshasıyla karşılaştırılırsa, *Fıraku'ş-Şîa* ile nakiller arasındaki benzerlik açıkça görülecektir. Aslında farklılık, son derece ehemmiyetsizdir. **(43)**

Ayrıca Keşşî ve Tûsî'nin Kummî'den yaptıkları nakillerle, Kummî'nin kendi kitabı arasında da farklılıklar bulunmaktadır.

Şeyh Zencânî ve Dr. Meşkûr, matbu *Fıraku'ş-Şîa*'nın Nevbahtî'ye nispetinin doğruluğu iddialarını iki delile dayandırmaktadırlar:

İlki, Zencânî'nin dediği şekliyle, "Bu matbu kitabın yani *Fıraku'ş-Şîa*'nın üslûbu, Kummî gibi fıkıhçı bir şahsın üslûbunu değil, Nevbahtî gibi kelamcı bir kimsenin üslûbunu çağrıştırmaktadır."[76]

Prof. İkbâl buna şu şekilde cevap vermektedir:

74 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 157.
75 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 158.
76 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 158; el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. Kaf-Dal.

Bu kesin bir delil değildir. Zira bu asrın -ki mücadele ve tartışma asrıydı- fıkıhçıları kendi hasımlarını reddetmek amacıyla kimi zaman bu tür bir araştırma yöntemine başvuruyorlardı. Bunun bir örneği, es-Sadûk'un *Kemâlü'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me* isimli eserinin başında hasımlarının sözlerini reddetmeye girişmesi ve onlarla İmâmî bir kelamcı gibi tartışmasıdır.[77]

Hâlbuki es-Sadûk Muhammed b. Ali, Şîa'nin hadisçilerinden biri, hatta hadisçilerinin reisi olan biridir.

Bize göre, bu durumda Kummî'nin kitabının metninin bulunması ve onun nüshasıyla *Fıraku'ş-Şîa*'nın nüshası arasındaki büyük benzerlik anlaşıldıktan sonra, Şeyh Zencânî'nin iddiasının hiçbir anlamı kalmamaktadır. Eğer iddia sahibinin böyle bir fikre sahip çıkması söz konusu olsaydı, *Makâlât* kitabının metnini Nevbahtî'ye nispet etmesi gerekirdi.

İlginç olan bir husus da, *Makâlât*'ı yayınlayan ve bunu *Fıraku'ş-Şîa* ile karşılaştıran Dr. Meşkûr'un böyle bir iddiayı desteklemesidir. Bir taraftan *Kitabu'l-Makâlât*'ın -ki onun iddiasına göre *Fıraku'ş-Şîa* ile aynı üslupta olup, ziyadeler dışında ondan bir farklılık göstermemektedir- bir hadisçi ve fıkıhçı olan Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî el-Kummî'ye ait olduğunu savunurken, diğer taraftan böyle bir iddiayı kabul etmesi nasıl mümkün olabilmektedir.?!

Delillerden ikincisi ise, Dr. Meşkûr'un, *Makâlât*'ın *Fıraku'ş-Şîa*'dan fazla oluşu ve bunun iki farklı kitabın varlığına delil oluşu ile ilgili söyledikleridir. O şöyle demektedir: "Bu kitabın metninin satırları, her sayfasında Nevbahtî'nin matbu *Fıraku'ş-Şîa*'sından azımsanamayacak ölçüde fazladır."[78]

Bize göre, bir nüshanın diğer bir nüshadan yalnızca sayfalarının (satırlarının) miktarında fazla olması, bunların iki ayrı şahsın telifi olduğuna delil teşkil eder mi? Her ikisi arasındaki benzerlik ve sayfalardaki müşterek ibarelerin birebir örtüşmesi, yine aynı şekilde konuların ele alınış sırası, üslûbu

77 İkbâl, *Handân-i Nevbahtî*, s. 161.
78 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Meşkûr'un Mukaddimesi, s. KafCim.

ve tek bir kitap olmayı gerektirebilecek benzer noktalar görmezden gelinebilir mi? Evet ziyade ve eksiklik noktasında her ikisi arasındaki farklılık, eksik olanın tam olandan özetlendiğine inanmayı kabul etmeyi gerektirir.

Kendi Görüşümüz

Sonuç olarak bu kitapla ilgili kendi görüşümüzü veriyoruz. Bizce kitap, Nevbahtî'ye ait bir eser değildir. Kummî'nin kitabından özetlenmiş bir nüsha olup, yanlışlıkla Nevbahtî'ye nispet edilmiştir. Bu konudaki deliller şunlardır: **(44)**

I. Delil: Nüshalar Arasındaki Farklılıklardaki Benzerlik

Tek bir kitabın çeşitli nüshalarının, bazı ibarelerde zaman zaman farklılık gösterdiği herkesçe bilinmektedir. Bir ibare, nüshadan nüshaya değişebilir. Bu durum, yazmalarla ilgilenen kimselerce sıkça rastlanılan ve de bilinen bir şeydir. Fakat iki farklı müellife ait iki ayrı kitap söz konusu olduğunda, her ikisinin nüshalarının da birbirine benzer bir tarzda farklılık göstermesi imkân dahilinde olan bir husus değildir. Ne var ki, *Fıraku'ş-Şîa* ile *Makâlâtu'l-Kummî*'de böyle bir durum söz konusudur. Öyle ki, *Makâlât*'ın bazı kelimeleriyle ilgili nüshalar arasında rastladığımız farklılıklara, *Fıraku'ş-Şîa*'nın bu kelimelerinde de aynen rastlıyoruz.

İşte bu nokta, her ikisinin de tek bir müellife ait tek bir kitap olduğu, iki ayrı müellife ait iki ayrı kitap olmadığı zannını kuvvetlendirmektedir. Şuan elimden gelen yalnızca iki kitabın sayfalarının örtüştüğünü göstermektir. İşte bu benzerlikleri gösteren bazı maddelerin listesi: Bunları tespit ederken matbu *Makâlât* nüshasını ve *Fıraku'ş-Şîa*'nın Necef'te 1388 tarihinde basılan dördüncü baskısını kullandık:

1. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 30. sayfasındaki 1. dipnotu, *Makâlât*'ın 9. sayfasındaki 4. dipnotla karşılaştır.

2. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 30. sayfasındaki 2. ve 3. dipnotları, *Makâlât*'ın 10. sayfasındaki 1. dipnotla karşılaştır.

3. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 33. sayfasındaki 5., 6. ve 7. dipnotları, *Makâlât*'ın 12. sayfasındaki 1. ve 2. dipnotlarla karşılaştır.

4. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 34. sayfasındaki 2. dipnotu, *Makâlât*'ın 12. sayfasındaki 5. dipnotla karşılaştır.

5. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 37. sayfasındaki 4. ve 5. dipnotları, *Makâlât*'ın 16. sayfasındaki 1. ve 2. dipnotlarla karşılaştır.

6. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 39. sayfasındaki 1. dipnotu, *Makâlât*'ın 17. sayfasındaki 6. dipnotla karşılaştır.

7. *Fıraku'ş-Şîa*'nın 40. sayfasındaki 1., 2. ve 3. dipnotları, *Makâlât*'ın 20. sayfasındaki 3., 4. ve 5. dipnotlarla karşılaştır.

II. Delil: ***Fıraku'ş-Şîa*'daki İfade Bozuklukları**

Matbu *Fıraku'ş-Şîa*, pek çok yerde rastlanan ifade düşüklüğü ve de bir kitabın telifinin gerektirdiği müşterek ifade bütünlüğünden uzak oluşuna ilaveten, kabul edilmesi mümkün olmayan birtakım bilgiler içermektedir. Bunun sebebi, görüşler konusundaki ihtilaf değildir. **(45)** Bilakis bunlar, hiçbir şekilde gerekçelendirilmesi mümkün olmayan hatalardır. Böylesine bâriz bir hata da hesaba katılınca, kitabın, Necâşî'nin deyimiyle[79] bu sahanın uzmanı ve bu konuda eser yazan meşhur müelliflerden ve de meslektaşları karşısında bu alanda temayüz etmiş olan Nevbahtî gibi birisine nispeti mümkün görünmemektedir.

Bu konuların aynısının, -ibarelerdeki ufak değişikliklerle- Kummî'nin *Makâlât*'ında hem de anlaşılır ve doğru anlamlarıyla yer aldığını görüyor iken, böyle bir iddiayı kabul etmemiz mümkün değildir.

Bu, *Fıraku'ş-Şîa* kitabının *Makâlât*'ın özetlenmesi suretiyle oluşturulduğuna açıklık getirmektedir. Bu zikredilen türden noktalardan bazıları şunlardır:

1. *Fıraku'ş-Şîa*'da Zeydiyye'nin imamları anlatılırken, "Her kim ki, imameti hak eden biri olarak isyan ederse, o imamdır"[80] şeklinde bir ifade gelmektedir. Bu, gerçeklerle bağdaşmayan bir sözdür. Şöyle ki, Zeydiyye mezhebinde kabul edilen şey, isyanın imamete hak sahibi olduğuna dair bir gösterge sayılmasıdır. Bu yüzden imameti hak eden birisi olarak is-

79 en-Necâşî, *er-Ricâl*, s. 49.
80 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, IV. Baskı, Necef, s. 40.

yan eden kimsenin imam olması fikrini benimsemenin hiçbir anlamı yoktur. Dolayısıyla buradaki ifadeden anlaşılan, imamete layık olmanın isyan etmekten önce gelmesi gerektiği şeklindedir. Fakat Zeydîler, bir kimsenin buna layık olup olmadığının ancak isyanla bilinebileceğini ileri sürmektedirler. *Makâlât*'ta Kummî'nin doğru anlamı verdiğini görüyoruz: "Onlardan birisi çıkıp kılıcını çekerek kendisine (bey'ata) çağırırsa imameti hak etmiş olur."[81]

2. *Fıraku'ş-Şîa*'da Zeydiyye'nin görüşleri anlatılırken, "Bu iki fırka, Zeyd b. Ali b. el-Hasan ve Zeyd b. el-Hasan b. Ali'nin görüşlerini benimseyen iki fırkadır"[82] şeklinde bir ifade geçmektedir. Burada hata ikinci Zeyd'in torun (es-Sıbt) Hasan'ın oğlu olarak görülmesidir. Oysa ki Zeyd, torun Hasan'ın oğlu değildir ve onun soy silsilesi şu şekildedir. "Zeyd b. el-Hasan el-Müsennâ b. el-Hasan es-Sıbt b. el-İmâm Ali." *Makâlât*'ta bunun bu şekilde verildiğini görmekteyiz.[83]

3. Yine *Fıraku'ş-Şîa*'da Hüseyin'in imamette kaldığı süre ile ilgili olarak şöyle bir bilgi kayıtlıdır: "(Hüseyin'in) imameti, on altı yıl, on ay, on beş gün sürdü."[84] Bu son derece açık bir hatadır. Zira daha önce, Hasan'ın hicretin kırk yedinci yılının Safer ayında vefat ettiği şeklinde bir bilgi zikredilmiştir. Hüseyin'in öldürülmesi de hicretin altmış birinci senesinde gerçekleştiğine göre, Hüseyin'in imamette kaldığı toplam süre, on üç yıl, on ay, birkaç gündür. Kummî'nin *Makâlât*'ında aynen bu şekilde geçmektedir.[85]

III. Delil: "Asıl Metinde Yoktur" Cümlesi

Matbu *Fıraku'ş-Şîa*'da Abbâsî halîfesi el-Hâdî'nin annesi el-Huzeyrân bint. Mansûr'un nesebinden bahsedilir ve so-

81 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 18.
82 en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, IV. Baskı, Necef, s. 43.
83 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 25.
84 Bkz. en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, İstanbul 1931, s. 23; Necef 1936, s. 25. Bu dipnot, baskıdan kaynaklanmış olabileceğini düşündüğümüz bir yanlışlıkla dipnotlar arasında yer almamıştır. Biz yazarın kullandığı *Fıraku'ş-Şîa* nüshasını göremedik. Bunun yerine Necef baskısı ve İstanbul baskısından ilgili yerin sayfa numaralarını verdik (çev.).
85 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 25.

nunda şu kelimeler yer alır: "Ziyadedir, asıl metinde yoktur". Bu cümle, bütün *Fıraku'ş-Şîa* nüshalarında mevcuttur. İstanbul baskısının 26. sayfasında, III. Necef baskısının 72. sayfasında ve IV. Necef baskısının 65. sayfasında geçmektedir. **(46)**

Yazma nüshalarda ise, Kâşifu'l-Ğıtâ'nın 1082 numaralı nüshasının 29. sayfasında, 679 numaralı nüshasının ise 21. sayfasında bulunmaktadır. Seyyid el-Hakim'in 1867 numaralı nüshasının 20. sayfasında, 1073 numaralı nüshasının da 30. sayfasında geçmektedir.

Bu cümleden öncelikle çıkarılacak sonuç, matbu *Fıraku'ş-Şîa* nüshasının bir başka nüshanın bir parçası (fer'i) olduğudur. Acaba "asıl" kelimesiyle kastedilen, kendinden istinsahta bulunulan yada kendisinden özette bulunulan orijinal nüsha olamaz mı? Bu iki hususdan herhangi birinin kesinliğini ortaya koyacak bir kanıt söz konusu değildir.

Ancak burada bizim üzerinde durduğumuz noktayı destekleyen bir delil mevcuttur. Şöyle ki, Kummî'nin *Makâlât*'ını incelediğimizde, onda bu ilave cümleyi görememekteyiz. Öyleyse bu karşılaştırma, neye işaret etmektedir?

Biz bunu, *Makâlât*'ın *Fıraku'ş-Şîa*'nın aslı olduğuna dair çok açık dahilî bir delil saymaktayız. Ayrıca, biraz önce zikredilen nesep, *Makâlât*'ta da aynen geçmektedir. Fakat nesebin sonu burada "Ya'rub b. Kahtân"[86] olarak bitmektedir. Oysa *Fıraku'ş-Şîa*'da "Kahtân b. Ziyâde b. Elyesea b. el-Hümeysa'" şeklinde devam etmektedir.

Bize göre, Kahtân, Yemen Arablarının atasıdır. Kahtâniyye kabîlesi ona nispet edilmiştir. Babasının ismi konusunda, iki farklı görüş vardır:

İlki, çoğunluğun görüşüdür ki, buna göre babasının ismi, Âbir b. Şâlih'tir.

İkincisi ise bazı kimselerin görüşü olup, buna göre Kahtân'ın babası, el-Hümeysa' b. Selâmân'dır.

86 el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 69.

Bu verdiğimiz bilgi, Süveydi'nin *Şeceretü Ensâbi'l-Arab* isimli kitabında Kahtân kelimesine düşülen bir dipnotta geçmektedir.[87] Bundan anlaşıldığına göre, *Fıraku'ş-Şîa*'da geçen Kahtân b. Ziyâde şeklindeki ifade kesinlikle yanlıştır.

Bana öyle geliyor ki, *Fıraku'ş-Şîa*'daki "Kahtân" kelimesinden sonra gelen kelime, "min ziyâde" şeklindedir. Bununla, ilave kısmın buradan başladığı kastedilmektedir. Nesebin sonundaki "ilâ ziyâde" kelimesi, "min ziyâde"ye paralel olarak kullanılmıştır. Bu şekil bir kullanım, erken dönem müellifleri ve yazarlarınca bilinen bir durumdur. Bununla, nüshalarda ilavenin ilk başladığı yerleri gösteriyorlardı.

Makâlât nüshaları, Kahtân kelimesinde sona erdiğine göre, *Fıraku'ş-Şîa*'daki ilave tam bu kelimeden sonra başlamaktadır. O halde *Makâlât*, *Fıraku'ş-Şîa*'nın aslıdır ve doğal olarak bu kitap, *Makâlât*'tan alınmış ve özetlenmiş bir kitaptır.

İşin ilginç tarafı, *Makâlât*'ın basılması ve *Fıraku'ş-Şîa* ila karşılaştırılması hususunda elinden gelen hassasiyeti gösteren Dr. Meşkûr'un, bu cümlenin ne anlama geldiğini gözden kaçırmış ve bu delili fark etmemiştir.

Diğer yandan *Makâlât*'ın bu nüshasını görmemesine rağmen Prof. İkbal, bundan daha önce böyle bir karineye dikkat çekmiş ve şöyle yorumlamıştır: "Maalesef, eski bir nüshası bulunmayan bu matbu eseri dikkatlice inceleyen birisi, onun yanlışlıklar ve tahriflerle dolu ve sanki aslından alınmış ikinci nüsha olduğunu fark edecektir."[88] **(47)**

IV. Delil: Haricî Bir Delil

İki kitap arasındaki büyük benzerlik ve daha önce zikrettiklerimiz, her ikisinin de tek bir kitap ve tek bir müellife ait olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Çünkü *Fıraku'ş-Şîa*, Nevbahtî'ye nispet edilmişse de herhangi bir sağlam delil ortaya konamamıştır. Buna ilgili yerlerde yeterince dikkat çektik. Aynı şekilde böyle bir nispetin doğru olduğu-

87 Süveydî, *Sebâikü'z-Zeheb*, s. 16.
88 İkbâl, *Hândân-i Nevbahtî*, s. 155.

na dair getirilen delillerin, ilmî nitelikten yoksun olduğunu açıkladık. Öte yandan daha önce açıkladığımız gibi *Makâlât*'ın Kummî'ye nispeti doğrudur.

Bütün bunlardan elde edilen sonuç şudur: "*Fıraku'ş-Şîa*, Nevbahtî'ye ait olmayıp, Kummî'nin kitabından alınmıştır."

Bu dört delilin bir arada bulunması ve bunların birbirini desteklemesi sebebiyle, *Fıraku'ş-Şîa*'nın, Kummî'nin *Makâlât*'ından özetlenerek kaleme alınmış bir nüsha olduğu şeklindeki görüşümüz daha da kesinlik kazanmıştır.

Bu kitap [*Fıraku'ş-Şîa*], Prof. İkbâl'in iddia ettiği gibi Kummî'nin kitabının tam metni de değildir. Zira kendisi, *Makâlât*'ın tam metnini görmemişti. Eğer *Makâlât*'ın tam metnine muttali olmuş olsaydı, kendi görüşünü desteklerken dayandığı alıntıların, *Fıraku'ş-Şîa*'dan çok *Makâlât*'a daha uygun düştüğü ve onunla daha fazla örtüştüğü anlaşılmış olacaktı.

Bununla birlikte, *Makâlât*'ın kim tarafından ve tam olarak ne zaman özetlendiği konusunda net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak kesin olan husus, bu şahsın işin uzmanı olmadığıdır. Bundan dolayıdır ki, eseri özetlerken fazla itina göstermeyerek birtakım karışıklıklara yol açacak hatalar yapmıştır. Kanaatimize göre, bu görüşü benimsemek, iki görüş arasında orta bir yol sayılabilir ve böyle bir yaklaşımla da tartışmayla ilgili tüm problemler çözülmüş olur.

Hamd, alemlerin Rabb'i olan Allah'adır. **(48)**

SEÇME KAYNAKÇA

Abdurrezzâk, Mahmûd İsmâîl, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, yrz. 1976.

Ahmed b. Abbâs (451/1059), *el-Fihrist*, Bombay 1367/1901-02.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, Beyrut trz.

Ali, Cevâd, "Abdullah b. Sebe'", *Mecelletü Mecmau'l-Ilmî el-Irâkî*, VI (1959), 66-100.

Âl-i Kâşifu'l-Ğıtâ, Muhammed el-Hüseyin (1876-1954), *Aslu'ş-Şîa ve Usûluha*, Necef 1385/1965 (Beyrut 1990) (*Ca'feri Mezhebi ve Esasları*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1966).

el-Âmilî, Sadruddîn Hasan b. el-Hâdî, *Kitâbü'ş-Şîa ve Funûnü'l-İslâm*, Sayda 1915.

el-Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Hurr, *Emelü'l-Âmil*, Tahran 1891 (*el-Menhecü'l-Makal*'ın Zeyli olarak basılmıştır).

el-Askerî, Murtazâ, *Abdullah b. Sebe'*, Kahire 1381.

el-Aştiyânî, Allâme Abbâs İkbâl, *Hanedân-ı Nevbaht*, Tahran 1311.

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Sufyân*, Ankara 2001.

Aydınlı, Osman, *Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülünde Ebü'l-Hüzeyl'in Yeri*, Ankara 1998 (Basılmamış Doktora Tezi).

İlk Mu'tezilî Fikirlerin Teşekkülü, Ankara 1992 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, İstanbul 1972.

Hediyyetü'l-Arifin, İstanbul 1955.

el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit (463/1070), *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1931.

el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul 1991.

Kitâbü Usûli'd-Dîn, Beyrut 1981.

el-Barkî, Ahmed b. Abdillah, *Ricâl*, thk. Seyyid Celâlüddin Muhaddis el-Urmevî, Tahran 1342 (Devamında el-Hasan b. Davud'nu, *Ricâl*, (Tahran 1342) adlı eseri var).

el-Bedevî, Abdurrahmân, *Şahsiyyât Kalaka fi'l-İslâm*, Mısır 1946.

el-Behbehânî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Vâhid, *Menhecü'l-Makâl fi İlmi'r-Ricâl*, Tahran 1306.

el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Mısır 1932.

Bezzâzî, Hafızuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Harizmî el-Bezzâzî (827/1423), *Menâkıbü Ebî Hanife,* Beyrut 1981.
el-Birûnî, Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed (453/1061), *el-Asâru'l-Bâkıye ani'l-Kurûni'l-Hâliye,* nşr. C. Edvard Sachau, Leibzig 1923.
Blochet, Edgard, *Le messianisme dans l htérodoxie musulmane,* Paris 1903.
Brockelmann, Carl, *Târîhu Şuûbi'l-İslâmiyye,* Beyrut 1983.
el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre (256/870), *es-Sahîh,* nşr. Ş. Kurt, İstanbul 1981.
et-Târîhu'l-Kebîr, Beyrut trz.
el-Buhterî, Velîd b. Ubeyd, *Divan,* Beyrut 1962 (Meşkur, el-Cevaib baskısını kullanmıştır).
el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn,* thk. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire 1948.
el-Osmâniyye, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Beyrut 1991.
el-Cevâlikî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muarreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem,* Dimaşk 1990.
Christiansen, Arthur, *İran der Zamân-i Sâsâniyyân,* Farsçaya çev. : R. Yasimi, Tahran 1935.
el-Cündî, Abdulhalîm, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1970.
el-Cürcânî, Ali b. Muhammed (816/1413), *Şerhü'l-Mevâkıf,* İstanbul 1292.
Kitâbü't-Ta'rifât, İstanbul trz.
ed-Dâî el-İdrîsî, Imâdüddîn b. el-Hasan el-Kureşî (872/???), *Uyûnu'l-Ahbâr an Hicreti Muhammed b. İsmâîl,* thk. Mustafa Galib, Beyrut 1973.
ed-Dâvûdî, Cemâlüddîn Ahmed b. Ali b. Hüseyin el-Hasenî, *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbî Ali Ebî Tâlib,* Necef 1917.
De Boer, T.J., *İslam'da Felsefe Tarihi,* çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960.
De Goeje, J., *Memoire sur jes Carmathes des Bahrain,* Leiden 1880.
O'Leary, De Lacy Evans, *Arabic Tought and its place in History,* çev. Gazi Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1959.
ed-Deylemî, Muhammed b. Hasan, *Beyânu Mezhebi'l-Bâtınıyye ve Butlânuhu*, Riyad 1982.
ed-Dineverî, Ahmed b. Dâvûd Ebû Hanîfe (281/895), *Kitâbü Ahbâri't-Tivâl,* thk. Abdulmümin Âmir, Mısır 1960
ed-Diyarbekrî,Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefs,* yrz. 1302.
Doğan, Yahya, *Râfıza Kavramı ve Râfızîlik,* Ankara 2000 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Doğan, İsa, *Zeydiye'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Samsun 1996.
Donaldson, D. W., *Akîdetu'ş-Şîa,* Mısır 1927.
ed-Düceylî, Muhammed Rıza, *Fırkatu'l-Ezârika*, Necef 1973.
Ebû Ali el-Hâirî el-Kerbelâî er-Ricâlî, Muhammed b. İsmâîl (1216/1801), *Munteha'l-Makâl,* Tahran 1302/1884-85.
Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit (150/767), *Kitâbü'l-Fıkhı'l-Ebsat*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 1981.
Ebû Hâtim İsmâîlî er-Râzî (324/936), *Kitâbü'z-Zîne fî Kelimâti'l-İslâmiyye,* thk. Abdullah Selâm es-Samerrâî, Bağdat 1988.
Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ,* Matbaatü's-Saade 1979.
Ebû Zehra, Muhammed, *el-İmâm Zeyd, Hayâtuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Kahire 1959.
Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* Kahire 1974.
Ebû Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi,* çev. Abdulkadir Şener, Ankara 1981.
Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Hüseyin (356/967), *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn,* thk. Seyyid Ahmed Sakar, Beyrut 1987.
Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Hüseyin (356/967). *Kitâbü'l Egânî,* Bulak 1868.
Ebü'l-Fidâ, Imâdü'd-Dîn İsmail (732/1331), *el-Muhtasâr fi Ahbârı'l-Beşer,* Beyrut trz.
Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Hanefî (383/993), *Tenbîhü'l-Ğâfilîn ve Bustânü'l-Arifîn,* Beyrut 1989.
Ebü'l-Meâlî, Muhammed b. el-Hüseynî el-Alevî, "Kitâbü'l-Beyâni'l-Edyân", Arapçaya çev. Yahya el-Haşşâb, Mecelletü'l-Külliyyeti'l-Adâb Câmiati'l-Kahire, 19 (1957), 11-58.
Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî(113/731- 182/798), *Kitâbu'l-Harac,* thk. Hasan Abbâs, Beyrut 1985, 13-36 (Mukaddime).
el-Emîn el-Âmilî, es-Seyyid Muhsin, *A'yânu'ş-Şîa,* Beyrut 1950.
el-Erdebilî, Muhammed b. Ali el-Hâirî, *Câmiu'r-Ruvât,* Beyrut 1983.
el-Esterâbâdî, Muhammed Emin, *Menhecü'l-Makal,* Tahran 1891.
el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b.İsmâîl (330/941), *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn,* thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
el-Fahrî, Ali b. Muhammed b. Abdillah, *Telhîsi'l-Beyân fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân,* thk. Râşid el-Bender, London 1994.
Feyz-i Kaşânî, Molla Muhsin Muhammed b. Murtazâ b. Mahmûd (1090/1679), *Tefsîru's-Sâfî,* Beyrut 1982.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri,* Ankara 1983.

"Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye" maddesi, *TDVİA.*, XVI/ 331-32.

İmâmiyye Şîası, İstanbul 1984.

İmam Ali, Ankara 1996.

"Hâricîliğin Doğuşuna Tesir eden Bazı Sebepler", *AÜİFD.*, XX(1981), 219-247.

"Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD.*, XXII (1978), 245-275.

Friedlaender, Israel, "The Heteredoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *JAOS*, XXVIII (1907), 1-80.

"The Heteredoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", *JAOS*, XXIX (1908), 1-183.

Ğavicî, Vehbî Süleymân, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, Dımaşk 1987.

Gazâlî, Muhammed Tâhir en-Nazzâm (1044/1634), *Risâle-i Ma'rifeti'l-Mezâhib,* Beyrut 1986.

Bâtınıliğin İçyüzü, çev. Avni İlhan, Ankara 1993.

Goldziher, Ignaz (1850-1921), *el-Akîde ve'ş-Şerîa fî'l-İslâm,* çev. M.Yûsuf Mûsâ-Ali Hasan Abdülkâdir, A. Abdülhâlık, Kahire 1946.

Gurâbî, Ali Mustafa, *Ebü'l-Huzeyl Allâf,* Kahire,1953.

Hax, *Kâmûsu'l-Kitâbi'l-Mukaddes*, Beyrut 1928.

el-Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. el-Hasan (320/932), "Kitâbu'r-Red ale'r-Râfıza", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 1996, sayı:VI, 37-46.

Halîfe b. Hayyât(240/854), *Kitâbü't-Tabakât,* thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1982.

Târîh, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.

Hannâ el-Fâhurî, *İbnü'l-Mukaffâ,* Kahire 1957.

Hatipoğlu, Mehmet Said, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşiliği", *AÜİFD*, XXIII(1978), 121-213.

Hüseyin, Muhammed Kâmil, *Tâîfe İsmâilliye,* Kahire 1959.

el-Hammâdî, Muhammed b. Mâlik b. Ebü'l-Fezâil, *Keşfu'l-Esrâri'l-Bâtınıyye ve'l-Ahbâri'l-Karâmıta,* thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1939.

el-Hansârî, Muhammed Bâkır el-Mûsevî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Ahvâli Ulemâ' ve's-Sâdât,* Tahran 1367.

Bedehşânî (Bedahşi) el-Hârisî, Muhammed b. Mutemed (Mu'tad) Hân, *Nüzülü'l-Ebrâr bimâ Sahha min Menâkıbı Ehli'l-Beyt el-Ethar,* Bombay 1880.

el-Hayyât, Ebü'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed el-Mu'tezilî, (300/912), *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ Ravendî*, Kahire 1925.

el-Hilâbî, Abdülazîz Sâlih, "Abdullah b. Sebe", *Havliyyâtu Külliyyeti'l-Âdâb*, VIII (1987), 1-90.

el-Himyerî, Ebû Abdillah Muhpammed b. Abdillah b. Abdilmun'im (866/1461-62'den sonra), *Kitâbu'l-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. E. Levi-Provençal, Leiden 1938.

el-Hıllî, Ebü'l-Kâsım Necmeddîn Ca'fer b. Hasan b. Yahya el-Huzeli, *Kitâbu Şerâiu'l-İslâm,* Tahran 1983.

el-Hıllî, el-Allâme el-Hasan b. Yûsuf b. el-Mutahhar (726/1326), *Şerhu'l-Bâbu'l-Hâdî Aşer fi'n-Nâfî yevme'l-Haşr,* trc. Mehdî Muhakkı, Tahran 1986.

Hulâsâtü'l-Akvâl, yrz. 1417.

Ricâlu'l-Allâ el-Hıllî, nşr. Seyyid Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm, Necef 1961.

el-Hıllî, Mikdâd b. Abdillah b. Muhammed es-Suyurî (826/1423), *en-Nâfi' yevme'l-Haşr fî Şerhi Bâb'il-Hâdî Aşer,* Bombay 1319.

el-Hıllî, Takıyuddîn el-Hüseyin b. Ali b. Dâvûd (707/1307), *Kitâbu'r-Ricâl*, nşr. Seyyid Muhammed Sâdık Âl-i Bahru'l-Ulûm, Kum 1972.

el-Horezmî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Erbâbu'l-Ârâ ve'l-Mezâhib mine'l-Müslimîn,* (Yahya el-Haşşâb, "*Tahkîku'l-Mustalâhât et-Târîhıyye el-Vâride fî Kitâbi Mefâtihi'l-Ulûm li'l-Horezmî*" el-Mecelletü't-Târîhıyye el-Mısrıyye, 7(1958), 161-212.

Mefâtihu'l-Ulûm, Kahire 1981.

Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1967.

İblâğ, İnayetullâh, *el-İmâmu'l-A'zam el-Mütekellim*, Mısır 1971.

İbn Abdullah el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyuddin Abdulmümin, *Merâsidu'l-Ittilâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bika',* Beyrut 1954.

İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Sikatuddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tehzîbu Târîhi Dimeşki'l-Kebîr,* Beyrut 1995.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Muhammed (597/1200), *Telbîsü'l-İblîs,* Beyrut 1989.

İbn Dâî er-Razî, Seyyid Murtazâ Hasenî (7./14. asrın başları), *Tabsıratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm,* Tahran 1313.

İbn Dâvûd, el-Hasan, *Ricâl,* Tahran 1342 (Ahmed b. Abdillah el-Barkî, *Ricâl,* thk. Seyyid Celâlüddîn Muhadddis el-Urmevî, (Tahran 1342) adlı kitabın devamında).

İbn Ebî Usaybîa, Ahmed, *Uyûnu'l-Enbâ'*, Mısır 1882.

İbn Ebî'l Hadîd, Abdülhamîd Hibetüllah b. Muhammed b. el-Hüseyin (655/1257), *Şerhu Nehci'l Belâga,* (Dârü'l-İhyâ el-Kütübi'l-Arabî, 1968).

İbn el-'Imâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdulhayy (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb ve Ahbâru Men Zeheb*, Beyrut 1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe,* Mısır 1328.
Tehzîbü't-Tehzîb, Beyrut 1967.
Takrîbu't-Tehzîb, Beyrut 1975.
Lisânü'l-Mîzân, Haydarabad 1330.

İbn Haldûn, Ebû Yezîd Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn,* thk. Şekip Arslân, Mısır 1936.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zamân,* thk. İhsân Abbâs, Kahire 1948.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endülisî (456/1064), *Kitâbü'l-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal,* Beyrut 1986.
İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *Kitâbü'l-Meşâhiri Ülemâi'l-Emsâr,* Wiesbaden 1959.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *es-Sikât,* Haydarabad 1973-1983.

İbn Kemal Paşa, Şemsuddîn Ahmet b. Süleymân, *Risâle fî Tashîhi Lafzı'z-Zındîk* (Süleymâniye Kütüphanesi No: 653 (311b-313a); 708 (88b-89b); 1045 (116b-123a); 1046 (169b-172b)

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Amr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Mısır trz.

İbnü'l-Kıftî, *Ahbâru'l-Hukemâ',* Mısır 1326.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif,* thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
el-İmâme ve's-Siyâse, Kahire 1969.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Şi'r ve'ş-Şuarâ',* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1982.
Uyûnu'l-Ahbâr, Kahire trz.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab,* Beyrut 1300.

İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile,* thk.Susanna Diwald Wilzer, Beyrut 1988.

İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ(840/1436), *el-Münye ve'l-Emel,* thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Beyrut 1990.
Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal min Eczâi Kitabi'l-Bahri'z-Zehhâr el-Câmi' li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tebriz 1959.
Zikrü'l-Mu'tezile min Kitabi'l-Münye ve'l-Emel, thk. Toma Arnold, Haydarabad 1316.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd (236/850), *Tabakâtü'l-Kübrâ,* Beyrut 1958.

İbn Sabbâğ, Ali b. Muhammed, *el-Fusûlu'l-Mühimme fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Eimmeti,* Necef 1950.

İbn Serrâc, Azîm b. Abdilmecid el-Azimâbadî el-Bihârî el-Kadirî, *Tezkiretü'l-Mezâhib,* çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFİİD.*, II(1975), 103-116.

İbn Şahr Aşûb, Reşidüddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî (588/1192), *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib,* Necef 1375-76/1956.

İbn Şehr Aşûb, Reşidüddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Serevî el-Mâzenderâniî(588/1192), *Meâlimü'l-Ülemâ' fî Fihristi Kütübi'ş-Şîa ve Esmâu'l-Musannifîn minhum,* thk. Abbâs İkbâl, Tahran 1353.

İbn Tâvûs, Seyyid Ali, *Ferecü'l-Hümûm bi Ahkâmi'n-Nücûm,* (Yazma),

İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd,* Kahire 1948.

İbn Teymiye, Ebü'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm (728/1328), *Minhâcü's-Sünne,* Mısır 1903-1904.

Kitâbü'l-Îmân el-Evsât, Dârü'l-Fürkân trz.

Kitâbü'l-Îmân, thk. Hâşim Muhammed Şazelî, Kahire trz.

İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Kitâbu'l-Fahrî,* Mısır 1317.

İbn Tolûn, Şemsüddîn Muhammed (953/1546), *el-Eimmetü'l-İsnâ Aşer,* nşr. Selahuddîn el-Müneccid, Beyrut 1377/1958.

İbnu'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Berhebraeus Yuhanna (685/1286), *Târiîhu Muhtasaru'd-Düvel,* çev. Şerafettin Yalkaya, Ankara 1941.

İbnu'l-Esîr, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm (630/1223), *el-Kâmil fî't-Târîh,* Mısır 1965.

el- Lubâbu fî Tehzîbi'l- Ensâb, Kahire 1353-1369.

İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk (385/955), *el-Fihrist,* Beyrut 1964.

İbrâhîm, Muhammed İsmâîl, *Mu'cemu'l-Elfâz vel-A'lâmi'l-Kur'âniyye,* Kahire trz.

el-İsferâînî, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn,* thk. Yûsuf el-Hût, Beyrut 1983.

Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkatı'n-Nâciye an Fırakı'l-Hâlikîn, thk. Zâhid el-Kevserî, Beyrut 1988.

el-Ka'bî, Ebü'l-Kâsım el-Belhî Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (319/931), (*Babü*) *Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye,* thk.Fuâd Seyyid, Tunus 1986.

Kazî Abdulcabbâr, Ebû'l Hüseyin Abdullah b. Ahmed (415/1020), *Kitâbu Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile,* thk. Fuâd Seyyid, Tunus 1986.

el-Kalhâtî, Ebû Abdirrahman Muhammed b. Saîd (1205/1781), *el-Keşf ve'l-Beyân,* thk. Seyyid İsmâîl Kâşif, Uman 1980.

el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ',* Kahire, 1963.
Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z Zünûn,* İstanbul 1971.
Kazımî, Hasan el-Hâdî, *Te'sîs,* (Yazma).
Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu Kabâilu'l-Arab,* Beyrut 1997.
el-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshak el-Buharî(380/990), *Kitâbü't-Tearrüf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf,* thk. A.J. Arberry, Kahire 1934.
el-Kerâcekî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali b. Osmân et-Tarablusî (449/1057), *Kenzu'l-Fevâid*, thk. Abdullah Ni'me, Beyrut trz.
el-Kerderî, Hafızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Harizmî el-Bezzâzî (827/1423), *Menâkıbü Ebî Hanife,* Beyrut 1981.
el-Kermili, Anistas, *en-Nukudu'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye ve Ilmü'n-Nummiyye,* Kahire 1987.
el-Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz (III./IX. asır) *er-Ricâl/Ma'rifetu Ahbâri'r-Ricâl,* Bombay 1317.
el-Kıftî, Cemâluddîn Ebü'l-Hasen el-Kâzî Eşref, *Kitâbu Ahbâri'l-Ulemâ' fî Ahbâri'l-Hukemâ',* Kahire 1908.
el-Keşşî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-Ricâl,* thk. Hasan Mustafa, Meşhed trz.
Korkmaz, Sıddık, *Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye*, Ankara 2003 (Basılmamış Doktora Tezi).
Abdullah İbn-i Sebe, Konya 1996 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb (329/940), *el-Usûl mine'l-Kâfî,* Tahran 1388.
el-Kummî, Sa'd b. Abdillah Ebû Halef el-Eş'arî (301/913), *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak,* tahkik ve notlarla neşreden: Muhammed Cevad Meşkur, Tahran 1963.
el-Kummî, Şeyh Abbâs, *Sefînetü'l-Bihâr,* Necef 1352.
el-Künâ ve'l-Elkâb, I-III, Necef 1389/1969.
el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülk3adir b. Muhammed, *el-Cevâhîrü'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye,* Haydarabad 1322.
el-Kummî, Hasan b. Ali b. Hasan b. Abdilmelîk (805-06/1402-03), *Târîhu Kum*, Tahran 1353.
el-Kuntûrî, Hüseyin en-Nisâbûrî, *Keşfu'l-Hicâb ve'l-Estâr an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Esfâr*, Kalkuta 1330.
Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* Ankara 2000.
Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.
Kutluay, Yaşar, *İslamiyette İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959.

Le Chatalier, A., *Les Confreries musulmanes du hedjaz*, Paris 1887.
Mahmasânî, Subhî, *Felsefetu't-Teşrî' f î'l-İslâm*, Beyrut 1946.
el-Makdisî; Muhammed b. Halîl b. Yûsuf (888/1483), *er-Red ale'r-Râfıza, thk.* Ahmed Hicâzî es-Sakâ, Kahire 1990.
el-Makdisî, Mutahhir b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târîh*, Paris 1926.
el-Makrizî, Takıyüddîn Ahmed b. Ali (845/1442), *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'il-Eimmeti el-Fâtımıyyin el-Hulefâ'*, thk. Cemalüddîn eş-Şeyyal, Kahire 1948.
el-Makrizî, Takiyüddîn, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir (845/1444), *el-Mevâız ve'l İ'tibâr fi Zikri'l-Hıtât ve'l A'sâr*, Kahire 1987.
el-Malatî, Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida'*, tkd. Zâhid Kevserî, Kahire 1991.
el-Mâmakânî, Şeyh Hasan b. Abdillah, *Mikyâsu'l-Hidâye fî İlmid-Dirâye*, Necef trz (el-Mâmakânî'nin *er-Ricâl'i*, bu eserin ilavesi olarak basıldı).
Tenkîhu'l-Makâl fî İlmi Ahvâli'r-Ricâl, Necef trz.
Ma'rûf, Nâyif, *el-Hâvaric, fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1986.
Massignon, Louis, *Ahbârul-Hallâc*, Paris 1957.
el-Meclisî, Muhammed Bâkır (1111/1699), *Bihâru'l-Envâr*, Tahran 1301.
Hayâtü'l-Kulûb, Tahran trz.
Tezkiretü'l-Eimme, Tahran 1307.
el-Vecîze, Tahran trz.
el-Medenî, Dâmin b. Şadgam el-Hüseynî, *en-Nesâbe fî Tuhfeti'l-Ezhâr*, yrz. trz.
el-Mekkî, Muvaffak b. Ahmed (568/1172), *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981.
el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *et-Tenbîh ve'l İşrâf*, Kahire 1938.
Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mısır 1964.
Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, Tahran 1963 (Ta'likat).
Ferheng-i Fırak-i İslâmî, Meşhed 1368.
"....." *Mecelletü'l-Âhâ'*, sene: 2, sayı: 30, Tahran (Zülkarneyn ile ilgili atıfta bulununulmuş, ancak makalenin adı verilmemiş).
"el-Gulât fi'l-İslâm", *Mecelletu'l-Âhâ'*, sene: 1. sayı: 2, Tahran.
"el-Hattâbiyye", *Mecelletu'l-Aha'*, sene: 1, sayı: 5, Tahran.
el-Minkârî, Nasr b. Müzâhim (212/827), *Vak'atü Sıffîn*, thk. Abdüsselâm Hârûn, Kahire 1962.Mirzâ Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-Ulemâ'*, (1704 yılında telif edildi. Yazma).

Mûsâ, Muhammed Yûsuf, *Ebû Hanîfe*, Mısır trz.
el-Mûsevî, Seyyid İbrâhîm *Tezkiretü'l-Câmiu'l-Ensâb der Tarihçe-i İmâmzâdehâ,* Tahran 1378.
el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd(285/898), *el-Kâmil fî'l Lüga ve'l Edeb*, thk. Ebü'l- Fazl İbrâhîm, Kahire 1956.
Müfîd, Şeyh Ebû Abdillah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Ukberî el-Bağdadî (413/1022), *el-Mesâilu'l-Cârûdiyye fî Ta'yîni'l-Hılâfe ve'l-İmâme*, Necef trz.
İrşâd, Tahran, 1957.
el-Fusûlu'l-Muhtâre mine'l-Uyûn ve'l-Mehâsin, Beyrut 1985.
Mecâlis, Tahran trz.
Şerhu Akâidu's-Sadûk (*Tashîhu'l-İ'tikâd*), Tebrîz 1971.
el-Cemel/Nusra fî Harbi'l-Basra, Necef trz.
Nader, Albert Nasri, *Felsefetu'l Mu'tezile*, İskenderiye 1951.
Nallino, Carlo, "Buhûs fi'l Mu'tezile", *Kitâbi't-Turâsı'l-Yunânî fi Hazarâti'l- İslâmiyye* (çev. Abdurrahmân el-Bedevî, Mısır 1940), içerisinde, 173-218.
İlmu'l-Felek, Bağdad trz.
en-Nâşî el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Şirşîr el-Enbarî(293/906), *Mesâilü'l-İmâme, Kitâbü'l-Evsât fî'l Makâlât,* thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
el-Fihrist, Bombay 1317.
en-Necâşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed b. el-Abbâs (450/1058), *er-Ricâlü'n-Necaşî,* thk. Muhammed Cevâd, Beyrut 1988.
Nazadu'l-İzah (Bu eserin baskı yeri ve tarihini tespit edemedik).
Necef, Muhammed Tahâ, *İtkânu'l-Makâl fî Ahvâli'r-Ricâl*, yrz. trz.
en-Necefî, Muhammed Rızâ et-Tabsî, *eş-Şîa ve'r-Rec'at,* Necef 1955.
en-Neccâr, Âmir, *el-Hâvâric,* Kahire 1990.
en-Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl (318/930), *Kitâbü'r-Red alâ'l-Bida' ve'l-Ehvâ',* thk. Marie Bernand, Annales Islamologiqes, 16 (1980), 39-126.
en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neşetü'l-fikri'l-Felsefî fî'l-İslâm*, Kahire 1981.
en-Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd (573/1175), *el-Hûrü'l- 'İyn,* nşr. Kemal Mustafa, Kahire 1948.
en-Nevbahtî-Kummî, *Kitâbu Fıraku'ş-Şîa*, thk. ve ilavelerle iki metni birlikte yayınlayan Abdulmun'îm el-Hafînî, Kahire 1992.
en-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ (300/912), *Fıraku'ş-Şîa',* düzeltme ve açıklamalar yapan el-Allame es-Seyyid Muhammed Sâdık Al-i Bahr el-Ulûm, Necef 1936.
Fıraku'ş-Şîa, thk.Helmuth Ritter İstanbul 1931.

en-Nisâbûrî, İshâk b. İbrâhîm b. Mansûr b. Haleh, *Kısasu'l-Enbiyâ'*, Tahran 1340.

Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.

"Şiilik ve Günümüz Şiiliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, Sayı: 3. Temmuz 1989, 122-138.

"Şii İmâmet Nazariyesi". *AÜİFD.*, XXXII(1992), 89-110.

"Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD.*, XXXVI (1997), 79-117.

"İmamet Risalesi", *AÜİFD.*, XXXV(1996), 179-191.

Ömer, Ebû Nasr, *el-Havâric fi'l-İslâm*, Beyrut 1959.

Ravza, Seyyid Murtaza, *el-Burhan ala Ademi Tahrifi'l-Kur'an*, Beyrut 1991.

er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahruddîn (606/1209), *İ'tikâdâtü Fırakı'l-İslâmiyye*, Kahire 1978.

Menâkıbu Şafiî, yrz., 1279.

er-Resğenî, Abdurrezzâk b. Rızkullah b. Ebî Bekr b. Halef, *Muhtasar Kitabi'l-Fark beyne'l-Fırak*, Mısır trz.

es-Sadâbâdî, Ubeydullah b. Abdillah (V./XI. yy.), *el-Muknia fi'l-İmame*, thk. Şakir Şeb'î, Kum 1414.

es-Sâdûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî (381/991), *Risâletu'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1978.

Uyûnu Ahbâri Rızâ, yrz. 1413.

Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me, Beyrut 1991.

Sakr, Nâdiye Hasenî, *Sebeiyye Ahtaru'l-Harekâti'l-Hâdimeti fi Sadri'l-İslâm*, Kahire 1991.

es-Saymerî, Ebû Abdillah Hüseyin b. Ali (436/1044), *Ahbâru Ebî Hanife ve Ashâbihi*, Beyrut 1976.

Sa'lebî, Ebû İshâk, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî (427/1035), *el-Arâisu'l-Mecâlis fi Kısasu'l-Enbiyâ'*, Mısır 1358.

es-Seksekî, Ebü'l-Fazl Abbâs b. Mansûr el-Hanbelî (683/1284-85), *el-Burhân fi Ma'rifeti Akâidi Ehli'l-Edyân*, thk. Bessâm Ali Selâme el-Amuş (?), Ürdün 1988.

es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensâb*, Beyrut 1988.

Serkis, Yûsuf Alian, *Mu'cemü'l-Matbûati'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Kahire 1928.

Seyyid Murtazâ, Alemülhüda Ali b. Hüseyin Şerîf el-Murtaza (436/1044), *Bahru'l-Ensâb el-Fârisî veya Kenzü'l-Ensâb*, Bombay 1316.

eş-Şâfî fi'l-İmâme, thk. Seyyid Abduzzehra el-Hüseynî el-Hatib, Tahran 1987.

Sıbt b. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf Şemsüdîn (654/1256), *Tezkiretü'l-Havâs,* Necef 1369.

es-Suyûtî, Cemâluddîn Abdurrahmân, *el-Fethu'l-Kebîr fi Zammu'z-Ziyâdeti ilâ'l-Camiu's-Sağîr,* Mısır 1350.

es-Subkî, Tacüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb (711/1380), *Tabakâtü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ,* Beyrut 1324.

es-Süveydî, Ebü'l-Feyz Muhammed Emîn b. Ali b. Muhammed (1246/1830), *Seâaiku'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kabâili'l-Arab,* Bağdad 1280.

The Shorter Encyclopedia of Islam, Leiden 1953.

eş-Şa'rânî, Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-Mizân,* Mısır 1321.

eş-Şehristânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerîm, (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal,* thk. Abdülemîr Ali Mehnâ- Ali Hasan Faûr, Beyrut 1990.

el-Milel ve'n-Nihal, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut trz.

Şener, Mehmet, "İmam Azam Ebû Hanîfe", *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi,* İstanbul 1987, 99-101.

Şertuni, Reşid b. Abdullah b. Mihail el-Huri el-Lübnani (1324/1906), *Akrabü'l-Mevârid fi Füsahi'l-Arabiyye ve'ş-Şevârid.* Beyrut 1889.

eş-Şirâzî, Muînü'ddîn Ebü'l-Kâsım Cüneyd, *Şeddü'l-İzâr fi Hattı'l-Evzâr an Zuvvâri'l-Mezâr,* Tahran 1328.

eş-Şusteri, es-Seyyid el-Kâzî Nurullah, *Mecâlisü'l-Mü'minîn,* Tebriz trz.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk,* thk. M.Ebû'l Fazl İbrahim, Beyrut trz.

Tabersî, Ebû Mansûr Ahmed b. Ali b. Ebî Tâlib(VI/XII. asır), *el-İhticâc*, Beyrut 1981.

et-Tahrânî, Aga Büzürk, *ez-Zerîa ilâ Tesânîfi'ş-Şîa,* Beyrut trz.

*Tabakâtu'l-A'lâm eş-Şîa,*Beyrut 1990.

Kitâbu Musaffâ'l-Makâl fî Musannifi İlmi'r-Ricâl, yrz. trz.

Tan, Muzaffer, *Batınılik Kavramı ve Batını Fırkaların Tasnifi Meselesi*, Ankara 2000 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

et-Tarîhî, Fahruddîn b. Muhammed b. Ali en-Necefî, *Mecmau'l-Bahreyn,* Beyrut 1985.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-Saâde ve'l-Misbâhi's-Siyâde,* thk. Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr, Kahire 1968.

et-Tefrişî, es-Seyyid el-Emîr Mustafa el-Hüseynî, *Nakdü'r-Ricâl fi İlmi'r-Ricâl,* Tahran 1318 (1015/1606'da yazılmıştır).

es-Seyyid el-Emîr Mustafa el-Hüseynî, *Bedâyiu'l-Ensâb fi Medfeni'l-Atyâb*, Tahran 1335.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevde (297/909), *es-Sünen,* Kahire 1982.

Tucker, F. W., "Asiler ve Gnostikler: el-Muğire b. Said ve Muğiriyye", çev. E. Ruhi Fığlalı, *AÜİFİİD.*, V(1982), 203-229.

et-Tûsî, Nasîrüddîn, "İmâmet Risalesi", çev. Hasan Onat, *AÜİFD.*, XXXV(1996), 179-191.

et-Tûsi, eş-Şeyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (361/971), *el-Ğaybe,*thk. Ibadallah et-Tahrânî- Ali Ahmed en-Nasıh, Kum 1417.
er-Ricâl, thk. Seyyid Muhammed Sâdık Bahr el-Ulûm, Necef 1937.
el- Fihrist, Kelkuta 1853.
el-Fihrist, Necef 1961.
ktisâd fî'l-İ'tikâd, Necef 1979.

et-Tüsterî, Şeyh Muhammed Takî, *Kamûsu'r-Ricâl fî Tahkîki Rüvâti'ş-Şîa ve Muhaddisihim,* Tahran 1379-1391.

et-Tüsterî, Seyyid Kâzı Nurullah, *Menhecü'l-Makâl,* Tebriz trz.
Mecalisu'l-Mü'minin, Tebriz trz.

el-Vecîh, Abdusselâm b. Abbâs, *A'lâmu'l-Müellifîn ez-Zeydiyye*, Amman 1999.

Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1998

Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru'l-Kuzât,* thk. Abdülazîz Mustafa Merağî, Kahire 1947.

Watt, W. Montgomary, "The Rafıdities, A Preliminary Study", Oriens, Leiden 1963, 110-121.
İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

Wellhausen, J., *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri,* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1989.

Wensinck, E.Y., *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî,* İstanbul 1988.

Wensinck, Aret Jean, *Miftâhu Kunûzu's-Sunne,* Beyrut 1985.

el-Yafıî, Abdullah, *Mir'âtu'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân,* Lazkiye trz.

el-Ya'kûbî, İbn Vâzıh el-Ahbârî Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904), *Târîhu'l-Yakûbî,* Necef 1358.

el-Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillah Şıhâbuddîn Yakût b. Adillah, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, thk. D. S. Margoliouth, Londra 1931.

el-Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillah (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Mısır 1906.

Yönem, Ahmet, *Mehdilik Fikri ve Müslümanlar Arasındaki İlk Tezahürleri*, Ankara 1998 (Basılmamış yüksek lisans tezi).

Zahir, İhsan İlahi, *Şîa'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı,* çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984.

ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmet b. Osmân (748/1347), *Duvelu'l-İslâm,* Beyrut 1985.
Târîhü'l-İslâm ve Tabâkâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1947.
Menâkıbu İmâm Ebî Hanîfe, Haydarabad 1366.
Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ, thk. Şuayb el-Arnaût ve arkadaşları, Beyrut 1981-1988.
el-Iber fî Haberi men Ğaber, thk. Muhammed b.Saîd b. Zağlul, Beyrut 1985.
Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, Mısır 1325.
Târîhü'l-İslâm ve Tabâkâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1947.
Tezkiretü'l-Huffâz, Haydarabad 1956.
Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm ve'l-Esmâ',* Kahire 1954-1959.

DİZİN

A
a'kâb 212
Abbâs 152, 182, 183, 184, 185
Abbâs b. Abdilmuttalib 143, 182, 183, 184
Abbâs el-Berkâî 31
Abbâsîler 182
Abbâsiyye 152, 157~Şiası 181
Abbâsoğulları 189, 238
Abdân 293
abdest 171
Abdullah 16, 36, 37, 44, 48, 49, 113, 173, 185, 212, 226, 227, 228, 234, 273, 274, 278, 279, 287, 293, 295, 297, 306, 321, 323
Abdullah b. Ali 185, 186, 187
Abdullah b. Amr b. el-Harb el-Kindî 109, 120, 134, 143, 167
Abdullah b. Bükeyr b. A'yen 234, 286
Abdullah b. Cafer 225, 226, 227, 231, 246, 275, 276, 287
Abdullah b. Ebî Ya'fûr 228
Abdullah b. el-Abbâs 91, 185
Abdullah b. el-Hâris 140, 147
Abdullah b. el-Hasan 196
Abdullah b. el-Muğîre b. Saîd 151
Abdullah b. Hars 105, 115
Abdullah b. Muâviye 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 151, 152, 157, 173
Abdullah b. Muhammed 122, 134, 138, 141, 142
Abdullah b. Mukaffâ 186
Abdullah b. Ömer 142, 143
Abdullah b. Sebe 104, 105, 107, 108, 167, 306, 323
Abdullah er-Râvendi 189
Abdulmuttalib 164
Abdurrahman 37, 42, 43, 44
Abdurrahmân b. Ebî Bekir 209
Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdi 99
Abdurrahmân b. Müslim 181
Abdülkays 154
Abdülmelîk b. Mervân 122
Acem 170
Âdem 113, 143, 169
Ahiret 144
ahkâm 94, 104, 194
Ahmed 257
Ahmed b. Ebî'l-Hüseyin b. Bişr b. Zeyd 257
Ahmed b. el-Hüseyin el-Ûmî 318, 320
Ahmed b. Mesrûr 33
Ahmed b. Muhammed b. Îsâ 31
Ahmed b. Mûsâ 245, 246, 248
Ahmed b. Mûsâ b. el-Hasan b. el-Furât 257
Ahmed b. Tâhir el-Kummî 33
Ahnef b. Kays 62
el-Ahsâ 292
Ahvas 36, 37
Âişe 62, 66
Akîl b. Ebî Tâlib 212
Akviyâ' 197
Âl-i Ahmed 136
Âl-i Muhammed 157, 166, 192, 198, 277
Alâniyet Yurdu 128
Albâiyye 167, 173, 174, 178
Alevî Şîası 190
Alevîlik 173
Ali b. Ebî Tâlib/Ali (Hz.) 29, 56, 61, 62, 63, 64, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 133, 157, 158, 160, 169, 173, 174, 175, 179, 184, 262, 194, 198, 200, 217, 262, 266
Ali b. Abdillah b. el-Abbâs 141, 185
Ali b. el-Hüseyin 103, 114, 134, 190, 205, 217, 226, 280, 281
Ali b. et-Tâhî el-Hazzâz 268
Ali b. Hasan 139
Ali b. Hüseyin 200, 212, 281
Ali b. Îsâ 24
Ali b. İsmâîl el-Mîsemî 239, 244
Ali b. Muhammed 138, 254, 255, 256, 259, 276
Ali b. Mûsâ 236, 239, 240, 245, 246, 247

Ali Dere 291
Ali Ebû Muhammed 190
Ali Şîası (Ali'nin taraftarları) 95
Âliye bint Abdullah b. el-Abbâs b. Abdilmuttallib 141
Aliyye bint Avn b. (Ali b.) Muhammed b. el-Hanefiyye 139
Allâme eş-Şeyh Muhammed es-Simâvî 318
Âmine bint Vehb 55
Âmir b. Sa'd b. el-Hazrec b. Teymullah b. en-Nemir b. Kâsıt 185
Ammâr b. Mûsâ es-Sabatî 234
Ammâr b. Yâsir [el-Müzhicî] 96
el-Âmme 104, 198, 214
Amr b. Harb 48, 134, 306
Amr b. Ubeyd 83
Arap 108, 169, 170, 223, 262
Arap olmayan 169, 262
arslan 128
arzın Tanrısı 164
Arzu'ş-Şerât 141
Âsâf b. Burhiya 127
Asefân 259
Ashâbu'l Hadîs 84
asî 154
Aşûre 117
Ayrıcalıklı kişiler 170

B
Bağdat 15, 16, 17, 18, 22, 24, 41, 44, 244, 253
el-Bahreyn 292
Bakî 209
Bârî 175
Basra 33, 63, 88, 109, 117, 119, 145, 160, 166, 186, 210, 244, 247
Bâtın 177
Bedâ' 214, 218, 258, 270, 274
Bedir 89, 128~yılı 116
beklenen Mehdî 123
Bekr b. Kattât el-Hecerî 151
Beledu'l-Emîn 128
Belkıs 127
Benî Esed 241
Benî Hâşim 152
Beşîriyye 167, 174, 241, 242, 243
Beşşâr eş-Şaîrî 167, 173, 174
Betriyye (Butriyye) 70, 78, 84, 100, 102, 197, 202
Beyân 132, 134, 136, 146, 170
Beyân b. Sem'ân 131, 133, 134, 136, 146, 166, 167
Beyâniyye 121, 133, 136, 146, 167
beyat 78, 100, 101, 102, 103, 187
Beyhesiyye 220, 222
Bezî'iyye 165
Bezîğ (Bezî') 162, 164, 166, 170, 306
Bîb b. Cûzrez 16
Binyâmîn 125, 127
Bişr b. el-Mu'temir 86, 92
Bişr el-Merîsî 87
el-Buhelâ 17

C
Câbir b. Abdillah 148
Câbir b. Yezîd 148, 149
Cafer 161, 162, 163, 224, 225, 226, 227, 235, 237, 245, 259, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 278, 280, 282, 283, 289
Cafer b. Ali 259, 274, 276, 281, 286, 287, 288
Cafer b. Muhammed 99, 117, 136, 161, 162, 163, 166, 190, 206, 210, 212, 215, 216, 217, 218, 223, 224, 226, 227, 228, 268, 270, 278, 279, 283, 284
Caferî 136
Câlût 126
Cârûdiyye 48, 101, 102, 192
cehennem 152, 153, 159
Cebrail 112, 156, 205
Cehm b. Safvân 67, 79
Cehmiyye 67
Celîl 163
Cemâat 94
Cemel 112~Ashabı 63~harbi 109
Cemîl b. Derrâc 230
cennet 113, 123, 152, 153, 159
Cerrâh b. Sinân 115, 116
Cevâbâtun Uhrâ li-Ebî Ca'fer Eydân 26
Cihân Şâh 191
Cuvvemdiniyye 179

D
Dâim 175
Dâru'r-Rızk 214
Daru't-Takiyye 113
Dâvûd 20, 32, 35, 126
Dehriyye 179
Dırâr b. Amr 83, 84

E
Ebâmüslimiyye 181
Ebân b. Tagleb 230
Ebî Sufyân 160
Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed 161, 165, 166, 167, 195, 204, 205, 208, 226, 228, 233, 264, 269, 270, 273, 285
Ebû Amra 112, 113
Ebû Bekir 58, 59, 60, 77, 78, 82, 83, 85, 100, 106, 184, 190, 193
Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe 57
Ebû Bekir el-A'sam 90
Ebû Cafer 166, 184, 187, 204, 208, 237, 250, 251, 265, 275, 279
Ebû Cafer el-Mansûr 185, 189
Ebû Cafer Muhammed b. Ali 137, 152, 205, 271, 279, 281
Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin 137, 151, 155, 195
Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Mûsâ 250
Ebû Cafer Muhammed b. Ali. b. el-Hüseyin Bâkıru'l-İlm 200
Ebû Cafer Muhammed b. Rızâ 265
Ebû Cendel (b.) Suheyl b. Amr 92
Ebû Hâlid el-Vâsıtî 193, 198
Ebû Hanîfe 69, 87
Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye 113, 114, 120, 121, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 182, 183, 184, 189
Ebû Hâtim er-Râzî 31
Ebû Hureyre er-Revendiyye 182
Ebû Îsâ b. Mütevekkil 259
Ebû İbrâhîm Musâ b. Cafer 264, 285
Ebû Mansûr 154, 156, 157
Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî 29
Ebû Muhammed 258, 259, 264
Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali 279, 280, 282, 288
Ebû Mûsâ el-Eş'arî 91, 92
Ebû Müslim 141, 181, 182, 183, 186, 189
Ebû Nasr Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî 43
Ebû Nuvâs 17
Ebû Reyyâh 141
Ebû Sehl b. Nevbaht 16, 18, 20
Ebû Seleme Sâlim b. Mukrim el-Cemâl 213
Ebû Şimr 79
Ebû Şucâ' 133
Ebû Tâlib 44, 164, 262
Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh 58
Ebû Yûsuf 87
Ebû Zekeriyya Yahya b. Abdirrahmân b.Hakân 257
Ebû Zerr 96, 170
Ebû'd-Devânık 184
Ebû'l Huzeyl el-Allâf 89
Ebû'l Mikdâm Sâbit el-Haddâd 85
Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed 183, 185, 187
Ebû'l-Cârûd 192, 193, 198
Ebû'l-Esved 145
Ebû'l-Hasan 178, 241, 256, 259, 274, 281
Ebû'l-Hasan er-Rızâ 178, 248, 264, 273, 274, 275, 285, 287
Ebû'l-Hasan Mûsâ b. Cafer 178
Ebû'l-Hasan Mütevekkil 264
Ebû'l-Hattâb 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 174, 178, 179, 214, 215
Ebû'l-Kâsım 115
efzal 79, 85, 100
Ehl-i Beyt 17, 59, 106, 118, 122, 192, 309, 318
Ehl-i Haşv 71
Ehl-i Kıble 67
Ehl-i Re'y 278
Ehl-i Sünnet 104, 198, 214
ehlu'l-haşv 66
Ehlü'l-İhmâl 78
Ehlü'l-İhtilaf ve'l-Milel 240
Ekviyâ' 247
elçi 160, 161, 164, 170, 173
Elif 205
Elyasa 126
emîr 94
Emîru'l-Müminîn 118, 174
Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Munker 198
Ensâr 33, 57, 58, 59
esbât 122, 123, 125, 126, 127
Esedoğulları 115, 166
Esmâ 209, 212
etbâu'l-mulûk 66
Eytâm 170

Ezârika 220, 221
ezelî 175
Ezille 148

F
faiz 170
Fâris 247
Fars 191
Farsça 155
farz 104, 152, 158, 170, 174
Fâtıma bint Resûlullah 99, 116, 117, 152, 169, 170, 173, 174, 185, 212
fâzıl 77
ferâiz 194
Ferrâbe 36
Fethiyye 226, 246, 268, 274, 278, 286, 287
Fırat nehri 214
el-Fihrist 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 42, 44, 45, 311
Fudayl er-Ressân 198

G
Gadîr Humm 98
Gâliye 157
Gâlîye Mufavvıza el-Mufrıta/Aşırılar 243
gaybet 121
Gaylân b. Mervân 68, 79
Gaylâniyye 68
gök Tanrısı 164
Gulât 140, 157, 167, 176, 178
gulüv 104, 182
gusül 164, 171

H
Habeşistan 262
hac 157, 161, 162, 163, 170
Haccac b. Yûsuf 37
Hacerü'l-Esved 167
el-Hâdî 17, 188, 189, 338
Hadîs 196, 259~Ehli 76~Taraftarları 71, 246
hak imâm 124
hakem 64, 90, 91, 92
Hakem b. Miskîn 31
Hakem b. Uteybe 85
Hakîkat Ali 173
Hakk 123
Hâlık 165, 175
Hâlid b. Abdillah el-Kasrî 132, 156, 205
Hâlid b. Velîd b. Mugîre 60
Hâlid b. Yezîd b. Muâviye 15
halîfe 130, 136, 158, 183
Halîfe Mansûr 214
halîfelik 82, 100, 183
Hâlis Caferiyye (el-Caferiyye el-Hulles) 259
Hâlis Fethiyye 287
Hâlis Hâşimiyye 137
Hâlis İsmâîliyye 211
Hâlis Keysâniyye 139
Hâlis Muhtâriyye 119
Hâlis Nefisiyye (en-Nefisiyye el-Hâlise) 282
Hamdân Karmat 293
Hamîd (Humeyd) b. Kahtâbe et-Tâî 247
Hamîde 224, 245
Hamrâ 15
Hamza b. Umâra 130, 132, 167, 170
Hamziyye 167
Hanîfeoğulları 60
haram 157, 161, 163, 170, 171, 178, 179, 194
Harb en-Neccâr 145
Harbiyye 48, 109, 120, 121, 140, 143, 152, 173
Hâricîler 65, 80, 90, 221
Hârisiyye 140, 152
Hârûn 16, 41, 98, 126, 127, 162, 296, 301, 303
Hârûn b. Saîd el-Iclî 197
Hârûn er-Reşîd 188, 189, 235, 244
Hârûrâ 65
Hârûriye 65
Hasan 103, 113, 115, 117, 118, 120, 121, 123, 127, 139, 155, 169, 170, 173, 174, 190, 191, 192, 200, 212, 217, 226, 261, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 282, 283, 286
Hasan b. Ali 101, 115, 116, 119, 258, 259, 260, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288
Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib 203
Hasan b. Ali b. Muhammed 261

Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali Rızâ 260
Hasan b. Ali b. Hasan b. Abdilmelik el-Kummî 36
Hasan b. Arefe 31
Hasan b. el-Hasan 103, 114
Hasan b. Muhammed 265
Hasan b. Sâlih b. Hayy 78, 84
Hasan ve Hüseyin 110
Hasan ve Hüseyin'in evladı 103
Hâşimiyye 137, 189
Hâşimoğulları 99, 101, 127, 133, 143, 223
Haşviyye 71
Hatîce (Hz.) 116, 170
Hattâbiyye 161, 165, 167, 179, 213
havam-avâm 285
Havâric [Mu'tezile] 65, 94
Havle bint Cafer 121
Havrân 59
Hay 175
Hayzerân 189, 254
Hazrec 57, 58, 59
helal 161, 163, 164, 171, 178, 179, 194
Hellmut Ritter 42
Hemmâm 145
el-Hesmeviyye 241
Heysem b. Abdillah 40
Hıristiyanlar 143, 163, 174, 220
hırsızlık 161, 163, 170
Hızır 127
Hicaz 256
Hidayet 130
hilâfet 99, 118, 127, 156, 184
Hind bint Ebî Ubeyde b. Abdillah b. Zum'a b. el-Esved b. el-Muttalib b. Esed b. Abdi'l-Uzza b. Kusay 200
Hindistan 317
Hişâm b. el-Hakem 230, 294, 298, 299, 301, 302, 306, 307
Hişâm b. Sâlim 228, 242
Hizkiyel 126
homoseksüellik 161, 170
Horasan 227, 247, 250, 294~Mürciesi 67
hulûl 173, 174, 178
Hulvân 34
Hureyriyye 182
hurma şarabı 85
Hurremdiniyye 152, 179, 181
Hurremiyye 181
hurûc 198, 204
Husaynıyye 198
Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib 280
el-Husûs ve'l-Umûm 27
el-Huveyze 15
hüccet 76, 83, 114, 122, 123
Hüseyin 103, 111, 113, 116, 117, 118, 120, 121, 123, 155, 169, 170, 173, 174, 190, 191, 192, 198, 200, 212, 217, 226, 261, 265, 269, 272, 277, 278, 282, 283, 286
Hüseyin b. Ali 102, 103, 111, 112, 113, 118, 281, 282
Hüseyin b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib 212

Hüseyin b. Ebî Mansûr 156, 157
el-Hüseyin b. Mûsâ 40
el-Hüseyin b. Ubeydullah 40
Hüseyiniyye 198

I-İ

Icliyye 197
Irak 227, 247, 293~Mürciesi 69
Irakeyn 117, 119
Îsâ b. Meryem 143, 238, 253, 277, 278
Îsâ 97, 157, 163, 169, 188, 218, 248
Îsâ b. Cafer b. Ebî Cafer el-Mansûr 244
Îsâ b. Mûsâ 187, 188, 214
Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdillah b. el-Abbâs 150, 185
Îsâ b. Mûsâ el-Abbâsî 165
Îsâ b. Mûsâ Kûfe 213
Îsâ b. Zeyd b. Ali 199
Isfahân 152
İbahât 173
İblîs 128, 167
İbn Ebî Leylâ 71
İbn Ebî Süfyan 117
İbn Esved 106
İbn Havle 129, 130, 136
İbn Kerb 121, 132
İbn Lebbân 163
İbn Mercâne 117
İbn Muâviye 147
İbn Sebe' 106, 107
İbn Süveyd 115
İbnu'l-Hâris 140

İbnü'l-Hanefiyye 120, 121, 134, 139, 205
İbnü'l-Harb 122, 148
İbnü'l-Mukaffâ 186, 187
İbnü'l-Vasî 130, 135
İbnü'z-Zübeyr es-Sâmirî 125
İbrâhîm 97, 163, 169, 218
İbrâhîm b. Abdillah 203
İbrâhîm b. Muhammed 183, 185
İbrâhîm en-Nazzâm 86, 92
icmâ 80, 81, 83, 84, 90
ictihâd 93
ictihâdu'r-re'y 73
içki 161, 163
iki aslan 122, 123
iki panter 122, 123, 128
iki yetim 170
İlyâs 126
imâm 73, 74, 75, 77, 78, 80, 82, 98, 99, 102, 103, 104, 112, 113, 115, 118, 120, 124, 127, 130, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 162, 173, 174, 181, 182, 183, 184, 189, 191, 196, 198
İmâm en-Nâtık 114
imâmet 54, 59, 66, 72, 77, 78, 80, 82, 85, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 127, 134, 136, 139, 142, 143, 151, 152, 169, 173, 178, 182, 183, 184, 185, 188, 190, 191, 192, 195, 198, 204, 261, 265, 274
İmâmiyye 76, 260, 283~ Şîası 265, 286
imâmlar Kureyştendir 123
İmâmu'n-Nâtık 157
İmâmu's-Sâmit 157
iman 124, 158, 159, 160, 181
İmrân kızı Meryem 126
inananlar 170
incir 127
İrca' 246
İsa b. Meryem 272
İsfahân 141
İshâk 224, 245
İslâm 72, 81, 92, 93, 94, 127, 163
İsm-i Âzam 161
İsmâîl 206, 210, 212, 223
İsmâîl b. Cafer 212, 258, 274, 284
itaat 158

K
Ka'be 167
Kabîd 131
Kâbil 37
Kâdî Abdulcebbâr 315
Kadîm 173, 174, 175
el-Kâfî fî Ahdâsi'l-Ezmine 18
kâfir 154, 156, 158, 164, 189, 192, 195
Kâfûr 34
Kâhir 175
Kahtân 339, 340
Kahtâniyye 339
Kâim 136, 139, 146, 152, 156, 217, 218, 227, 237, 238, 240, 241, 242, 258, 260, 261, 266, 268, 272, 282
Kâim ve Mehdî 139, 203
Kâmiliyye 48, 93
kapılar (ebvâb) 166
Karâmıta 216, 217, 223
Karmatûyeh (Karmateveyh) 217
Kat'iyye 237
Katâde 166
el-Katîf 292
Kays el-Mâsır 69
kelâmcılar 76
Kerbelâ 117, 124, 318
Kerbiyye 121
Kesîru'n-Nevâ 84, 197
Keysân 111, 112, 113
Keysâniyye 110, 119, 120, 134, 138, 152, 167, 173, 182
Kıt Anlayışlı Şîa 166
Kıyâmet 152
kıyâs 82
kisra 169
Kitab 80, 82, 91
Kitâb Cevâmi'l-Hac 39
Kitâb fî'l-Mirâyâ ve Cihetu'r-Ru'yeti fîhâ 28
Kitâb Kebîr fî'l-Cüz ellezî lâ yetecezzâ' 26
Kitâbu Basâiri'd-Derecât 38
Kitâbu Fadli'd-Duâ ve'z-Zikr 39
Kitâbu Fazli Ebî Tâlib ve Abdilmuttalib ve Ebî'n-Nebî 39
Kitâbu Fazli Kum ve'l-Kûfe 39
Kitâbu Fazli'l-Arab 39
Kitâbu Fazli'n-Nebî 39
Kitâbu Mesâlibi Hişâm ve Yûnus 40, 41

Kitâbu Mesâlibi Ruvâti'l-Hadîs 39
Konuşan İmâm (Natık) 114, 157, 160, 281
Konuşmayan İmam (Samit) 281
Kral Azîz 249
krallar 125, 158, 169
Kûfe 36, 37, 117, 119, 132, 139, 155, 161, 194, 213, 223, 280, 282, 286~mescidi 132
kul 173
Kuleynî 327
Kum 36, 37, 38, 300
Kur'ân 83, 194
Kurayza 92
Kureyş 59, 80, 81, 101, 237, 245, 262~mezarlığı 253
Kuseyyir 123
Kutsal Ruh 177
Kuzâ'a 138
küfür 161, 182
Kümendân 37

L
Lebbeyk 163
Levi 125
Levin 126
Lübâbe [Lübâne] bint el-Hâris 185
Lübâne bint Ebî Hâşim Abdillah b. Muhammed b. el-Hanefiyye 139

M
Ma'mer 163, 164, 165
Ma'meriyye 165
Ma'rifetullah 161
ma'sûm 99
Mahzûm 60
Makâlât 41, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341
Mâlik b. Enes 71
Mansûr 157, 184, 186, 187, 189, 190, 198
Mansûriyye 157
marifet 128
Mârika 64
Mâsırıyye 69
mavi hava 129
Mazdekiyye 179
Me'mûn 245, 247, 248, 256
Mecûsîler 157, 176, 181
Medâin 106, 108, 116, 134, 140, 143, 147
Medine 116, 130, 133, 134, 151, 161, 190, 203, 208, 244, 255, 256, 280, 281
mefzûl 77
Mehdî 118, 121, 124, 136, 138, 139, 146, 151, 152, 156, 170, 184, 187, 188, 191, 203, 205, 209, 217, 218, 237, 241, 258, 260, 266, 268
Mehdiyye 205
Mekke 92, 117, 134, 203
Melekler 123, 152, 161
Melîk 253
memtûre 239, 240, 243, 244
Mesîh 126, 220
Meşhed Üniversitesi 326
Mikail 112
Mikdâd 170
Mikdâd b. Esved [el-Kindî] 96
mirâs 104, 154, 157
Mu'tasım 253
Mu'tezile 80, 83, 86, 89, 93, 94
Muammer 89
Muâviye b. Ebî Sufyân 63, 64, 66, 91, 94, 115, 116, 117, 118, 119, 160
Muğîre b. Saîd 149, 151, 160, 166, 167, 200, 204
Muğîriyye 152, 157, 160, 167, 200, 205
el-Muğnî 315
Muhaddise 246
Muhalif Şiî 164
Muhammed (Hz.) 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 115, 119, 124, 135, 138, 151, 156, 157, 160, 164, 169, 170, 173, 174, 175, 178, 179, 194, 223, 224, 227, 245, 248, 258, 269, 270, 272, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 289, 291, 293, 294, 297, 303, 304, 309, 310, 311, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 328, 330, 332, 335
Muhammed b. Abdillah 150, 151, 157, 187, 203, 204
Muhammed b. Abdilmelik ed-Dakîkî 31

Muhammed b. Ali 141, 142, 156, 183, 217, 224, 226, 245, 270, 273, 280, 281
Muhammed b. Ali b. Abdillah b. Abbâs b. Abdilmuttalib 138, 141, 142, 185
Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin 132, 193
Muhammed b. Ali b. Mûsâ 254
Muhammed b. Ali el-Muğîre b. Saîd 205
Muhammed b. Bahr b. Sehl eş-Şeybânî 33
Muhammed b. Beşîr 167, 170, 174, 177, 178, 241, 242, 323
Muhammed b. Cafer 184, 224, 284
Muhammed b. el-Hasan b. el-Velîd 35
Muhammed b. Îsâ b. Abdillah el-Eş'ârî 265
Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd 51, 177, 241, 255, 303
Muhammed b. İbrâhîm 256
Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî 71
Muhammed b. İsa b. Ubeyd b. Yaktîn 176
Muhammed b. İsmâîl 212, 215, 217, 218, 219
Muhammed b. Kays 202
Muhammed b. Kubbe 24
Muhammed b. Mesleme 61
Muhammed b. Miklâs b. Ebî Zeyneb el-Ecda' el-Berrâd 166
Muhammed b. Nu'mân Ebî Cafer el-Ahvâl 229
Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî 256, 257, 323, 324
Muhammed Cevâd Meşkûr 291
Muhammed el-Hanefiyye 109, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 123, 127, 128, 130, 132, 134, 139, 146, 152, 173, 182, 184, 212
Muhammed Hüseyin en-Nûrî 29
Muhammedilik 173
Muhammise 49, 168, 173, 174, 178, 307
Muharrem ayı 117, 121, 190
Muhtâr b. Ebî Ubeyd 111, 112, 113, 119
Muhtâriyye 110, 113, 119, 139
Muhtassîn 170
Mumtahinîn 170
Mûsâ b. Cafer 178, 222, 223, 226, 227, 228, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 253, 260, 267, 268, 274, 276, 286
Mûsâ b. Muhammed 254
Museylime 60
Mustafîn 170
el-Muvazzah fî Hurûb Emîri'l-Mü'minîn 28
Muzlim Sâbât 115
mübah 174, 181
Mübârekiyye 216
Müellife 246
mümin 84, 170, 189
Müminlerin emiri 106, 108, 174
Müminü't Tâk 229
münafıklar 158
münezzeh 169, 174
Mürcie 66, 67, 72, 79, 80, 83, 87, 89, 92, 94, 295
mürşid 113
Müslim b. Akîl 117
Müslimiyye 181
Müslüman 107
müşrik 156, 158, 189, 192, 195
Mütevekkil 255

N

Nabatlı 81
Nâbite 246
Nâdideler 170
Nadîr 92
nâib 161
Naîm 37
Nakîpler 170
en-Nakz alâ Ebî'l-Huzeyl fî'l-Ma'rife 28
namaz 83, 157, 161, 162, 163, 170, 172, 175
nass 99
Nass Ehli (Ehlü'n-Nas) 77
Nâvus 210
Nâvusiyye 210
Nebî 75, 77, 80, 83, 95, 97, 104, 107, 113, 123, 125, 128, 130, 131, 134, 146, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 166, 169, 170, 178, 182, 189, 190

nebîz 85
Necâşî 17, 31, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 311, 312, 313, 314, 316, 321, 322, 330, 337
Necd 203
Necdiyye 80
Necef 32, 43, 50, 317, 318, 320, 321, 336, 339
Necîpler 170
Neciye [Tehiye] 247
Necrân Hristiyanları 98
Nefîs 279, 280, 281, 282
Nefîsiyye 280, 281
Nehd kabîlesi 131
Nehrevân 65
Nemîriyye 258
Nevbahtiyye 18
nikah 171, 179
Nûh (Hz.) 135, 157, 163, 169, 218, 220, 248~'un gemisi 122
nur 123, 163
nübüvvet 98, 115, 125, 137, 161, 163, 178
Nücebâ' 170
Nükabâ' 170

O-Ö
oruç 157, 161, 162, 163, 170
Osmân (Hz.) 60, 61, 63, 78, 79, 88, 106, 184
Osmân b. İsâ el-Kilâb 241
Ömer [Amr] b. Yezîd Biyâ' es-Sâburrî 229
Ömer 58, 59, 78, 100, 106, 184, 193
Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib 212
Ömer b. Ebî Afîf el-Ezdî 137
Ömer b. Reyyâh 200, 201, 202
Ömer b. Sa'd 112, 117
Ömer el-Hannâk 156

P
Paris 43, 326

R
rab 166, 170, 171, 174
Râfıza 107
Râfızîler 204, 206, 207, 243
Ramazan ayı 99, 116
Ravendiyye 189
Rayta bint Ebî Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye 198
Rayta bint Ubeydillah b. Abdillah b. Abdilme'dân b. ed-Deyyân b. Katan b. Ziyâd b. el-Hâris b. Mâlik b. Rebîa b. Ka'b b. el-Hâris b. Ka'b 185
Razvâ 122, 123, 124, 129, 134, 135, 136
Re'y 73
rec'at 121, 153, 159, 160, 193, 288
Recâ b. Ebî'd-Dahhâk 247
er-Red alâ Ashâbi't-Tenâsuh ve'l-Gulât 42
er-Redd alâ men Ekseru'l-Menâzile 27
er-Redd alâ men Kâle bi'r-Ru'yeti lil-Bârî Azze ve Celle 27
er-Redd alâ Sâbit b. Kurra 27
er-Redd alâ'l-Gulât 27
er-Redd alâ'l-Mücessime 27
er-Redd alâ'l-Müneccimîn 28
Rehin 172
Resâfe 18
resul 113, 137, 152, 156, 159,162, 169, 170, 190
Resulullah 72, 73, 77, 78, 79, 83, 88, 89, 91, 92, 94, 97, 100, 103, 104, 133, 143, 152, 182, 184, 191, 224
Revendiyye 141, 142, 157, 181
Reyyâhiyye 142
Rızâ 239, 246, 248, 254, 274, 275
Rızâmiyye 182
Ricâl 20, 31, 32, 43, 45, 46, 51, 311, 321, 322, 324, 327
Ridde Ehli 60
risâlet 98, 137, 161, 162, 163
Rizâm 182
ruh 158, 159, 165, 172
Rûhu'l-Kudüs 177
Rum 123

S-Ş
Sa'd 59
Sa'd b. Ebî Vakkâs 61
Sa'd b. Mes'ûd es-Sakafî 116
Sa'd b. Muâz 92
Sa'd b. Ubâde 57, 58, 59
es-Sabbâh el-Müzeni 193
Sabbâhiyye 50, 193
Sâdık 277
Sâhibu'ş-Şurta 112

Sâib b. Mâlik el-Es'ad 112
Saîd 131, 132, 166, 170
Saîd b. Ya'kûb 24
Sâid en-Nehdîn 167
Sâidiyye 167
Sakîfetu Benî Sâide 58
Sâlih b. Müdrik 140
Salih b. Vasîf 264, 285
Sâlim b. Ebî Hafsa 84
Samed 175
Sâmerrâ 255, 258, 259
Sebâiyye 167
Sebeiyye 105, 109, 152, 323
es-Seccâd 185
seçkinler 166, 170
selâm 163
Seleme b. Kuheyl 85
Selmân 96, 163, 170, 173, 176
Semî' b. Muhammed 242, 243
es-Serî el-Aksam 162, 163, 170, 307
Sevâdu Kûfe 292
es-sevâdu'l a'zâm 66
Sevsen 256
Seyyid 136
Seyyid İsmâîl b. Muhammed 135
es-Seyyid Muhammed el-Muhît 325
Seyyid Murtazâ 41
Sıffîn 112~Ehli 63
Sicistan 37
Sînâ Dağı 127
Sincâr 145
Sindî b. Şâhik 235
siyah su 129
siyer 94
sûfî 185
Sufyân b. Saîd es-Sevrî 70
Surhûb 193
Surhûbiyye 192, 194
Suriye 292
Susan İmâm (el-İmâm es-Sâmit) 114, 157, 160, 287
Sülâfe 191
Süleymân 126
Süleymân b. Cerîr 206, 208
Süleymân b. Dâvûd 129, 253
Sümane 256
sünnet 178, 194
Süryanice 155
şahitlik 161
Şâir es-Seyyid b. Muhammed 136
Şâir Kuseyyir b. Abdirrahmân 123
Şam 59, 129, 130, 141, 160, 183, 280
Şam Mürciesi 68
şarap 170
Şehd [Süha] 247
şerî 174
şer'î hükümler 194
Şerîf Murtazâ 313
şeytan 143, 151, 164, 167, 194
Şîa 31, 56, 66, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 107, 131, 147, 157, 164, 246, 263, 264, 288
Şîa el-Mukassıra 166
Şiî 54, 97, 152, 167, 176, 179, 204, 214, 226, 230, 246
şirk 161
Şukkâk 70
Şumeytiyye 225

T

ta'tîl 173
tahkîm 90
Tahran 310, 321, 325
tahrîmu'l-hitân 144
takiyye 106, 122, 208, 271, 273~yurdu 113, 127
Talha 62, 63, 66, 84, 87, 88, 90
Talîk b. Talîk 91
Tâlût 127
Tanrı 141, 152, 161, 163
Târîh 17
tavakkuf 104
et-Tavzîh fî Hurûbi Emîri'l-Mü'minîn 26
Taymâz 16
te'vîl 129, 156, 161, 166, 179
teberrî 79, 90, 107, 162, 181
Tefvîz 174
tekfîr 184
telbiye 163
Temîmoğulları 62
tenâsüh 120, 121, 145, 147, 148, 152, 157, 158, 165, 172, 173, 174, 243, 256
et-Tenzîh ve Zikru Müteşâbihi'l-Kur'ân 26
tenzîl 156
tesnîm 123
teşbîh 146
Teşeyyu 96
tevbe 190
tevellâ 90

tevfîz 243
tevhîd 94, 146, 170
et-Tevhîd ve Hadsu'l-Ilel 26
teyemmümün 171
Tus 247

U-Ü
Ubeyd b. Zürâre [b. A'yen] 229
Ubeydullah 117
Ubeydullah b. Ziyâd 111, 117
Ubeydullah el-Mehdî 293
Uht el-Fâris b. Hâtim b. Mâhuyeh (Mahaveyh) el-Kazvînî 268
Ulû'l-Azm 218
el-Uyûn ve'l-Mehâsin 313
Ümmet 80, 104
Ümmü Abdillah 203
Ümmü Avn bint Avn b. el-Abbâs b. Rebî'a b. el-Hâris b. Abdilmuttalib 139
Ümmü Ferve bint el-Kâs›m b. Muhammed b. Ebî Bekir 209
Ümmü Habîb 212
Ümmü Mûsâ bint Mansûr b. Abdillah b. Şemir 189
Ümmü Osmân bint Ebî Cudeyr 138
Ümmü Seleme 170, 280, 281
Ümmü Veled 138, 191, 198, 199, 203
Üzeyr 126

V
vahdaniyet 169
Vâhid el-Ezelî 174, 175
vahiy 112, 156
Vâkıfa 178, 238, 239, 240, 244, 260, 267, 268
varis 184
Vâsıl b. Atâ 83, 84
vasî 112, 115, 118, 124, 128, 135, 136, 139, 140, 143, 146, 152, 154, 155, 163, 205
vasiyet 78, 94, 113, 132, 139, 141, 149, 151, 152, 183, 184
el-Vecîze 32
velâyet 85, 90, 94, 99, 100, 106, 182
veliaht 185, 187
Velîaoğulları 98

W
Wilferd Madelung 291

Y
Ya'kûb b. Adî 193
Ya'kûbiyye 193
Yahûda 125
Yahudilik 92, 107,163, 174
Yahyâ b. Ebî's-Sumeyt 224
Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî 235
Yahyâ b. Hürsüme b. A'yün 255
Yahyâ b. Zekeriyâ 249, 253
Yahyâ b. Zeyd b. Ali 198
Yakûb 126
Yakûp b. İshâk 125
Yakût el-Hamevî 37
Yaratıcı 175~Rab 173
Yazdgird b. Şehriyâr b. Kisrâ [Ebrubeyz] b. Hürmüz 191
Yemâme 223, 292
Yemen 36, 223, 227, 292, 293, 339
yer Tanrısı 164
Yeremya 126
Yeryüzü 113
Yetim 170
Yezîd 118, 193
Yezid b. Fuzayl b. ez-Zübeyr er-Ressân 193
Yezîd b. Muâviye 116, 117, 118, 186, 187, 198
yılan balığı 85
Yûnus (Zu'n-Nûn) 115
Yûnus 39, 41, 301, 303, 307
Yûnus b. Abdirrahmân 176, 177, 239, 244, 252, 301, 303, 307
Yûsuf 125, 127, 249
Yûsuf b. Ömer es-Sakafî 156
Yûsuf b. Ya'kûb 253
Yûşâ b. Nûn 107, 127

Z
zâhid 185
Zâhir 177
zekât 157, 161, 162, 170
Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdurrahman b. Hâkân 51
ez-Zerîa 322
Zerrîn 16
Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin 102, 194, 195, 198
Zeyd b. el-Hârise 61
Zeyd b. el-Hasan b. [el-Hasan b.] Ali'nin (b. Ebî Tâlib) 103
Zeyd b. el-Hüseyin 36

Zeyd taraftarı 247
Zeydiyye 29, 86, 103, 104, 192, 193, 194, 198, 247, 337, 338
Zeytin 127
zındık 134, 147, 186
Zındıkıyye 179
Zikreveyh 293
zina 161, 163, 170
Ziyâd b. el-Münzir 101, 193
Zû'l-Karneyn 129
Zu's Südeyye 64, 65
Zuâfâ' 197
Zur'a bint Mişrah b. Ma'dîkerb b. Velîa 185
Zurkân 298
Zübeyir b. el-Avvâm 62, 63, 66, 84, 87, 88, 90, 187

القمي/ النوبختى

كتاب المقالات و الفرق

فرق الشيعة

ANKARA OKULU YAYINLARI